

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00258685 7

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

LODEWIJK DE RAET
1870—1914

LODEWIJK DE RAET
VLAANDERENS ECONOMISCHE
ONTWIKKELING

**VLAAMSCHE
BIBLIOTHEEK
ONDER LEIDING VAN
EMMANUEL DE BOM**

UITGEGEVEN DOORDE MAAT-
=SCHAPPIJ VOOR GOEDE & GOED-
KOOPE LECTUUR=AMSTERDAM

LODEWIJK DE RAET
OVER VLAAMSCH E VOLKSKRACHT

VLAANDEREN'S ECONOMISCHE ONTWIKKELING

MET PORTRET VAN DEN SCHRIJ-
VER EN EEN VOORWOORD VAN
R. LAMBERTY-DE RAET

HC
317
FGP34

VOORWOORD.

« Vlaanderen's economische ontwikkeling », aldus luidt de titel van het nagelaten werk van Lodewijk de Raet, dat, reeds in 1914 als het tweede deel van « Vlaamsche Volkskracht » aangekondigd, nu eerst, ten gevolge van menigvuldige omstandigheden, het licht ziet.

Het handschrift lag persklaar in Augustus 1914, en ging verschijnen toen de oorlog losbrak. Aan het werk ontbrak nog enkel een inleiding, die de schrijver tot het laatste had uitgesteld en waarvan alleen het materiaal gereed lag. Bij dit materiaal hoorde eene rede door Lod. de Raet uitgesproken bij de opening der sociale week van het Solvay-Instituut, te Brussel, in October 1912. Die rede moest, blijkens enkele aantekeningen, volledig of gedeeltelijk als basis dienen of verwerkt worden tot een inleiding.

Het was, helaas, den betreurden schrijver niet gegeven de laatste hand aan zijn werk te zetten. Lod. de Raet overleed den 24ⁿ November 1914, vóór hij zelf nog voor de uitgave had kunnen zorgen. Tijdens en onmiddellijk na den oorlog deed zich de mogelijkheid niet voor het te laten drukken. Zoo bleef het werk onuitgegeven tot op dezen dag.

Evenals het eerste deel van « Volkskracht »: *Vlaanderen's Cultuurwaarden*, in 1913 te Brussel verschenen, alle opstellen van den schrijver bevatte aan het vraagstuk der Vlaamsche Hoogeschool gewijd, zoo verzamelde Lod. de Raet in dit tweede deel alle opstellen en studiën aangaande Vlaanderen's stoffelijke ontwikkeling in het verleden en het heden, die verspreid en verloren lagen in talrijke tijdschriften, congresbijdragen, enz., en bracht ze samen, bijgewerkt en vermeerderd met onuitgegeven gedeelten, onder den titel *Vlaanderen's economische ontwikkeling*.

Al zijn beide werken vereenigd onder den titel « Over Vlaamsche Volkskracht », toch maakt « Vlaanderen's eco-

nomische ontwikkeling » geen eigenlijk vervolg uit op het eerste deel van Volkskracht: « Vlaanderen's Cultuurwaarden ». Beide werken vormen een geheel op zichzelf, maar er ligt tevens tusschen beide een innig verband, dat de schrijver reeds aanduidde in de inleiding van het eerste deel: « Geen gezonde volkskracht zonder rijke geestkracht », luidt het daar, « geen bestendig hooger geestesleven zonder volkswelvaart ». Terwijl het eerste deel handelde over de omschepping en verhooging van Vlaanderen's Cultuurwaarden, zoo gaat dit tweede deel om de mogelijkheden tot opbeuring van het stoffelijk peil van het Vlaamsche volk: beide zijden van het volksleven waren onafscheidelijk in den geest van den schrijver, en beide werken monden ook uit in een zelfde doel en conclusie.

Lod. de Raet beschouwde dit tweede deel als zijn hoofdwerk, en we denken niet buiten de grenzen van een kort en zakelijk voorwoord te treden, met te zeggen, dat het inderdaad de vrucht is van een leven stoeren, zelfopofferenden arbeid, van onvermoeibare studie en diepe liefde voor zijn volk.

De schrijver had insgelijks het plan opgevat op « Vlaanderen's economische ontwikkeling » een derde deel te laten volgen, een uitbreiding en voortzetting van het vorige, waarin hij Vlaanderen's sociale en cultureele ellende zou afgebeeld hebben. Hiervoor lag ook materiaal bijeengebracht, dat ons, benevens aantekeningen, inlicht over hetgeen het boek zou geworden zijn: de schildering van Vlaanderen's verspilling aan volkskracht.

De voltooiing van dat werk mocht hem niet gegeven zijn. Maar het bleef hem ook gespaard den oorlog, waarvan hij slechts het begin beleefde, over Vlaanderen te zien woeden. Het bleef hem gespaard zijn schoonste gouwen, heele steden, waarvan ons hierna in het eerste gedeelte de verleden grootheid wordt gezegd, te zien verwoesten. Wat speelde er zich niet alles af in de afgeloopen lijdensjaren, onder den hemel van het geteisterde Vlaanderen! Veel kreeg er een ander uitzicht en de economische toestanden niet het minst. Daarom ook zal men bij de lezing van dit werk niet vergeten, dat het steunt op statistieke gegevens van vóór den oorlog. Heden zullen de cijfers der statistiek

zonder twijfel gewijzigd zijn, doch die wijzigingen raken noch de kern, noch het wezen van het boek. De sociale en economische vraagstukken in Vlaanderen blijven op dezen dag even levend en onopgelost als in '14.

En hiermede willen wij sluiten :

Onze eenige zorg bij de uitgave was, het werk onverlet en gaaf, zooals het klaar lag in 1914, te laten verschijnen. Dit was de leidende gedachte bij het nazien der proeven, en we dachten insgelijks het best dit doel te bereiken door het boek vrij te houden van welk kommentaar, inleidend of ander, ook, en alzoo de Raet's woord zuiver en zelfstandig te laten spreken, en onder geen enkel licht te laten staan, wat in de verwarring der huidige tijden een niet denkbeeldig gevaar kon zijn. We hopen met dit zakelijk voorwoord — dit beoogden althans onze woorden te zijn — in het aangeduide gevaar zelf niet gestort te zijn.

Hierna volgt dan de vroeger vermelde rede, die wij in haar geheel als inleiding overdrukken.

R. L.

INLEIDING.

Op het einde der 18e eeuw en in 't begin der 19e waren de Vlaamsche provinciën, indien men Shaw, Déviral en Young mag gelooven, die ze op dit tijdstip doorreisden, een zeer bevolkte en welvarende landstreek. Een voorbeeldige akkerbouw verzekerde er het bestaan aan een talrijke bevolking. Bovendien vormde de vlasnijverheid er een belangrijke bron van rijkdom. De landman verbouwde het vlas, rootte en hekelde het eigenhandig, liet het spinnen door de vrouwelijke leden van zijn huisgezin en weefde het des winters; hij verkocht het lijnwaad op de markt, op dezelfde voorwaarden als zijn landbouwvoortbrengselen. Het Vlaamsche linnen werd uitgevoerd naar een groot aantal landen en in 't bijzonder naar Frankrijk, Italië, Spanje en naar de Spaansche koloniën.

In 1801 had Lieven Bauwens de *mule-jenny* ingevoerd; dadelijk had te Gent de katoennijverheid uitbreiding genomen.

In Wallonië was de bevolking minder dicht dan in de Vlaamsche gewesten. De landbouw had er aanzienlijke vorderingen gemaakt, vooral in Haspengouw, sedert de agronoom Mondez aldaar de Vlaamsche wijze van akkerbouw had ingevoerd en sedert de teelt van suikerbeet er een aanzienlijk belang had gekregen (aanvang der 19de eeuw).

De ontginning der steenkool was nog nauwelijks ontwikkeld en beperkte zich tot het huiselijk gebruik. De bewerking van het ijzer vond plaats in de smederijen der bosschen van Chimay, van Martogne, van de Ardennen.

Luik was reeds een belangrijk centrum voor de wapenmakerij; Verviers voor de wolnijverheid.

De fabrieken hielden tien, ten hoogste honderd werklieden bezig.

De huisnijverheid bestond in Vlaanderen voor het kantwerk; in Henegouwen voor de spijkermakerij.

Geen enkele dringende noodzakelijkheid lokalizeerde de nijverheid, behalve de ijzerbewerking, eerder in het eene gewest van het land dan in het andere; het was voldoende over een overvloedigen handenarbeid en over gemakkelijke verkeerswegen te beschikken.

Kortom, Vlaanderen en Brabant, Henegouwen en Luik vertoonden in het begin der 19de eeuw een merkelijk gelijkaardige economische ontwikkeling.

Omtrent 1840 kwam de toepassing der stoomnijverheid, de invoering eener nieuwe techniek, dezen staat van zaken omver werpen. Zij vestigde de grootnijverheid in Wallonië; in Vlaanderen richtte zij de linnennijverheid te gronde.

Het gebruik der machines vereischte een overvloedig verbruik van steenkool en van ijzer. Fabrieken werden opgericht in de nabijheid der steenkoolmijnen. Deze namen een aanzienlijke uitbreiding, welke hun kapitalistische inrichting voor goed vestigde. Volgens M. Waxweiler werden binnen het tijdsverloop van één jaar 60 millioen frank vastgelegd in de steenkoolnijverheid; het aantal ontginningsplaatsen groeide met ongeveer 200 p. c. in de koolmijnen door de naamlooze maatschappijen aangekocht, en met 50 p. c. in de andere; de opbrengst vermeerderde met 42 p. c. in de eerste en met 27 p. c. in de tweede. In 1846 bezigden de koolmijnen 46.000 werklieden.

De mijnstreek welke zich uitstrekt van Bergen tot Charleroi zag tallenkant hoogovens, koolputten, staalovens, pletterijen, glasblazerijen, spiegelmakerijen oprijzen. Deze streek, nog enkele jaren te voren bijna uitsluitend een streek van landbouw, werd een zeer bedrijvig nijverheidscentrum, rondom hetwelk een uiterst dichte arbeidersbevolking zich was komen scharen. In de dekade loopend van 1846 tot 1856 vermeerderde de bevolking van Henegouwen met 7.60 p. c., die van de provincie Luik met 11.22 p. c., die van Bergen met 10.52 p. c., die van Charleroi met 29.99 p. c., die van Luik met 15.70 p. c. en die van Verviers met 15.58 p. c.

In Vlaanderen waren de gevolgen van de nijverheidsomwenteling precies de tegenovergestelde. De Vlaamsche linnennijverheid had omtrent 1820 haar hoogtepunt bereikt; zij hield ongeveer 400.000 personen bezig: 280.000 spin-

sters, 75.000 wevers, 50.000 helpers. Doch van dit tijdperk af doorworstelde zij een krisis, die de eeuwenoude inrichting van het werk vernielde.

Deze krisis nam een aanvang met de uitvinding van de spinmachine, welke Philippe de Girard in 1820 in Engeland invoerde. De Engelsche fabrikanten putten daaruit een prachtig voordeel en deden weldra aan de oude linnen-nijverheid op al de markten een vreeselijke konkurrentie aan. Van 1825 tot 1837 groeide de Engelsche invoer in Frankrijk, voor de draden, van 161 kilogram tot 3.199.917 kilogram, en, voor het weefsel, van 1.009 kilogram tot 475.460 kilogram. En Frankrijk was voor de weefsels de voornaamste afnemer van België.

De Belgische kapitalisten, die gevaar liepen door hun konkurrenten geheel te worden voorbijgestreefd, stichtten in 1838 de *Linière Saint-Léonard* te Luik, de *Linière gantoise* en *La Lys* te Gent. Terwijl een hevige en lange strijd gevoerd werd tusschen de partijgangers van de machine-spinnerij en die van de handspinnerij, begon een diepe ellende de Vlaamsche gewesten te drukken. Naarmate de Engelsche machine-draad goedkoper werd verkocht, werden de uitwegen gesloten voor den hand-draad. Het werk had aan de spinsters ontbroken, en wie niet opgehouden hadden het spinnewiel te draaien, ontvingen een hongerloon van 10 à 25 centiemen per dag om te werken van 5 uur 's morgens tot 9 uur 's avonds. En daar dus de spinnerij uit Vlaanderen verdween, ontbrak aan de wevers, die niet voldoende middelen bezaten om machine-draad te koopen, de grondstof en bleven de weefgetouwen stilliggen.

De Vlaamsche gewesten waren ten prooi aan een afgrijzelijke ellende. Tot overmaat van ongeluk mislukte de oogst. Niettegenstaande de toelagen, niettegenstaande de afschaffing der beschermingsrechten en de vrijstelling van havenrechten voor schepen met graangewassen; niettegenstaande de uitvoering van groote openbare werken, strekte zich een vreeselijke hongersnood over deze bevolking uit, die tot den bedelstaf was gebracht. De helft der buitenbevolking moest bijgestaan worden door de andere helft, die zelf alleen het volstrekt noodzakelijke bezat. Den

1sten Januari 1847 werden in West-Vlaanderen 226.180 personen op 642.661 bijgestaan door de openbare weldadigheid.

De bevolking verminderde op onrustbarende wijze. Alhoewel zij, in geheel het land, gedurende het tijdperk dat zich uitstrekt van 1846 tot 1856, vermeerderde met 4,44 p.c., bereikte de vermindering in de arrondissementen Oudenaarde 10.53 p.c., Roeselare 7.60 p.c., Thielt 7.60 p.c., Diksmuide 4.68 p.c. Een groot gedeelte der bewoners week uit naar het Noorden van Frankrijk. Terzeldertijd overtroffen de sterfgevallen de geboorten.

In 1846 telde het arrondissement Thielt 4.550 sterfgevallen bij 2.800 geboorten. Het bereikte eerst in 1901 het bevolkingscijfer weer van 1846 (Jacquard).

Na de crisis was de handspinnerij feitelijk uit België verdwenen en in hare plaats werden eenige groote fabrieken opgericht. In 1896 bestonden er maar 168 spinsters meer, bijna allen oude vrouwen.

De invloed op het ras was bijzonder diep. De generatie die gedurende de jaren der ellende geboren werd, was verzwakt en ziekelijk. Vijftig jaar later kon Dr Houzé, die de ontwikkeling van de gestalte in België bestudeerde, tot dan toe de noodlottige gevolgen vaststellen van deze vreeselijke economische stuiptrekking (Waxweiler). Terwijl de economische omwenteling in het Waalsche gedeelte van het land een ongehoorde welvaart bracht en een prachtige industriele vlucht te voorschijn riep, bracht zij in Vlaanderen de ellende en den ondergang. De economische minderwaardigheid der Vlaamsche provinciën is hoofdzakelijk het gevolg van dezen historischen gang van zaken.

Wat is de huidige toestand in het Vlaamsche en in het Waalsche gedeelte van het land? Het aantal werklieden, die in een werkhuis arbeiden, is van 1846 tot 1896 verminderd van 37.000 tot 32.700 in West-Vlaanderen; het is vermeerderd van 43.900 tot 87.400 in Oost-Vlaanderen, van 75.800 tot 204.301 in Henegouwen en van 53.700 tot 136.400 in de provincie Luik.

De mijn-, metaal-, steengroef-, glasnijverheid is samengetrokken in Wallonië; zij verschafte werk, in 1896, aan 260.000 werklieden, en bereikte alzoo 243.000 paardekracht,

hetzij méér dan de helft van de gezamenlijke paardekracht van het gansche land (433.000 H.P.). De weef- en tabaknijverheid daarentegen is bijna uitsluitend Vlaamsch. De eerste, op een totaal voor het gansche land van 82.000 arbeiders, telde in de beide Vlaanderen 61.000 arbeiders.

Het voornaamste centrum der textielnijverheid is Gent. Onder de andere belangrijke centra moet men noemen Dendermonde, Lokeren, Sint-Niklaas en Ronse. De Vlaamsche provinciën bezitten dus het monopolium van de nijverheden met de laagste loonen en den langsten arbeidsduur. Inderdaad, zoo men de steenkool- en de metaalnijverheid in dit dubbel opzicht vergelijkt met de weefnijverheid, dan bemerkt men, dat de eersten, die zich samengetrokken hebben in Wallonië, diegenen zijn waarin de loonen het hoogst zijn en de arbeidsduur het minst lang is, terwijl de laatste, die hoofdzakelijk aan de Vlaamsche provinciën behoort, diegene is waarin de loonen het laagst zijn en de arbeidsduur het langst is.

Ziehier enkele cijfers, die den uitslag geven van het onderzoek over de arbeidsloonen en over den arbeidsduur in de steenkoolmijnen (1900), in de weefnijverheid (1901) en in de metaalnijverheid (1903), onderzoek gedaan door het Office du travail.

Percent der werklieden (mannen boven de 16 jaar) die per dag het onderstaand loon verdienen :

LOONEN	Steen- kool- nijver- heid	Metaal nijver- heid	SPINNERIJEN			WEVERIJEN	
			Jute	Linnen	Katoen	Linnen	Katoen
Minder dan 2.50 fr.	1.0	10.55	77.32	51.11	35.56	35.62	37.78
Van 2.50 f — 3.50 fr.	7.5	30.2	22.37	46.53	41.50	34.39	40.54
Meer dan 3.50 fr.	91.5	59.49	0.39	2.36	22.94	37.70	21.76

Wat de arbeidsduur betreft, deze werd voor de overgroote meerderheid der werklieden in de koolmijnen berekend op negen à tien uren; in de metaalnijverheid op negen uren drie-kwart à tien uren; in de weefnijverheid op elf en half uren.

De huisnijverheid is in de Vlaamsche provinciën veel meer verspreid dan in de Waalsche. Over een totaal van

118.000 werklieden behooren 97.900 tot eerstvermelde en slechts 20.465 tot laatstvermelde. In West-Vlaanderen arbeiden 36.351 werklieden te huis en 32.700 in de werkhuisen. In Oost-Vlaanderen werken er 41.750 te huis tegen 87.400 in de werkhuisen. Indien de provincie Luik 12.589 huisarbeiders telt, waarvan er 7.000 wapenmakers zijn, dan vertegenwoordigt dit getal slechts een twintigste van het totaal der arbeiders die in de werkhuisen arbeiden.

De volgende tabel duidt het aantal huisarbeiders aan voor een zeker aantal Vlaamsche arrondissementen :

Arrondissement	Aantal Huisarbeiders	Arrondissement	Aantal Huisarbeiders
Brugge	7.000	Oudenaarde	6.100
Kortrijk	10.600	Dendermonde	6.300
Roeselaere	8.700	Sint-Nikolaas	5.200
Thielt	8.100	Gent	4.700
Aalst	13.300		

Ziehier hoe deze werklieden over de verschillende ambachten verdeeld zijn :

Linnenwevers	10.000
Katoenwevers	3.200
Katoen- en wolwevers	5.200
Handschoen-snijders en naaisters.	3.000
Schoenmakers	5.000
Koorddraaiers	1.300
Stoel- en meubelmakers	1.600
Kantwerksters	47.000

Het aantal linnenwevers is aanzienlijk verminderd. In 1846 bedroeg het 60.000. Het is heden gedaald tot 10.000 arbeiders. Maar daarentegen heeft sedert tien jaren de ploterij en de bereiding der konijnenvellen te huis een aanzienlijke uitbreiding genomen. Deze nijverheid geeft aanleiding tot een reeks bewerkingen die, wanneer zij binnen in de woningen worden uitgevoerd, bijzonder gevaar-

lijk zijn voor de gezondheid. Zij houdt te Lokeren ongeveer 4000 werklieden bezig, te Zele 1000.

In haar geheel beschouwd kenmerkt de huisnijverheid zich door een karig loon, lange arbeidsdagen, misbruik van *truck-system*, werk in slechte hygienische voorwaarden, gebruik van kleine kinderen.

Dit overzicht van den toestand in de twee deelen van het land bewijst de minderwaardigheid van de Vlaamsche provinciën tegenover de Waalsche. Er bestaan twee hoofdzakelijke middelen om dit te verhelpen: de inrichting van een hooge technische en economische opvoeding voor den werkman en de verheffing van het sociaal peil der bevolking.

De nationale inkomsten van België spruiten voor een aanzienlijk deel uit den uitvoer zijner nijverheidsprodukten voort; 't is van dezen uitvoer dat de voorspoed van het talrijkste gedeelte der bevolking afhangt. Welnu wij voeren vooral produkten uit die veel grondstof en weinig handenarbeid vertegenwoordigen: steenkool, produkten der steengroeven, ijzer en bewerkt staal. Vele produkten verlaten ons land als half-fabrikaten om voltooid te worden in andere landen.

Indien dit waar is voor het land in zijn geheel, dan is de toestand nog slechter voor de Vlaamsche gewesten van het land: deze bezitten noch mijnen, noch steengroeven, noch groote gloeijnijverheid, noch glasnijverheid; maar een aanzienlijk aantal werklieden moeten zich toeleghen op werk dat, door zijn wezen zelf, op de internationale nijverheidsmarkt weinig winstgevend is. Ten gevolge van hun gebrek aan algemeene en technische kennis zijn de Vlaamsche werklieden gedoemd tot minderwaardigen arbeid, tot koeliewerk. En wij gewagen hier niet van de duizenden, die door hun gebrek aan de noodige kennis, tot een benepen en nederig bestaan veroordeeld, in een of ander hoekje van het platteland of in een klein provinciestadje vegeteeren. De onwetendheid waarin zij leven loopt ten slotte uit op een onberekenbare verspilling van energie, die, beter geleid en beter ten nutte gemaakt, op merkwaardige wijze onze nationale produktie zou vermeerderen.

De sociale verheffing van den Vlaamschen arbeider is

niet minder noodzakelijk. Het is van deze verheffing, dat de aard der betrekkingen tusschen werkgevers en werklieden afhangt, en de voorspoed der ondernemingen is daaraan in groote mate verbonden. De werkgevers moeten de kiesche kunst leeren, hun arbeidend personeel te besturen, ten einde daaruit zooveel mogelijk te halen, zonder nochtans dit personeel onrecht aan te doen. Zij hebben daar de rol te vervullen van een socialen ingenieur. De technische leiders der Vlaamsche fabrieken zijn daartoe onbekwaam. Bij de verschillende oorzaken, die gewoonlijk de werkgevers van de werklieden verwijderen, komt zich voegen het verschil van taal en de daaruit voortvloeiende onmogelijkheid van een volkomen wederzijdsche verstandhouding.

De Vlaamsche bevolking is, niettegenstaande den achteruitgang der jaren 1840 à 1850, niettegenstaande de aanzienlijke verhuizing naar het Noorden van Frankrijk, uiterst dicht gebleven. In Oost-Vlaanderen zijn de gemeenten van minder dan 200 inwoners per vierkanten kilometer zeldzaam. Tusschen Aalst en Sottegem bestaan elf buitengemeenten van méér dan 400 inwoners per vierkanten kilometer. Deze overbevolking sleept drie gevolgen met zich mede: zij veroorzaakt een bestendige uitwijking naar de Waalsche steden en nijverheidscentra. De Vlamingen zijn er spoedig opgeslorpt, ten gevolge van het groote aanpassingsvermogen der Germaansche volkeren, van de zwakke intellectueele ontwikkeling der inwijkelingen, van hun nieuwen socialen toestand, waarbij hun belang meebrengt, dat zij zich versmelten in het midden waar zij zich hebben gevestigd; ten gevolge eindelijk van het onderwijs dat aan hun kinderen wordt gegeven.

Een tweede gevolg van de overbevolking is de maandenlange uitwijking der aardwerkers, der steenbakkers en der *Franschmans* die den oogst in Frankrijk gaan verrichten; eindelijk heeft er een dagelijksche en wekelijksche verhuizing plaats van Vlaamsche werklieden, die tijdelijk in de mijnen en in de groote Waalsche nijverheid gaan arbeiden. Het zijn de lage dagloonen en het werkgebrek welke deze arbeiders van hunne haardsteden verdrijven. De goedkoope werklieden-abonnementen en de uitbreiding

van het Belgisch spornet laten hen dikwijls toe, aanzienlijke afstanden gemakkelijk af te leggen. Deze tijdelijke emigranten leven in geheel abnormale voorwaarden, die voor hen en hun familie de droevigste gevolgen meesleepen.

Deze toestand kan enkel gewijzigd worden door de verbetering der bestaansvoorwaarden in Vlaanderen. Hoe groot ook de opbrengst zij van den landbouw, toch kan zij nog merkelijk vermeerderd worden, maar om dit doel te bereiken is de verspreiding van technische landbouwkennis onmisbaar. De landbouw heeft tot omstreeks 1870 een tijdperk van voorspoed beleefd, gekenmerkt door het gestadige klimmen van den prijs der produkten. Met 1880 begon een teruggang, die een zware krisis heeft teweeggebracht. De oorzaak was de mededinging der nieuw ontgonnen landen, zooals Noord-Amerika, Roemenië, Argentinië en Rusland. Men heeft zich gewend tot den staat, wiens tusschenkomst tot nog toe niet op den landbouw was gericht geworden en alleen handel en nijverheid had bevoorreed. Een totale omwenteling heeft op dit gebied plaats gehad. Terwijl in 1838 de Belgische begrootingen slechts een som van 348.000 frank aan den landbouw besteedden, is in 1890 deze post gestegen tot 2.136.267 frank en in 1912 tot 6.554.564 frank, zonder te spreken van de 5 millioen aan de buitenwegen besteed. Deze tusschenkomst van den staat is verwekt geworden door de verheffing van den landbouw tot den rang eener ware wetenschap. Men heeft zich ingespannen om door een meer rationeele voortbrengst winstgevender uitslagen te bereiken. Men is daarin geslaagd door het gebruik van scheidkundige meststoffen, door een oordeelkundige keus en een zorgvuldige uitzoeking der zaden, door de teelt der beste plantensoorten. Langs een anderen kant is de verkoops waarde van het vee als gewicht en als hoedanigheid gestegen door de verbetering der rassen en door een rationeele voeding.

Ten gevolge van het gebrek aan gemeene ontwikkeling en aan technische kennis hebben deze vorderingen niet genoegzaam in Vlaamsch-België kunnen doordringen en men stelt vast, dat het zakencijfer der landbouwvereeni-

gingen aanzienlijker is in de Waalsche dan in de Vlaamsche provinciën.

Ziehier een beteekenisvolle tabel, die op duidelijke wijze tegenover elkander de aankopen stelt, door deze vereenigingen gedaan in twee provinciën, een Vlaamsche en een Waalsche, in 1906:

Voortbrengselen	Oost-Vlaanderen	Provincie Luik
Zaden	2.750	80.428
Scheikundige meststoffen	197.551	3.866.500
Veevoeder	490.584	4.650.070
Machines	17.474	41.350

Welnu, Oost-Vlaanderen telde bij de laatste optelling der landbouwbevolking (1895) 251.408 personen, die zich met landbouw bezig hielden, terwijl de provincie Luik er enkel 85.185 telde. Dit verschil komt klaarblijkelijk voort uit een meer wetenschappelijken akkerbouw in de eerste provincie.

Men kan bezwaarlijk de uitslagen overschatten, die door een rationeele produktie te bekomen zijn. Ziehier in dit opzicht enkele cijfers, duidelijke cijfers, die betrekking hebben op proefnemingen van rationeele voedingswijze genomen door Staatsagronomen op melkkoeien gedurende de winters 1901-1902 en 1902-1903:

Aantal proefnemingen	39	53
Aantal koeien aan de proefnemingen onderworpen	129	156
Gemiddelde zuivere winst per dag en per koe	0,33 fr.	0,327 fr.
Jaarlijksche winst per koe, te bekomen gedurende de wintervoeding (160 dagen)	52,80 fr.	53,32 fr.
Aantal koeien in België	835,000	
Winst welke men kan bereiken	41,000,000 fr.	

Wat wààr is voor de rationeele voeding van het vee, is

het ten minste evenzeer voor de studie der schadelijke insekten en ziekten van de planten; van de keus der soorten, der zaden, der vesoorten, der meststoffen, der landbouwwerktuigen, enz.

Dit alles samenvattend, zien wij, dat het verschil tusschen de Vlaamsche en de Waalsche bevolking voortvloeit uit de uiteenlopende gevolgen, welke de nijverheidsomwenteling heeft gehad in beide deelen van het land. De nijverheid der Vlaamsche provinciën wordt gekenteekend door de lage arbeidslooonen en de lange arbeidsdagen. De landbouw maakt er nog onder den vorm van kleinteelt de voornaamste bedrijvigheid uit der bevolking. Het intellectueel peil dezer bevolking staat zeer laag en het aantal ongeletterden is aanzienlijk; lektuur is weinig verspreid. Eindelijk staat het sociaal peil lager en wordt gekenmerkt door de uitbreiding van het alkoholisme, de landlooperij en de kriminaliteit. Onder de hervormingen, die dezen toestand kunnen verhelpen, is het noodig als de meest dringende aan te stippen, de noodwendigheid om het algemeen onderricht te versterken en het lager onderwijs uit te breiden; de noodwendigheid om de technische bekwaamheid van den nijverheidsarbeider te verheffen door beroeps- en nijverheidsscholen; de noodwendigheid eindelijk om de beroepskennis van den landbouwer te ontwikkelen, welke beroepskennis bestemd is om de produktiekracht van den grond te vermeerderen.

Doch om deze hervormingen tot werkelijkheid te maken is het niet voldoende, gelijk dit in de Waalsche provinciën het geval is, den moreelen steun en de stoffelijke middelen te vinden noodig tot dit doel, men moet nog den hinderpaal overwinnen, die eigen is aan de Vlaamsche provinciën van het land, nl. den hinderpaal der taal; de leidende of ontwikkelde standen spreken er inderdaad niet dezelfde taal als de volksklasse; heel het hooger onderwijs wordt er in het Fransch gegeven en zijn invloed kan bij gevolg noch de burgerij der kleine steden, noch de landbouwers met vrucht bereiken.

Dus is het vraagstuk, dat zich vóór alle andere stelt, ditgene: te weten hoe deze hinderpaal kan omver worden en welke de methode is, die zal toelaten

op de snelst en de volledigst mogelijke wijze dit doeleinde te bereiken. Is het degene, die daarin bestaat de taal der groote menigte — namelijk het Vlaamsch — te vervangen door die van de uitverkoren minderheid — namelijk het Fransch — ? Ofwel, is het integendeel noodig, dat de verlichte standen aan de verheffing van de volksklasse arbeiden door zich van dèzer taal te bedienen?

Het is zoo, dat zich ten slotte de taalkwestie in België voordoet, wanneer men haar op realistische wijze onderzoekt.

VLAANDEREN'S ECONOMISCHE
ONTWIKKELING IN HET VERLEDEN

I. — HET LANDBOUWTIJDVAK.

De Romeinsche schrijvers Strabo en Plinius, en na hen Dio Cassius, schilderen Vlaanderen af als een onvruchtbaar en verlaten gewest, gehuld in nooit opklarende nevels, beheerscht door koude en nattigheid, zonder volkrijke steden en plaatsen, met hier en daar nederige hutten in heide en moerassig land verspreid, waar visscher, herder en landbouwer zich zeker over geen benijdenswaardig bestaan mochten verheugen.

Aan deze bewoners van het zonnige Zuiden, luisterende naar de verhalen van uitgediende centurionen en soldaten, moest inderdaad het land der moerenbewoners onherbergzaam en bar toeschijnen: uitgestrekte waterplassen of moeren, ondoordringbare wouden, woeste, met kreupelhout bedekte heidegronden, breede, moeilijk doorwaadbare stroomen en een rustelooze zee, die bij gewone tij het land bespoelde en schoonveegde tot voorbij het huidige Diksmuide, bij springtij of storm nog veel verder in het binnenland drong.

Nog eeuwen later strekt zich de inham van den IJzer uit tot bij Loo; in de IX^{de} eeuw draagt deze kreek den naam van « Isere Portus », wat te kennen geeft dat reeds het omliggende land droog staat. Verder in het Oosten van Diksmuide dringt de zee landwaarts in en vormt vóór Oudenburg de breede kreek van Gistel, wellicht met den IJzer of het Zwin verbonden en in later eeuwen vervangen door een waterloop, de Yperlei, welke loom van Diksmuide naar Brugge vliet. Naar het Noorden toe, vond men de monding van het Zwin, zoo breed dat het Wulpen en Cadzand, toen nog eilanden, van het vasteland scheidde.

Buiten de krekken en wadden, reeds eng genoeg om ze over te steken, zooals de kronieken en levens van heiligen ons leeren, staat omtrent het jaar duizend schier gansch het land boven water. Een gedeelte van de streek is nog onbewoonbaar, doorsneden met moeren en plassen, waar 's winters krijschende noordervogels zich neerzetten; elders laten de schorren reeds toe, aanzienlijke kudden

schapen te weiden. Doch de mensch, aangetrokken door dezen vruchtbaren grond, ontstaan uit het slib der zee, poogde reeds vroeg den terugkeer van de golven te voorkomen: de eerste dijken worden in de X^{de} eeuw vermeld, maar zij zijn waarschijnlijk veel ouder. Langsheen de kust is het strand reeds afgeteekend: de Panne, Tersterph, Wulpen bakenen de richting af. Het strand is reeds zooals nu, van het binnenland gescheiden, door een gordel van duinen: Duinkerken staat in 1067 vermeld in de groote Keure door Boudewijn van Rijsel aan Winnoksbergen geschonken. De abdij der Duinen wordt, in een woestijn van zand, midden in de duinen in 1107 gebouwd.

Achter de duinen, wordt de streek snel bevolkt; in de IX^{de} eeuw bestaan Steenkerke, Caaskerke, Eggewaartskapelle, Pervijze in het Veurnambacht, Slijpe, Snaaskerke, Breedene, Klemskerke, Ter Doest, ten Oosten der Kreek van den IJzer. De namen der andere dorpen van de kust komen voor in de XII^{de}, enkele andere in de XIII^{de} eeuw.

Steeds nieuwe schorren worden ingedijkt en in polders en weilanden herschapen; edellieden en later rijke poorters, maar vooral de Benediktijner monniken, leggen een ongemeene bedrijvigheid aan den dag. Alzoo heeft Sint-Pieters van Gent overal landerijen, te Oostburg, te Groede, te IJzendijke; St-Baafs strekt zijn gezag uit over Wulpen en Cadzand. De Cistercienser kloosters, zooals dat van Duinen, volgen dit voorbeeld. Te allen kant wordt er land op de golven gewonnen, met een doorzettingskracht en snelheid die eerbied afdwingen. Aldus worden de zeekreken steeds nauwer. Op het einde der XIII^{de} eeuw verovert men nog gedurig land op de zee, en Gwijde van Dampierre, arm aan geld maar rijk aan kinderen, schenkt aan zijn zoon Jan van Namen, die nieuwe schorren ontstaan rond de wadden en vóór de dijken, ten Noorden van Brugge.

Zoo werd het land, voet voor voet, op de golven gewonnen, en de woeste zee steeds achteruitgedrongen; zoo ontstonden de breede en schoone dijken, die de lage landen van Vlaanderen tegen de overstromingen beschutten. Dit aanzienlijke veroveringswerk, dat zoo heerlijk de kunde der Vlaamsche landbouwers in strijd met de krachten der

natuur doet uitkomen, was in het middeleeuwsch Europa zoo vermaard, dat Dante er in den XV^{den} zang der Hel van zijne « Divina Commedia » een zijner treffende beelden aan ontleent :

Quale i Fiammenghi tra Guizzante e Bruggia
Temendo 'l fiotto che in ver lor s'avventa,
Fanno lo schermo perchè il mar si fuggia...

(Gelijk de Vlamingen, tusschen Cadzand en Brugge, den vloed vrezend die op hen afkomt, zich een beschutting maken, waarvoor de zee wijkt...).

* * *

Binnenwaarts was Vlaanderen in den oertijd een woeste bosch- en heidestreek. Een kapitaal van 877 spreekt van de Lisga en de Scheldeholt, die de oevers van Leie en Schelde bedekten, en ten tijde van St-Baaf (VII^{de} eeuw) bestond tusschen Gent en Thorhout « een uitgestrekte woestenij met dicht opeen gegroeide boomen ». Waren, volgens de sage, de voorvaderen der eerste graven van Vlaanderen, niet de forestiers, keizerlijke ambtenaren met het boschbeheer belast?

Op den zandgrond van het twee tot drie uur breede duin dat van Nieuwpoort, door Vlaanderen, het land van Waas en over Antwerpen, door de Kempen loopt, bevond zich een uitgestrekte en verlaten heide gedurende eeuwen slechts bezocht door wilde dieren en struikroovers. Later wordt deze streek het « veld » genoemd, dit wil zeggen braakland in tegenstelling met akker en kouter, de bebouwde landen. Het Bulscampveld en het Beverhoutsveld, tusschen Gent en Brugge, waren de laatste sporen ervan en bleven bestaan tot in het midden der XIV^{de} eeuw; het waren de armste en wildste streken van Vlaanderen. Van Thorhout naar het Zuiden trof men de heiden en bosschen van het niet minder vermaarde Vrijbusch aan.

Doch deze bosschen, hoe uitgestrekt ook, bedekten niet het gansche land, want de meeste kerspelen van de binnenstreek van Vlaanderen worden reeds vroeg vermeld. Het oorkondenboek van St. Pieter te Gent noemt van de

VII^{de} tot de XI^{de} eeuw, schier al de dorpen tusschen Leie en Schelde gelegen; in het testament van Keizer Lotharius (969), zijn tal van dorpen, oostwaarts der Schelde en uit het land van Aalst, opgegeven.

In de streek die het meest beboscht bleef, in het Houtland, zijn reeds vroeg dorpen gevestigd: Roxem verschijnt in 745, Aatrijke in 902, Aalter in 974. Op het einde der XI^{de} eeuw komen in het oorkondenboek der Abdij van Voormezele, al de dorpen der omstreken van Ieperen voor. Eindelijk ziet men in de XII^{de} eeuw een onweersaanbare ontginningsbeweging; vijf en negentig op honderd der hedendaagsche dorpen bestaan in 1200 en rond hen verdwijnen stilaan bosschen en heide. Het land van Waas wordt te dien tijde blootgemaakt en het « Forstum Wasda », waarvan Keizer Lotharius in zijn testament gewaagde, beperkt tot woestijnen die steeds inkrimpen en langzamerhand veranderen in vruchtbare akkers.

* * *

Zoo groeit allengs uit wadden en moeren, uit heide en bosschen, door den arbeid en de vlijt van zijn bewoners, een land dat weldra de best bebouwde, de nijverigste en de meest bevolkte streek van West-Europa zal wezen.

In het midden en het Oosten van Vlaanderen hadden de Saliërs, behoorende tot den Frankischen volksstam, hun nieuw « heim », hun nieuwe « sala » gebouwd.

Dit was insgelijks het geval in Brabant, waar de Waalsche bevolking, indien zij er ooit was, tot drie uren zuidwaarts van Brussel teruggedrongen werd. De taal der Franken, een der zuiverste tongvallen van den Duitschen taalstam, heeft veel gelijkenis met die van Hannover en die van het Noorden van Deutschland. De vergelijking der plaatsnamen duidt aan dat de inwoners van Brabant en die van het land van Waas tot denzelfden stam behoorden. Tal van plaatsen dragen er dezelfde namen: Grimberghe, Hamme, Bever of Beveren. Dit is ook het geval met het land tusschen 's Hertogenbosch en Kleef; men vindt in beide streken tal van gelijkkluidende namen van dorpen, als Gaesdonck, Duffel, Liesel, Vorst, Elmpt, Wanroi, Berghen, Hoelaer, Weert, Lint, enz.

Schier al de namen van de Brabantsche dorpen komen van de XI^{de} en XII^{de} eeuw, reeds in de charterboeken der groote abdijen van Afflighem, Ter Kameren, Dilighem voor.

Langsheen de kust, komende van de zee, hadden zich de Saksers en de Friezen neergezet. In de taal, de zeden, het recht vindt men de onwraakbare bewijzen van hunnen oorsprong. Zij zullen gansch de middeleeuwen door zich onderscheiden van de bevolking van het binnenland. Het waren landbouwers, visschers, wevers of handelaars. Zij dragen in de geschiedenis een naam bekend genoeg: het zijn de Kerels. Zij leefden onder eigen wetten, als vrije boeren en kleine eigenaars, die, als het leenheerstelsel en de onderhoorigheid der minderen algemeen werd, zich niet tot lijfeigenen lieten onderjucken. Hun trots en overmoed was even groot als hun zucht naar een vrij en onafhankelijk bestaan. Van den strijd met de leenheeren is een weerklank tot ons gekomen in het Kerelslied, den zang van de ridders tegen de Kerels, die dezen als een scherpe oorlogskreet in de hooren zal geklonken hebben. Daarin heet het dat de Kerels zijn « van quader aert, si draghen enen langhen baert ». Met gelapte kleederen, schoenen en kousen loopen zij en eten « wronglen, wey ende caes », de kost van een volk van veefokkers, maar de Kerel heeft dit alles in overvloed: « hi etes meer dan hijs mach ». Hij is overigens niet van middelen ontbloot, want als hij ter kermisse gaat, drinkt hij wijn, soms te veel « stappans es hi versmoort ». Hij gaat er naartoe met een « stave » die, al is zij ook verroest, wel menigmaal zal dienst hebben gedaan tegen het harnas van zijn vijand, den ridder. Het zijn ook de Kerels, die in de XIV^{de} eeuw, onder leiding van Jan Peyt en Zannekin, den schrikkelijksten maatschappelijken strijd doen losbranden, die het aan oproeren en wapeningen overrijke Vlaanderen, in de Middeleeuwen, gekend heeft: in het bloed alleen kon de opstand der kustbewoners op den Kasselberg (1328) gedempt worden.

De Franken, in het binnenland van Vlaanderen gevestigd, waren oorspronkelijk een volk van vrije boeren en eigenaars. Bij de verovering van het land kreeg het hoofd van elk gezin grond, dien hij met zijn kinderen en slaven

bebouwde. Maar bij de Saliërs waren de hoeven gewoonlijk te midden der velden verspreid of in kleine groepen vereenigd. Rondom elke woning strekten zich de ertoe behorende akkers en weilanden uit. Het huis zelf was omringd met een ingesloten hof, waarin kleine van elkaar afgezonderde gebouwen stonden die tot stal, graanschuur, bakoven dienden. Dit alles is in Vlaanderen tot den huidigen dag zoo gebleven en thans nog is de Vlaamsche hofstede de trouwe afbeelding van de Salische hoeve uit de vijfde eeuw, met dit verschil dat steenen muren en pannendaken de leemen wanden en strooien daken vervangen hebben.

Doch weldra werd deze toestand grondig veranderd. De groot-eigendom, met de verschillende leenverhoudingen die hij met zich bracht, ontstond met de leenheerschappij en wijzigde volkomen het zeer eenvoudige stelsel der oorspronkelijke nederzetting: het volgroeien van reeds vroeger in kiem bestaande instellingen, de ontaarding van andere, de invallen der Noormannen, die door hun verwoestingen de ontluikende welvaart en beschaving dreigden te versmachten, hadden voor gevolg dat de vrije boeren tot lijfeigenen, laten of cijnsenaars vervielen, welke min of meer tot den grond behoorden en jegens hun wereldlijke of kerkelijke heeren, edellieden en kloosters of kerken, aan allerlei cijnsen, karweien en diensten onderworpen waren. Zoo verdween de kleine eigendom en trad het groote domein, met talrijke laten en hoorigen, in de plaats.

Door de Capitulaar « de villis » van Karel den Grooten is de inrichting van het groote domein ons in al zijn bijzonderheden bekend.

Het grootste gedeelte van zijn bezittingen bestond uit groote hoven (curtes); hij wilde dat daar de woonplaatsen der veldwerkers, alsook de stallen, schuren, hagen en grachten steeds goed onderhouden werden. De huizen der hoeven waren van hout getimmerd en bestreken met klei; de verblijven der dienstlieden, stallen en schuren waren daarnaast. De grootere hoeven (villae) bevatten akkers, weiden, bloemperken en een boomgaard. Men vindt in dezen capitulaar een ware verhandeling voor de landhuishouding, een nauwkeurige opgave van al de voortbrengselen in graangewassen, groenten, huisdieren, enz., die er

gekweekt werden. Reeds ten tijde van den grooten Keizer, had de oofteelt hier een groote uitbreiding verkregen. Op zijn bevel werden in de villa's verschillende soorten van appelen, peren, pruimen, perziken, kersen aangekweekt, ook mispels, hazel- en walnoten. Men vond er alle slag van werklieden; in de hoven afhangende van de kroon, leefden, benevens de werklieden voor den landbouw, hoef- en goudsmeden, kleermakers, wagenmakers, draaiers, wapensmeden, brouwers van bier en mede, bakkers, zeepmakers, spinsters en wevers of weefsters. In het groote domein is de voortbrenging geregeld op het rechtstreeksch verbruik; de landbouwprodukten worden daar verbruikt of verwerkt; kleeding, alaam, meubelen worden door de handwerkslieden van het domein voortgebracht. Men verkoopt niets, men koopt niets: ruil en handel zijn om zoo te zeggen onbekend: het is het tijdperk van de gesloten huishouding. Zulke groote domeinen, toebehoorende aan edellieden of kloosters, vormen dus een wereld op zich zelf. Gedurende eeuwen werd aan deze inrichting niets veranderd.

* * *

Snel en aanzienlijk steeg de bevolking, wier bestaan steunde op een verbeterden landbouw en een reeds bloeiende nijverheid. Deze dichte bevolking voelde zich aldra te nauw beperkt en de XII^{de} en XIII^{de} eeuw zijn dan ook tijdvakken van koortsige ontginning van bosschen en heiden en van snel bebouwen der drooggemaakte gronden langs de kust. Er was dus land te kort bij de nog geringe opbrengst van den landbouw en daarbij vernielden in de laaglanden de overstromingen van Schelde en Noordzee, ten gevolge der verzakkingen van den grond, in de XI^{de} en XIII^{de} eeuw, soms de met groote inspanning aangelegde dijken; een springtij was voldoende om jarenlangen arbeid te vernietigen. Onze oude kroniekschrijvers zijn nooit uverteld over de talrijke overstromingen, die te dien tijde voorkomen. Bij springtij of storm werden huizen, hoeven, gansche dorpen, soms meerdere dorpen met menschen en vee door de zee overspoeld; dorpen, waarvan ons soms alleen nog de naam als herinnering overblijft.

Is het aan deze rampen of aan het drukkende leenstelsel toe te schrijven dat alsdan een aanzienlijk aantal Vlaamsche boeren het land verlaten en naar het Westen en het Oosten uitwijken? Ofwel waren het enkel de voordeelen aangeboden aan de toen reeds gunstig bekende Vlaamsche landbouwers, heideontginners of dijkbouwers, die deze landverhuizing verwekten? Wat er ook van zij, een groote menigte Vlamingen namen dienst in het leger van Willem den Veroveraar en bleven, als de oorlog afgelopen was, in Engeland, alwaar een eeuw lang talrijke scharen landlieden, die evenals zij het vaderland verlaten hadden, hun getal gestadig kwamen versterken. Zoo lokten Willem de Rosse en Hendrik I Beauclerc, Willem's opvolgers, een groot aantal Vlamingen naar hun land en namelijk naar de graafschappen York en Pembroke. Een eeuw later onderscheidten deze Vlamingen zich nog door taal en kleeding, van de Engelsche bewoners; een weg dien zij aanlegden, draagt thans nog den naam van « Flemingsway ».

Maar vooral in het Oosten hebben de Vlamingen, als baanbrekers der beschaving een roemrijke rol vervuld: voor het ontginnen van heidestrecken, het dempen van moeren, het bezetten van op de heidensche volkstammen veroverde landen, werden zij geroepen naar het bisdom Bremen, naar Holstein, naar Meissen, naar Mecklenburg, naar andere streken van Duitschland, naar Hongarije, waar zij de inheemsche bewoners in de Vlaamsche landbouwkunst inwijdden en dorpen stichtten, in wier namen de herinnering aan de oorspronkelijke Vlaamsche bewoners nu nog voortleeft. Niets zou belangrijker zijn, indien de ruimte het toeliet, dan de lotgevallen te verhalen van deze kloeke Vlaamsche landverhuizers, die de beschaving en de economische ontwikkeling van hun geboortegrond in nog half woeste streken gingen overplanten en aldus voor het eerst den naam van Vlaming geëerd en bekend maakten.

Te midden van het toenmalig Europa, dat zich uitsluitend in de groote landgoederen met landbouw bezighield, toont Vlaanderen den buitengewonen karaktertrek van een betrekkelijk uitgebreiden handel, die steunt op een uitheemsche nijverheid.

Ten allen tijde dienden de zoutweiden langs de kust tot de schapenteelt en van lieverlede begonnen de bewoners van de streek de wol, die zij verre boven hun eigen behoeften wonnen, te gebruiken voor het weven van laken, dat zij ruilden of verkochten. Het land was door zijn aard tot de lakennijverheid voorbestemd. De Friesche lakens uit de eerste middeleeuwen zijn onder een anderen naam niets anders, dan de, onder het Romeinsche tijdvak, door Moerien en Menapiërs vervaardigde stoffen. Doch zij werden nog hooger geschat dan deze. Gedurende heel het Karolinger tijdvak staan zij bekend als een prachtstof, die, evenals later de Vlaamsche lakens, alleen dienden tot kleedij der grooten. Vervaardigd door bedreven wevers, die van vader tot zoon, de weverij beoefenden, moesten zij inderdaad een veel hoogere waarde bezitten dan de grove weefsels in de groote landgoederen door lijfeigenen voortgebracht. Kortom, deze nijverheid was, met betrekking tot den arbeid der gesloten huishouding van het domein, een gespecialiseerde nijverheid, van daar hare onbetwiste meerderwaarde. De Friesche lakens, die reeds in den tijd der Merovingers op de jaarmarkten van Sint-Denys verschenen, werden in de IX^{de} eeuw in gansch het Westen op prijs gesteld.

Als ligging bekleedde Vlaanderen een bevoorrechte plaats: van Zuid tot Noord werd het doorgesneden door een breeden, bevaarbaren stroom, de Schelde, en genoot verder het onschatbaar voordeel bespoeld te worden door de zee. De kust, uitgesneden door de kreek van den IJzer en het Zwin, bood uitstekende havens aan, terwijl de Rijn en de Maas hunne waters mengden met die der Schelde. Langs den Rijn, langs de Schelde, langs de Maas, werden de lakens tot in het hart van Europa verzonden. Ongetwijfeld maakten zij het grootste deel uit van den uitvoerhandel die de Vlamingen onderhielden met Groot-Britannië en het Noorden.

De kuststreek, bakermat der Vlaamsche lakenweverij, kwam aldus, vóór de andere deelen van Vlaanderen, tot economischen bloei; van daar zal de lakennijverheid zich in de steden vestigen zoodra deze ontstaan, en er de grondslag worden van hare stoffelijke welvaart.

Zoo was Vlaanderen door zijn ligging bestemd om in de middeleeuwsche wereld het centrum van de nijverheid en den handel te worden. De naartige bevolking wist deze natuurlijke voordeelen volkomen te benuttigen.

II. — HET ONTSTAAN VAN DE STEDEN.

De gunstige ligging van Vlaanderen en de aldaar reeds ontwikkelde lakennijverheid, bestemden deze streek van nature voor om bij uitnemendheid het land der steden te worden. Zijn de latere middeleeuwen gekenmerkt door de bedrijvigheid der steden, dan is dit nergens zoo waar als in Vlaanderen: onze steden overtroffen verre in rijkdom en macht der Rijkssteden van den Rijn en Zuid-Duitschland en zijn slechts te vergelijken met Genua, Pisa en Venetië, evenals Brugge, machtig geworden door het zeeverkeer, en met Florence, evenals Gent en Ieperen, levende van een bloeiende weefnijverheid.

In tegenstelling met deze steden, waarvan vele reeds uit den Romeinschen tijd dagteekenen, zijn onze Vlaamsche steden scheppingen der middeleeuwen, voortbrengsels van een nieuwen maatschappelijken toestand. De Romeinsche beschaving drong nauwelijks door tot in het land der Moerienen en Menapiërs, en men zou te vergeefs naar de namen van Gent, Brugge, Ieperen, Oudenaarde in de oudheid zoeken.

De opkomende nijverheid deed de Vlaamsche steden ontstaan en haar eerste bewoners waren kooplieden en handwerkslieden: de kooplieden en schippers verzaakten gedeeltelijk aan hun zwervend leven om zich te vestigen in havens en overwinteringsplaatsen; de lakenwevers scheidten zich af van de landbouwersbevolking; zij verlieten het platteland en trokken naar de middelpunten van economische bedrijvigheid, waar zeker afnemers voor hun voortbrengsels te vinden waren, alsook gezellen die dezelfde levenswijze hadden, dezelfde belangen en dezelfde behoeften deelden. Op het einde der XI^{de} eeuw is deze samentrekking van kooplieden en handwerkers volbracht en komen Gent, Brugge, Ieperen, Brussel, Antwerpen, Leuven, behalve kleinere steden, voor als plaatsen van verkeer en nijverheid.

Te Brugge, aan het Zwin gelegen, vindt men het eerste begin der stad terug langs de Reye, in eene kromming

dezer rivier, achter de Halle. Reeds vroeg, wellicht in de X^{de} eeuw, was daar een bevolking van kooplieden en wevers gevestigd. Deze « mercatores » leven aan den voet van de vesting, die de St. Donatianskerk, het woonhuis, de schatkamer en de spijkers van den graaf omringde. Daar deze ook over een bevolking van hoorigen, lijfeigenen en krijgslieden heerschte, waren er twee standen aldaar verzameld, gelijk het ook het geval is te Gent en elders, en dit bewijst juist dat, evenals daar, de stad niet ontstaan is omdat op deze plaats zich een grafelijke burcht verhief. De bevolking waarvan Galbert, de geschiedschrijver van den moord van Karel den Goede in 1127, verhaalt, en die woont aan den voet van den burcht, in het *suburbium*, is een bevolking van kooplieden en werklieden, en hij verwacht ze geenszins met de *castrenses*, de bewoners van het *castrum* van den graaf. De burgers, op bevel van den burggraaf Hacket, een der moordenaars van Karel den Goede, versterken hun « suburbium », dat tot dan toe open lag, eerst met paalwerk, het volgende jaar (1128) door het aanleggen van een gracht. De moerassige grond, die de zandheuvels omringde, en een eikenbosch, waarvan de oude straatnamen ons de herinnering bewaren, maakte plaats voor stapelhuizen om allerlei waren uit vreemde landen en vooral de wol van Engeland te bergen, alsook de lakens in Vlaanderen en in Brugge zelf vervaardigd.

Het grondgebied van Gent, aan den samenloop van twee stroomen, de Schelde en de Leie, beantwoordde eveneens op bewonderenswaardige wijze aan de eischen van een nijverheids- en handelsmidden. Deze aardrijkskundige ligging, veel meer dan het bestaan van een grafelijken burcht en van twee machtige abdijen, St. Pieter op den Blandinusberg, en St. Baafs, die elk gedurende eeuwen hun eigen gehucht of dorp behouden, het St. Pietersdorp en de St. Baafsstede, besliste over de nederzetting van kooplieden en handwerkslieden, die de « poort van Gent » (*portus Gandavum*) vormden, tusschen de Boven- en Neder-Schelde en de Leie. De beteekenis van deze nederzetting groeit zoo snel aan, dat in 942, de bisschop van Noyon, Trousmare, er eene kapel komt inwijden ter eere van St. Jan, St. Waast en St. Baaf.

Ieperen ontstond op dezelfde wijze. Door de Yperlei, te dien tijde volkomen bevaarbaar, stond Ieperen in rechtstreeksche betrekking met de zee. De plaats lag op den weg die van Frankrijk naar Brugge leidt en zal later eene pleisterplaats voor de kooplieden worden. Op het einde van het Karolingisch tijdvak, zet zich een bevolking neer op den rechteroever der Yperlei. Deze gemeente krijgt den naam van *Villa Yprensis*; zij bestaat uitsluitend uit menschen die zich op handel en nijverheid toeleggen. In 1116 is het gebied der « villa » volkomen afgebakend.

Het ontstaan van de andere Vlaamsche steden werd eveneens door louter economische oorzaken bewerkt: zij werden gebouwd aan den oever of aan de monding van een stroom, terwille van het verkeer.

In Brabant, die wel is waar geen deel aan deze opleving van het stedelijk wezen aan het einde van het Karolingisch tijdvak neemt, en waar de steden eerst op het einde van de XI^{de} eeuw aan belang toenemen, kan men dezelfde economische oorzaken vaststellen.

Brussel (Brucsel, waarschijnlijk van sala en broeck) ontstond op een moerassigen grond, aan den boord van de Zenne, toen volkomen bevaarbaar. De Romeinen hadden zorgvuldig dit moeras vermeden, en de zoogezegde Romeinsche weg van Doornik naar Tongeren, tamelijk benoorden deze plaats aangelegd. De Hertogen van Lotharingen hadden de noodzakelijkheid ingezien deze plaats te versterken en een castrum gebouwd in het St. Goorikeiland, door de Zenne gevormd. Doch dit castrum was geen stad: het bevatte enkel den burg, een kerkje en de woningen van officieren en soldaten, alsook van de ridders, die geroepen waren om het kasteel te verdedigen.

Omtrent de XII^{de} eeuw ontwikkelde zich nevens het kasteel een nederzetting van kooplieden; zij bouwen den « Steenweg » (Vlaamsche steenweg, Magdalenastraat en Berg van 't hof); zij bouwen de St. Nikolaaskerk in de nabijheid der Groote Markt; in de XIII^{de} eeuw ontstaat nevens de kerk het St. Nikolaas-Godshuis, waar de pelgrims een rustoord vinden. In deze eeuw is de Steenweg al met huizen bezet en op de Groote Markt worden drie hallen opgetrokken: de Lakenhalle (achter het huidige

stadhuis), het Broodhuis en het Vleeschhuis. De economische ontwikkeling neemt toe en de handwerkslieden vestigen zich in dezelfde wijken, wat het ontstaan der ambachten zal bevorderen. Rondom de Kappellekerk zijn het de wevers en de volders, rondom de Sint-Jansplaats de ijzerbewerkers, de sporenmakers, nabij de Zenne, in den Ververshoek, zijn het de ververs en de lakenscheerders; zoo vormt zich Brussel, totdat de eerste omheining opgetrokken wordt en de gemeenschap, nu tot stad gegroeid, van de eerste hertogen haar vrijheden en voorrechten bekomt.

Wellicht hadden de Romeinen, reeds een burg, om de Barbaren af te weren, waar later Antwerpen zou ontstaan. In het begin der XII^{de} eeuw bestond er reeds een kolonie van Neder-Saksers op den rechteroever der Schelde, op de plaats waar zich de Werf bevond. De « werpf » of werf was toen slechts een steiger op palen gebouwd, aan den oever vastgehecht, een ruw opgerichte landingsplaats, waaraan wellicht de stad haar naam « Aan 't Werf » heeft ontleend, het woord werp of werf, dan in den algemeenen zin van haven genomen. Tijdens de invallen van de Noormannen werd de burcht geplunderd (837) en verdween waarschijnlijk de oorspronkelijke nederzetting. Het is in de X^{de} eeuw, schijnt het, en door Keizer Otto den Groote, dat de oude burcht gebouwd en herbouwd werd, met zijn omheiningsmuren, zooals hij in de XI^{de} eeuw bestond en waarvan de overblijfsels, het kasteel, grootendeels werden hersteld en thans nog een denkbeeld geven van den oorsprong van Antwerpen. Langzamerhand, aangelokt door de voortreffelijke ligging, vestigden zich kooplieden rondom den burcht. Deze kolonie nam snel toe, zoodat de omheining verscheidene malen verlegd werd: de buitenvesten werden herschapen tot ruïnen die, in verbinding met de Schelde, de goederen tot aan den voet van de pakhuizen voerden. In de XIII^{de} eeuw werd de omheining van den Burght driemaal achteruit gebracht en na die laatste vergrooing mocht Antwerpen een ware stad heeten.

De oudste oorkonden geven aan de eerste steden twee kenschetsende namen: portus (poort), losplaatsen of emporia, stapelplaatsen, wat duidelijk wijst op nederzettingen

van handelaars en handwerkslieden, maar toch ontstonden zij aan den voet van een grafelijken of keizerlijken burght, wat in de tijden van geweld en wanorde die op het Karolingisch tijdvak volgden, nogal natuurlijk is: de vreedzame bewoners moesten tegen vreemde invallers en roovers beschutting zoeken bij het eenig gevestigd gezag, vertegenwoordigd door de bezetting van den burcht: het klinkt dus wel overdreven te beweren, dat de steden enkel aan handel en nijverheid hun ontstaan te danken hebben; andere factoren hebben daartoe stellig ook medegewerkt.

* * *

Doch onder deze menschen, van verschillenden stand en oorsprong, laten, half-vrijen, kooplieden, in de opkomende stad samengestroomd, moest een andere band dan het economisch belang bestaan: er moest vrijheid voor de personen, vrijheid voor het verkeer heerschen. Deze eischen waren slechts het gevolg van de nieuwe levenswijze der bewoners. Dadelijk legde zij hun de noodwendigheid op, zich te vereenigen, elkaar te helpen.

In al de steden kunnen wij reeds in de XI^{de} eeuw het bestaan van koopliedenvereeningen vaststellen, naar de oude Germaansche instellingen « gilden » of « hanzen » genoemd. Deze vormen een vaste groepeerings, een zelfstandig lichaam, dat in de eerste behoeften der nederzetting voorziet. Het gilde gelast zich met de onontbeerlijke openbare diensten van de stedelijke gemeenschap. Zijne kas betaalt het onderhoud van straten en pleinen en het aanleggen van wallen rondom de « poort ». Langzamerhand neemt de koopmans- en handwerksliedenkolonie, die feitelijk door het gilde bestuurd wordt, het aanzien eener eigenlijke stad. De inwoners worden niet meer alleen « kooplieden », doch ook nog « burgers » genoemd, omdat de stad van muren omringd is.

In het algemeen beschermd en met keuren voorzien door de graven van Vlaanderen, ontwikkelen zich de Vlaamsche steden zeer snel: handel en nijverheid, die hier niet te scheiden zijn omdat deze twee verrichtingen zich meestal in dezelfde personen vereenigen, nemen een ongemeene vlucht, vooral aan de kust. Brugge wordt de hoofdmart

voor de waren die uit Italië en Midden-Europa naar het Noorden worden aangevoerd. Gedurende de tweede helft der XI^{de} eeuw maakte de Vlaamsche koopvaardij een verbazenden vooruitgang. De Brugsche schuiten bezochten niet enkel de Engelsche havens, maar ook de Deensche en Noorsche kusten en voeren tot in de Oostzee. Rondom Brugge ontstaan tal van kleine steden, zooals Damme, waar onder de regeering van Philips van den Elzas een nieuwe haven wordt aangelegd. In de volgende jaren ontstaan aan de oevers van het Zwin, Termuiden, Monnikereede, Hoecke en Sluis, waarvan de kerktorens de reizigers den weg van de reede wezen. De geulen van het Zwin waren aan de zeevaarders van Spanje, Portugal, Italië, Engeland of Normandië zoo goed bekend als de lagunen van Venetië, en op de Groote Markt van Brugge heerschte zooveel leven, zag men zulke bonte volksmenigte als op de Sint-Marcusplaats.

Niet minder druk is de beweging in het binnenland. Zoo wordt Simon Saffir, burger en in 1218 schepen van Gent, in 1204 als koopman in Engeland toegelaten. Jan Rijnvisch, insgelijks schepen der stad, is in dit land als koopman in 1203 vermeld. Simon Saffir bekomt in 1209, in Engeland, met een vrijgeleide de gunst om 80 zakken wol te koopen. Den 17^{den} April 1213 schrijft de Koning van Engeland aan de schepenen van Ieperen, van Brugge en van Rijsel, dat zij in veiligheid mogen komen handel drijven in zijn rijk, op voorwaarde dat degenen die zich naar Engeland zullen begeven, in bezit zijn van geloofsbrieven die hun poortersrecht in een der voornoemde steden bevestigen en dat zij handelen voor eigen rekening.

* * *

De middeleeuwsche gemeente of stad vormde niet alleen een economische eenheid; zij was ook een politieke, moreele en sociale eenheid. Zij was een centrum van voortbrenging en een lid der leenroerige maatschappij, evenals de geestelijkheid en de adel; maar zij was ook een gemeenschap, haar naam zelf duidt het aan, waar het gemeen welzijn der burgers het ideaal uitmaakte waarnaar alles streefde. Stadstrots, stadspolitiek waren even ontwikkeld

als nu de vaderlandsliefde. Eens de ringmuur opgetrokken, was het verboden aan de burgers hun woning buiten de wallen van dien overgrooten burcht over te brengen. Dit binnensteedsche leven dwingt tot een uitbreiding gansch verschillend van de ontwikkeling der hedendaagsche steden. In de stad zelve moest men het middel vinden om de nieuwgekomenen te huisvesten. In de eerste tijden omsloten de wallen ook velden, kouters en weilanden. Deze werden van lieverlede in perceelen verdeeld en met huizen bebouwd; dan kwam de beurt aan de uitgestrekte tuinen. Zoo ontstond bij de vier eerste groote straten, die uitliepen op de vier stadspoorten, een verward net van kleine en enge zijstraten, van kromme doorgangen en stegen, die aan de middeleeuwsche stad zulk een eigenaardig en schilderachtig uitzicht geven. Als alles aldus volgebouwd was tot aan de wallen, was men wel verplicht de eerste omheining te verleggen en de weiden en kleine heerlijkheden die daaraan grensden in de stad door nieuwe wallen op te nemen.

Sedert de XII^{de} eeuw, groeit de steedsche bevolking verbaasd aan: de plattelandsbevolking stroomt nog gedurig naar de stad, waar vrijheid en nering heerschen; terwijl anderzijds het geboortecijfer bijzonder hoog blijft. Ook moeten de steden aanhoudend vergroot worden. In 1270, is men verplicht de grenzen van den bijvang van Ieperen achteruit te brengen. Te Gent worden in 1213 het « Opstal », de onbebouwde gronden behoorende aan den graaf, in 1254 de wijk van Overschelde, in 1274 de oude Burcht, in 1299 het rechtsgebied der burggraven bij de stad ingelijfd. Brugge koopt in 1275 de heerlijkheden van het Maandaagsche en van het Voormezeelsche, in 1288 de heerlijkheid van Praet. Het vlakke veld waarin de Vlaamsche steden verrijzen, bevordert hare ontwikkeling. Langs alle kanten komen nieuwe wijken bij, en ten huidigen dage erkent men nog gemakkelijk, in verscheidene steden, de thans in vaarten veranderde oude grachten, die bij elke uitzetting gegraven werden; in andere steden, zooals te Brussel, vindt men nog heden in tuinen en achterhuizen torens met de aanpalende wallen, overblijfsels der eerste omheiningen.

Bij gebrek aan vaste gegevens bewijzen deze herhaalde vergrotingen der stad een buitengewone ontwikkeling. Want het zuiverste kenmerk der stad is wel, dat zij op zich zelve onvruchtbaar is. Men moet daardoor verstaan dat, aan haar zelven overgelaten, zij onbekwaam zou zijn haar inwoners te voeden: het dorp, het heerlijke groote domein vroeger beschreven, bestaan op zich zelf, omdat zij voortbrengen alles wat tot het leven onontbeerlijk is, het voedsel. De stedeling moet eerst laken, schoenen, wapens voortbrengen, deze verkoopen en met de opbrengst zich levensmiddelen aanschaffen of ze ruilen tegen de voorwerpen van zijn arbeid.

Zoo heeft de stad om te bestaan de hulp noodig van de omwonende landbouwers en veefokkers. Maar het spreekt van zelf dat de landlieden niet liever wenschen dan het koren en de groenten, het vee en het gevogelte, die zij meer dan noodig is voor eigen verbruik kweeken, ter stedelijke markt te brengen: aldus bekomt de landelijke bevolking wat haar tot het ontstaan der nederzettingen van kooplieden en handwerkers ontbrak: een regelmatige afzetmarkt. Van den burger koopt de landman op zijn beurt kleederen en alaam, die hij tot hiertoe volgens de ruwe landelijke techniek zelf had vervaardigd.

Door dit verkeer tusschen stad en land, verdwijnt allengs in Vlaanderen, van de XIII^{de} eeuw af, de lijfeigenschap, groeit de vrijheid op het platteland aan, wordt de landbouw verbeterd en met meer kunst bedreven. Men laat het gebruik varen, het land na de bebouwing een jaar braak te laten liggen. Tot in de XIII^{de} eeuw, bemestte men de akkers nog door middel van gedroogde biezen, doch van toen af wordt dierendrek daartoe gebezigd, ten gevolge der uitbreiding van de veeteelt, welke in de toenemende behoeften der steden moet voorzien. Overal in het Vlaamsche land, maar vooral in het Veurnambacht, was die tak van den landbouw belangrijk; melk en kaas, zooals wii zagen de hoofdschotel der Kerels, worden in overvloed voortgebracht. De aanbouw van graangewassen was overal in zwang; later echter, naarmate de bevolking in de steden toeneemt, is de inheemsche voortbrengst niet meer voldoende, en komen tarwe en rogge uit Noord-Frankrijk,

langs de Schelde. Gerst werd vooral gekweekt ter wille van het bier. Toch werd er veel wijn gedronken, hij kwam bij de gegoede lieden op tafel, en in de herbergen schonk men niets anders. Men trok hem uit de omstreken van de plattelandsbewoner, zooals uit het *Verreken* blijkt, was de wijn geen verboden *weelde*.

In het midden van de XII^{de} eeuw bekomt Vlaanderen zijn kenschetsend uitzicht. Buiten de groote heiden van Bulscampveld en Beverhoutsveld, vindt men geen gronden in gemeen bezit meer, behalve de bermen der wegen en de glooiingen der dijken. De in de vorige eeuw nog zoo talrijke elzenboschjes beginnen te verdwijnen; doch de akkers zijn met boomen omgeven, zoodat in de eindelooze vlakke, de kim overal omzoomd staat met een groenen voorhang. Vlaanderen, zegt een tijdgenoot, is een land met veel boomen en weinig bosschen. Op korten afstand van elkander verheffen zich de kerken, waarrond de smidse, de pastorij en de herberg geschaard zijn. De windmolens, een nieuwigheid, vermeerderen snel in aantal: in een charter van Philips van den Elzas uit 1183, staat naast de watermolen ook de « molen door den wind in beweging gebracht » vermeld. Op het einde der eeuw zijn zij reeds uiterst talrijk: alleen rondom de stad Ieperen telt men er 120. En te midden van weelderige akkers verrijzen de steden met hun wallen en talrijke torens van hallen, belforten en kerken.

Dorpen en steden zijn door « heirstraten » (groote banen) en « kerkstraten » (kleine banen) verbonden. Door het rechte trekken van rivieren is het verkeer te water verbeterd; talrijke vaarten werden door de groote steden gegraven, zoowel voor het aanbrengen van levensmiddelen als voor het vervoer van hare voortbrengselen. De vaart van Veurne naar Diksmuide staat in 1183 vermeld. In 1187 wordt een andere aangelegd naar Poperinghe. In 1243 wordt een vaart van Aardenburg naar de zee gegraven; in 1251 begint men het graven van de vaart van Ieperen naar Nieuwpoort en van de Lievevaart, die Gent met de haven van Damme verbindt.

Was de toestand van de boeren in het Europa der XII^{de}

III. — DE VLAAMSCH E LAKENNIJVERHEID.

Gewoonlijk voorzagen de handwerkers uitsluitend in de behoeften der inwoners van de stad en haren « bijvang ». Wat er verder noodig was werd op de jaarmarkten aangeschaft. Doch nevens deze beperkte, plaatselijke bedrijvigheid, die het hoofdkenmerk uitmaakt van de middeleeuwsche stad, gaat in enkele steden een nijverheid bloeien die voornamelijk voor den uitvoer naar andere steden en streken werkt: dit is het geval te Neurenberg en te Milaan voor de ijzerwaren, maar in veel grooteren omvang te Florence en in de Vlaamsche steden voor de weverij.

In de steden van Vlaanderen vindt men daardoor twee wel afgeteekende groepen van ambachten: die welke in het groot voor den uitvoer werken en de neringen die enkel voor het plaatselijk verbruik voortbrengen. Onder de eersten telt men de ambachten der lakennijverheid, de wolwevers, de volders, de scheerders, de ververs. Tot de anderen rekent men de neringen van bakkers, smeden, kleermakers, beenhouwers, vischverkoopers, wapenmakers, schoenmakers. Deze ambachtslieden, tegelijk handwerker en koopman, leveren gewoonlijk de ruwe stof, vervaardigen hun waar en verkoopen die rechtstreeks aan de klanten. Of zij ontvangen de grondstof van den besteller, bewerken deze stof en leveren het afgemaakte voortbrengsel. Zoo verkoopt de schoenmaker een paar schoenen, de wapenmaker een pantser of een helm, die zij zelf vervaardigd hebben uit leder en ijzer dat zij zelf hebben gekocht; de kleermaker integendeel bekomt met de bestelling de hoeveelheid laken noodig voor het maken van een tabbaard of een wambuis. Maar in beide gevallen, blijft de ambachtsman meester van de gansche voortbrengst en handelt rechtstreeks met den verbruiker.

Door het feit dat het laken tot een ruimer gebied bestemd is, treedt een derde persoon tusschen den vervaardiger en den koper, het is de lakenkoopman. Dit bleek des te onvermijdelijker daar reeds de arbeid in vele ver-

schillende verrichtingen gesplitst was. De handwerksman van de lakennijverheid maakt niet het gansche produkt: hij onderneemt enkel een arbeid tusschen een reeks verrichtingen in. Om deze reden is hij geen zelfstandig voortbrenger, zooals men vroeger placht te verklaren, maar evenmin is hij een loonarbeider in den hedendaagschen zin van het woord, een loonslaaf of proletariër, zooals men thans gewoonlijk leert: hij is een « stukwerker » (*travailleur à façon*). De techniek, die heel vroeg de specialisatie deed ontstaan, bracht dit van zelf mede. Elke bewerking der wol wordt aldus toevertrouwd aan een afzonderlijke groep arbeiders, die zich in evenvele ambachten scharen: wevers, volders, droog- en raamscheerders, blauwververs, roodververs.

Een ander kenmerk onderscheidt nog den ambachtsman der wolnijverheid van zijn geboorteland, welke in de behoeften der stedelijke bevolking voorziet. Het gebied van de stad blijft voor dezen een vaste markt, die uitsluitend voor hem door allerhande beschermingsmaatregelen voorbehouden wordt. Het toenemen van het aantal dezer ambachtslieden is aan den groei en de welvaart van die kleine wereld op zich zelf, die de middeleeuwsche stad uitmaakt, gebonden en dus begrensd. De wolnijverheid integendeel kan zich oneindig uitbreiden en wordt enkel beperkt door het afzetgebied. Reikt dit gebied tot in verre landen, geniet het voortbrengsel een wijd vermaarden naam, zooals dit samen-treft voor het Vlaamsche laken, dan beleven de ambachten der wevers, volders, ververs een ongemeene ontwikkeling, als getalsterkte en als macht in de stedelijke huishouding. Maar deze ambachtslieden staan anderzijds veel meer dan de leden der andere bedrijven aan de wisselvalligheden van het handelsverkeer, aan den terugslag van buitenland-sche gebeurtenissen blootgesteld. Wanneer de Koning van Engeland den uitvoer van de wol verbiedt, zooals ten tijde van Jacob van Artevelde, dan vallen de getouwen stil; wanneer de Koning van Frankrijk den invoer van Vlaamsch laken in zijn Rijk verbiedt, krimpt de afzetmarkt, slabakt de nijverheid en houden de weefgetouwen op in de huizen van Gent en Ieperen te ruischen.

Door de uitgestrektheid van de markt kan de wolnijver-

heid aan duizenden en duizenden arbeid en bestaan geven; zij brengt rijkdom en macht aan de Vlaamsche steden en het is door haar ongemeene uitbreiding dat Gent, Brugge en Ieperen gedurende meer dan drie honderd jaar een rol in de beschaving en in de staatkunde vervullen, die enkel kan vergeleken worden met die van Florence, waarvan de bloei en macht insgelijks op het voortbrengen van de beroemde « panni » berustte.

In het vorig hoofdstuk hebben wij gezien hoe de laken-nijverheid aan de zee kust ontstond en zich van daar uit in het binnenland van Vlaanderen verspreidde. De weverij schijnt zich het eerst in zuidelijk Vlaanderen buitengewoon ontwikkeld te hebben. Willem Brito zegt, dat de Ieperlingen in dat vak zeer bedreven waren. Te Gent is de lakenweverij op het einde der XII^{de} eeuw reeds in vollen bloei, daar de toltarieven op de wol, in 1199 vastgesteld, ons het belang der ingevoerde ruwe stof toonen. In het midden der volgende eeuw is zij zoo bloeiend, dat Willem, de schrijver van den « Vos Reinaerde », er met bewondering over spreekt, als hij door Isengrim al de misdaden van den vos doet opsommen :

Waar al 't laken perkament
 Dat men heden weeft in Gent,
 Men zou er al zijn wanbedrijven
 Niet op kunnen nederschrijven.

(Nieuwe berijming van J. de Geyter.)

Van dien stond af tot op het einde der XIV^{de} eeuw heeft Gent de lakenweverij van al de Vlaamsche nijverheidssteden overtroffen, ter uitzondering wellicht van die van Ieperen. In het begin der XIV^{de} eeuw stelt men vast, dat Gent ongeveer 4.000 wevers bevat, een aanzienlijk cijfer als men bedenkt dat te dien tijde de gansche bevolking der stad waarschijnlijk de 80.000 zielen niet overtrof. Te Ieperen koopt men jaarlijks, in den zelfden tijd, tot 89.000 loodjes om de stukken laken te merken. In deze stad, in het jaar 1431, dus op een tijdstip dat de wolnijverheid reeds in volle verval is, bedraagt het getal wevers en volders nog meer dan de helft (51,6 t.h.) van het gezamenlijk

aantal der ambachtslieden, terwijl in dien tijd te Frankfort-aan-den-Main, deze verhouding slechts tot een zesde (16,6 t.h.) beloopt. In Augustus 1340, leveren de ambachten van Gent het volgend getal manschappen om Edward III van Engeland in het beleg van Doornik bij te staan: wevers, 1800 man; volders, 1200 en de andere ambachten, 2139. De twee eerste getallen zijn waarschijnlijk te laag in verhouding met het getal dier ambachtslieden in de stad. De volgende cijfers schijnen meer overeen te komen met den werkelijken toestand: in Augustus 1343, bestaat het Gentsche leger dat naar Bergen trekt uit 1265 wevers, 429 volders en 732 leden van de andere neringen, dus een verhouding van 50 t.h. wevers, 17 t.h. volders en 33 t.h. leden uit de andere neringen. Deze gegevens aan de Rekeningen der stad ontleend en dus onbetwistbaar juist, bewijzen dat Gent voor het vervaardigen van het laken een centrum van allereersten rang was.

De kooplieden die, zooals wij reeds met een enkel woord te kennen gaven, de leidende kracht in de lakennijverheid uitmaken, waren in een gilde 1) of genootschap vereenigd: dit koopmansgilde beheerscht volkomen de wolnijverheid tot in het begin der XIV^{de} eeuw. Oorspronkelijk was het gilde enkel een genootschap van wederkeerig dienstbetoon, in een tijd dat de kooplieden van oord tot oord reisden, de handel vol gevaren was en er nog geen steden bestonden. In de stad zelve, wordt het gilde een verbond van kooplieden-drapeniers. dat het stadsbestuur in handen heeft en zich enkel voor doel stelt de belangen dezer kooplieden-

1) Het Germaansche woord *gilde* of *gulde* beteekent «bond, vereeniging» en wordt hier steeds in den beperkten zin van de middeleeuwen gebruikt als: de vereeniging van de kooplieden-nijveraars die de wol koopen, het laken laten vervaardigen en het verkoopen in de halle. Later worden ook de bijzondere korpsen van schutters aldus genoemd: St. Joris-, St. Sebastiaansgilde. De vereenigingen van handwerkers worden in de middeleeuwen steeds aangeduid door de benamingen *ambacht* en *nering*. Eerst in de XVII^{de} eeuw en meest in onzen tijd bekomen de woorden *gilde*, *ambacht*, *nering* een gelijke beteekenis. Om alle begripsverwarring te vermijden worden deze termen hier steeds in hun beperkten zin, zooals hierboven aangeduid, gebruikt.

kasse te verdedigen. Is aldus het gilde van het eerste tijdvak een handelsverbond, een soort van broederschap, datgene van het latere tijdvak is een ambtelijke vereeniging van handels-nijveraars van de lakennijverheid, die al hun bedrijvigheid op Engeland vestigen. Het is een echt syndikaat van vermogende lieden die in hoofdzaak voor den uitvoerhandel werken. Het koopmansgilde regelt eigenmachtig de lakennijverheid, eigent zich den alleeninvoer van de wol en den verkoop van het voortgebrachte laken in de halle of op de vreemde markten toe.

De stukken uitgegeven door G. Espinas over *Jehan Boine Broke*, grootnijveraar en handelaar te Dowaaï op het einde der XIII^{de} eeuw, bezorgen ons tal van bijzonderheden aangaande de leiders der lakenproductie, waartoe ook de reeds genoemde *Simon Saffir* en *Jan Rijnvisch* van Gent behoorden. Deze stukken werpen ook een helder licht op de misbruiken waaraan wevers, volders en ververs blootstonden, wanneer zij handelden met een slechten werkgever, zooals genoemde Boine Broke ongetwijfeld er een was: hij deinst voor geen gemeene praktijk terug om aan de stukwerkers, die voor hem arbeiden, een deel van hun rechtmatig loon te onthouden en aarzelt niet van zijn gezag als groot-burger en oud-schepen gebruik te maken om ze tot zwijgen te brengen. In zijn huis, waar zijn kantoor gevestigd is en waar hij drie klerken heeft, wordt de wol gestapeld. Hij gaat deze wol ter plaatse koopen in Engeland, dikwijls van de groote kloosters, die aldaar groote weilanden en aanzienlijke kudden schapen bezitten, en in groote hoeveelheden, soms met 80 balen tegelijk. Ook de weede, om de wol te verven, schaft hij zich in het groot aan. Hij beschikt dus over de grondstof, die moet verwerkt worden. Daarvoor wendt hij zich nu tot de zelfstandige handwerkers, die zelf een paar knapen of werklieden ten hunnen huize aan den arbeid houden. Zij gaan het werk bij Boine Broke halen en verrichten het voor een vast loon. Zoo gaat het met den wolwasscher, den wever, den volder, den scheerder, den verver. Als het laken de bereiding ondergaan heeft, verkoopt hij het in de halle, wellicht zelfs in een groote handelsplaats of aan vreemde kooplieden.

Deze handelwijze was, om zoo te zeggen, door den aard

en den gang der wolnijverheid opgelegd: enkel de rijke koopman was bij machte een grooten voorraad wol aan te koop, evenals hij alleen in staat was, door werk te geven aan talrijke kleine wevers-, volders-, scheerders- en ver-versbazen, in tijds te voldoen aan de groote bestellingen van de buitenlandsche koopers, van de bonte menigte van alle natiën die wemelde in de hallen der groote steden.

De groothandelaar der lakennijverheid of drapenier was dus eenigszins een kapitalist. Men mag zich echter van de toenmalige kapitalisten geen al te moderne voorstelling maken. Zij werkten met zeer beperkte kapitalen: het zijn eerder welstellende burgers, rijke poorters, die, bij de opbrengst hunner huizen en landerijen, nog de winsten van een zeer loonenden handel voegen. Doch de toenmalige inrichting van den handel liet hun niet toe, de zaken in het groot aan te vatten. Daar zij hun lakens in de hallen moeten ten toon stellen en verkoopen door tusschenkomst van gezworen makelaars, en diensvolgens niet met de koopers kunnen overeenkomen en de prijzen naar believen vaststellen, daar zij, kortom, onderworpen zijn aan een stelsel dat alle mededinging uitsluit, de kooplieden tegen elkander beschermt en elk hunner verbiedt zich te verheffen ten koste van het gilde waarvan hij deel uitmaakt, kunnen zij niet boven zeker peil komen en geen wezenlijke nijverheidsfortuinen vergaren.

Zij kunnen evenmin groote werkhuizen oprichten, want elke rechtstreeksche voortbrenging wordt hun verboden: hun rol blijft beperkt bij het aankopen van de wol, het werkgeven aan de verschillende geledingen der wolnijverheid, om dan het laken te verkoopen. Zoo zegt de groote keure van de lakennijverheid te Gent, uit het jaar 1297: « Ende niemene van der ghemeenten van Ghend no van den ommesaten die buten coepmannegilde sijn moghen coepen buten scependomme van Ghend wulle. » Dit geldt dus het monopolie van den aankoop van de wol, maar zij moeten zich bij dezen handel bepalen: « Ende so wie coeman es van wulle ne mach negheene wulle werken no doen werken, no laeken vaerwen no doen vaerwen en negheeneu engiene... »

Het koopmansgilde beheerscht aldus in Vlaanderen tot

op het einde der XIII^{de} eeuw, in Brabant tot op het einde der middeleeuwen, de verschillende takken van de laken-nijverheid. In de voornaamste steden van Vlaanderen, versmolten zich de koopmansgilden tot grootere genootschappen, « Hanzen » genoemd, en de verschillende Hanzen vereenigden zich weldra in plaatselijke groepen, vervolgens in een machtigen bond die heel Vlaanderen omvatte en die de Hanze van Londen genoemd werd. De « Hansgraaf » werd door Brugge, de « Schildrake » of banierdrager door Ieperen aangesteld. De Hanze van Londen, die eerst in bezit was van den ganschen handel met Engeland, verviel en verdween in de XIV^{de} eeuw, door verschillende oorzaken: Brugge wordt de voornaamste markt of stapelplaats der Engelsche wol; de Vlaamsche kooplieden-nijveraars hoefden dus niet meer naar de plaats van herkomst te reizen. Maar de groote oorzaak was de zege der democratie, die de politieke macht der « poorterij » vernietigde: deze was immers de grondslag van de economische macht van het gilde.

Naarmate de lakenweverij toenam, ontstonden ook lieden die zich enkel op den wolhandel toelegden en zich vergenoegden in de stedelijke halle aan de werkgevers en nijveraars de wol te verkoopen. Daar een gedeelte der Engelsche wol naar de Brabantsche steden langs Antwerpen verzonden werd en in deze steden de weverij, sedert het midden der XIII^{de} eeuw aanzienlijk toegenomen had, was het noodig zelfs wol uit Spanje en uit Navarra te doen komen. Volgens de « Cueren van der wolle » mocht alleen de inlandsche wol, die nu te hard en te grof werd geacht, niet meer gebezigd worden, het was zelfs verboden ze voor stoffen, tot den uitvoer bestemd, te verwerken.

Zoolang het lakengilde bestaat, onderwerpt het de verschillende takken van de nijverheid aan een bestendig en nauwkeurig toezicht, opdat de voortbrengselen in alle opzichten zonder gebreken zouden zijn. De handwerkers zijn gebonden aan zeer strenge verordeningen, opgemaakt met het doel ze naar de regelen eener onberispelijke werkwijze te schikken. De nijverheidsverordeningen, wier lange lijst begint met de keure van Dowaaï van 1229, getuigen van een aandacht en een waakzaamheid, waaraan niets ont-

snapt. Dergelijke reglementen zijn ons van Gent niet toegekomen, alhoewel zij zeker bestaan hebben, zooals uit de baljuws-rekeningen op het einde der XIII^{de} eeuw blijkt; maar die van Brugge, namelijk de Keure van 1284, bleven bewaard. Deze Keure bevat niet minder dan 384 artikels, zonder de acht bijvoegsels, en behandelt achtereenvolgens al de vakken van de nijverheid. Ziehier de benamingen der verschillende hoofdstukken: Dits van den garne, dits van den wevers, dits der dekenen van den sayen, dits van den wulleblaeuwen lakenen, dits van den pleinen lakenen, dit es die cuere van den vulres (volders) ende dit es hare loon, dit es van den witscerres (scheerders), dit ter dekenie van den ramen (raamscheerders, dits van den vulres, dits van den sceres.

Werd door deze verordeningen de spreekwoordelijke aanleg der Vlaamsche ambachtslieden tot het lakenweven aangekweekt en ontwikkeld, er dient niet uit het oog verloren dat deze nijverheidswetgeving het uitvloeisel is van een klassenheerschappij, de patriciërs. Zij moest dus noodzakelijk leiden tot misbruik aan de eene zijde, tot verzet van wege de wevers en volders. Dit gebeurde tusschen 1275 en 1300. Men zou zich echter vergissen zoo men meende in dezen strijd tusschen de patriciërs van het koopmans-gilde en de ambachtslieden eenige gelijkenis te vinden met den maatschappelijken strijd van onzen tijd en in de volkspartij van de XIII^{de} eeuw enkel wilde zien een hoop loon-slaven, economisch rampzaligen, die in het geweld een middel zochten om zich uit hun ellende te verheffen. Men heeft er niet genoeg op gelet dat de handwerkers door een keurbende welstellende burgers werden aangevoerd. In de lakennijverheid, van waar de beweging uitging, bestond er een klas van meesterwevers, die voor eigen rekening werkten en hun voortbrengselen op de plaatselijke markt trachtten te verkoopen. Deze kleine kooplieden waren uit het gilde der coopmannen, die den alleenhandel wilden behouden, stelselmatig gesloten.

Na de nederlaag der patriciërs, voerden overal de nieuwe besturen, waar de wevers de overhand hielden, de gewenschte hervormingen in. Bij zijn intrede te Brugge, na den zege van Kortrijk, op 1 Augustus 1302, liet Jan van

Namen plechtig zijn zegel hechten aan een charter, hetwelk verklaarde dat al de bewoners van de stad, mitsgaders al degenen die daar zouden komen wonen, vrij zouden wezen, ongehinderd elke nering uit te oefenen. Daardoor bereikten de handwerkers van de nijverheid het hoofddoel hunner eischen. De handelsvrijheid liet hun toe voortaan de grondstof te koopen, zelve het voortbrengsel van hun arbeid te verkoopen, kortom gaf hun de economische vrijheid.

Brengen aldus een zeker aantal wevers, en vooral de ververs, het tot welstellende kleine ondernemers, meest al de wevers en volders echter bleven zooals vroeger stukwerkers, onder de leiding van de kooplieden. Om deze volkomen uit te sluiten had de lakennijverheid moeten afzien van den uitvoer, zooals wij reeds aantoonde, en zich met de plaatselijke markt tevreden stellen, zooals het gebeurde in de steden van den Rijn en van Zuid-Duitschland. Immers de wever, al was zijn arbeid de gewichtigste van de reeks, bleef toch een schakel in de voortbrenging, waarvan de groothandelaar, die het laken verkocht, de meester was. Terwijl in de andere ambachten, meesters en knapen het doorgaans goed, zelfs zeer goed hadden, schijnen de meeste wevers, en vooral de talrijke weversknappen, in welstand bij de eersten ten achter te staan. Onder de namen die voorkomen in de ambtelijke stukken betreffende de overdracht van goederen en het beheer van de erfenissen van minderjarigen te Gent vindt men, voor de gansche XIV^{de} eeuw, 110 namen van wevers en 128 van volders. Dit zijn geringe cijfers, als men weet dat de bakkers gedurende dezelfde eeuw 394 namen opleveren, de mulders 188, de kleermakers 340, de schippers 400, de schrijnwerkers 300 namen, alhoewel wevers en volders oneindig talrijker waren in de stad. Het gevolg is klaar; de wevers en volders waren over het algemeen onbemiddeld en weinigen onder hen bezaten huizen, landerijen of renten.

Indien men de waarde eener instelling moet meten naar de uitslagen, dan mag men gerust zeggen dat de nauwgezette arbeid, eerst door het gilde, later door het ambacht opgelegd, de Vlaamsche lakennijverheid tot een wonderbare volmaaktheid opvoerde. De vermaardheid der Vlaam-

52
sche lakens was even groot als die van de Italiaansche zijden stoffen. Op de jaarmarkten van Champagne en van Brie, in de vijf havens van Engeland, te Lubeck zoowel als te Koningsberg, nergens vonden de gestripte en scharlaken stoffen van de Vlaamsche steden hun weerga: gansch Europa was voor deze soorten van laken afhankelijk van Vlaanderen. Later wordt Brugge de uitvoerhaven van de Vlaamsche nijverheid: deze stad bekleedt alsdan deze eenige plaats, welke enkel te vergelijken is met die van Venetië en van Genua. Zij is de bemiddelaress van den handel der volkeren van de Middellandsche Zee en die van de Noord- en Oostzee. De Portugeezen, Spanjaards, Italianen nemen te Brugge volle scheepsvrachten Vlaamsch laken en de Duitsche kooplieden van de Hanze schaffen er zich de stoffen aan waarmede zij Engeland, Noord-Duitschland en Rusland voorzien. Dit is zoo waar, dat, wanneer Fransch-Vlaanderen aan Frankrijk gehecht en aldus een geregeld verkeer met Brugge afgesneden wordt, de tot dan toe bloeiende lakennijverheid van Dowaaï en van Rijsel in weinig tijds vervalst en te niet gaat.

Toen Philips de Schoone, om den weerstand van Vlaanderen te breken, den invoer van Vlaamsch laken in zijn Rijk verbiedt, aarzelt hij niet, in strijd met zijn eigen verordening, de prachtige Vlaamsche weefsels te doen binnensmokkelen, die de koninklijke hofhouding niet kan missen. De Vlaamsche nijverheid stond dus zoo hoog, dat zij door den meest onverzoenlijken vijand van de Vlaamsche steden erkend en gehuldigd moest worden.

De Vlaamsche lakens waren zoo voortreffelijk dat zij uitgevoerd werden tot in de Morgenlanden, waar zij naast damast, brocaat, gouden en zilveren laken te koop gesteld werden. De schepen van Venetië, van Marseille en Barcelona brachten ze tot in Syrië: in 1322 treft men stukken « preset vermeyl » van Dowaaï aan, onder de geschenken die de koning van Aragon naar den sultan van Babylonië stuurde. De deugdelijkheid en de pracht van het Vlaamsche laken werd spreekwoordelijk: in een Fransch handschrift « Fabliau de l'Apostoile » geeft de « trouvère » een overzicht van de goede dingen die ter wereld te vinden zijn en noemt daaronder « l'escarlat de Gand ». De lakens

van Ieperen waren zoo beroemd dat de schepenen van Rijsel, alhoewel deze stad wullen stoffen voortbrengt, jaarlijks van daar het laken laten komen, waaruit hun ambtelijk gewaad gesneden wordt. In 1368, bestellen zij « du drap d'araigne », in 1385 was het « drap du grand let, mellé de graine, drap vermaulx, et du drap demi-graine » en van jaar tot jaar werden deze bestellingen tot het einde der XV^{de} eeuw vernieuwd.

In den tijd van de rijke, veelkleurige en grillige kledidj, — men denke aan de halfkleurige wambuizen en hozen, die in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw overal in zwang zijn — moest natuurlijkerwijze de schoonheid, in wol en kleuren, van het Vlaamsche laken het winnen op de min of meer ruwe voortbrenging van steden waar de wolnijverheid niet zoo gespecialiseerd was als te Ieperen, te Brugge of te Gent. De soorten van laken en de kleuren waren overtalrijk. Ziehier eenige namen van laken, die in de Rekeningen der stad Gent tusschen 1314 en 1400 voorkomen: bruin scaerlaken strijpten, finalen geminghde, breede geminghde, smale geminghde, geluwe geminghde, getraelleden laken, getraelleden laken met siden, rooden scaerlaken strijpten, smale geminghden dickedinne, moreiden lakene, strijpten persaer, ghescreve laken, strijpten laken mette reepe, dobbel syndaels, guldin lakene, enz., enz. De kleuren rood, zwart, « coolsaet blaeu, blaeu guldin, perkers blaeuw, rood geluw, blaeu gheluw », wisselen af in bonte reeks.

Later kregen de lakens ook benamingen volgens de stad waar men ze het eerst of in groote hoeveelheid voortbrengt. Iedere stad zorgde overigens nauwkeurig, dat niet alleen het laken op voortreffelijke wijze werd gemaakt, zooals in een volgend hoofdstuk uitgelegd wordt, maar ook om de herkomst ervan te verzekeren door het loodje of merk, evenals thans de groote wijngaardeniers van Bordelais en Champagne met hun beste wijnsoorten. Deze angstvallige zorg, van wege onze Vlaamsche steden, om steeds den oorsprong van de lakens te verzekeren, levert wel het duidelijkste bewijs van den hoogen graad van ontwikkeling en de belangrijkheid van deze nijverheid: het merk bood een waarborg voor den koper, maar tevens een aanbeveling, een reclame voor de stad waar de kleurrijke, sierlijke en fijne stof werd gewrocht.

 IV. — DE AMBACHTEN.

Gedurende meer dan drie eeuwen bekleeden de ambachten en neringen van Vlaanderen's nijverheid de eerste plaats in West-Europa; van de XVI^{de} tot op het einde der XVIII^{de} eeuw blijven de meeste neringen voortwerken voor het plaatselijk verbruik. Zij wortelen anderzijds zoo diep in het gemoeds- en kunstleven onze vaders, door hun gebruiken en feestelijkheden, in het onze, door hun heldhaftige daden, door hun strijd voor vrijheid en onafhankelijkheid in den loop onze geschiedenis, dat wij mogen zeggen met Albrecht Rodenbach

« Een gilde tiegt voorbij met vane en slaande trom, Ik mijner, ben ontroerd... Waarom ontroerd? — Waarom O! wie voor Vlaanderen heeft geleden en gestreden, Ontroert het minste, dat herinnert aan 't verleden. »

Laat ons daarom een wijle bij den ambachtsman vertoeven, in zijn werkhuis treden, zijn leven en streven nagaan, zijn vreugde en nooden in korte trekken te boek stellen.

Bij het ontstaan van de steden, vestigen zich de handwerkers gewoonlijk in hetzelfde gedeelte der nederzetting volgens den arbeid die zij verrichten. Enkelen zijn daartoe gedwongen door den aard van hun bedrijf: de volders gebruiken veel water en moeten dus werken dicht bij de rivier; de scheerders behoeven meerschen voor het uitspreiden van het laken en het opstellen van hun ramen. Anderen waarvan de arbeid minder plaats vergt, zetten zich neer in het midden der stad, zooals de juweliers, de wapenmakers, de kleermakers. De beenhouwers en vischkoopers wonen in de nabijheid van vleeschhuis en markt. Anderen nog vestigen zich samen in dezelfde wijk uit louter aantrekking tot elkaar, doordat een zelfde beroep dezelfde belangen en neigingen in het leven roept.

Dit samenwonen van de arbeiders in dezelfde straten en wijken van de stad is stellig de eerste stap tot de vereeni-

ging in één genootschap voor de beoefenaars van het gewone handwerk. De dagelijksche omgang, het onderling dienstbetoon versterken het nog steeds levendig gemeenschapsgevoel, bij de Germanen zoo ontwikkeld en dat reeds in de IX^{de} eeuw in de gilden der zeekust uiting vond, en als van zelf voegen zich de kleermakers bij de kleermakers, de beenhouwers bij de beenhouwers, de wevers bij de wevers. De aldus gestichte broederschappen zijn de kiem waaruit het ambachtswezen van lieverlede zal groeien.

Want eerst veel later zullen de handwerkslieden er toe komen een wettelijk erkende inrichting uit te maken. Het staat immers thans historisch vast dat de ambachten veel later dan men eertijds dacht den vorm hebben aangenomen, waaronder zij met hun dekens, meesters en leerjongens, in onzen geest oprijzen. Lang blijven de vereenigingen van handwerkslieden losse groepeeringsen. Eerst in het midden der XIII^{de} eeuw bekomt het ambacht in Vlaanderen een vasteren vorm. Wanneer het patriciaat overwonnen en uitgeroeid is, dat is in Vlaanderen na den slag van Groeninghe, in Brabant in het jaar 1361, erlangen de ambachten hun volledig zelfbestaan.

De huishouding der middeleeuwen is op de stad gegrondvest en in de stad berust alles op de ambachten en neringen. Zij zetten de nijverheid een stevigheid en regelmatigheid bij, leggen aan den arbeid en aan de werkwijze verordeningen op, die teenemaal van het thans bestaande afwijken. Het schijnt moeilijk de economische vrijheid van den enkeling nog meer aan banden te leggen en nochtans gedurende eeuwen verheft zich geen enkele stem tegen deze regeling van den arbeid, die een mensch van onzen tijd zoo drukkend, soms zoo bekrompen toeschijnt. Komt dit juist niet hierdoor dat het stelsel wonderbaar paste in de beperkte middeleeuwsche samenleving? Toen de ambachtslieden, in de XIV^{de} eeuw, overal het heft in handen kregen, ware het hun licht geweest dit juk af te schudden zoo het waarlijk zwaar op hen gewogen had. Zij doen het niet, ja zij streven er naar het ambachtswezen uit te breiden of zoo scherp mogelijk te behouden. Wanneer te Gent de menigte tijdelijk van de stad meester is, in 1577—1582, tracht de volksregeering al de oude nijverheidsgebruiken

der middeleeuwen te doen herleven. Ondanks het volkomen verval der lakenweverij, beproeven de Gentenaars haar de oude inrichting terug te geven. Zoo herstellen zij de « wijken » van de wevers en zoeken de familiën op, die vroeger tot het ambacht behoord hebben.

Elk ambacht heeft zijn keure: de rechten en plichten van meesters, knapen en leerjongens zijn er in vastgesteld, alsook de werkwijze, de leertijd, de boeten; kortom de keure is het bestaansrecht van het ambacht en van zijn leden, die er naar streven de keure door nieuwe voorrechten uit te breiden en te volledigen.

De keuren en reglementen werden gewoonlijk op het stadhuis of het Belfort, met de voorrechten der stad, in een ijzeren koffer bewaard. Te Brugge sloot die koffer met tien sloten: aan ieder der negen zwaardekens was een sleutel toevertrouwd, de tiende was in bewaring gegeven aan den vertegenwoordiger van den graaf.

Van deze keuren, waarop de ambachten zoo trotsch waren en die zij steeds inroepen om hun stoffelijke en moreele belangen te vrijwaren, werden er vele in den loop der tijden vernield: hetzij door de menigvuldige branden, de plaag der middeleeuwsche stad, daar in de eerste tijden de belforten in hout werden gebouwd; hetzij als straf den ambachten door graaf of hertog opgelegd. Zoo luidde, na den opstand van Gent in 1540, het vonnis door Keizer Karel geveld: dat de stad, van majesteitsschennis schuldig, al hare voorrechten zal verliezen en verklaarde « *confisque tous et quelconques les biens, rentes, revenus, maisons, artilleries, munitions de guerre... et autres que les dits corps de ville, mestiers, tisserans et leur sieulte ont en publicque et commun, lesquels prestement seront mis ès nos mains... pour en ordonner et faire selon que nous verrons convenir* ». De verkoop van al de goederen der ambachten begon onmiddellijk: op 4 October werden het wevershuis en andere bezittingen verkocht. De keuren der ambachten werden naar Rijsel gezonden en kwamen slechts in 1578 terug naar Gent. Maar talrijke stukken zullen in deze smartelijke tijden verloren gegaan of vernietigd zijn. Ondanks deze aanzienlijke verliezen laten de overgebleven keuren en verordeningen van Brugge, Gent

en Ieperen ruimschoots toe de ambachten in hun nijver bestaan van stap tot stap te volgen.

Verder bezit elk ambacht zijn zegel en zijn banier; beide zijn versierd met het schild of wapen dat, naar het voorbeeld van de edellieden en de steden, het ambacht zich gekozen heeft. Op dit schild waren voorwerpen in verband met het bedrijf van het ambacht afgebeeld. Zoo vertoonde te Brugge het schild der wevers een gekroonden leeuw omringd met drie weefspoelen; te Gent droeg het schild van dit ambacht een leeuw met een weefspoel aan weerskanten. Dat van het vleeschambacht of beenhouwers stelde te Brugge eenen os voor; dat der scheerders, een lakenschaar; de cordewaniers hadden een laars en rechts en links een halve laars; het schild van de metsers was met twee hamers, een houweel en een trektang versierd. In een woord, de banieren van de ambachten waren als zoo-vele rubrieken waarachter de gansche handwerkersbevolking der stad geschaard ging.

In de middeleeuwsche stad zijn al de mogelijke bedrijven in afzonderlijke ambachten of neringen ingericht; hun getal krimpt als er nijverheidstakken te niet gaan, neemt toe wanneer, door de splitsing van den arbeid, nieuwe bedrijven ontstaan. Het aantal ambachten verschilt dus niet alleen van stad tot stad, naar gelang hunner economische ontwikkeling en bedrijvigheid, maar verandert van eeuw tot eeuw, met het lot der nijverheid. Ten tijde van Jacob van Artevelde zijn er behalve het Groot-Ambacht, bestaande uit de wevers en de volders, eerst 59, later 53 kleinere neringen. Brugge had 52 ambachten in 1361, in de volgende eeuw telt men er ten minste 11 meer. Ieperen bezat 52 ambachten in 1436 en nog enkel 32 in 1495, wanneer de stad gansch vervallen is. Brussel telde in de XV^{de} eeuw insgelijks een vijftigtal ambachten. Wat bij den eersten aanblik treft is dus de uiterste verdeeling van de bedrijven. Dit geldt niet alleen voor de omvangrijke en zeer gespecialiseerde lakennijverheid, maar ook voor de bedrijven die werken voor de plaatselijke behoeften. Men onderscheidt aldus in de kleedervervaardiging te Brugge: de scheppers (kleermakers), de cultensteekers (die wambuizen en borstrokken maken) en de mutsenreeders, die

zich uitsluitend toeleggen op het voortbrengen van mutsen, en wier werk ook naar Spanje, Frankrijk en Italië zijn weg vindt. Het ambacht der cordewaniers (schoenmakers) bestond uit vier kleinere ambachten: de cordewaniers, die geen andere dan uit kalfsleder gesneden schoenen vervaardigden; de kinderschoenmakers, de schoubotters, die schoenen maakten uit oud leder, en de lappers, welke de oude schoenen vermaakten en ten huize gingen werken waar zij gevraagd werden.

Soms waren meerdere gelijkaardige ambachten tot een nieuwe groep vereenigd. Zoo zijn te Brugge onder den algemeenen naam van het « ledre » de volgende ambachten bij de cordewaniers aangesloten: de zwarte leertouwers, de witte leertouwers (die schaapsvellen en zeemleder bewerken), de handschoenmakers, de tasschen- of beurzenmakers, de wildwerkers (bontwerkers), de oude grauwwerkers (bereiders van de kostelijke uitheemsche vellen), de laminwerkers, de huidevetters, de kleine huidevetters (of vuilvels, die geen andere vellen mochten reeden dan die van honden, katten, konijnen en andere kleine dieren), de dobbeerders (die het leder bereidden met lauw water). Bij de kuipers waren aangesloten de ambachten van de zeefmakers, de olieslagers, de azijnleggers en de zeepzieders. Onder den naam van de « hamere » zijn te Brugge de volgende ambachten met dat der smeden vereenigd: de hoefsmeden, de slotmakers, de nagelmakers, de goudsmeden, de zilversmeden, de juweliers, de goudendraadmakers, de geelgieters, de koperslagers, de zadelmakers, de breidelmakers, de gareelmakers, de wapenmakers, de wisselaars, de tinnenpotgieters en de ijzergieters.

In een streek als Vlaanderen, waar reeds vroeg een ongemeene welvaart bestond en waar in kleedij zulke pracht en verscheidenheid aan den dag gelegd werden dat bij het aanschouwen der Brugsche vrouwen aan Johanna van Navarra de gekende kreet ontsnapte, zal het stellig aan scheppers of kleermakers en cordewaniers, alsmede aan al de ambachten met deze in verband aan werk en goede winsten niet ontbroken hebben. Evenals de bakkers, beenhouwers, vischverkoopers en wijntappers, welvarend moesten zijn in een land waar al de moralisten de overdadige

dringelagen en de talrijke smulpartijen hekelen en schandvlekken. Overal was het ambacht van de beenhouwers niet alleen het oudste, maar ook het rijkste en het aanzienlijkste van de stad. Het geslacht van Jan Breidel behoorde tot het vleeschambacht van Brugge, de beroemde macecliers. De wapenmakers en de leden van de verwante bedrijven zullen het ook niet slecht hebben gehad in steden, waar de ambachtsueden zich moesten wapenen en uitrusten, telkens dat de stad voor haar eigen verdediging of voor den dienst van den graaf legerbenden op de been moest brengen.

In de wolnijverheid was natuurlijkerwijze de verdeeling van den arbeid het verst gedreven; niet enkel zijn wevers, scheerders, volders, ververs in afzonderlijke ambachten ingedeeld, maar er wordt nog onderscheid gemaakt tusschen de wolwevers, de tijkwevers, fusteinwevers, saaiwevers en de linnenwevers. De scheerders zijn verdeeld in droogscheerders, raamscheerders en schepscheerders. Onder de ververs treft men de roodververs en de blauwververs aan.

Te Gent hingen, in de XIV^{de} eeuw, dan eens van de wevers, dan weer van de volders, naar het ambacht dat de bovenhand had, 6 kleinere ambachten af: de scerres (scheerders), de strikers, de vouders, de huutslagers, de ghreeders en de lakenboeters. In dezelfde stad zijn wevers en volders zoo talrijk dat zij in wijken ingedeeld zijn, die ieder hun fonds, hun vindere of toezichters en hun banier bezitten: zoo waren de wevers in 23 wijken geschikt, naar het gedeelte van de stad door hen bewoond; de volders eerst in 18, later in 19 wijken. Deze inrichting bleef bestaan tot in 1540, wanneer ze door Keizer Karel als bestraffing der oproerige stad afgeschaft werd.

Te recht mag men er zich over verwonderen dat de vrouw, die thans zulk aanzienlijke plaats in de weefnijverheid inneemt, niet of weinig vermeld wordt in de keuren en verordeningen van de ambachten. Toch vervulde de vrouw een rol, hoe bescheiden ook, in de middeleeuwsche nijverheid, maar ambachten uit vrouwen samengesteld bestonden er niet, dit zou strijdig geweest zijn met de voorname bedrijvigheid van de neringen in de regeering en de krijgs-

inrichting der stad. Edoch talrijke vrouwen, in kloosters en begijnhoven, hielden zich ijverig bezig met het spinnen en het kaarden der wol, bestemd voor de weverij, zooals men het kan vaststellen op de teekeningen uit het boek der blauwververs van Ieperen. Te Brussel treden talrijke vrouwen als leden van het lakengilde op « om laken te maken of te vercopen » of « metter elle te vercopen » (in het klein).

In vele ambachten mocht de weduwe van den overleden meester met een knaap het bedrijf voortzetten; zij verliest echter dit voorrecht, wanneer zij hertrouwt met iemand die in het ambacht geen meester is.

Anders verbiedt de keure van de meeste ambachten ten strengste den vrouwenarbeid. Een ambachtsman mag noch zijn vrouw noch zijn « maerte » of meid aan den arbeid stellen in zijn bedrijf. Het geringe werk dat het veroorloofd is haar toe te vertrouwen is uitdrukkelijk in de keurbrieven opgegeven.

Aan het hoofd van het ambacht staat de deken. In den beginne door de schepenbank aangeduid, wordt hij later door de leden van het ambacht gekozen. De bevoegdheid van den deken is zeer uitgestrekt. Hij is de vorst van een klein volk; hij onderhoudt door zijn gezag de orde in het ambacht, oefent toezicht uit op den arbeid en zorgt voor het handhaven van de keuren en verordeningen, die iedere meester bij zijn aanneming bij eede gezworen heeft te eerbiedigen. De deken past de talrijke boeten toe, voor elk vergrijp in de keure voorzien, en kan zelfs voor erge tekortkomingen den meesters verre bedevaarten als straf opleggen. Jaarlijks geeft hij rekenschap over zijn beheer in een daartoe belegde vergadering, waaraan de meesters en knapen van het ambacht deelnemen.

Het valt licht te begrijpen dat deze menigvuldige bezigheden zeer tijdroovend waren en daar de deken slechts een ambachtsman was, die van zijn arbeid leefde, werd hem een vergoeding toegekend. Wanneer later bij deze nijverheidsbezigheden zich nog politieke ambten voegen, bekomt hij soms een echte jaarwedde. Te Gent genieten, in de XIV^{de} eeuw, de dekens van de groote ambachten zelfs een rustgeld.

Wanneer de ambachten in de XIV^{de} eeuw aan de stadsregeering deelnemen, is de deken de woordvoerder en de leider van het ambacht; hij zetelt in raad en schepenbank, op zijn bevel wapenen zich duizenden wevers en volders; hij ook brengt de gemoederen tot bedaren en doet de te wapen gelooopen makkers van markt of kouter huiswaarts naar getouw of volmolen terugkeeren. Uit het tijdvak der groote dekens, waarvan menige naam in de geschiedboeken vermeld staat, was hun macht zoo geducht, dat men soms om de ambachten te straffen, de dekens afschaft. Te Gent gebeurde dit, in de XIV^{de} eeuw, beurtelings voor de wevers en voor de volders. Dan werd het ambacht bestuurd door een « beleeder », die een mindere plaats dan de deken innam. De ongewone macht waarover de dekens van de groote ambachten beschikken, moest natuurlijk menigeen begeerig naar die waardigheid maken, en in steden waar de politieke en sociale haat, waar de veeten zoo hevig waren als in Gent en Ieperen, was de kiezing van de dekens voorafgegaan door een echten kiesstrijd waar beloften, soms omkooprij en twisten, niet gespaard bleven. Menigmaal gaven deze verkiezingen aanleiding tot bloedige gevechten.

De kiezing gebeurde niet rechtstreeks, door al de leden van het ambacht, maar onrechtstreeks door een zeker getal « kiezers » op nogal ingewikkelde wijze aangeduid.

Ziehier hoe, volgens de keure van 1359, de deken der wevers te Gent gekozen werd :

« Vort, die schepenen sijn ofte zullen sijn in onse stede van Ghend, uten ambachte vorseyd zullen kiezen 6 persone uten hauden ghemeenene ende zesse uten nieuwen, ute elcken drie meesters ende drie knapen ute allen prochiën... ende dese 12 persone zullen kiezen eenen goeden man die gheen gheswoerne en es tharen geselle, ende dese 13 aldus ghecoren zullen doen haren eed stappans ende kiezen den deken van der weverien... »

In het ambacht der timmerlieden werden te Gent zes kiezers door het lot aangeduid. Elders werd een dubbele lijst aan de schepenen voorgedragen, die dan de keus deden.

Eindelijk worden er, maar buiten de nijverheidsinrich-

ting, als politieke vertegenwoordigers, ook opperdeken benoemd. Zoo bestond te Gent een overdeken van de kleine neringen, als hoofd van dit lid in de stadsregeering. Te Brugge treden, met hetzelfde ambt, negen zwaardekens op, voor ieder der negen leden, waarin al de ambachten van de stad ingedeeld zijn. Te Brussel, had elk der negen naties insgelijks haren deken.

De deken wordt in het uitoefenen van zijn ambt, als hoofd der voortbrenging, door eenige meesters van het ambacht bijgestaan: het zijn de vinders of gezworenen. Hun taak bestaat in het nazien en het goedkeuren van de waren, door de ambachtsleden vervaardigd. Hun getal verschilde volgens de nering. Zij behoorden niet noodzakelijk tot hetzelfde ambacht, wellicht om het toezicht van ambacht tot ambacht te verscherpen: te Brugge was de deken der volders bijgestaan door vijf vinders, waaronder drie volders, één droogscheerder en één wever; de deken van de droogscheerders, door vijf vinders, waarvan drie lakenwevers.

Volgens de verordening van het weefambacht van Gent, door Lodewijk van Male in 1359 bekrachtigd, zal de deken onder de ambachtsleden vijf personen, één in elke parochie, kiezen, en deze vijf zullen hunnen eed doen en met den deken 16 gezworenen, vier in elke der parochiën van St. Jan, St. Michiel, St. Pieter en S. Jacob aanstellen (de vijfde persoon was gezworene in de parochie van St. Nikolaas; in deze parochie bestond slechts ééne « wijk »); deze gezworenen zullen met hun vier en de afgetreden gezworenen gaan van wijk tot wijk, en elk dezer vier gezworenen, twee meesters en twee knapen kiezen, « ende wære in dese keure enigh gescil zo zouden de voornoemde viere personen metsgaders den deken machtigh sijn de keure te voldoene... »

Als volmaakt lid van het ambacht, mag de meester vrij zijn bedrijf uitoefenen. Hij heeft zijn werkhuis, zijn winkel; hij wijdt de leerjongen in de geheimen van de nering in en onder zijn leiding werken een of twee knapen of werklieden, die het meesterschap nog niet verwierven.

De meester is in het ambacht « vrij », hij heeft zooals het in de keure heet zijn « vrijheid » of « vrijdom gekocht ».

Hij moet eerst en vooral poorter of inwoner van de stad zijn. Hij heeft het bewijs zijner bekwaamheid geleverd, met een zeker aantal jaren als leerjongen en knaap onder de leiding van een meester te werken. Van de XV^{de} eeuw af wordt hem het vervaardigen van een proefstuk opgelegd. Dit proefstuk is natuurlijk een moeilijk en kunstig werk, waardoor hij zijn bevoegdheid zal bewijzen en dat door den deken en de bekwaamste meesters zal beoordeeld worden.

Aldus gaan de juiste en beste arbeidsgebruiken van het ambacht onverbasterd van het eene geslacht tot het andere over; aldus ontstaat ook een arbeidsatmosfeer, die aan den ambachtsman liefde en trots voor zijn werk inboezemt.

In de perken van de bevoegdheid zijner nering en van dezer keure en voorschriften, is hij heer en meester in zijn rijk en kan met gerust gemoed den klant afwachten, die hem de stof levert om ze te bewerken, of die hem een voltooid stuk bestelt of afkoopt. Hij heeft enkel af te rekenen met de andere meesters van zijn ambacht, met zijn gelijken, die op geenerlei wijze kunnen bevoordeeld worden, zooals uit het volgend hoofdstuk zal blijken: alleen de kunde, de smaak, de kunstzin onderscheidt den eenen meester van den anderen en is de oorzaak van meerdere bestellingen en grooteren welstand.

In de keure wordt de duur van den leertijd bepaald: na weinige jaren zal de leerjongen of knaap op zijne beurt meester worden.

De verordening van het weversambacht van Gent uit het jaar 1359 zegt daaromtrent het volgende: « dat elc die sal leeren weven binnen Ghend moet hout (oud) sijn vijftien jaer, ende hi moet zesse jaer leeren.... ende de leerknape zal elke weke van sinen meester hebben teerste jaer durende 9 penighe (penningen), tander jaer de weke 11 penningen, derde jaer de weke 13 penningen, vierde jaer de weke 15 penningen, tvijfde jaer de weke 17 penningen ende tsesde jaer de weke 19 penningen. Ende de meester moet er bizitten sinen tijt ute, het en dade belet van ziecheden of van pelegrimaigen ».

Volgens de keure van de lakenscheerders van Gent (1349) duurt de leertijd vier jaar; bij de metsers insgelijks. Doch

niet aan ieder meester wordt een leerjongen toevertrouwd; de meester moet zijn ambacht grondig kennen, vooraleer hij mag overgaan tot het leeren aan anderen. Te Brugge, mag de droogscheerder geen leerjongen aannemen, indien hij min dan drie jaar meester is en geen winkel gehouden heeft. In het zelfde ambacht, bepaalt de keure te Gent (1349) dat « hi moet 2 jaer meester wesen er hi leercnape neemt ». De deken en de leden van het ambacht moeten eerst, naar luid van dezelfde keure, geraadpleegd worden: «so en mach gheen meester leercnaap nemen, hi en toghene teerst den deken ende sinen ghesellen ofte hi nutte is ten voers. ambachte.... ».

De leerjongen woont bij zijn meester in, die hem eten en drinken geeft, en als kind des huizes moet beschouwen. De keuren zijn op dat punt uitdrukkelijk. Zoo bij de scheerders van Gent: « wat meestre die eenen leercnaap neemt moet sinen disch houden 4 jaer met sinen leercnape.... ».

Gewoonlijk werd een leerkontraakt tusschen de ouders van den jongen en den meester gesloten; talrijke zulkdangige overeenkomsten berusten in de archieven onzer oude nijverheidssteden. Ziehier een paar van deze stukken, die wij aan de lakennijverheid van Gent ontleenen. Op 10 Maart 1371 verbindt zich de meester-wever Kerstiaen Loucbosch aan Cophine van den Herweghe het ambacht te leeren gedurende vier jaar « ende hem te houdene van alre sustinantschen ende te ghevene cousen, scoen, enz. ». In de volgende overeenkomst, treedt zelfs de vrouw van den meester op, waarschijnlijk met het oog op de huiselijke verpleging. Op 9 Februari 1386, wordt « tusschen Pieteren den Winter, verver te Gent, Margriete, sinen wive » aan de eene zijde en « joffrouwe Lisbetten Masche, moeder van Godekine Masche ende Godeveerde Utenkerke », voogd van Godekin, aan de andere zijde, overeengekomen: « dats te wetene dat Pieter vors. sal leeren veruwen Godinen vornomd, ende doen hem al dat een goed meester sinen leercnape sculdigh es te doene omme hem syn ambacht te lerne, ende salne houden binnen sinen huus van ate ende van drinke 2 jaer lanc durende.... ».

In enkele ambachten kan de leerjongen, na volbrachten

leertijd, onmiddellijk het meesterschap verwerven. Doch in de meeste, blijft hij nog enkele jaren als knaap of gezel bij den meester werken. Zoo zegt de reeds vermelde keure der lakenscheerders van Gent: « so ne mach cnape meester worden hine hebbe 2 jarer hute sire (zijner) leeringhen geweest.... ».

Tusschen meesters en knapen was de maatschappelijke afstand gering. Is de knaap niet de leerjongen van gisteren en de vrijmeester van morgen? Hij staat aan het werk nevens den baas en woont, in zekere ambachten, zelfs bij hem in, evenals de leerjongen. Hij neemt deel aan de vergaderingen en beraadslagingen van het ambacht, gelijk hij in tijden van oproer en oorlog nevens den meester in het gelid stapt.

De knaap werkt als loonarbeider, maar zooals wij verder zullen zien, is dit loon door de keure nauwkeurig vastgesteld. Het is hem natuurlijk streng verboden voor den klant op eigen rekening te werken, soms op straf voor altijd van het meesterschap uitgesloten te blijven. Met hun jong opbruisend bloed waren de knapen doorgaans geen gemakkelijke gasten; steeds vechtensgereed, steeds in oneenigheid met de knapen van andere ambachten, werd er meer dan eens met vuisten en kluppels op losgegaan totdat de gezapige meesters alles weer in de rechte plooi brachten. In vele keuren wordt dan ook aan de knapen uitdrukkelijk verboden dat zij hun tijd met drinken en spelen in de taveernen doorbrengen.

Leerjongens en knapen zijn alzoo in de ambachten verzekerd eens als meester zelf op te treden; vele van hen worden als kinderen van het huisgezin door den meester behandeld. Deze wijdt hen niet alleen in al de geheimen van zijn bedrijf in; hij zorgt ook voor hun moreele opvoeding. Het valt licht te verstaan hoe zulke leerwijze moest medewerken om den korpsgeest en de overlevering hoog te houden, om den arbeider van jongs af liefde voor het ambacht en voor zijn werk in te boezemen, terwijl anderzijds door het gering verschil in vermogen en levenswijze van meester, knaap en leerjongen, er geen spraak kan zijn van klassenonderscheid, nog minder van klassenstrijd, en er noodzakelijk rust en tevredenheid in het

V. E. O.

groote arbeidersgezin van het ambacht moest heerschen.

Met recht vraagt men zich af of deze gemoedsrust, deze tevredenheid, de karaktertrek van de middeleeuwsche arbeidsatmosfeer, niet terugwerkte op de uitvoering van het werk. In de ambachten wordt, door tal van verodeningen, voor de hoedanigheid van het voortgebrachte gezorgd. Maar daarenboven wisten de ambachtslieden aan de vruchten van hun vlijt een sierlijkheid van vorm bij te zetten, er een glans van schoonheid over te verspreiden, die heden ten dage onze bewondering afdwingen.

Volleerd in hun bedrijf, als meesters erkend na het leveren van hun proefstuk, verzekerd van hun afzetgebied, legden zich onze middeleeuwsche handwerkslieden met rustigen geest en liefdevolle toewijding op hun ambacht toe: uit hun vernuftig brein, uit hun bedreven en bekwame handen ontstonden niet zelden ware wonderen van gebruikskunst. Vermelden wij maar even de metsers en steenhouwers, die onze juweelen van gothische bouwkunst, kerken, stadhuizen, hallen of gildehuizen bouwden en versierden en zich aldus tot de oprechte medewerkers van de ons maar al te dikwijls onbekend gebleven bouwmeesters verhieven.

De talrijke stukken vervaardigd door de goud- en zilverdrijvers, die thans nog prijken in de schatkamers van onze kerken, in de musea en verzamelingen, leveren de getuigenis dat ook in dit ambacht de kunst in eere stond. Men zou een boek vullen alleen met de vermelding van al het schoons dat de zilversmeden van de Vlaamsche en Brabant-sche steden voortbrachten: kelken, bekers, rijvers, platen, halsbanden die allen pleiten voor de bekwaamheid, de vaardigheid, den goeden smaak en den kunstzin van deze ambachtslieden. Dezelfde eigenschappen vindt men in den arbeid van schrijnwerkers en meubelmakers terug: onze kerken en kloosters, onze hallen en stadhuizen werden door hen met deze kunstige en weelderige eiken betimmeringen en meubels versierd waarvoor inlander en vreemdeling thans in bewondering staan.

Was Vlaanderen de bakermat van de beeldende kunsten, niet minder schitterde ons land door het aantal kundige en rijk begaafde ambachtslieden in alle bedrijven: wij

zagen reeds wat zij in de lakenweverij, met hun wereldberoemd scharlaken en gestripte stoffen, konden voortbrengen. Als tapijtwevers maakten zij nogmaals den naam van de Vlaamsche handwerkers vermaard, wanneer hun faam als lakenwevers aan het tanen ging. Want geen andere streek ter wereld was zoo goed toegerust als Vlaanderen om met welslagen deze kunstnijverheid te beoefenen. Brussel en Oudenaarde waren voor hun pracht tapijten wereldberoemd. De volmaaktheid, die de Vlaamsche ambachtslieden in de weef- en verfkunst hadden bereikt, gaf aan hun tapijten stevige en schitterende kleuren, terwijl de talrijke Vlaamsche schilders en teekenaars hun een onuitputbare bron van modellen bezorgden. De eeuwenoude ervaring in de lakennijverheid opgedaan en de gelijktijdige bloei van de beeldende kunsten werkten aldus samen om den Vlaamschen naam ook op dit gebied te vereeuwigen. De tapijten uitgevoerd naar teekeningen van Coucke, van Floris, van Coxie of Van Orley verwierven te recht den naam van « fresco's der Nederlanden ».

Niet minder schitterend toonden zich de Vlamingen in het bewerken van het leder, in het vervaardigen van het fijne, sneeuw witte lijnwaad: het gebloemde en gehistorieerde linnen van Kortrijk werd door gansch Europa bewonderd.

Zoo gingen in Vlaanderen techniek en kunstzin bij den ambachtsman gepaard tot baat van hemzelf, tot welzijn van stad en land, tot roem bij andere volkeren.

Zeker is de toestand in al de ambachten, en in alle tijden, zoo rooskleurig niet geweest. Dit was zonder twijfel het geval met de weversknappen: hun werk was onstandvastig, zij werden per week gehuurd en kwamen 's Maandags op den Kouter bijeen om hun arbeidskracht aan werkgevers en meesters aan te bieden; zij leefden, zoowel te Gent als te Ieperen, buiten de stadswallen, in ellendige hutten.

Menschelijkerwijze zullen mettertijd de meesters er naar streven hun getal te beperken: want daar zij de alleenvoortbrengst in bezit hebben, beteekent hoe minder meesters, hoe meer werk. Zij zullen dus van lieverlede een dam optrekken rond het meesterschap, de proeven moeilijker maken, de inkomgelden en kosten hooger stellen, behalve

voor den meesterszoon, die slechts de helft van de gelden betaalt of er volkomen van ontslagen is. Het voorrecht van den meesterszoon zal allengs de nering in een erfelijke nijverheidsaristocratie veranderen, terwijl de steeds grootere inkomgelden den minder gegoeden knaap van het meesterschap zullen ver houden.

Het proefstuk, dat in den beginne enkel de onbekwamen moest weren, zal langzamerhand de moeilijkheid om tot meester op te klimmen, door het opleggen van menigvuldige kosten, nog vergrooten. Tot den rang van loontrekenden gedoemd, ontevreden over hun lot, zullen de gezellen tegen de meesters strijd leveren en door stakingen en uitsluitingen, soms een toestand scheppen die niet wezenlijk afwijkt van de arbeidsgeschillen van de fabrieksmatige voortbrenging van onzen tijd.

Maar deze, zooals nog andere gebreken van de corporatieve inrichting, vertoonen zich eerst als akuut verschijnsel op lateren tijd, wanneer het ambacht, oud en vervallen, niet meer past in de volkomen vernieuwde maatschappij.

Wat integendeel gedurende eeuwen in de middeleeuwsche ambachtsinrichting treft, is het innige gemeenschapsgevoel dat in alle economische betrekkingen doorstraalt: men tracht zooveel mogelijk de gelijkheid te verwezenlijken, de kansen tusschen al de leden van het ambacht gelijk te maken. Ieder ambacht vormt alzoo een soort groot arbeidersgezin, met zijn wel afgebakend arbeidsgebied: zijn eigen keuren en wetten: zijn eigen overheden, zijn eigen gebruiken en zeden. Maar iedere kleine groep is weer verwant aan naburige groepen, die in den grond dezelfde verzuchtingen en belangen hebben en als zoovele cellen van één groot lichaam de stad uitmaken.

V. — DE WERKWIJZE.

De keure regelt tot in de minste bijzonderheden alles wat het uitoefenen van den stiel betreft: zij verzekert de hoedanigheid van het voortgebrachte, zij beschermt het afzetgebied, zij bepaalt den arbeidsduur en het loon.

De hoedanigheid van het produkt is reeds eenigszins gewaarborgd, daar enkel een arbeider van erkende kunde, een meester, die door leertijd en proefstuk het bewijs zijner bekwaamheid leverde, het mag vervaardigen. Maar dit is niet voldoende: aan elken meester is het streng verboden een ander werk te verrichten dan dat welk tot zijn ambacht behoort en waarvoor hij het meesterschap verwierf. Bij de scheerders van Gent (Keure van 1349) luidt het aldus: « Ende so wie werket blauwe lakene ofte witte ofte gelijste van so wat vaerwen so sij sijn, hij ne mach no strijpte nog geminghde lakene maken no doen maken.... ». Degene die « gestrijpte lakene » gereedt mag geen ander laken gereeden, enz. Dergelijke bepalingen gelden ook voor de verwers: geen blauwverver mag in het rood verven, zelfs indien men ondervindt dat de arbeiders het eens zijn om beide kleuren te verwerken.

Men wil ook niet dat de ambachtsman minderwaardige produkten voortbrengt, uit hoofde van de hoedanigheid der grondstof of ten gevolge van de werkwijze.

Men stelt dus eerst alles vast wat betreft de grondstof: de wol, het metaal, het leder; verschillende soorten van wol zullen niet te zamen verwerkt worden; de hoedanigheid of de soort van wol te gebruiken voor elke soort laken is streng opgegeven. Het te verwerken leder der schoenmakers moet, voor de bewerking, door de vinders van het ambacht onderzocht en goedgekeurd worden.

In de uitgebreide nijverheidsverordeningen van de laken-nijverheid worden op nauwkeurige wijze de voorwaarden en de uitvoering van den arbeid vastgesteld: de grootte en de aard der getouwen, de breedte en de lengte der lakens, de kleur van de zelfkanten, het aantal draden.

In de keure van de Brugsche wolwevers uit de XV^{de} eeuw luidt het: « ende so wat zulc (gestrijpte) laken dat eene elle te kort es, dat verbuert 10 scellinghen parisise; ende deze voorseyde lakenen zal men weven in 13 cam met 26 draden, ende in 12 cam met 24 draden, ende in de 11 cam met 22 draden, en niet min maer wel meer, die wille in elc van dezen voorseyde cammen, ende elc riet moet wezen tien vierendeel breede ende 12 rieden, ende diese smalre zette boven zesse rieden in elc cam, elc riet, dat boven ware ijdel, verbuerde 12 penninghen parisise, tot 12 rieden.... ».

De wevers mogen niet werken wanneer de koude te hevig is: « Item zo wanneer bi deken ende vindere uut cause van vorste tweven verboden zal zijn, dat elc wever dan gehouden wordt twerk te latene, tote ander tijt dat keint of zo doiet dat de ozie droopen ende de ghoten lopen, op de boete van 3 ponden parisise telken waert » (Cueren van de wollewevers XV^{de} eeuw, Brugge).

Een voorgebod der schepenbank van Gent in 1350, verbiedt het gebruik van ijzeren en van koperen kaarden: « Vort, dat niemen ghenrande wulle en caerde no en doe caerden met ijserinnen no met coperinen caerden. Wiet dade, men zoudene bannen 10 jaer ute Vlaenderen, ende diet dade doen ware in de boete van 50 ponden. Ende waer men enich laken vonde aldus ghecaerd men zoud verbernen ».

De volders zullen niets dan boter gebruiken om te vetten; men mag geen laken vollen met zeep of bedorven vleeschnat; indien de koude te hevig is, hebben de vindere het recht te verbieden met water te werken.

Geen zijdeverver zal de zijde tweemaal zwarten en galen, of stoffen gebruiken die het gewicht der zijde zouden vermeerderen.

Ziedaar wat de nijverheid aangaat die voor het buitenland werkt. In de ambachten die in de plaatselijke behoeften voorzien, is de werkwijze even streng geregeld. De tingieter moet bij 100 pond fijn tin 4 pond lood mengen. De kuiper mag geen ton maken, die minder dan 50 stoopen inhoudt; de haringtonnen moeten een inhoud hebben van 48 stoopen, de zeptonnekens van 25 stoopen of meer; bij de

Brugsche « cultensteekers » (die alle soorten van wambuizen, borstrokken en slinger mouwen vervaardigen) zullen alle kleedingstukken, die met goud of zilver doorwerkt zijn, met zijden draden genaaid worden.

De cordewaniers mogen geen andere dan uit kalfsleder gesneden schoenen maken. De oude schoenmakers, te Brugge schoubotters geheeten, vervaardigen schoenen uit oud leder, maar er moet altijd een lap opliggen opdat zij niet voor nieuw zouden worden verkocht. Bij de beurzemakers, zullen de riemen uit katten-, schapen- of beversvellen, geen vergulde gespen hebben. De witte leertouwers moeten hun vellen met warm water, de zwarte leertouwers met koud water bereiden.

Men zou boeken vullen met de oneindige bijzonderheden die den ambachtsman voor het uitoefenen van zijn arbeid opgelegd worden; niets wordt aan het toeval overgelaten, alles is er op ingericht om bij al de leden van het ambacht dezelfde degelijkheid en gelijkwaardigheid van het produkt te verzekeren.

Zoo is ook, in vele ambachten, de hoeveelheid werk, dat in een bepaalden tijd mag geleverd worden, nauwkeurig bepaald.

Indien, te Brugge, het laken een breedte heeft van 13 vierendeelen, mag de wever niet meer dan 16 ellen daags van hetzelfde bewerken. Op 14 October 1434 werd te Brugge bepaald dat de volder, in den winter, te weten van St. Baafsdag tot den eersten dag van Maart, voortaan staan zal: op elk Brugsch laken, zes dagen, en op een « cuer laken », vijf dagen, en in den zomer, op een fijn Brugsch laken, vijf dagen, en op een « cuer laken » of « dartig (dertig) cluewene » mutsen, vier dagen.

De meester droogscheerder mag niet meer dan twee scheertafels bezitten; bovendien moeten deze in zijn woonhuis staan, in een voorkamer en niet meer dan zes voet van de straat, opdat de deken en de vindere zouden kunnen zien of hij 's morgens vroeg of 's avonds laat niet werkt, daar de keure verbiedt, van met licht te scheren. De hoeveelheid werk door den meester verver te doen, staat insgelijks vast. Zoo mag de roodverver, gedurende den zomer niet meer dan 10 Brugsche lakens, 24 ellen lang, verven

in een week, en in den winter, 8 stukken laken, of 8 dozijen roode mutsen en 12 dozijen zwarte mutsen of 20 sesdedeelen wol. De blauwverver mag niet meer « zetten » in een week, het geheele jaar door, dan 2 « weeden », elk van 9 pinten min een handvol. De verver zal niet meer dan één laken tegelijk in zijn ketel steken om te verven, op straf van boete, zooals altijd.

Zoodoende is de productiewijze, de techniek door allerhande bepalingen vastgesteld; daarna wordt het voortbrengsel door den deken en de vinders van het ambacht onderzocht en gekeurd. Wordt het stuk laken, of welk ander voorwerp, in orde bevonden, dan bekomt de waar het teeken van « warandie »; de vinders hechten er een loodje aan of drukken er een merk op. Behalve dit toezichtsmerk, mocht in zekere steden de vervaardiger een persoonlijk merk bezitten; dit was het geval voor de Brusselsche tapijtwevers, die hun bijzonder merk in een hoek van het tapijt weefden, alsook de letter der stad. Want er bestaat nog een derde merk: het merk van herkomst. Zulk teeken was voor de lakens in gebruik en bestond gewoonlijk in een zelfkant van bijzondere kleur. Men merkt met een bijzonder teeken, het laken waar gebreken aan kleven, en de koopman is verplicht dit aan den kooper te toonen, zoodat de waar, gereed om verhandeld te worden, drie merken kon dragen: het merk van den maker, dat van de vinders van het ambacht en het merk van oorsprong. Het aldus gewaarborgde laken kan zijn reis door Europa ondernemen, het zal overal met vertrouwen aanvaard worden en de nijverheidsfaam der stad van oorsprong hoog houden.

Elk nijverheidscentrum bezigt bijzondere loodjes waarin het wapen of de naam van de stad gedrukt is. Zoo droeg het merk der ververs, te Ieperen, een leeuw die een zuil torst, met er rond de legende « Tinctura Yprensis ».

Doch men onderzoekt niet alleen het gansch afgewerkte produkt; op elke sport van de voortbrenging: weven, vollen, scheren, verven, wordt de deugdelijkheid van den verrichten arbeid gekeurd. De wollen ketens, voor de weverij bereid, bekomen na onderzoek een penning in koper:

op de eene zijde was het jaartal vermeld, op de andere het woord « keten ».

De droogscheerder mag, te Brugge, nergens anders ramen stellen dan buiten de vestingen, te weten: in den meersch, welke te dien tijde de « groote raem » of de « hooge perse » genoemd was. De lakens, die reeds in den volmolen gezuiverd waren, werden aldaar op hooge ramen of persen gehangen en door de vinders van het ambacht nauwkeurig onderzocht. De afgewezen stukken werden naar den volmolen teruggezonden.

De lakens, ten huize van den volder gebracht, moesten vooraleer hij ze bewerken mocht, door den deken en de vinders van de volders gemeten worden. Dit geschiedde nogmaals na de bewerking: was het laken gekrompen, dan lag den volder de verplichting op het weer tot zijn oorspronkelijke lengte en breedte te brengen. Alsdan werd het laken door den deken en de vinders van de droogscheerders gemeten en vonden deze dat het laken de noodige lengte niet had, dan werden deken en vinders van de volders beboet.

Te Brugge mocht de droogscheerder geen laken aan de eigenaars afleveren vooraleer de stukken gedurende een nacht op de ramen gespannen, door de vinders van de ramen goedgekeurd en door den deken met het zegel van het ambacht en een gekroonde B gestempeld waren. Men vertrouwde jaarlijks in deze stad, het zegel om de geblauwde lakens te merken, aan den eersten vinder toe. Dit zegel veranderde telken jare van merkletter, zoodat men gemakkelijk kan nagaan in welk jaar en onder wiens beheer het laken gewarandeerd en gestempeld werd.

Vooraleer de lakens uit de ververij vertrokken, moesten zij door de vinders van dit ambacht goedgekeurd en gestempeld worden. De verver, die in gebreke bleef zijn lakens goed te spoelen, werd met eene boete gestraft; wanneer de lakens bij toeval misverfd uit de kuip kwamen, was hij verplicht dezelve voor zijn rekening te houden.

Ten jare 1573, ontstond een proces tusschen de kooplieden in fusteynen stoffen en den eed der fusteynwevers van Brugge, om reden dat vele stukken slecht fusteyn door leden van dit ambacht voor goed verzekerd en verkocht

geweest waren. De stukken werden nauwkeurig nagezien, en het lood van warandie, tot groote schande der waarborgers, in hun tegenwoordigheid afgetrokken. Tegelijkertijd werd besloten dat voortaan geen fusteinwevers bij het warandeeren der stukken meer tegenwoordig zouden zijn, en dat de warandie op de stadshalle zou plaats hebben. Bovendien moest de wever voortaan ieder stuk met zijn naam stempelen.

In de overige bedrijven was het toezicht betreffende de hoedanigheid even streng als in de uitvoernijverheid. Wij laten al de bijzonderheden ter zijde aangaande het bereiden en verkoopen van eetwaren, zooals brood, visch, vleesch, groenten, die met bijzondere nauwkeurigheid, en beter dan door de gezondheids- en politiematregelen van onzen tijd, ter bescherming van koper en verbruiker, bepaald waren. Een enkel voorbeeld zal volstaan: de deken en de gezworenen van de wijnmeters, te Gent, hadden het recht te allen tijde bij de wijnmeters toezicht uit te oefenen om te onderzoeken of zij goed maten; degene die in gebreke gevonden werd, werd gedurende veertig dagen uit het ambacht gesloten en bleef onder toezicht van deken en gezworenen van het ambacht.

De voorwerpen, door de zilversmeden vervaardigd, werden eerst met den stempel van den zilversmid geteekend, vervolgens goedgekeurd door de vinders; dan werd er het « poinchoen » van de stad opgezet, waarna zij weer door de onderzoekers van het ambacht met den stempel van goedkeuring geteekend werden. Alle afgewerkte stukken moesten het merk van den tinnenpotgieter dragen; bovendien moesten zij gewarandeerd worden eer hij ze mocht te koop stellen. Na den dood van den tingieter, was het verboden op zware straf nog zijn merk te gebruiken.

De kuipen werden te Brugge met de « vergier roede » der stad gewarandeerd. Wanneer, bij de zeepzieders, de zeep getond en stijf geworden is, moet zij door de vinders van het ambacht gewarandeerd en met de letter van het jaar waarin zij gemaakt is, gestempeld worden. Geen zeepzieder mag zijn zeep tonnen eer zij gewarandeerd en ge-roond is; hij is verplicht daags te voren den deken der kuipers er kennis van te geven, opdat deze de zeep zou

kunnen onderzoeken. In elk ambacht bestaan dergelijke voorschriften: de bovenvermelde dienen enkel als voorbeeld uit honderden bepalingen gekozen.

Over de werkwijze leeren ons de keuren der ambachten, door hun nauwkeurige voorschriften, menige bijzonderheid kennen, zooals reeds bleek uit het hooger medegedeelde.

Het handschrift der blauwververs van Ieperen toont ons in enkele teekeningen de voornaamste verrichtingen van de wolweverij; in twee karikaturen op den rand geteekend, ziet men hoe de wol gesponnen wordt; de onderste teekening verbeeldt een vrouw, die bezig is wol te haspelen. Bovenaan staan twee wevers voor hun getouw; dit getouw verschilt niet merkelyk van het getouw, waarop de Vlaamsche huisarbeiders in dezen tijd, met de hand hun stoffen weven.

Groote werkhuizen, zooals wij die kennen, bestonden niet; ieder ambachtsman had zijn eigen werkplaats, gewoonlijk zijn woonhuis; maar in zekere ambachten verrichtte men den arbeid of een gedeelte daarvan in plaatsen behoorende tot de stad en in huur aan de handwerkers gegeven. Dit was het geval te Gent, voor de wevers die in hun huis niet over de noodige ruimte beschikten om hun lakens uit te spreiden. De rijke kooplieden bezaten ook getouwen, die zij aan de minder goeude wevers in huur gaven.

De stadsrekeningen van Gent bevatten tal van bijzonderheden over de inrichtingen die deze stad ten dienste der verschillende ambachten stelde: zooals ramen, kramen in de halle, plaatsen in het garenhuus, in het wolhuus, waarvoor scheerders, kooplieden, volders of wevers een pacht- of huurgeld betaalden, waarvan de opbrengst in de rekeningen vermeld staat.

De stad bezat verder drie volmolens, die openbaar aan de leden van het ambacht verpacht werden. Waarschijnlijk waren nog andere volmolens persoonlijk eigendom van de volders of in bezit van het ambacht. Te Brugge bevonden zich de volmolens aan het Minnewater.

Werkten de volders in de stad, gansch anders stond het met de wevers, waarvan velen, zoowel te Gent als te Ieperen, hun werkhuis buiten de poorten in de voorge-

borchten hadden; daar waren ook de knapen der wevers gehuisvest.

Vele scheerders hadden te Gent hun werkplaats tegen de wallen tot aan den samenloop van de Leie en de Schelde: hun ambacht bracht dit mede, daar zij dicht bij het water, in vochtige meerschen werkten. Zij besloegen aldus een groote wijk van de stad, de Rame genoemd.

De stad bezat verder nog een openbaar gebouw, door verschillende ambachten en vooral door de volders kosteloos benuttigd, om het laken te kalanderen. Het was op den Kalanderberg gelegen. De volders, de lakenvouders, de huutslagers, de scheerders werkten er het meest: daar werd de laatste reeding bij middel van de kalander aan het laken toegebracht.

Het grootste getal der verweven wol werd gesponnen in de dorpen rond de groote nijverheidssteden. In de steden hielden, zooals reeds gezegd, de begijnen zich insgelijks met het wolspinnen onledig. Deze werksters behoorden tot geen ambacht en verkeerden in denzelfden toestand als onze hedendaagsche huisarbeidsters.

Zekere kloosterorden legden zich ook op de weverij toe. Het waren vooral de Bogaarden of Begaarden, die werkhuisen te Gent, te Brugge en te Oudenaarde bezaten. Er ontstond natuurlijk wrijving en twist tusschen de wevers, die het monopolie der wolweverij hielden, en de Bogaarden. In 1252 schrijft Margaretha, de gravin van Vlaanderen, aan den deken en de vinders van het weefambacht te Brugge voor, aan deze kloosterlingen dezelfde vrijheid in het verrichten van hun bedrijf, als aan de begijnen te verleenen. Twintig jaar later, treffen de Brugsche wevers met de Bogaarden een overeenkomst, waardoor bepaald wordt, dat de Bogaarden zich moeten schikken naar zekere voorschriften van het ambacht: zoo zullen zij niet langer werken dan tot het luiden van de werkklok en 's Zaterdags enkel tot den noen.

De Bogaarden van Gent, waarvan de vestiging in de stad vóór het einde der XIII^{de} eeuw vaststaat, legden zich insgelijks op de wolweverij toe. Wij weten het niet alleen door de moeilijkheden die zij in 1314 hadden met de wevers van Brugge, maar ook door het bestaan in hun

klooster van een « weefhuus » en een « camhuus », die er nog waren in de XVI^{de} eeuw. Te dien tijde bestond overigens de orde niet meer: zij werd op het einde der XIV^{de} eeuw ontbonden en hare eigendommen gingen tot het weversambacht over. In den loop derzelfde eeuw waren de Bogaarden bij de broeders van de Derde Orde van St. Franciscus aangesloten. Deze oefenden insgelijks de weverij uit. Hun « werckhuus » is in 1344 vermeld. Te Gent was hun voornaamste gesticht in de Veldstraat gelegen. Dit werkhuis werd insgelijks aan de wevers geschonken.

De gewaarborgde hoedanigheid van de voortbrengst ging gepaard met een strenge bescherming van de afzetmarkt, die aan elk ambacht een waar monopolie in twee richtingen verzekerde: het ambacht weet welke voorwerpen zijn leden mogen voortbrengen, welke tot een ander ambacht behooren. En in de stad zelve geniet het ambacht het uitsluitend voorrecht van maken of verkoopen der voorwerpen die tot zijn bevoegdheid behooren. Elk ambacht heeft aldus een vast afzetgebied in de voortbrengst, dat zijn vol eigendom is. Dergelijk monopolie kon natuurlijk aanleiding geven tot uitbuiting van den koper. Maar ook hier kan het belang van den verbruiker niet in botsing komen met dat van den ambachtsman, want de prijzen worden stipt door de keuren van de ambachten geregeld. Ieder produkt zal een redelijke winst afwerpen: de prijs zal niet te hoog zijn ten koste van den koper, niet te laag ten nadeele van den handwerker. Zoo heeft ieder weefsel, ieder soort, ieder kleur haar vasten prijs. Soms wordt de prijs van de grondstof insgelijks vastgesteld. Deze regeling omvat al de takken van het stedelijk bedrijf, van de gewichtigste — de lakennijverheid — tot de geringste van het dagelijksch leven. De beenhouwer weet wat er te verdienen is op een os, de broodbakker op een zak meel, de schoenmaker op een paar schoenen.

In beginsel moet alles in de stad of in haren bijvang vervaardigd worden; wat op het platteland evenals in den vreemde gemaakt is, wordt verboden. Geen porter mag buiten de stad werken of doen werken. Zoo luidt de keure der scheerders van 1349, te Gent: « Ende negheen portre

van Ghent ne mach doen vollen no doen weven buten den schependomme van Ghend ».

Het was den zijdewevers van Brugge verboden, zijde buiten de stad of het schependom te zenden om te verven. De schipper of voerman die de zijde vervoerd had, werd insgelijks gestraft. Het was evenmin toegelaten alaam dienende tot het reeden van de zijde buiten de stad te dragen.

Volgens de keure der metsers van Brugge, mocht niemand steen verkoopen of metselwerk verrichten, zonder in dit ambacht vrij of meester te zijn. De keure der cultensteckers zegt dat het aan niemand geoorloofd is, kleedingstukken te koopen of te verkoopen, indien zij buiten de stad vervaardigd zijn. Niemand, luidt de keure der zeepzieders, mag olie of azijn op de markt gedurende den vasten verkoopen, indien hij zijn vrijheid in dit ambacht niet gekocht heeft. Het magistraat van Brugge gebiedt aan de cordewaniers den stempel van warandie op het leder, door de leertouwers geleverd, te laten tot het laatste stuk, opdat men zich zou kunnen overtuigen dat het leder in de stad bereid en gekocht is. Te Brugge mogen de cordewaniers geen vreemde schoenen verkoopen, behalve op de twee jaarmarkten. De makelaars van dezelfde stad, in ambacht vereenigd, zullen aan geen buiten Vlaanderen geboren personen machtbriefven afleveren.

De hoofdnijverheid van Vlaanderen, de lakenweverij, was even streng beschermd: Gent, Brugge, Ieperen verbieden aan de dorpen en smalle steden in hun gebied gelegen, de weverij uit te oefenen en het recht getouwen te bezitten: zooals wij in een volgend hoofdstuk zien, gaan zij voor geen wreedheid achteruit om de heerschappij der stedelijke lakenproductie te handhaven. Een voorgebod van de schepenbank van Gent (21 Maart 1350) verbiedt « dat niemen gheenrande strijptgewand dat te Denremonde ghemaect was en sette in pijle onderscoten in jaermarcten, binnen lands no buten lands met strijpten ghewande dat binnen Ghend ghemaect was. Wiet dade ware in de boete van 50 pond ende tgoed verbuert ».

De bescherming wordt ten slotte nog verscherpt door de wijze waarop de verkoop van de vervaardigde waren ge-

schiedt: de afzet gebeurt niet naar de keus van elkeen en met de lokmiddelen die hij denkt te moeten aanwenden. Men streeft er nogmaals naar de volkomen gelijkstelling van de producenten te bereiken en dat door den verkoop op markten en in hallen te doen plaats hebben.

Markten en hallen wortelen in het feodale recht en zijn zoo oud als de stad zelve: rond de markt heeft de stad zich ontwikkeld en uitgebreid. Men verkoopt het vleesch in de vleeschhalle, onder het naleven van allerlei voorschriften die het welzijn van de beenhouwers zoowel als de belangen van de verbruikers trachten te waarborgen. De vleeschhalle van Gent is gelegen in het oudste gedeelte der stad en verving in 1404 een veel ouder gebouw; zij was naar de meening van Sanderus, de schoonste van Europa, door haar ruimte en ligging. Het merkwaardig vleeschhuis van Antwerpen dagteekent van het begin der XVI^{de} eeuw. Visch en brood werden eveneens in hallen verkocht; de schoenen, de kleederen gewoonlijk ter markt of op kramen voor het huis van den handwerkerman opgericht, in straten schier uitsluitend door dezelfde ambachtslieden bewoond. Dit alles maakte het toezicht van de overheden van nering en stad gemakkelijk en doeltreffend.

Doch waar het 't hoofdbedrijf van de Vlaamsche steden gold, de lakennijverheid, moesten de hallen de grootste en de schoonste zijn. Zij prijken als machtige paleizen door den kunstzin der stedelijke overheden ten dienste der nijverheid opgericht, die weelde en macht aan de stad bracht. De Halle van Ieperen, waarvan de reusachtige afmetingen thans de armtierige stad verpletteren, is in 1304 voltooid; die van Brugge in 1364. De oude lakenhalle van Gent wordt in 1228 in steen gebouwd, een zeldzaamheid in dien tijd, en in 1424 door de nog bestaande Halle vervangen. Deze schijnt wel klein in verhouding met de aanzienlijke lakenvoortbrenging van dit tijdperk, maar zij besloeg, buiten het hoofdgebouw, een groote oppervlakte grond met uitgestrekte gebouwen langsheen de gansche zijde van de Botermarkt, rechtover het stadhuis. Het laken werd verder nog op de Vrijdagmarkt verkocht. De opbrengst van de huur der kramen en van de taks op het meten van het laken zijn in de Rekeningen herhaaldelijk

vermeld. Zoo luidt de groote keure van de lakennijverheid te Gent (8 April 1297): « Ende niemene ne mach lakene vercopen up eene mile na de poort, hij ne moet se leveren up de halle te Ghent ende sij ne hebben der stede teekin ».

In een voorgebod van de schepenbank (1333) wordt de verkoop op de Vrijdagmarkt geregeld: « Voert, dat de zeghelers (aangesteld om de zegels of loodjes op het laken te hechten of na te zien) van den lakenen up de Vrindachmaerct also wel zullen moghen besien lakene ende stickere (gedeelte van stukken met de el verkocht) lakens, in de cramen alse der buten, ende diet hem wederseide, also dicke alse hijt dade, ware in de boete van 3 pond ».

De lakenhalle was tevens werkhuis, stapelplaats, verkoopshuis en vergaderplaats: daar werd de ruwe wol gewogen en het gereede laken gemeten en met loodjes voorzien; daar bevond zich de stadswaag; daar zetelden de halleheeren, gekozen door de kooplieden in laken en in wol, en de warderers, door de stad benoemd; daar werden de lakens ten toon gesteld en per stuk of per el verhandeld; daar vergaderde vóór haar verdwijning de koopmansgilde; daar ook greep de jaarlijksche vergadering plaats waar de schepenen rekenschap gaven over hun beheer. Meer dan eens diende de Halle ook om er feesten en eetmalen in te richten ter eere van den graaf.

Grooter dan de stadhuizen en de kerken, blijven de Hallen de onwraakbare getuigen van Vlaanderen's nijverheid in de middeleeuwen.

De maatschappelijke zijde van de voortbrenging, de regeling van den arbeid, is in keuren en verodeningen niet minder nauwkeurig bepaald dan de hooger beschreven technische zijde. De ambachtsman wordt niet aan de ijzeren wet der mededinging opgeofferd; de rijk geworden handwerker zal geen gebruik maken van zijn overmacht om een economisch zwakker lid van het ambacht te verpletteren. De groote fabriek, de manufaktuur met talrijke werklieden is uitgesloten en kan niet ontstaan. Er wordt gestreefd naar volkomen gelijkheid tusschen de meesters, opdat, zegt het privilegie der lakengilde van Brussel, de armen zoowel als de rijken hun aandeel in de bestellingen zouden hebben.

Om dit lofwaardig doel te bereiken, zal men eerst en vooral verhinderen dat de begoede meester de ruwe stof in beslag neemt: in zekere gevallen, werd de grondstof door het ambacht in het groot aangekocht en onder de meesters verdeeld; dit gebeurde met de wol, de kaarden voor de wevers, de vellen voor de bontwerkers. Ofwel was de aankoper van een hoeveelheid wol of leder verplicht een deel van zijn voorraad aan een anderen meester af te staan, als deze zulks krachtens de keure eischte. Wanneer te Brussel een vreemde koopman overzeesch leder kwam aanbieden, was de bode van het ambacht gelast al de schoenmakers der stad te gaan verwittigen.

De verdeling der lakennijverheid in vele verschillende bedrijven, als wolwasschers, wevers, volders, ververs, scheerders, lakenvouders, is reeds een onoverkomelijke hinderpaal voor de samentrekking van de voortbrengst in ééne hand. Zooals wij in het hoofdstuk aan de lakennijverheid besteed, reeds zegden, was het den koopman van laken of van wol evenmin mogelijk, door de verordeningen van het gilde en van de halle, zich op te werken tot grooten kapitalistischen werkgever en ondernemer. Reeds in de groote verordening van Brugge uit 1284, is het verboden aan den drapenier-koopman een wever of een verver, aan den wever een verver in huis te hebben.

Door nog andere bepalingen is het ontstaan van groote werkhuizen onmogelijk gemaakt: de hoeveelheid te leveren waar, het aantal der te gebruiken werktuigen, het getal knapen en leerjongens wordt voor iederen meester vastgesteld. De weversbaas mag niet meer dan twee of drie getouwen in werking houden; het getal knapen of werklieden wevers is tot drie bepaald en, om alle bedrog te weren, moet de wever hun namen aan den deken van het ambacht opgeven. Geen volder mag meer dan drie wallen hebben om het laken te spoelen; geen raamscheerder zal met meer dan acht ramen en half werken, meer dan twee stukken in een week scheren en met meer dan vier knapen arbeiden. Nochtans liet de keure te Brugge toe van tegen de vrije marktdagen van Brugge, Ieperen, Thorhout, Rijsel en Meenen, met zooveel knapen te werken als hij dacht noodig te hebben, mits de verplichting

V. E. O.

van deze acht dagen aan den arbeid te houden. De droog-scheerder zal insgelijks niet meer dan drie knapen houden. Elke bokraanwerker (stoffenreeder en -bleeker) mocht niet meer dan twee kalanders in zijn huis hebben.

De meesters zullen elkaar geen oneerlijke concurrentie aandoen, noch trachten de knapen van een anderen baas af te nemen. Bij de wagenmakers van Gent is het verboden een knaap te huren, die bij een anderen meester werkt, eer veertien nachten zijn verlopen; tenzij de knaap kan bewijzen dat zijn meester hem niet kan bezig houden door gebrek aan werk.

Rustdagen en werkuren zijn in de keuren zorgvuldig voorzien. De dagelijksche arbeidsduur is korter of langer, volgens de jaargetijden. De regeling van den arbeidsduur voor al de leden van het ambacht, zoowel de meesters als de knapen en leerjongens, sluit zich aan bij het algemeen beginsel door het ambacht gehuldigd, dit is, de productie tusschen al de voortbrengers rechtmatig te verdeelen. Met de beperking van het getal knapen en leerjongens, de gelijke verdeling van de grondstof, moest deze regeling bijdragen tot de nagestreefde economische gelijkheid tusschen al de leden van het ambacht.

Anderzijds bevorderde deze regeling van den arbeidsdag het welzijn en de rust van de stadsbewoners in het algemeen: na een zeker uur was alles stil; zij gold ook als een doeltreffende maatregel tegen de menigvuldige branden, die, door de gebrekkige kunstverlichting en het uitsluitend gebruik van hout om de huizen op te bouwen, in de middeleeuwen de steden geregeld teisterden en welvarende steden of gansche volkswijken in enkele uren in asch legden. Het verbod om met licht te werken is dan ook in al de keuren geschreven.

Te Brussel was de arbeidsduur als volgt vastgesteld: van den Maandag na Drie Koningen tot 1 Februari, van 7 uur 's morgens tot 11 uur en van 12 $\frac{1}{2}$ tot 5 uur 's namiddags, dus 8 $\frac{1}{2}$ uur arbeid; van 1 tot 22 Februari, van 6 $\frac{1}{2}$ uur 's morgens tot 5 $\frac{1}{2}$ uur 's avonds: 9 $\frac{1}{2}$ uur, met een rustpooze van 1 $\frac{1}{2}$ uur 's middags. Zoo vermeederen de werkuren, naar gelang dat het vroeger en later licht is: in den vollen zomer is de werktijd van 5 uur 's morgens tot 7 uur

's avonds en bedraagt dus $12\frac{1}{2}$ uur. Gedurende de vastendagen beliep de middagrust tot 2 uren. Het begin en het einde van den arbeid, alsook de rustpoozen, werden aangekondigd door het luiden van de « werckklok », in de groote nijverheidsverordeningen zoo dikwijls vermeld. Iedere wijk had hare klok, gewoonlijk de klok van de parochiekerk. De klok die des morgens het sein van den arbeid gaf heette de « daghclocke » of « morgenclocke », diegene die des avonds het einde der dagtaak aankondigde, de « avondclocke ». Dan werd er nog eens geluid, te 10 uur 's avonds, om iedereen tot de nachtrust te nooden, het was « de leste clocke ».

De groote nijverheidsverordening van Brugge uit het jaar 1284 zegt reeds: « Ende elc wevere es sculdigh werce te latene binnen der clocke daer hie onder behort ». In de keure der Brugsche wolwevers uit de XV^{de} eeuw, treft men nog uitvoeriger bepalingen: het is geen wever geoorloofd op Zaterdag, Onze-Lieve-Vrouw avond, midwinteravond, Paaschavond noch ook Sinksenavond langer te werken dan tot den noen. Men mag niet van het werk af gaan dan met de werkklok, het is verboden 's morgens vroeger te beginnen, noch 's middags later te werken « dan metter clocke », noch na den noen weer aan het werk te gaan, noch het werk 's avonds te verlaten, dan wanneer de klok luiden zal, « op de boete van V schellingen parisise also diekent als de contrarie gheschiede ».

Nacht- en overwerk zijn volstrekt verboden; de verordening van 1284 zegt daaromtrent: « Hets ghecuert ende gheordinert dat so wat manne die bi nachte wevet ende dat daertoe behort, jof (of) up mesdaghe, dat hi verbuert 20 schellingen sonder verlaet ».

Dergelijke bepalingen vindt men bij de volders, scheerders, ververs, evenals bij de andere neringen terug. Zoo luidt de keure van de scheerders van Gent uit het jaar 1349: « dat niemene scheeren sal savons na de wercclocke van den avonde, en ware tzwat daer men up es alse de clocke luudt.... dat niemene en sal moghen scheeren up zaterdaghe na noene no up vighelie avonde ».

Zoo trof men met de door zekere geschiedschrijvers zoo gesmade werkklok een eenvoudige en practische regeling

van den arbeidsduur. Met den dageraad bengelde de klok over de nog ingeslapen stad als teeken dat de arbeid haar wachtte. Dadelijk komt overal leven en beweging. Bij den wever herbegint het regelmatig geruisch der kammen van het getouw die op- en neergaan, de smid slaat op het aambeeld, de kleermaker herneemt de naald, de scheerder en volder trekken met hun knapen naar de meerschen aan de wallen, en de kleine winkeliers schikken hun waren om het best voor hun huis. Met de schemering beveelt dezelve klok het staken van den arbeid. Allengs versterft alle gerucht, het weefgetouw valt stil, de ambachtslieden gaan huiswaarts, de hamer rust op het aambeeld, naald en schaar, else en leest, liggen verlaten op de tafel van de schepper, cultenstecker en cordewanier; één voor één worden de lichtjes in winkels en woonhuis uitgedoofd. En wanneer de laatste avondklok hare tonen werpt over de nu kalm geworden stad, is het reeds nacht en de stad slaapt in....

De meeste wevers, de volders, scheerders, ververs die slechts een gedeelte van het product vervaardigen of er een wijziging of hanteering aan toe brengen, waren stukwerkers en konden dus niet rechtstreeks hun waar verkoopen en in den prijs hun loon ontvangen. De vergoeding van hun arbeid moest volgens een overeenkomst tusschen hen en de werkgevers of lakenkooplieden vastgesteld worden. « so sijn porters (kooplieden) ende meester vulres ende knapen vulres ghedraghen ende bi haren eede », drukt de keure der volders van Brugge in 1285 zich uit. Dit loon is door het arbeidsreglement of de keure voorzien; het stelt een redelijke vergoeding vast, niet enkel voor den meester, maar ook voor den knaap; soms voor den leerjongen. Het is een echt loontarief dat verschilt volgens de soort laken, van de schoone scharlaken of gestripte tot de gewone stoffen.

In de nijverheidsverordening van Brugge uit het jaar 1284, is het loon van de verschillende bedrijven der laken-nijverheid reeds bepaald: « Dit es die cuere van den vulres ende dit es hare loon: van elken Sint-Omaers saye 5 schellingen: van elken faudeit, 46 penningen; ende van elken lakene dat boven 2 wullen gheminghet es, 8 $\frac{1}{2}$ s. » en

zoo gaat het voort voor de « wulleblaeuwen lakene », de « langhe, of corte, wulleblaeuwen brugschen strijpten lakene », de « corten garenblaeuwen Brugschen strijpten lakene.... ».

En onmiddellijk op deze loonbepalingen volgt het voorschrift: « Ware dat sake dat enich man min gave dan sinen rechten loon, ende andren loon dan droghe peneghe, dat soude elc deken van sire (zijne) draperie dingen 5 warven 's jaers ». De volder mag dus niet onder het loon werken en andere betaling dan in gangbare klinkende munt is verboden.

Het loon van den knaap wordt insgelijks in de keure opgegeven. Het is een gedeelte van het stukloon aan den meester toegekend. Gewoonlijk kreeg de meester één derde en kwamen twee derden aan den knaap toe, of wel nog onderscheidenlijk twee en drie vijfden, of een verhouding die van deze niet veel verschilde.

Zoo voor de Brugsche volders: « van eenen halven cuerlakene, dartiene vierendeel breed of daer onder, zal elc meester hebben 40 grooten, daer of (af) zullen de knapen hebben 32 grooten, enz. » Deze verhouding wisselt af voor de verschillende weefsels, en volgens de ambachten. « Det es den loon van den raemscheerers, wat meester ende cnapen sculdigh zijn te nemene van haren wercke: Eerst van eenen brugschen overlakene van vulres comende, zo zal men nemen 12 grooten, ende daarop zal de cnape rekenen 6 grooten.... enz. » Het loon van den knaap is in de keure der scheerders voor al de soorten de helft van dat van den meester. Een vonnis van de schepenbank van Gent ten jare 1358 verhoogt het loon der knapen van de lakenververs, daar het loon dezer handwerkers door de «coopmans» verhoogd werd: de knapen zullen bekomen voor elk kort laken 12 penningen, waarvoor de meester 16 penningen ontvangt, en voor elk lang laken 22 penningen, waarvoor de baas 28 penningen betaald wordt.

Deze regeling vrijwaart den volders-, scheerders- of versknaap tegen alle uitbuiting van wege den meester. Zij laat ook niet toe dat deze zich verrijke ten koste zijner werklieden, waarvan overigens het getal in zijn werkhuis beperkt is.

Uit de cijfers door Van der Kindere in zijn schoon werk over de Eeuw der Artevelden medegedeeld, betreffende de prijzen van eetwaren en andere levensbehoefte, blijkt verder dat de koopkracht van deze loonen geenszins gering was. Na een zorgvuldige vergelijking van prijzen en loonen in de middeleeuwen, besluit hij dan ook dat, behoudens enkele uitzonderingen, meesters en knapen met hun verdienste eerlijk door de wereld konden komen en het zelfs vrij goed hadden.

De enkele voorbeelden in de vorige bladzijden aangehaald en uit duizenden gekozen, leveren stellig het bewijs dat de arbeidsregeling der middeleeuwsche stad onze bewondering overwaard is. Zeker was de mensch niet beter in de XIV^{de} eeuw dan thans: geldzucht, nijd, hoogmoed, waar het kon bedrog, evenals luiheid en wangedrag, zullen dan ook hun beurt gehad hebben. Voorschriften kunnen het « eeuwig menschelijke » niet wegcijferen, enkel de driften intoomen, de misbruiken te keer gaan, maar daarin was de middeleeuwsche maatschappij wonderwel geslaagd. Men mag zonder schroom beweren dat in het algemeen de goede verstandhouding in de keure neergeschreven onder de leden van het ambacht heerschte; de zekerheid van het bestaan en de gelijkheid tusschen de leden, de gemeenschapsgeest en de solidariteit in het ambacht, de matige arbeidsduur, dit alles moest machtig bijdragen om aan den middeleeuwschen ambachtsman de vastheid, het levensgenot en de zielerust te verschaffen, die in latere tijden menig neringdoende en arbeider slechts als een ijdel ideaal voor den geest zal zweven.

VI. — HET KRIJGSBEDRIJF VAN DE AMBACHTEN.

Het beeld van het ambachtsleven zou niet volledig zijn, indien wij nalieten met enkele trekken de krijgsinrichting van de neringen te schetsen. Zonder de kennis van deze inrichting valt het moeilijk de macht te begrijpen van de ambachten in de middeleeuwsche gemeenten en van de gemeenten in den lande: men zou verder gevaar loopen de meest luisterrijke zijde van hun bestaan in de schaduw te laten.

De middeleeuwsche stad is het best te vergelijken met een reusachtigen burcht, die, evenals de burchten van de edellieden, bij gebrek aan een krachtig middenbestuur, steeds tot zelfverdediging moest gereed staan: de stad legt daardoor aan de inwoners, poorters en handwerkslieden, de verplichting op, de wallen en poorten te bewaken en desnoods te verdedigen.

Buiten dezen eisch van eigen verweer, is verder de stad verplicht, als onafhankelijk lid der leenroerige maatschappij, den landsheer of suzerain in zijn oorlogen met een zeker getal manschappen bij te staan. Nu, even bereid de gemeenten waren goed en bloed kwistig te offeren voor het belang der stad, even afkeerig waren zij zich te mengen in de twisten welke alleen de belangen hunner vorsten betroffen. Het was een der meest kostbare voorrechten van de steden, enkel een beperkt getal mannen te moeten wapenen en dat voor een bepaald getal dagen, veertig bijvoorbeeld, en niet gedwongen te wezen den vorst buiten zijn grondgebied te volgen.

In het eene zoowel als in het andere geval, was de krijgsdienst verplichtend en persoonlijk voor al de inwoners van de stad. Het gemeenteleger bestaat dus feitelijk uit de gewapende ambachten. Alhoewel slechts uit handwerkers samengesteld, maken weldra deze legers een geduchte macht uit, vol fierheid en moed, vol burger trots en stoutheid. De hertogen van Bourgondië, Philips de Goede en Karel de Stoute, evenals Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male, zullen meer dan eens deze macht onder-

vinden, en met verkropt gemoed, doch vol haat en wraaklust, aan de eischen der gewapende ambachten tot « wapeninghe » op de markt samengestroomd, moeten toegeven.

Wat de gemeentelegers vooral bezielde was het gevoel dat zij streden voor hun stad: zoo trad ieder eigenlijk in het krijt voor zijn naaste belang; worden de gemeentevrijheden bedreigd, dan verkeerden tevens de nering en het welzijn van den gewapenden ambachtsman in gevaar.

Om de wilskracht en den onafhankelijkheidszin aan te toonen die de Vlaamsche gemeenten bezielde, zal het volstaan een enkel feit hier aan te halen: het gebeurde tijdens het beleg van Kales door Philips den Goede. De trotsche hertog smeekte hen en beriep zich te vergeefs op hun eer, hij kon de Gentenaars er niet toe bewegen nog langer aan het beleg deel te nemen. Hij ging zoover hun te beloven hun stad van alle tolrechten in Frankrijk vrij te stellen. Het is niet meer de graaf van Vlaanderen, de machtige hertog die gewoon was te bevelen, maar de landsheer die zijn onderdanen ootmoedig toespreekt en bidt en smeekt hem niet te verlaten en zijn eer te redden. « Heer, antwoordt beslist de hoofdman van de wevers, gij zijt omringd van verraders die u bedriegen, wij zijn verkocht en gij verraden. Wij willen hier niet langer blijven. » En zonder naar verdere redenen te luisteren, vouwen de ambachtslieden hun tenten op en wenden hun schreden Vlaanderenwaarts. Ziende dat alle tegenstand nutteloos is, besluit de hertog met verkropt gemoed hen te volgen. Doch nog niet haastig genoeg, want de Gentenaars staken, in hun aftocht, hun strooien hutten in brand en de vlammen bereikten weldra de tenten van den hertog, zoodat verscheidene zijner paarden door den rook werden verstikt.

Niet minder krachtdadig treden de ambachten op tijdens den oorlog van den hertog tegen de Luikenaars; die van Gent, verre van hem hulp te bieden, weigerden halsstarrig op te trekken, bewerende dat de Waalsche gemeente hen eertijds ondersteund en geholpen had, vooral ten tijde van Jacob van Artevelde.

Deze macht van het stedelijke leger is des te meer wonderlijk daar de gewapende ambachten enkel uit voetvolk

bestonden; zij zouden nochtans op de feodale krijgsmacht den zege behalen. De slag van Groeninghe, waar dit voor het eerst gebeurde, opent alzoo een nieuw tijdvak in de geschiedenis van de krijgskunst: het tot dan toe versmade voetvolk, de « piétaille » zooals de ridders het misprijzend noemen, zal in den loop der XIV^{de} eeuw, als grondslag van de legermacht, de ruitery van de oude ridderschap verdringen en vervangen.

In de Rekeningen van de stad Gent, die daar staan als een trouwe spiegel van het diplomatisch, krijgskundig en economisch bedrijf van de machtigste gemeente van Vlaanderen, kan men nagaan met hoeveel zorg de gemeentelegers werden ingericht en uitgerust.

Bij de lezing van de droge opsomming van ontvangsten en uitgaven, van dag tot dag opgeteekend, leeft men weldra die gebeurtenissen weer mede en wordt men overmeesterd door een gevoel van ontzag voor de wilskracht, de voortvarendheid en grootheid van de schepenen en ambachtsdekens van deze geweldige stad, die den naam van Vlaanderen op een later nooit meer gekende hoogte opvoerden.

In deze boeken, die ons sedert 1314 zijn behouden gebleven, vindt men tal van bijzonderheden over de Gentsche krijgsmacht. Deze bereikte het toppunt van volmaaktheid onder Jacob van Artevelde: hij verdeelde de werkersbevolking in drie leden: de wevers of Groot-ambacht, uit 23 wijken samengesteld; de volders, uit 18 wijken bestaande, en de andere ambachten, of kleine neringen, ten getale van 52. Iedere wijk of kwartier van de wevers en de volders, alsmede elk der kleine ambachten, had zijn eigen banier en zijn eigen aanvoerders: allen stonden onder het bevel van vijf hoofdmannen of kapiteins, een in elke groote parochie, door de schepenbank benoemd. De hoofdman van St. Jan voerde het opperbevel. De twee Artevelden en Frans Ackermans werden onder anderen meer, met deze waardigheid bekleed.

Ieder ambacht weet hoeveel manschappen het moet op de been brengen. Volgens de rekeningen der stad Gent, bedroeg, in 1339, de gewapende macht 4232 man; maar dit was niet het gansche gemeenteleger: bij dit getal valt

te voegen de bijzondere korpsen als de witte kaproenen, de gilden van St. Joris en St. Sebastiaan, de poorterij die als ruitery diende en de lieden van de Kasselrij. In Augustus 1340 zendt Gent naar het leger van Edward III van Engeland, die Doornik belegert, 1800 wevers, 1200 volders en 2139 mannen van de kleine neringen; in Augustus 1343, naar het leger dat vóór Bergen ligt, 1125 wevers, aangevoerd door 113 « conincstavelen », 27 banierdragers, en een evenredig getal volders en leden van de andere ambachten. Gewoonlijk deden deze manschappen van 15 tot 30 dagen dienst. In Augustus 1346, trekken de ambachten naar Bethune om den Koning van Engeland in zijn veldtocht tegen Frankrijk bij te staan, ten getale van 720 wevers, 120 leden van de ambachten die van de wevers afhangen, 756 man van de kleine neringen en 72 volders (deze zijn op 2 Mei van dit jaar, den « kwaden Maandag », op de Vrijdagmarkt door de wevers verslagen en verdelgd en verder uit de stad verbannen geworden).

In den beginne werd de dienst van de ambachtslieden, die aldus voor weken en maanden arbeid en broodwinning verlieten, niet vergoed; later echter, na de zegepraal der democratie, van het midden der XIV^{de} eeuw, werd hun schadevergoeding of soldij toegestaan. In de rekeningen van Gent en van Brugge vindt men daarvoor aanzienlijke sommen aangeteekend.

Wilde de oorlogskans dat de ambachtsman te velde sneuvelt, dan zorgt het ambacht in zekere mate voor weduwe en weezen. Zoo luidt het Reglement der tijkwevers van Gent uit het jaar 1350: « Item voert, waert soe dat enich man van den vorseiden ambachte, ware hij meester of cnape, kwame van live ter doodt, om 's heeren oorloghe van den lande, of metter stede van Ghendt, dies God verden moete, dat hare kindere van man hoofden waren vrij, midts der doodt van haren vadere, ghelijc dat de vadere gheweyst hadde ». De zoon van een ambachtsman in den oorlog omgekomen, werd dus dadelijk zonder eenige verdere verplichting meester of knaap in het ambacht, naar gelang dat zijn vader meester of knaap geweest was. Want iedereen is dienstplichtig, van 17 tot 60 jaar; voegt men bij de burgers der stad, de hagepoorters en de lieden van de

lorpen dien den standaard van Gent volgen, dan wordt het eerst duidelijk dat soms op weinige uren, Gent een ontzaglijke legermacht kon op de been brengen. Nadert de vijand dan laat Roeland zijn geweldige stem hooren, de trompetters der stad geven het sein zoowel binnen als buiten de wallen; de dekens en leden van de ambachten snellen met hun banieren naar den Kouter of naar de Vrijdagmarkt, terwijl, zooals in 1326 Ph. Prise naar Zwijnaarde, Westrem, Laethem, Afsné, Zeeverghem en Eecke, de lastgevers van de schepenen het platteland doorloopen « omme tvolck te gaderen ende capiteins te maken ».

Als het oproer smeult en plotseling losbrandt in de stad, grijpen de ambachtslieden even vlug naar de wapens, die zij in hun tocht naar de markt doen kletteren op de straatsteenen. Tijdens den strijd tusschen de patriciërs en de ambachten, evenals na de zege der neringen, tusschen de wevers en de volders, zijn de straten van het stoere Gent het tooneel van hevige gevechten, soms van ware veldslagen en meer dan eens wordt de grond der stede met het bloed van haar eigen kinderen doorweekt.

Wanneer het leger te velde is getrokken, berust op de achtergebleven leden der neringen de plicht de stad te bewaken. Op den bepaalden dag, moet ieder ambacht zijn aantal manschappen leveren om den « auweet », de nachtwacht waar te nemen, wallen en poorten te beveiligen. Elke poort heeft haar bijzondere wacht en een talrijke schaar doorkruist de straten, onderzoekt de wallen, de kleinere poorten, die op den buiten uitgeven. Niets boezemt meer eerbied in voor deze burgers der XIV^{de} eeuw dan de lezing der Rekeningen, waaruit men ziet dat alle mogelijke maatregelen beraamd waren om een aanval of een stormloop van den vijand af te weren of te verijdelen. Het naderen van het vijandig leger wordt van verre in het platteland aan de stedelijke bevolking, door het luiden van de dorpsklokken aangekondigd. Zoo melden de Rekeningen van het jaar 1324: « Item, Wouter van den Eecke, die voer upte selven dagh int land van Nevele, dat de lieden souden luden tallen kerke alsij viande vernamen.... ».

Te Brugge was het stedelijk leger in sesdedeelen of zes

wijken ingedeeld. Een oorkonde van 1294 verklaart dat elke inwoner wiens vermogen minder dan 300 ponden bedroeg, niet ten oorlog trok als poorter, maar als slaaf van het ambacht waartoe hij behoorde. In de veronderstelling dat te dien tijde Brugge 1000 inwoners bevatte die deze aanzienlijke som bezaten, en dus de ruitery uitmaakten, vormde het overige der inwoners het voetvolk der ambachten, die wij in sommige gevallen, ten getale van 5 tot 6000 krijgslieden zien te velde trekken. Daarbij moet, evenals voor Gent, nog het voetvolk van de omliggende dorpen en smalle steden, die den standaard van Brugge volgen, gevoegd worden.

Het Brugsche leger dat deelneemt aan den slag van Groeninghe bestond uit de zes wijken of legerkwartieren, die ieder het volgende aantal manschappen leverden: St. Donaas, 360 man (10 hoofdmannen, 21 tiendemannen en 329 krijgsknechten); St. Jacobs, 349 man; St. Nikolaas, 486 man; de Carmes' wijk, 354 man. Daarin waren al de leden van de kleine ambachten, dus ten getale van 1549, ingelijfd. De vijfde wijk bestond uit de wevers, de zesde uit de volders en scheerders. De wijk van de wevers bedroeg 21 sectiën, verdeeld in zeven afdeelingen, ieder door een opperhoofdman en talrijke hoofdmannen aangevoerd; hun gezamenlijk getal beliep bij de 1984 man. De wijk der volders bevatte 12 sectiën van 64 krijgslieden en 8 sectiën van 32 man; ieder hoofdman voerde 15 soldaten aan. Deze 20 sectiën leverden te zamen 1024 man op. Kortom, het leger der ambachten van Brugge dat te Groeninghe streed, telde 7368 man. De ruitery, waarin de poorterij en de adel dienden, bedroeg slechts 243 krijgslieden....

Waren de belangen van de stad op het spel, dan kwamen de ambachten, ieder onder eigen banier en aanvoerders, bijeen op de markt en stonden weldra in het gelid, ieder ambacht op de aangewezen plaats.

Ziehier in welke orde de krijgsmacht van Brugge zich aldaar schaarde. Rechts voor de Halle was de standaard van Vlaanderen geplant, nevens dien van Brugge; aan de rechterzijde stonden de zes hoofdmannen van de « Poorterie »; elk met den standaard zijner wijk of sessedeel. Nevens hen plaatsten zich de wevers, de volders, de droog-

scheerders en de ververs, die stonden tot aan het huis genaamd de « Groenvoorde ». Aan de westzijde der markt, tot aan de St. Amandsstraat, schaarden zich de talrijke en rijke beenhouwers en vischverkoopers, dan de schoenmakers, de zwarte leertouwers, de huidevetters, de dobbeerders, de beurzenmakers en de handschoenmakers; onmiddellijk nevens hen stelden zich de oude kleeykooopers, de cultensteekers, de wildwerkers en de oude grauwwerkers. Aan de roorderzijde bevond zich de gilde van St. Joris. Voorbij het Garnaalstraatje, stonden de lieden van het Vrije met hun standaard, en voorbij deze, de krijgslieden en de banieren der onderhoorige dorpen van het Vrije; van daar tot aan de Vlamingstraat, namen de onderhoorige dorpen van Brugge plaats, insgelijks met hun standaarden.

Aan de linkerzijde van den standaard van Vlaanderen tot aan het Breidelstraatje stonden: de wijnschrooders en wijntappers, de timmerlieden, de metselaars, de ticheldek- kers, de loodgieters, de plaasteraars, de stroodekkers, de schrijnwerkers, de wielwerkers, de draaiers, de kuipers; van daar tot aan de Vlamingstraat, zoodat de gansche markt bezet was, de neringen der makelaars, paternoster- makers, schilders, zadelwerkers, schipwerkers, keersgie- ters, fruiteniers, barbiers, wolleslagers, bakkers, molenaars, speldemakers, tijkwevers, behangers, hoedemakers, aarden- potmakers, smeden en goud- en zilversmeden....

Welk bont schouwspel! De markt met haren achtergrond van schilderachtige vooruitspringende houten gevels, alle beheerscht door de donkere geweldige massa van de Halle; op het uitgestrekte plein, ieder ambacht met zijn eigen kleuren, zijn banier met eigen schild en de verscheidenheid van de veelkleurige middeleeuwsche kaproenen en wapen- rokken, door tienduizend man gedragen, waarvan de ge- polijste en geschuurde helmen, borst- en armstukken en pieken, zwaarden en bijlen in de zon schitteren....

Over de uitrusting der ambachtlieden op het einde der XIII^{de} eeuw of in het begin der XIV^{de} eeuw, geven de muurschilderingen in het Godshuis van St. Jan en St. Pau- wel (de Leugemeete), te Gent, een eenig en nauwkeurig beeld.

Op deze muurschilderingen, bijna geheel verdwenen,

dragen de beenhouwers een geel en rood gestreepten wapenrok; voorop wordt hun roodkleurig banier gedragen. De vischverkoopers hebben wit en rood gestreepte kolders; hun banier verbeeldt een witten visch op rood veld. De bakkers dragen witte wapenrokken; hun banier is insgelijks rood met daarop de kentekens van hun ambacht. De kolders van de brouwers zijn half wit en half rood. Het kleed van de wevers en van de scheerders is gelijk aan de vorige.

De ambachtslieden der XIII^{de} en XIV^{de} eeuw droegen dus echte uniformen; uit het hooger gezegde blijkt verder dat de kleuren der Gentsche neringen rood en wit waren, enkel de beenhouwers waren in geel-en-roode kleedij uitgedost. Meer dan waarschijnlijk had alzoo iedere stad hare kleuren of althans een verschillende kleurenschikking, om haar leger van dat der andere gemeenten te onderscheiden. Te Brugge waren de gebruikte kleuren geel, grijs, blauw, wit, zwart en wit met een rood kruis. Wij weten stellig dat het leger van deze stad reeds in 1288 zijn uniformen had, althans voor wat de wapenrokken (wapen frocken) aangaat; in een rekening van het jaar 1300, vindt men vermeld: « de soudeniers met den gheluwen frocken — witten frocken — blauwen frocken — grise frocken — zwarte frocken ». Te Ieperen, schijnt men in 't algemeen de groene kleur aangenomen te hebben.

In tijden van oorlog kleepte de gemeente de ambachtslieden die onder haren standaard uittrokken; de hoofdmannen en dekens werden volkomen uitgerust. Deze uitgaven beliepen tot aanzienlijke sommen en meer dan eens verkeerde de gemeente, door de herhaalde veldtochten of door een nijverheids crisis, in geldnood en was niet in staat haar leger uit te rusten; later werd dan aan de ambachten het gelijk bedrag in geld als vergoeding gestort, zooals blijkt uit de rekeningen van Gent. Gewoonlijk echter verschaft de stad het laken aan de ambachten. Te Gent werden, in Mei—Augustus 1345, aan de wevers 102 stukken blauw en rood gestreept laken uitgedeeld; in 1346, verschaft de gemeente « frocken » aan 4.296 wevers en leden van de acht ambachten die te dien tijde van de weverie afhingen « scerres, vouders, huutslagers, strickers,

ghereeders, tikewevers, linenwevers, tapijtwevers », die het vorige jaar er geen ontvangen hadden. Voor den tocht naar Bethune, in Augustus 1346, deelt de stad 281 stukken wit en gestriipt laken uit aan de ambachten alsmede aan de handboogschutters, voor het vervaardigen van «frocken». Meer dan eens, zien wij de ambachten kenteekens aan hun kleeren hechten. In 1366, vergoedt de stad Gent, het ambacht der wevers voor de kleeren die zij niet in tijds heeft kunnen leveren en waarop een klauw afgebeeld was. « Item, betaelt aen de goedelieden van de weverien, van achterstellen van frocken mette clauwe.... » Dit toont dus verder dat de partij der Klauwaerts te dien tijde in de stede de bovenhand had.

Wat de bewapening betreft, die moest door elken ambachtsman zelf aangeschaft worden. Zooals op de muurschilderingen van de Leugemeete duidelijk te zien is, bestond zij uit een ijzeren helm, een maliekolder, een zwaard ter zijde; vele ambachtslieden hebben handschoenen uit wit leder; de ellebogen zijn door een rondas, een soort van klein schild, beschüt. De hoofdmannen en de banierdragers dragen een helm met vizier, die hoofd, gezicht en hals bedekt. Als wapens gebruiken de ambachtslieden handbogen, kruisbogen of pieken, wellicht de vermaarde goedendags. Trompetters, klaroenblazers en banierdragers stappen voor het ambacht of bevinden zich in het midden der afdeeling.

Van het einde der XIII^{de} eeuw af, ontmoet men in de Vlaamsche steden genootschappen of gilden, in den engeren zin van het woord. Deze gilden zijn echte afzonderlijke korpsen zooals men ze bij onze burgerwacht aantreft. Zij hadden hun ontstaan te danken aan den vooruitgang van de krijgskunst. Wel werden de leden der ambachten regelmatig door hun dekens in den wapenhandel geoefend, maar het schieten met den handboog vergde geoefende handen, en het gebruik van den kruisboog, die meer en meer in zwang kwam, eischte meer nog dan de gewone boog, een practijk die enkel door krijgslieden van beroep kon verkregen worden. Te midden van het stedelijk krijgsvolk bestaande uit de ambachtslieden, vormen zich genootschappen van hand- en kruisboogschutters, die zich

bijzonder op het schieten toelagen. Weldra werden deze genootschappen door de stadsoverheid en kort nadien door den graaf erkend. De gilde van St. Joris is te Gent de oudste; haar jongere zuster, de gilde van St. Sebastiaan, wordt rond 1322 door Lodewijk van Nevers erkend, later door Lodewijk van Male in haar bestaan bekrachtigd.

Gent, evenals Brugge, moedigt deze korpsen door alle mogelijke middelen aan: zij verleent prijzen voor de schietwedstrijden, overlaadt de gilden met eerbewijzen, schenkt haar een tuin of hof voor hun oefeningen, stelt de openbare gebouwen te haren dienste voor haar feestelijkheden, en steunt ze door geldelijke toelagen. In 1330, verleenen de schepenen van Gent aan de « selschutters » een hulp-geld om meer luister aan hun feestelijkheden bij te zetten en zij nemen deel aan het feestmaal dat de gilde in de Lakenhalle aanbiedt en waar aanwezig was de graaf « minen here van Vlaenderen, beeden sinen bailliuwen ende dat daartoe behoord, schepenen, raet ende die hem toebehooren ». De gilden waren aan een bijzondere tucht onderworpen en hun verordeningen leggen natuurlijkerwijze het bijwonen van talrijke oefeningen op. Buiten hun diensten in oorlogstijd, was gewoonlijk aan dit keurkorps den « auweet » en de wacht op het stadhuis opgedragen. Zij waren dan ook zeer gezien en de banier van St. Joris kwam, voor die der ambachten, op den zelfden rang als de banier van den Graaf en de standaard van Gent.

Het heldenwerk dier scharen van eenvoudige ambachtslieden behoort tot de staatkundige geschiedenis. Wat zij verricht hebben van de regeering van Gwijde van Dampierre (1280) tot den vrede van Gaver (1453) is overbekend: Groeninghe, Kassel, Beverhoutsveld, Roozebeke, Gaver, zijn als zoovele bloedige getuigen van den moed en den opofferingsgeest der ambachtslieden, die zoo gemakkelijk getouw, raam, schaar of verfkuij verlieten om naar piek en goedendag te grijpen, als hun vrijheid of de voorrechten van hun stad bedreigd waren. Cornelis Sneyssens, de heldhaftige standaarddrager van Gent in den slag van Gaver, blijft als de verpersoonlijking van deze plichtvolle wevers, scheerders, volders, bakkers of beenhouwers, die

Vlaanderen economisch machtig en staatkundig groot maakten.

Sneyssens en zijn dappere makkers van Brugge, van Ieperen, van Veurne, van Oudenaarde zijn niet vergeefs gesneuveld, want zooals Emmanuel Hiel zong:

« Zij liggen lang begraven, maar zijn voor ons niet dood. »

Hun nagedachtenis leeft in eere voort: zij hebben den Vlamingen een grooteren schat nagelaten, dan al de weelde in nijverheid en nering gewrocht: een voorbeeld voor het nageslacht hoe een klein, maar dapper volk kan weerstaan aan overmachtige vijanden, wanneer het have en bloed veil heeft voor zelfbestaan en voor vrijheid.

VII. — HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN.

Maar niet immer klepten de klokken de haastige tonen van het alarm; er kwamen ook dagen waarop zij van feest en vreugde zongen. Reeds vroeg in den neveligen morgen stortten zij over de schilderachtige stad hun klanken uit, om aan meester en leerjongen te herinneren dat dien dag feest werd gevierd en dat zij naar kapel, herberg of markt moesten, niet in woelige drommen en met kletterende wapens, maar in feeststemming met hun beste kleederen ter meerdere eere van het ambacht.

Want onze Vlaamsche neringen kenden ook blijde dagen waarop de gulle zinnelijkheid, de lust voor het kleurrijke en het prachtvertoon, eigen aan het ras, zich konden botvieren. De ambachten lieten geen gelegenheid voorbijgaan om stoetsgewijze en in vast gelid op te trekken en al de mogelijke pracht ten toon te spreiden. Zij namen deel aan elk feest door stad of kerk ingericht, aan elke blijde intrede van graaf of soeverein, alsook aan alle processiën en ommegangen. Te dier gelegenheid wedijveren de ambachten onder elkaar, in rijkdom van gewaden en in weelde van versierselen, als relikwiekasten, vaandels, blazoenen en pareerkaarsen. Onder geen voorwendsel mocht een lid afwezig zijn, op straf van boete; ziekte alleen gold als verontschuldiging.

Tot eer van het ambacht moest elk lid, voor stoeten en vergaderingen, zich op zijn best uitdossen. Verscheen een ambachtsman in werkgewaad en voorschoot voor zijn dekens, dan werd hij in de boete gedaan. Dezelfde plicht berustte op dekens en vindere: overal waar zij hun ambacht vertegenwoordigden, moesten zij verschijnen in hun pronkgewaad: als een meester in de nering opgenomen werd, bij verkiezingen en bij alle vergaderingen van het ambacht, op begrafenissen en trouwfeesten, op de missen ter eere van den patroon zoowel als in de processiën en ommegangen.

Bij dergelijke plechtigheden gingen de banieren vooraan, waar de heilige patroon en het schild van de nering

op verbeeld stonden; daarna de keersdragers met de twee pareerkaarsen of toortsen: het waren lange geschilderde stokken, eindigend met een vergulde kroon waaraan de voortbrengselen en het gereedschap van het ambacht, kunstig in hout gesneden en verguld, hingen. De leden losten elkaar af om deze doorgaans zware stukken te dragen. De « napdragers » vergezelden hen met de wijnkanen om van tijd tot tijd een verfrissing te schenken. Dan volgden het eereblazen en het beeld van den patroon. Achter de deftige meesters en de uitgelaten knapen, stapten statig de deken en de vinders, met hun aalmoezenier of « paap », gelast met het lezen der mis in de ambachtskapel. De orde van den stoet was volgens de verschillende keuren streng geregeld. Te Brussel, hadden de koperslagers den voorrang op de smeden, de behangers op de linnenwevers, en voor niets ter wereld zou een ambacht zich laten ontnemen hebben wat de leden als een teeken van meerderheid en een kostbaar voorrecht beschouwden.

De twee groote parochiën van Brussel, St. Michiel en St. Jan, hadden elk hun ommegang; later werden zij in luister door de processie van den Zavel overtroffen. Deze ommegang had plaats op den Zondag van Sinksen, waarop ook de jaarlijksche kermis gesteld was. Op de Groote Markt werd alsdan, om 2 uur 's namiddags, een « spel » vertoond, verbeeldende één der zeven blijdschappen van Maria, zoodat na elke zeven jaar, hetzelfde spel terugkeerde.

Behalve de groote ommegang die plaats had op den Zondag der groote kermis had in elke stad de processie van het Heilig Sakrament plaats. Het magistraat en de gansche geestelijkheid namen deel aan de groote ommegangen. Het schilderij van D. van Alsloot, voorstellende een Maagdekens-omwegang op den Zavel te Brussel, met de leden van de ambachten, geeft een goed denkbeeld van zulk een ommegang. De schilder heeft met angstvallige nauwgezetheid het aantal meesters van elk ambacht op het doek gebracht. De ambachten trekken over de Groote Markt. Elk ambacht is voorafgegaan door zijn pareerkaarsen. Een feestmaal besloot den welgevulden dag. « Op ten dach van den ommegange des heiligens Sacraments te

houden enen groeten rijkliken maeltijt », gebiedt de verordening der kleermakers van Brussel. Om aan te zitten, moest de ambachtsman den « lechpenning » afgeven, die hij tijdens den optocht van een der vinders ontvangen had. Deze smulpartij was niet de minste gebeurtenis van de plechtigheid. Te dien tijde, zoowel als later, kregen vele staatkundige of private aangelegenheden op feestmalen hun beslag. Geboorte, huwelijk, begrafenis, intrede in de nering als meester of leerjongen, processien, blijde inkomsten, ommegangen, kiezingen van dekens en vinders, viering van den heiligen patroon, waren gretig verkozene of door de keure opgelegde gelegenheden om de leden van het ambacht tezamen in feeststemming en vollen eetlust rond den disch te scharen. De feestmalen bij de intrede van een meester of leerjongen werd door het ontvangen lid bekostigd, de gekozen deken en de vinders bleven naar het oude gebruik niet ten achter. Later zullen de kosten van den wijn bij dergelijke maaltijden zoo hoog loopen dat de aanwerving van nieuwe leden er door bemoeilijkt wordt, en de min gegoeden aan het meesterschap moeten verzaken.

Rust- en feestdagen waren talrijk in het jaar; de verlorne Maandag werd reeds in de XIV^{de} eeuw te Brugge gevierd, zooals blijkt uit de rekeningen van de huidevetters. Al de leden van het ambacht waren verplicht het jaarlijksche feestmaal ter eere van den patroon bij te wonen; alleen de leerjongens bleven van dit feest uitgesloten, maar daar de nering verlangde dat ook zij dien voor het ambacht zoo gewichtigen feestdag, in vreugde zouden doorbrengen, werd hun een ijzeren of koperen « leghpenning » verleend om rijstap te gaan eten.

Wanneer een lid van het ambacht of een zijner kinderen trouwde, was de gansche nering verplicht mede feest te vieren, op straf van boete. In deze, zooals in andere plechtigheden, moest ieder zijn feestgewaad aantrekken; de deken en de vinders of gezworenen woonden de huwelijksplechtigheid bij. Met een afvaardiging onder de leden uitgekozen, vergezelden zij het bruidspaar naar de kerk en waren getuigen van zijnen echt. Dien dag was alle arbeid in het ambacht verboden.

In al de reglementen staat vermeld dat de leden de begrafenis van een ambachtsbroeder moeten bijwonen; zij worden door den bode van het ambacht tot het vervullen van dezen droeven plicht uitgenoodigd, en tenzij zij buiten stad zijn of een geldige reden kunnen inroepen, wordt hun afwezigheid met boete gestraft.

Al deze feesten, processiën, ommevangen, plechtigheden legden aan het ambacht alsmede aan de afzonderlijke leden allerlei kosten op voor kleeding, handschoenen, kaarsen. Voegt men daarbij de krijgs- en andere corporatieve lasten, dan valt het te bekennen dat er nevens de voordeelen van bescherming en regeling hooger beschreven, voor het ambacht ook zeer zware plichten bestonden. In tijden van bloei ingesteld en goed getorst, zullen deze lasten zwaar op de schouders van de verarmde ambachtslieden komen te wegen, wanneer de nering vervalt en haar monopolie bedreigd wordt.

Al degenen die het recht hadden een pronkgewaad te dragen, bekwamen jaarlijks een som gelds om hun ambtelijke kleedij te bekostigen. De prijs van het laken alsmede de kleur van het gewaad werd door de vergaderde leden van de nering vastgesteld. Het ambacht stond verder toe aan de eenvoudige leden, als erkenningsteeken een kaproen te dragen, van dezelfde stof en kleur als die van deken en vinders. Alhoewel dit niet verplichtend was, verzuimden weinigen deze kosten te doen en het gebruik na te leven, zoodanig streefden alle leden er naar de eer van het ambacht hoog te houden.

De feestgewaden van deken en vinders bestonden uit een tabbaard, een langen mantel, «heyke» genaamd, en een kaproen. Op de onderste zijde van den mantel stond het schild of een ander teeken in verband met het ambacht geborduurd. De koster droeg op de linker borstzijde een plaat, gewoonlijk in zilver, waarin het wapen van het ambacht gedreven was. Dikwijls bezat de deken als teeken zijner waardigheid, een zware halsketen in zilver, niet zelden een kostbaar juweel, dat evenveel getuigde van de handigheid en den kunstzin van de juweliers der stad als van den rijkdom van het ambacht.

Elk ambacht bezat zijn kapel ter eere van zijn patroon,

zijn ambachts- of gildehuis en zijn godshuizen. De naamdag van den heiligen patroon werd plechtig gevierd en was de groote feestdag van het jaar. Te Brugge vereerden de wolwevers zelfs twee heiligen, Jacobus en Severinus; de volders St. Martinus, de ververs St. Nikolaas, de timmerlieden en de smeden natuurlijk St. Jozef en St. Elloi, de rijke beenhouwers St. Benediktus en St. Livinus.

De kapel bestond uit een afzonderlijk gebouw, voor de groote ambachten zooals de wevers, een ware kerk; ofwel diende daartoe een zijkapel in een der groote parochiekerken van de stad. Zij was zoo rijk mogelijk versierd: stond hier weer niet de eer van het ambacht op het spel? Benevens een prachtig altaar met het beeld van den heilige, de kelken en andere kostbare benoodigdheden voor den eeredienst, trof men er tal van kostbaarheden aan, vooral de « veynsters », waarvan zoo dikwijls spraak is in keuren en rekeningen: in vele ambachten bestond immers het gebruik dat elke deken de kapel met een geschilderd raam begiftigde. Wanneer de kapel in een groote kerk gelegen was, zooals bij de beenhouwers van Brugge in St. Jacobs, dan werden soms de leden in deze kapel begraven. De droogscheerders hadden te Brugge hun kapel in St. Salvators: op de muren, het altaar, de vensters en de stoelen was het wapen van het ambacht aangebracht. In steden, waar de ambachten er zoo naar streefden in rijkdom boven de andere uit te schitteren en waar tevens de beeldende kunsten een zoo hoogen bloei bereikten, is het natuurlijk dat de hulp van de kunstenaars, schilders en beeldhouwers werd ingeroepen, om de kapel met hun kunstgewrochten op te luisteren. Zoo werd in 1576 een overeenkomst gesloten tusschen den deken en eed van de vrije vischverkoopers van Brugge en den schilder P. Pourbus voor het leveren van een drieluik om te stellen in hun kapel. Pourbus moest een tafereel schilderen « van vier diversche historien ghenomen uyt het nieuwe testament », betrekking hebbende op de visscherij; van deze vier historien zullen er twee staan in 't midden van het schilderij en de andere « zullen staen in de deuren van binnen te wetene in elck deure eene en an de deure van buiten zullen staen gheschildert met wit en zwart twee patronagien

d'eene St. Jan Evangelist en dander St. Andries, al wel ghegarniert en gheconterfeyt » naar de overheidspersonen van het ambacht, zooveel het schilderij toelaat.

Aan dergelijke bestellingen van rijke ambachten hebben wij menig meesterstuk der schilderkunst te danken: wie kent er niet de « Wonderdadige Vischvangst » door Rubens voor het ambacht der vischverkoopers van Mechelen geschilderd, schilderij dat zich nog bevindt in Onze Lieve Vrouwekerk aldaar, waar dit ambacht zijn kapel had.

Te Gent bezit het weversambacht reeds een kapel in 1301. De overeenkomst voor het leveren van de luiken van het altaar in deze kapel, ten jare 1373, luidt als volgt: « Yes Waytop heeft ghenomen de dueren van de tafelen in de wevershuus ten groten autare te stofeirne met 12 profeten ende Sente Lievine ende Sente Ledenaerde ende al van alren beilden naer dwerc van der tafelen ». De volders hadden te Gent ook een kapel en een godshuis. In 1387, beliep hun inkomen in de stad tot 51 pond p.. Op den buiten bezaten zij renten te Thielt, Cherscamp, Houtem, Esschen, Dickelvenne, Wanzeele, Meenen en 18 andere dorpen of smalle steden. In het groot Vleeschhuis te Gent, bezat het ambacht der beenhouwers een kapel gewijd aan Sint Antonius en een vergaderzaal die nog bestaat. In het jaar 1448, liet een der dekens boven het altaar eene muurschildering aanbrenge, waarschijnlijk door een kunstenaar uit de school van Jan van Eyck: zij stelde de geboorte van Christus voor. Te Brussel hadden de meeste ambachten hun kapel in de kerken: de smeden, wapenmakers en andere ijzerbewerkeren vereerden St. Elooi in de Kleine Magdalenakerk; de vettewarierden St. Gillis, de behangers St. Barbara, in St. Goorikskerk; de schoenlappers St. Amiaan in de Kapellekerk; de hoedenmakers en de volders St. Genoveva, insgelijks in de thans verdwenen St. Goorikskerk. Later, wanneer de ambachten in negen natiën ingedeeld werden, stond iedere natie onder de bescherming van een heilige: St. Pieter, St. Jan, S. Nikolaas, Onze Lieve Vrouw, St. Goorik, St. Christoffel, St. Laurens, St. Gillis en St. Jacob.

Niet minder zorg werd aan de versiering van het gildehuis besteed. In den aanvang diende slechts een gehuurde

kamer in een herberg als vergaderplaats, waar de leden van het ambacht onder het drinken van een beker wijn of een pint bier, des avonds kwamen uitrusten of hun belangen bespreken. Maar in lateren tijd, toen de ambachten aan welvaart en beteekenis toenamen, van de XIV^{de} eeuw af, richtten zij afzonderlijke huizen op, waarvan vele nog getuigen van hun prachtvertoon en hun kunstsmaak: de leden van het ambacht, al verbleven zij soms in nederige woningen, wilden aan het gemeenschappelijke huis al de weelde besteden, die hun middelen toelieten. Geen Vlaamsche stad of ze heeft eenige dier prachtjuweelen van bouwkunde behouden.

Deze huizen waren in vroegere tijden, zooals de meeste gebouwen van de middeleeuwsche stad, in hout, en de oudste zijn niet tot ons gekomen. Het Schippershuis van Gent, een juweel van gothische bouwkunde, dagteekent van 1531. De nog bestaande gildehuizen van Brugge, van Gent, van Ieperen, van Brussel, van Antwerpen en Mechelen, dagteekenen van de XV^{de}, XVI^{de} en XVII^{de} eeuw. Alhoewel in een tijdperk van economisch verval en van achteruitgang voor het ambachtswezen opgetrokken, leveren zij een schitterend bewijs van de nog overgebleven kracht van de neringen.

De driedaagsche beschieting van Brussel door den Franschen maarschalk Villeroi, stak een gedeelte der stad in brand en vernielde de ambachtshuizen toen reeds alle gelegen op de Grootte Markt. Uit de puinen der verwoeste middenstad verhief zich, tusschen 1697 en 1699, de prachtige rij van paleizen, die met het gothische Stadhuis der XV^{de} eeuw en het Broodhuis der XVI^{de} eeuw, van de Grootte Markt van Brussel een eenige plaats in de wereld maken. Wie kent er niet De Vos, het huis der merseniërs sedert 1456; De Wolvin, gebouwd door de gilde van den handboog; De Wagen, aan de vettewariërs; Den Horen, aan de schippers, sedert 1463; Het Brouwershuis, enz.

Getuigde de gevel reeds van hun weelde met zijn wonderbare versieringen, waaronder allerlei toespelingen op het bedrijf en de werkwijze van het ambacht in overvloed aangebracht waren, binnenin was alles met niet minder rijkdom ingericht. De ambachtslieden bergden er tal-

rijke kostbaarheden, van geslacht tot geslacht met zorgvuldige piëteit bewaard. De eene herinnerden aan het krijgsbedrijf der handwerkers, als tenten, paviljoenen, « vierpannen » om het eten in oorlogstijd te velde te bereiden, oorlogsbanieren, zwaarden, tonnen om de pijlen te vervoeren, beenstukken en wapens, om desnoods uit te deelen aan de meesters en knapen, die er geen bezaten. Verder, voor de gewone werkzaamheden van het ambacht, trof men de voorwerpen aan die voor de kiezingen dienden, de lechpenningen in koper en ijzer, het baarkleed of « pelin » met gouden borduursels, versierd met het beeld van den patroon en het schild van het ambacht, waarmede de overleden meesters naar hun laatste rustplaats werden gebracht; verder nog zegels, met het wapen van het ambacht, om de handvesten te zegelen wanneer het ambacht als belanghebbende of getuige in een openbare akte optrad, een groote zware « drincnap » in zilver, benevens talrijke bekers insgelijks in zilver, kunstig gedreven en versierd, die uit de zware gebeeldhouwde eiken kasten voor de groote plechtigheden te voorschijn werden gehaald. In zekere ambachten, onder ander, bij de timmerlieden van Brugge, bestond het gebruik dat elke deken bij zijn intrede een zilveren beker, wegende 6 onzen, aan het ambacht schonk; de vinders moesten insgelijks bij hun aanstelling de nering met een beker van 4 onzen verrijken.

Stellig is dit alles niet het werk geweest van één geslacht, maar van vele geslachten door de eeuwen heen, die hun steen aanbrachten, om het grootsche gebouw van gebruiken en overleveringen te voltooiën, naarmate het ambachtswezen zelve toenam in stevigheid, groeikracht en rijkdom. Maar één gevoel bezielt door de tijden heen al de daden der neringen; het is het heerlijke gevoel van solidariteit: een voor allen, allen voor een, ziedaar de gulden leus en de leidende gedachte der middeleeuwsche ambachtslieden. In hun dagelijksch gedoe, in hun feestvreugde zoowel als in hun armenverzorging, overal vindt men deze solidariteit terug: « Armen sul die altijd bij u hebben, ende wes ghij den minsten in mijnen name doet, doedy mij ». Van de woorden van het Evangelie, door de schrijnwerkers en de kuipers van Brussel aan het hoofd van hun

standregelen gesteld, was de ambachtsinrichting doordrongen. Zoo werd een deel der talrijke boeten, in de reglementen, keuren en resolutieboeken voorzien, aan den arme uitgedeeld. In al de ambachten bestond het gebruik een groote uitdeeling van brood en vleesch te doen, na de jaarlijksche mis ter eere van den patroon.

Te Gent, deelde de nering van de oude klerkoopers jaarlijks 106 tarwebrooden van drie pond uit; ieder arme kreeg er twee, met een stuk varkensvleesch indien de kas zulks toeliet. De uitdeeling geschiedde tegen het afgeven van een daartoe bestemden looden peening: de penningen werden aan de uittredende gezworenen overhandigd, die er elk 12 mochten uitdeelen.

Eens dat de arbeiders in vaste neringen geordend waren, stichtten zij in elk ambacht een genootschap van onderlingen bijstand, de *armbus*, die zal voorzien in de behoeften van den armen ambachtsmakker. Eerst vrij, werd de broederschap later voor alle leden van het ambacht verplichtend, zoowel voor de rijke als voor de arme leden. Het « weekgelt » of wekelijksche storting moest door de schepenbank goedgekeurd worden; het verschilde te Brussel van 2 tot 6 stuivers; er viel verder voor den nieuw aanvaardden meester een inkomgeld te betalen, dat in gemelde stad van één tot 18 stuivers bedroeg. Niet alleen bekwam de ambachtsman een hulpgeld gedurende de ziekte, maar het arbeidsongeval werd insgelijks vergoed, evenals de oude of gebrekkelijke ambachtsmakker bij zijn nering onderstand vond: « wesende onmechtigh heur broot te wijnene het zij uut natuerliker ziecten, quetsuren, leempten, ghelbreke van gesichte oft anderen merkeliken gebreken, hoe men die noemen mag », luidt de keure van de Brusselsche wijntappers. De volders van Brussel besteden een bijzonder artikel aan de ongevallen: « Item oft gebuerde dat yemant.... bij avontueren gequetst, geslagen, gesteken of gescoten worde.... evenverre hij gheen ocsuyn (oorzaak) of zake daeroff en waere geweest dat hij.... hefen sal alle weken de 12 placken ».

Voor werkeloosheid door ziekte teveegebracht, werd gewoonlijk per week het bedrag der jaarlijksche storting of de twee derden er van aan den handwerker toegestaan.

Meest al de broederschappen kenden aan de aangesloten vrouw dezelfde rechten op onderstand toe als aan haar man.

Het middeleeuwsche ambacht had aldus, steunende op de broederlijke gevoelens die den grondslag van de arbeidsvereniging kenmerken, op practische wijze opgelost, de drie groote vraagstukken — ziekte, arbeidsongeval en ouderdom — die nog steeds den geest onzer hedendaagsche werkersbevolking in spanning houden.

Het is trouwens een door alle geschiedschrijvers erkend feit dat de Vlaamsche wevers, die zich in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw in Engeland vestigden, in dit land hun armbussen en andere instellingen van onderlingen bijstand invoerden: uit deze instellingen ontstonden de thans nog bloeiende « Friendly Societies »; inderdaad deze maatschappijen tellen nu meer dan 5 millioen leden, met 15 millioen verzeerden in het Vereenigde Koninkdom.

Met de opbrengst van de bijdragen en vrijwillige giften bouwde men woningen of godshuizen, waar de oude, gebrekkige of zieke ambachtsmakkers ontvangen en op kosten van het ambacht onderhouden of verpleegd werden. Zoo bestonden, te Brugge, de godshuizen der timmerlieden uit twaalf woningen; de leden betaalden wekelijks een stuiver voor het onderhoud. De kleermakers of scheppers hadden aldaar godshuizen om acht arme huisgezinnen van het ambacht te huisvesten. Het ambacht der bakkers van Brugge ondersteunde insgelijks zijn armen en ouderlingen. Reeds van in de XIII^{de} eeuw deed deze nering verscheidene godshuizen bouwen, die tot in 1749 door arme suppoosten van het ambacht bewoond werden.

Het godshuis der volders van Gent (vulreshuus) was gelegen bij de Hooi- of Steenpoorten, aan den hoek van den huidigen Brabantdam en de Abeelstraat. Die wijk was vooral bewoond door wolarbeiders. In de rekeningen van Gent vindt men vele giften der stad aan het voldershuis vermeld voor kleine bouwwerken: in 1334 laat de stad op haar kosten een « stegher » aanbrengen — en sedert 1336 giften in geld, van turf en haring. Dit was ook het geval voor het godshuis der wevers. Dit huis wordt reeds in 1301 vermeld en vele stukken betrekking hebbende op het aankopen van huizen, landerijen en renten, zijn tot

ons gekomen. In 1348, schenkt « Jacob Habelin bisine ghesonden live wel bedocht ende machtigh sijns zinnens ende in goeder memorie, den huuse van der weverijen in Ghend hondert scelghe paris is herfeliker rente sjaers up sijn goet van Undelghem ».

Dergelijke schenkingen werden meer aan ambachten gedaan. Jacob Pardo, heer van Fremicourt, burgemeester van Brugge, geeft aan het ambacht der huidevetters verscheidene sommen tot het koopen van twee molensteenen voor hun schorsmolen. In 1531, schenkt Renaat van Brugge, heer van Gruuthuuse, prins van Steenhuyze, aan de kleermakers een som om op Allerheiligen dertien armen te kleeden. Elke kleedij moest een waarde van 20 schellingen hebben. Deze gift werd vereeuwigd door een schilderij dat nog bestaat: het verbeeldt den eed der kleermakers die de kleederen aan de dertien armen uitdeelen. In 1474, schonk de rijke Italiaansche bankier Thomas Portinari, de beschermer van Hugo van der Goes, afgebeeld op den linkervleugel van het drieluik « De Aanbidding der Herders » door den schilder vervaardigd en thans in de Uffizi te Florence, aan de grauwerkers van Brugge een kapel in St. Jacob.

In enkele trekken hebben wij aldus de menigvuldige bedrijvigheid van de Vlaamsche ambachten en hun leden pogen te schetsen. Zij maakten de grootste massa der stedelijke bevolking uit en aan hen hadden Gent, Ieperen en Brugge het grootste deel van hun nijverheidsfaam, van hun politieke macht en van hun luister te danken. Zij waren immers de krachtvolle opbouwers van het roemrijkste tijdperk van Vlaanderen's verleden.

Zij stelden er hun eer in, de macht van hun aantal en hun rijkdom aan inlander en vreemdeling bij elke gelegenheid te toonen. Men kan zich moeilijk in onze kleurlooze tijden een denkbeeld maken van de pracht in kleedij, versiersels en wagens, bij feesten, wedstrijden, stoeten of landjuweelen door de ambachten, neringen en schuttersgilden ten toon gespreid. Als Brugge, in 1456, den dauphin Lodewijk met den hertog ontvangt, staan de Franschen van het vorstelijk gevolg, « die nooit ergens zulk een rijkdom en zulk onthaal gezien hadden », verrukt over de uitgestalde

pracht, de versiering der huizen, de « nieuwe en vreemdsoortige » verlichting. Wanneer dertien jaar later, Margaretha van York naar Brugge komt om er met Karel den Stoute te huwen, vond zij de huizen met gouden en zijden stoffen en met tapijtwerk behangen en hield de prachtige stoet, die haar van de Sinte-Kruispoort tot het hertogelijk paleis geleidde, onderweg tienmaal halt, om de uit de heilige en algemeene geschiedenis voorgestelde levende beelden te bewonderen. Als Philips de Goede aldaar sterft, in 1467, wordt zijn lijk door een prachtigen stoet naar de Sint-Donaaskerk begeleid. Aan iedere zijde, stappen zestienhonderd man, in rouwkleeren met toortsen in de hand: vierhonderd voor zijnen zoon, en evenveel voor Brugge, voor het Vrije, en vierhonderd voor de ambachten van de stad.

Alles wordt er op ingericht om den luister van het ambacht te verhoogen, niet alleen bij feesten en plechtigheden binnen de stad, maar ook wanneer de neringen of de gilden aan stoeten of wedstrijden in andere steden deelnemen. Dit was vooral het geval voor de gilden van hand- en voetboogschutters en voor de Kamers van Rethorika, schier uitsluitend uit ambachtslieden samengesteld. In de landjuweelen, zooals het gulle en rijke Antwerpen van de XVI^{de} eeuw kan inrichten, de landjuweelen, die als een gulden droom in den geest der nakomelingen door hun tooverachtig schouwspel voortleven, speelden de ambachten nogmaals de hoofdrol. De Kamers van Rethorika werden immers in het midden van de volksgezinde en kerngezond gebleven ambachtslieden geboren. In tijden van verfransching en verbastering, hielden zij de eer van 's lands taal en 's lands zeden hoog, niet enkel in letterlievende wedstrijden, maar ook in het bestuur, door hun hardnekkig verzet tegen de vreemde taal hunner graven en hertogen.

VIII. — DE VLAAMSCH E BLOEITIJ D.

In de steden was langzamerhand een onderscheid tuschen de poorters en de handwerkers ontstaan. De «poorters» waren de afstammelingen der kooplieden, die zich in gilden hadden vereenigd; door den uitvoerhandel, die op de lakennijverheid steunde, werden zij vermogend en kregen ook de gronden en huizen der stad in bezit. Door hun zedelijken invloed, voortvloeiende uit hun rijkdom, door hun bekwaamheid en hun kennis van geldzaken hadden de aanzienlijke kooplieden en de grondeigenaars, de «ervachtige lieden», zooals men ze noemde, het weten te bewerken alleen het bestuur der stad in handen te bekomen. De ambachtslieden waren van alle mederégeering uitgesloten.

Grootsch is zonder twijfel het werk door dit patriciërs bestuur verricht: zij verkregen of kochten talrijke voorrechten van den graaf; zij maakten den grond der gemeente van alle heerlijke rechten vrij; voorzagen de stad van stevige muren en sterke poorten, van slanke belforten en reusachtige hallen, van prachtige kerken en ruimbegiftigde hospitalen, plaveiden de straten en regelden den loop van de wateren en riolen. Uit de XIII^{de} eeuw, dagteekenen de vaart van Gent naar Damme, het Belle-hospitaal te Ieperen, de belforten te Gent en te Ieperen, de halle van Ieperen en de St. Baafskerk te Gent. Al hun verstand, al hun opoffering, al hun krachtdadigheid waren uitsluitend aan de belangen hunner stad gewijd.

Maar allengs ontaarden de poorters, die zich nu «heren» noemen en van het volk den naam van «ledichgangers» krijgen, tot een beheerdersklike. Zekere groote onderling vermaagschapte «geslachten» vormden weldra een bent die de schepenbank volkomen bemachtigde en het belangrijke ambt van schepen, van vader tot zoon overdroeg. Zoo stond het met de beruchte 39 van Gent.

Anderzijds had het gilde van «coopmannen» of laken-gilde, zooals wij zagen, den alleenhandel der wol en den verkoop van de lakens bemeesterd.

Deze klassenheerschappij had voor gevolg willekeur en machtsmisbruik in het staatkundige en maatschappelijke leven, uitbuiting en verdrukking der stukwerkers in de wolnijverheid.

Rond 1275, komt het tot een botsing tusschen de patriërs en de ambachtslieden en ontroft zich een strijd, gepaard met gewelddaden, van beide zijden, die in 1302, met den slag van Groeninghe, ten voordeele der ambachten beslist wordt.

Vóór de zege der democratie was elk ambacht aan het gezag der schepenbank streng onderworpen; daarna bekomt het ambacht zijn zelfbestaan, oefent in ambachtszaken rechtspraak uit over zijn leden, stelt eigenmachtig de verordeningen op. Kortom de ambachten genieten voortaan het volle recht hun eigen belangen te beheeren. Weliswaar verliest de schepenbank niet alle gezag over hen: de schepenen bekrachtigen hun verordeningen en het zijn zij die in de geschillen tusschen twee ambachten, over nijverheidszaken gerezen, uitspraak doen.

Nu zijn de ambachten tot den staat van volkomen evenwicht gekomen. Voortaan zullen zij zich niet verder ontwikkelen, noch wat het getal van hun leden, of hun werkwijze aangaat. Rond 1350, bereiken zij hun hootgepunt. Nooit was de toestand van den handwerker voordeelijker dan toen. Hij genoot al de voorrechten van het ambachtswezen, waarvan de inrichting en de bedrijvigheid hooger beschreven werden.

Doch niet alleen op het gebied der nijverheid hebben de ambachten de zege behaald. Bij middel van hun neringen, nemen voortaan de ambachtslieden deel aan de regering van de stad. In het midden der XIV^{de} eeuw bestaan er te Brugge negen leden: « de poorters » of de burgers die van hun renten of van den groothandel leven; de ambachten der lakennijverheid, wevers, volders, scheerders en ververs; de beenhouwers en de vischverkoopers; de zeventien neringen; de « hamere » of ambachten die het metaal bewerken; het « leder » of de neringen die het leder bewerken; de « naelde » of ambachten die met de naald arbeiden, kleermakers, mutsenmakers, enz.; de bakkers en de makelaars met cenige andere kleine ambachten. In

de Brabantsche steden, vindt men een gelijkaardig stelsel terug. Te Brussel, bestaat de burgerij uit het patriciaat in zeven « geslachten » verdeeld en de negen « natiën » waaronder al de ambachten begrepen zijn. Te Ieperen en te Gent, waar de lakennijverheid in belang de andere ambachten verre overtreft, wordt aan de neringen die van dit bedrijf afhangen een bijzondere plaats ingeruimd. Te Ieperen bestaat de gemeente uit vier leden: de « poorters » waarbij de beenhouwers, vischverkoopers, ververs en scheerders gevoegd zijn; het « weifambacht » of de wevers; de « vollerie » of de volders; en de « gemeene neringen » die al de andere ambachten omvatten. Gent heeft dezelfde inrichting: nevens de poorterie, treden de wevers, de volders en de « cleene » neringen op. Ieder dezer leden of groepen kiest zijn afgevaardigden, die als raadsleden en schepenen de regeering van de stad uitmaken.

Deze eigenaardige poging van vertegenwoordiging der belangen ontmoet men niet enkel in de Vlaamsche gemeenten, men vindt ze met haar karaktertrekken terug in de meest gevorderde steden van Italië en Duitschland. Maar deze inrichting heeft voor gevolg dat, wat hun werkelijke macht ook weze, de verschillende ambachten of groepen van ambachten evenveel in de stedelijke regeering te zeggen hebben en onderling strijd leveren om het gezag: zoo waren dan ook deze regeeringen gedurende de XIV^{de} eeuw aan gestadige veranderingen onderworpen. Te Gent vooral was dit het geval. In 1337, krijgen de wevers de bovenhand en willen de volders in economisch en politiek opzicht aan hun gezag onderwerpen. Den 2^{den} Mei 1345, leveren de twee ambachten den beslissenden slag, en de volders, verpletterd door de wevers, houden op een « lid » der stad te zijn. Vier jaar later, worden de wevers verslagen. Tot het uiterste gedreven, ten gevolge van de heerschappij die de wevers op de gemeente uitoefenen, verbinden zich de kleine neringen met de volders, en den 13^{den} Januari 1349 brengt een nieuw gevecht een ander bestuur. Het « lid » der wevers wordt afgeschaft en de opgevallen plaats ingenomen door de « poorterie », die zelf een deken kiest, en voortaan Gent bestuurt met de volders en de kleine neringen. Een opstand van de ontembare wevers, in 1359,

ontneemt aan de volders de regeeringsmacht, die overgaat tot de wevers. Deze maken er dadelijk gebruik van om de volders klein te houden. De volders moeten, in 1360, na een vreeselijk gevecht op de Vrijdagmarkt, van de plaats die zij tot hiertoe in het bestuur innamen voor altijd vaarwel zeggen. Hun val had de herinrichting van het lid der poorteriej voor gevolg. Voortaan werken poorters, wevers en kleine neringen regelmatig met de schepenen mede in het stadsbestuur. Maar de invloed der ambachten blijft overwegend. De « collacie » of groote raad bestaat voortaan uit de drie en vijftig dekens der kleine neringen, de drie en twintig gezworenen van de weverswijken en uit enkel een tiental poorters. Tien schepenzetels werden aan de ambachten, vijf aan de kleine neringen en vijf aan de wevers, ingeruimd, terwijl de poorteriej er slechts zes behield. Zoo bleef het Gentsche bestuur tot aan den slag van Gaver.

Doch indien aldus de klassenvoorrechten met het oude patriciaat verdwenen zijn, het verschil tusschen rijken en armen is in de steden scherper dan ooit. De weelde die onder de andere ambachten heerscht, is slechts in geringe mate aan de wevers ten deel gevallen. Zij blijven stukwerkers zooals voorheen. Daarbij verspreiden de mystische strekkingen die na de zwarte pest (1345) bij het volk ingang vonden, verwarde droomen van volstreckte gelijkheid en communisme. De Zuidelijke Nederlanden wemelden van Geeselaars, Dansers, Beggaarden en Lolaarden, die allerlei verdachte leerstellingen beleden en overal onrust baarden.

Onder den invloed van deze stroomingen en van hun economischen toestand, leefden de werklieden der wol, gedurende de laatste twee derden der XIV^{de} eeuw, in gestadige gisting. Bij elke gelegenheid grijpen zij naar de wapens en leggen ze enkel neer wanneer, uitgehongerd door een beleg of aan getal geslonken na een gevecht, zij onder de overmacht bezwijken. Er is geen staatkundige gebeurtenis van de zoo bewogen geschiedenis van Vlaanderen onder Lodewijk van Nevers en Lodewijk van Male waarin zij geen overwegende rol spelen: hun tegenstand ontaardt in een echten maatschappelijken strijd dien zij voeren tegen den graaf, den adel en al de erkende over-

heden. Te Kassel en te Roozebeke worden zij alleen overwonnen door de tusschenkomst van den machtigen suzerain, den Koning van Frankrijk.

Zij blijven niettemin de warmste en koenste voorvechters van het democratisch ideaal dat zoo diep de XIV^{de} eeuw beroerde, en hun aanvoerders De Deken, Van den Bosch, Ackermans, Philips van Artevelde en zoovele anderen nog, verdienen ten volle vermeld te worden in de wereldgeschiedenis nevens de volksleiders in Frankrijk en in Engeland, Etienne Marcel en Wat Tyler.

Vlaanderen dat op economisch gebied de naburige streken zoo ver vooruit was, kende aldus vroeger en scherper dan deze, den grooten strijd tusschen rijken en armen, die de geschiedenis van al de steden in de laatste tijden der middeleeuwen met bloed bevekt.

De overheersching der ambachten had niet enkel tot uitslag een steviger inrichting van het ambachtswezen in de steden, het drijft ook de stedelijke heerschappij in den lande tot het uiterste. Onder de patriciërsregeering maakte reeds iedere stad een afzonderlijken staat uit; van stonden aan, dat de gansche burgerij aan de regeering deelneemt, groeit deze beperkte vaderlandsliefde nog aan en streeft iedere stad er naar alle mogelijke voordeelen naar zich toe te trekken. De stedelijke aanwinst is immers het eigendom van elk ambacht in zooverre het zijn voortbrengselen geldt. Heel de streek rondom de stad wordt, willens of niet, aan haar gezag onderworpen. Binnen een kring van verschillende mijlen buiten hun wallen, breiden Brugge, Gent en Ieperen de uitoefening van hun rechtsmacht uit. Onvermijdelijk ondergaan de kleine steden het lot van het platteland. Vroegtijdig slaagt Brugge er in, zijn heerschappij aan de naburige handelsplaatsen op te dringen, zoodat het Brugsch kwartier 25 « smalle » steden bevat, waaronder Sluis, St. Anna ter Muiden, Damme, Eekloo, Thourout, Diksmuide, Loo, Veurne en Nieuwpoort. Ieperen beheerscht het gebied rond de stad met de twee stedjes, Meesen en Roeselare. Gent brengt in den loop der XIV^{de} eeuw al de vrije Oost-Vlaamsche steden onder zijn bewind, van Biervliet tot Harelbeke en Thielt,

zoodat de kasselrij van Gent een derde van het graafschap beslaat.

Al deze steden en dorpen volgen den standaard van hun hoofdsteden; dit is het geheim van de geweldige krijgsmacht van Gent en van Brugge. Maar ook op nijverheidsgebied doet deze heerschappij zich gelden. De hoofdsteden verbieden aan de bewoners der dorpen het lakenweven, waarvan zij zich de alleenoortbrengst voorbehouden en dat met den rijkdom hun ook de macht geeft om het platteland te bedwingen. Geregeld loopen de ambachtslieden der drie groote steden de dorpen af met gewapende benden om ze tot eerbied voor de stedelijke voorrechten te brengen.

Had Gent niet van de zonen van Gwijde van Dampierre in Augustus 1302 en van Graaf Robrecht van Bethune in 1314, het privilegie verworven, dat te Gent alleen op de Halle mogen te koop gesteld worden de lakens die « binnen der stede van Ghent » met eigen getouwen geweven en in de stad gevold zijn? Luidt het tweede privilegie niet « Voert, zo willen wij ende octroyeren dat men neghene getauwen, no commen, no ramen ne houden staende bynnen vijf mile naer der stede van Ghend, liet en si in vrijen steden, up de mesdaet van vijftich ponden ende die getauwe, commen ende ramen ende lakene die men vonde up die getauwen, oft in de commen, oft an de rame, verbuert » ?

De Rekeningen van de stad vermelden jaar in jaar uit uitgaven veroorzaakt door de onderzoeken en tochten in de vijf mijlen rond de stad. In 1314, het eerste jaar waarover bescheiden bestaan, begint het in September te Assenede, in October te Sottegem en te Assenede: zending van den baljuw en een man van elk der 23 wijken van de wevers en van elk der 18 wijken van de volders en den deken der scheerders « omme de commen, getouwen, lakene ende dat daartoe behord (te zoeken) ende waren ute 2 dagen ende brachten van Zottingen 2 wagene met getouwen, ende van Assenede eenen wagen met getouwen ».

In Maart 1315, grijpen er klopjachten plaats naar Gaver, Velsike en Sottegem, in November van hetzelfde jaar naar Gaver, Assenede en Bouchoute, in September 1322 naar Exaarde, Lokeren en Sinaai « met velen lieden van den

weveambachte, volambachte, scerambachte ende met andren ambachte.... »).

In 1322, bekomen de wevers van Brugge van Lodewijk van Nevers een voorrecht dat gedeeltelijk overeenkomt met dat aan de stad Gent toegestaan «dat men ghene weveghetauwe, no commen, no ramen houde staende binnen der castelrie van Brughe, het en zij in vrien porten (steden) van wetten, daer kuere van draprien, loy ende zeghel gheordineerd heeft ghesijn ende gehouden van over ouden tiden.... »).

Gent onderhandelt in 1323 met Brugge over het « wullewerc » gedaan te Eekloo en te Caprijcke en wellicht te Brugge verkocht. In December 1342, worden schepenen en afgevaardigden van de wevers, de volders en de kleine neringen van Gent naar Brugge gezonden « omme daer te togene voer de ghemene poert de privilegie (van graaf Robrecht) ende de vriede die de stede van Ghent heeft van den wullewerke alse dat men gheen wullewerk werken en mach binnen 5 milen naer der stede », en de Brugsche ambachtslieden zijn zoo overtuigd geworden van het goede recht der Gentenaars dat zij deze vergezellen en helpen in hun vernielingswerk « ende naer dat ghetoget, si voeren voort metten goeden lieden van der stede van Brughe al ommetrent in hare castelrie binnen 5 milen naer Ghent ende daer binnen daden sij af alle manieren van wullewerke ende verbodent voert an te doene up den brant ».

Om hun heerschappij op nijverheidsgebied te behouden, gaan de groote steden nog verder; zij willen zelfs aan de vrije steden het uitoefenen der lakenweverij verbieden. Gent treedt op tegen Dendermonde, Ieperen tegen Poperinghe en ware strooptochten en bloedige gewelddaden worden gedurende jaren gepleegd tegenover de zwakkere steden, die maar niet willen verzaken aan de lakennijverheid die ook in hun stad welvaart brengt.

Deze houding der groote steden, die zeker niet strookt met de hedendaagsche begrippen, werd hun ter wille van hun zelfbehoud opgelegd. Vlaanderen was trots zijn levendigen handel en zijn ontwikkelden landbouw nog niet in staat de bevolking van zijn drie groote steden te voeden. Een oorlog, een tijdelijke onderbreking van den doorvoer,

had haar onvermijdelijk aan den hongersnood prijsgegeven, zoo zij binnen een zeer uitgestrekt gebied, geen beslag gelegd hadden op de vruchten van den bodem. Om de voordeelen van dezen steun naar waarde te schatten, bedenke men slechts dat Gent, enkel met de hulpmiddelen van het land van Waas en van de Vier-Ambachten, onder de regeering van Lodewijk van Male en later onder die van Philips den Goede, een strenge insluiting van verscheidene maanden kon uithouden, vooraleer de stad aan gebrek te lijden had.

De bescherming van de lakennijverheid was voor de steden niet minder noodzakelijk. De in de stad verweven wol werd in de omliggende dorpen door de vrouwen gesponnen en zoo werden de dorpsbewoners tot het weversbedrijf gebracht. Doch, wanneer in de volgende eeuw, de plattelandswevers er in slagen het beroep vrij te mogen uitoefenen, verrijst de landelijke weverij als de geduchte mededingster van die der steden, brengt haar ten val en bewerkt alzoo den ondergang van de drie hoofdsteden.

In de XIV^{de} eeuw, waren al de factoren van grootheid voor de drie steden van Vlaanderen tot hun vollen groei geraakt: zij bezitten binnen hun wallen een ongemeen bloeiende uitvoernijverheid; zij beheerschen het heele grondgebied dat men van hun belforten kan ontwaren; zij kunnen met hun ambachten, hun hagepoorters, hun smalle steden en hun dorpen ontzaglijke legers op de been brengen; in de stadsregeering zetelen, nevens de poorters of patriciërs, de dekens van de ambachten. Gedurende anderhalve eeuw — om deze tijdruimte met twee groote staatkundige gebeurtenissen af te bakenen: van den slag van Groeninghe (1302) tot dien van Gaver (1453) — beheerschen de drie hoofdsteden volkomen het land even machtig, geducht en vermaard als de gemeenebesten van Florence, Genua of Venetië.

Alleen de uiterlijke vorm ontbreekt hun nog om te gelden als onafhankelijke staten. Indien zij in beginsel het recht van hun landheer erkennen, in de practijk gaat het anders. Zonder eenigen rechtstitel, alleen op grond van hun macht, verklaren zij voortaan het « gemeene land » te vertegenwoordigen. In den loop der XIV^{de} eeuw, maakt

de oude gebruikelijke uitdrukking « de drie steden van Vlaanderen » plaats voor een nieuwe die eeuwen lang in zwang zal blijven: « de drie leden van Vlaanderen ». Feitelijk hebben Gent, Brugge en Ieperen het overige van het land ingelijfd en opgeslorpt.

Overal doen zij hun macht gelden. De schepenen en de ambachten van Gent treden als bemiddelaars op om de geschillen, in of tusschen de verschillende steden opgerenzen, te vereffenen. In 1338 gaan zij « 't Iperwaert omme de weverie daer te settene in paise ende in rusten ». In 1342 begeven schepenen zich meermaals naar dezelfde stad « omme daer te helpene te pointe te settene tgescil dat was daer in de stede, omme der neringhen wille ». Hetzelfde jaar trekken vier schepenen nogmaals naar Ieperen « omme discort dat was van den wullewerke tusschen dien van Ypre ende van Poperinghe ». Op 29 October 1343, trekken de drie dekens naar Oudenaarde met 60 wevers, 60 volders en 60 man van de kleine neringen « om discort dat daer was tusschen draperien ende den vulres ». Zij blijven er vier dagen en laten er als « beleeders » een man van ieder der drie leden. Is de overredingskracht niet doeltreffend, dan aarzelt Gent niet met het geweld der wapens haar meening op te dringen, zooals meermaals uit de Rekeningen blijkt.

De rol van « de trotsche wereldstad die koningen deed beven » is niet minder gewichtig in de buitenlandsche staatkunde. Wij bepalen ons bij enkele feiten aan de nijverheidspolitiek ontleend. Tengevolge der beroerde tijden, blijven soms tijdelijk de vreemde kooplieden uit Vlaanderen weg. Dan ziet men die van Gent gezantschappen sturen naar de Deutsche steden der Hanze. In de jaren 1353 tot 1389 treft men talrijke zendingen van dien aard aan. De eerste, die in de Rekeningen vermeld staat, dagteekent van 1353: « Item, scepene Jacop Willebaerd en met hem Jan Blankard voeren Sondaeghes voer Sente Jans dagh te Lubekewaerd (naar Lubeck) met mijns heeren van Vlaenderen lieden en dien van Brucge, daer tland van Oostwaerd sijn sal, omme te sprekene en te accordeerne deen metten andren eens te makene dat coopmanscepe varen en keeren souden in Vlaenderen en daer uit land elc met andren,

so dat neringhe der af wassen en commen mochte int land ». In 1358 en 1386 worden dergelijke afvaardigingen naar Keulen gestuurd.

Te allen tijde schijnt Gent, steeds bezorgd om den aftrek van zijn nijverheid, op zijn eigen kosten zaakgelastigden in de voornaamste steden van Europa onderhouden te hebben. In 1323 heeft zij een vertegenwoordiger bij de Lombarden te Florence en een te Rome. De stad stuurt opzettelijk Jan van Etichove naar Rome om aldaar zaken in naam der stad af te handelen: « Item, meester Janne van Haiticove, die voer... in spelmaend, te Rome waerd omme te beziene tonsen ghedinge dat de stede daer heeft jeghen de Lombaerden ». Zij had ook een zaakgelastigde te Parijs, die last kreeg geen geld te sparen om desnoods de bescherming van invloedrijke en hooggeplaatste lieden te koopen. De volgende vermelding in de Rekeningen van 1336 bewijst dat de middeleeuwsche diplomatie reeds gebruik wist te maken van de geheime fondsen: « Item, gaven zij diversen personen die der stede van Ghent groote vriende ebben geweest en noch sijn uit hof van Vranckericke ende elders, daers de stede groetelicke in haren groeten bederven te doene gheadt heeft ende noch heeft alle dagen te doene, de welke persoene scepenen wel weten wie sij sijn en die niet behoeven ghenoeemt te sine int aplein ».

Deze overwegende beteekenis in het binnenland, deze invloed in het buitenland is enkel te verklaren door de groote economische macht van de hoofdsteden. Handel en nijverheid namen nog grootere vlucht dan vroeger, vooral toen de zwarte pest uitgewoed had, na 1348. In dit tijdperk bereikte Vlaanderen het toppunt van bloei en welvaart. De lakennijverheid kende nooit grootere uitbreiding.

Gent telt, volgens zeer nauwkeurige opgaven, in 1346, ten minste 4600 wevers. Rekent men daarbij de andere bedrijven van de wolnijverheid, volders, ververs, scheerders, dan zal het cijfer der ambachtslieden in deze nijverheid werkzaam niet verre beneden de tien duizend gebleven zijn.

Een buitengewoon hoog cijfer voor een middeleeuwsche stad. Want het staat nu vast dat te dien tijde de groote

steden hoegenaamd zoo volkrijk niet waren, als men vroeger, op enkele cijfers van kroniekschrijvers voortgaande, wel meende. Pirenne en Cuvelier hebben immers bewezen dat zekere kroniekschrijvers, met de bevolking van Ieperen of die van Leuven op 200.000 te schatten, schromelijke overdrijvingen begingen, en dat deze laatste stad, in haar hoogsten bloei, omtrent het midden van de XIV^{de} eeuw, niet meer dan 20.000 zielen telde, evenals Brussel, als zij de hoofdstad wordt, 40.000 inwoners. Het is echter zeer moeilijk het bevolkingscijfer onzer steden met eenige zekerheid vast te stellen: alle vaste gegevens ontbreken en de kroniekschrijvers hebben geen begrip van cijfers. Zoo schrijft eene bul van Innocentius IV, in 1247, aan Ieperen een bevolking van 200.000 inwoners toe, doch een handvest van 1258 vermindert dit cijfer weêr tot 40.000. Talrijke en nauwkeurige opzoekingen hebben thans bewezen dat de middeleeuwsche steden veel minder bevolkt waren. Zoo bevatte Nurenberg, in 1450, slechts 20.165 inwoners, Bazel in 1440 maar 8.719, Freiburg op hetzelfde tijdstip 5.200, Augsburg en Hamburg, in 1475, 18.000. En indien de bevolking van de machtige Hanzestad Lubeck, reeds in het midden van de XIV^{de} eeuw, tot ongeveer 40.000 zielen klom, telde Rostock, daarentegen, in het begin der XV^{de} eeuw er maar 14.000; Frankfort, ietwat later, bevatte er enkel 9.000; Mainz, rond 1470, maar 5.800, en dit cijfer werd, op dit tijdstip, noch door Bern (5.000 inwoners), noch door Zurich, in 1467 (4.700 inwoners), noch eindelijk door Heidelberg, in 1439 (5.200 inwoners) overtroffen. En dit waren in de middeleeuwen door hun handel en nijverheid vermaarde steden. Hetzelfde geldt voor de Fransche steden, waar Reims, op het einde der XV^{de} eeuw, de 12.000 zielen niet overtrof. Daartegenover moeten de Vlaamsche steden Gent, Brugge en Ieperen gestaan hebben als de meest volkrijke van Europa, als het Parijs en het Londen dier tijden. Zonder overdrijving mag men hun bevolking voor het tijdvak tusschen het einde der regeering van Gwijde van Dampierre en den aanvang van den honderdjarigen oorlog, dus ten tijde van Jacob van Artevelde, op 80.000 zielen schatten. Als Ieperen reeds in volle verval verkeert, in 1431, telt het nog 10.523 zielen. Edoch schijnen ons

thans de middeleeuwsche gemeenten door hun bevolking gering, vergeleken bij de reuzensteden van onzen tijd; men mag echter niet uit het oog verliezen, dat er eene kracht uit ging die slechts geëvenaard werd door de oude steden van Griekenland. Want iedere stad kon enkel op zich zelf rekenen om zich te verdedigen en te leven: al de diensten thans door den Staat waargenomen, moest zij op eigen middelen inrichten. Zij was immers een Staat op zich zelf. Haar behoud vergde een voortdurende kracht-inspanning, een nooit verflauwende toewijding aan het algemeen welzijn, die den wil stalen en een moreele kracht, een gemeenschapsgevoel ontwikkelen, die men in onze veel grootere hedendaagsche steden te vergeefs zou zoeken.

* * *

Waren de drie hoofdsteden gelijk in macht en welstand, zij verschilden toch in menig opzicht van elkander. Nooit bereikte Brugge, al was de wolnijverheid er aanzienlijk, het aantal wevers en volders, die men te Gent en te Ieperen aantrof. Deze twee steden waren hoofdzakelijk groote nijverheidscentra. Brugge was eerder een handels- en stapelstad dan een nijverheidsstad. Terwijl Brugge wemelde van vreemdelingen uit alle oorden van Europa, waren zij te Gent, buiten den tijd der jaarmarkten, eerder dun gezaaid. De vreemde kooplieden bezaten nooit te Gent, die huizen en paleizen, die zich nu nog te Brugge verheffen, evenals de Pondacchi te Venetië. Spanjaarden, Portugeezen en Italianen voelden zich niet veilig genoeg in die stoere stad Gent, waar de oproeren zoo geweldig opflakkerden, de veeten zoo menigvuldig en zoo bloedig konden woeden.

Brugge was het warenhuis en de uitvoerhaven voor de voortbrengselen van het nijverige Gent en Ieperen. Langs het Zwin bereikte ook de grondstof, de wol, de steden van het binnenland. Wanneer, in 1339, de weverij te Gent stil ligt bij gebrek aan wol, is het te Brugge dat de schepenen de 229 zakken Engelsche wol koopen, die onder de weverswijken verdeeld worden, om de ambachtslieden aan het werk te houden. Daar ook worden de 60 tonnen boter aangekocht om deze wol te vetten. De stapel der Engelsche

wol, die in 1353 van Brugge naar Engeland verplaatst werd, was sedert 1363 opnieuw in de nabijheid van Vlaanderen, namelijk te Kales gevestigd. Brugge was niet enkel een stapelplaats voor de Vlaamsche nijverheid en de meest verschillende koopwaren van de vreemde volkeren, een bestendig centrum van den ruilhandel; daar werden ook, evenals later te Antwerpen, belangrijke kredietverrichtingen gedaan. Men heette die stad toen in Vlaanderen de « Secrete camere der goeden coopliden », en te recht gaven de nieuwere schrijvers haar den naam van het « Venetië van het Noorden ».

 IX. — DE ONDERGANG DER LAKENNIJVERHEID.

Wat noch de graven van Vlaanderen, met de hulp van hun suzerain den koning van Frankrijk, noch de hertogen van Bourgondië vermocht hadden, zal een kentering der nijverheidskansen in vijftig jaar voltrekken: het verval der lakenweverij zal den economischen ondergang van het woelige Ieperen, het trotsche Gent en het rijke Brugge, brandpunten van vrijheid en onafhankelijkheid, zekerder bewerken dan de legers van graven en koningen. Ieperen wordt het eerst getroffen, zoodat deze stad in de tweede helft der XV^{de} eeuw nog enkel de schaduw van haar vroegeren luister behoudt, dan volgt Brugge, dat blijft schitteren tot het einde dier eeuw; Gent weerstaat het langst en zal in 1539 nog de kracht vinden om tegen haar machtigen zoon, Keizer Karel, alsdan een wereldbeheerscher, hare aloude vrijheden en voorrechten te verdedigen. Van het einde der XV^{de} eeuw af, stellen wij een ware *verschuiving van het economisch zwaartepunt* van de Vlaamsche naar de Brabantsche steden vast: naar Brussel, Leuven, Mechelen en vooral Antwerpen. De Scheldestad neemt de erfenis van Brugge over en is gedurende ongeveer vijftig jaar de eerste stad van de Nederlanden, en een der eerste, zoo niet de eerste, van de wereld.

Twee oorzaken bewerken het verval der Vlaamsche stedelijke lakennijverheid: de mededinging van het platteland en die van de Engelsche lakens. Onder de regering van Lodewijk van Male begint de Engelsche concurrentie zich te doen voelen. De pogingen van Edward III om de lakenweverij in Engeland in te voeren, waren zeer begunstigd geworden door de burgeroorlogen in het graafschap, die een menigte ambachtslieden, nu eens wevers, dan eens volders, als ballingen of vrijwillige uitwijkingen naar Engeland deden oversteken. De Vlaamsche steden konden deze uitwijking niet tegenwerken, daar zij met den koning van dit land in goede verstandhouding moesten blijven. Sedert 1331, jaar waarin aan den Vlaamschen wever Jan Kemp

zijn patent in Engeland toegestaan werd, hadden zich een groot aantal lakenwevers metterwoon gevestigd in de graafschappen Norfolk en Suffolk. De door hen vervaardigde lakens waren weldra het voorwerp van een uitvoerhandel, die meer en meer aan belang toenam. In de tweede helft der XIV^{de} eeuw, was hij reeds aanzienlijk genoeg om Vlaanderen naar maatregelen van bescherming te doen uitzien. Aan vreemde kooplieden werd verboden Engelsche lakens in te voeren, en, zoo het den Oosterlingen van de Hanze geoorloofd werd het Zwin met zulke lakens binnen te varen, dan gebeurde dit slechts op voorwaarde de vreemde lakens niet in Vlaanderen te koop te stellen. Deze eerste beschermingsmiddelen bereikten den beoogden uitslag en werkten met goed gevolg tot op het einde der eeuw.

Anderzijds beijverde zich Lodewijk van Male, niettegenstaande het verzet van de groote steden, de lakenweverij in een aantal dorpen aan te moedigen. Inderdaad, men ziet hem dat handwerk invoeren of beschermen in tal van gemeenten, buiten het rechtsgebied der groote steden gelegen en waarop deze dus het scherp toezicht, vroeger beschreven, niet kunnen uitoefenen, zooals Boesbeke, Kassel, Komen, Deinze, Eekloo, Lembeke, Harelbeke, Gistel, Hondschoote, Hulst, Langemarck, Meessen, Thielt, Werwik en Nieuwkerke. Door het bevorderen der landelijke weverij kreeg de graaf niet alleen de boeren op zijn hand, doch ook den adel, die rechtstreeks baat vond bij den welstand der dorpsbewoners; bovendien kortwiekte hij de heerschappij van de drie steden over 't platteland, en vulde tevens zijn schatkist, want de landelijke weverij was onderworpen aan belastingen, terwijl de stedelijke nijverheid daarvan vrijgesteld was.

De Engelsche zoowel als de plattelandsche lakenweverij hadden elk een voorsprong in de mededinging met de Vlaamsche steden: de eerste was gevestigd in het land van de grondstof, de Engelsche wol, gedurende eeuwen schier alleen in Vlaanderen verwerkt; de tweede bracht goedkoop voort, dank zij de bescheiden eischen van de landelijke weverij. Het toenemen van het overzeesch verkeer in de XIV^{de} eeuw werkte tevens de Engelsche weverij in de hand. De Hanzeschepen, welke de havens van Groot-

Brittanje aandeden, namen van daar wollen stoffen mede en brachten die hoe langer hoe meer in den Noordschen uitvoerhandel, tot dan toe schier alleen met Vlaamsche en Brabantsche lakens voorzien. De veranderingen in het begin van het Bourgondisch tijdvak in den wolhandel gebracht, hadden hunnerzijds de noodlottigste gevolgen. Heel de XIV^{de} eeuw door was Brugge, vervolgens Kales, de voornaamste markt van de Engelsche wol: daar kwamen de vreemdelingen, en voornamelijk de Italianen, de kostbare grondstof aankopen. Doch de voorspoed der Engelsche weverij deed den prijs van de wol geweldig stijgen. In het begin der XV^{de} eeuw, klagen de Vlaamsche wolhandelaars over de hindernissen die zij ontmoeten op den stapel van Kales, waar zij tot hiertoe een overwegenden invloed uitoefenden. Rond 1450, was de Engelsche wol zoo schaarsch geworden, dat men ze nog enkel in de groote steden voor de fijnere stoffen verwerkte; men is gedwongen, tot groot nadeel van de nijverheid, ze meer en meer door de zuivere Spaansche wol te vervangen.

Dit veroorzaakte het niet te verhelpen verval van de Vlaamsche lakennijverheid. Ieperen strijdt tevergeefs tegen het noodlot. In 1462 is de ondergang een voltrokken feit: de stad moet de Engelsche wol duurder betalen dan de Engelsche lakens kosten en kan het dus niet langer volhouden. De ambachtslieden die voor hongerlooien arbeiden, verlaten het land; de onbewoonde huizen geraken in verval; de bevolking neemt gedurig af. In 1545, is de lakenweverij te Ieperen sedert het laatste « transport » van Vlaanderen (1517) zoo zeer achteruitgegaan en verminderd dat daar waar vroeger nog 600 getouwen werkten, er toen maar een honderdtal meer bezet zijn. Te Gent, zijn er in 1543 nog 25 getouwen in beweging; in 1544, zijn de Brugsche wevers zoo arm, dat zij het zilverwerk van het ambacht verkoopen, om de werklieden te betalen die hun huis en hun kapel herstellen. Hetzelfde doet zich in Brabant voor: in 1537, vindt men te Brussel geen blauwververs meer.

Zoo Brugge, Gent en Brussel niet onmiddellijk getroffen werden als Ieperen, dan is dit enkel doordat deze steden andere bronnen van volkswelvaart bezaten. Brugge heeft

tot op het einde der XV^{de} eeuw zijn zeeverkeer en zijn bankiers; Gent, zijn graanstapel; Brussel legt zich toe op het voortbrengen van weeldevoorwerpen, voornamelijk prachttapijten.

Toch liet men de oude nijverheid niet zonder verweer verdwijnen. Op aanzoek der steden, deden de hertogen krachtdadig hun plicht. In 1436, 1446, 1448 en 1464, verbood Philips de Goede, den invoer van Engelsche lakens en garens. Maar het aantal van die besluiten bewijst reeds dat het verbod den gewenschten uitslag niet opleverde. Tot op het einde der XVI^{de} eeuw en zelfs nog later, zetten zijn opvolgers deze politiek voort: doch niets kan de lakeweaverij der groote steden heropbeuren of voor verder verval behoeden.

Het ambachtswezen, dat vroeger de stedelijke nijverheid deed bloeien en ontegensprekelijk de economische grootheid van Vlaanderen bevestigd had, was nu eerder eene oorzaak van minderheid. De ambachtsman kende voorspoed zoolang hij de mooie fijne lakens voortbracht, waarvan hij het geheim bezat. Doch eens dat de goedkoopere lakens van gelijke hoedanigheid zijn monopolie komen betwisten, verliest hij met jammerlijke snelheid het door hem veroverd gebied: door zijn werkwijze, zijn verordeningen kan hij wel deugdelijk maar niet goedkoop voortbrengen. De « moreyden », de « strijpte lakenen », de « dickedinnen », voorzien van het stedelijk merk, moeten wijken voor de goedkoopere lichte stoffen uit Engeland en uit het platteland en de Vlaamsche dorpen. Tevergeefs vernieuwen de stedelijke ambachten hun verordeningen, stellen nog scherper toezicht in over de vervaardigde waren, niets hielp, omdat de oorzaak van het verval elders lag.

Zoo verliezen Gent, Brugge, Ieperen het eigenaardig uitzicht, dat deze steden in de XIII^{de} en XIV^{de} eeuw door haar bedrijf vertoonden. De duizende wevers, die er een zoo hevige maatschappelijke en staatkundige beweging verwekten en haar geschiedenis een zoo woelig en heldhaftig karakter bijzetten, zijn nu geslonken tot een honderdtal, die armoedig leven van het maken van gemeene stoffen voor de armste standen der burgerij.

Indien aldus de stedelijke lakenweverij, de eenige grootnijverheid der middeleeuwen zieltoogt, toch houden de getouwen niet op in Vlaanderen te snorren; maar het is nu op den buiten en in de smalle steden. Op den buiten, was het weversbedrijf door geen banden van leerlingschap of werkwijze gekneld: elkeen die schietspoel kan hanteeren of den ketting spannen, vindt er arbeid en brood. Reeds in 1425, als de wevers van Ieperen werkeloos loopen, zijn de getouwen in de omliggende dorpen en kleine steden Waasten, Kassel, Belle, Poperinghe, Komen, Toerkonje zoo dapper aan den gang, dat men vreemdelingen ontbieden moet om den veldarbeid te verrichten, daar al de landbouwers nu wevers geworden zijn. In de XVI^{de} eeuw, neemt aldoor de weverij nog toe, vooral te Hondschoote, te Belle, te Armentiers. Vives, de hervormer van het armenwezen, zegt ons in 1526, dat de lakenwevers van Armentiers klagen over het gebrek aan arbeidskrachten. Volgens Guicciardini brengt men jaarlijks in deze stad 25.000 stukken voort.

Van het begin der XVI^{de} eeuw af, werken de lakenwevers voor de internationale markt van Antwerpen. Van daar krijgen zij de bestellingen, die voor een zelfden koopman uit honderden, ja duizenden stukken bestaan. De Antwerpsche handel, die dezelfde plaats tegenover deze nieuwe lakenweverij inneemt, als vroeger Brugge ten opzichte der nijverheid van Gent en Ieperen, deelt zijn breed kapitalistisch karakter aan de wolnijverheid mede.

Doch deze nijverheid bracht nu gansch andere stoffen voort dan de weverij van voorheen. Deze vond, in de middeleeuwen, haar buitengewone levenskracht in het vervaardigen van prachtlakens. De plattelandsche weverij had zich toegelegd op mindere soorten, gemaakt uit Spaansche wol, vooral wanneer de Engelsche wol zoo schaarsch en duur werd. De staatkundige vereeniging met Spanje, die onder Philips den Schoone aanvangt, bevorderde den reeds aanzienlijken invoer van wol uit dit land. In 1494, wordt de stapel der Spaansche wol te Brugge gevestigd. Dertig jaar later, in 1533, worden jaarlijks 30.000 balen Spaansche wol in de Nederlanden ingevoerd, zonder inbegrip van de zeer belangrijke hoeveelheden die langs Antwerpen aan-

komen. Rond 1566, schat Guicciardini de waarde dier wol op 625.000 kronen.

De Spaansche wol is niet zoo zacht als de Engelsche en kan dus niet met deze voor de fijne lakens wedijveren, maar zij is uterst geschikt voor het maken van lichte stoffen, als « sergen ende ostaden », en eens dat zij in voldoende hoeveelheid in Vlaanderen wordt aangevoerd, wijdt de weverij der kleinere steden en dorpen zich uitsluitend aan dit soort weefsels. Voortaan zou zij met gelijke wapens tegen Engeland kunnen strijden, vermits zij nu een ruwe stof bezat, die de Engelschen haar niet kunnen ontnemen.

Konden de stedelijke wevers hun fijne en dure lakens niet meer aan den man brengen, zoo worden de sergen, ostaden en kersaaien van Hondshoote en Winnoksbergen, de lichte lakens van Armentiers, van den aanvang der XVI^{de} eeuw, onder de eerste uitvoerartikelen van de Nederlanden gerekend. De wonderlijke vlucht der « nieuwe draperie » wekte natuurlijk de aandacht der steden: sedert het midden der XVI^{de} eeuw tracht men aldaar het bewerken van de Spaansche wol in te voeren. Dit gebeurt te Brugge in 1533, en vooral in 1558, te Kortrijk in 1533. Te Ieperen wordt, in 1545, schier uitsluitend Spaansche wol verbruikt. Meer nog, Brugge en Ieperen roepen lakenwevers van Armentiers, Belle en Rijsel binnen hun muren om er de saaiweverij in te voeren. Doch al deze pogingen leden schipbreuk: de verloopen welvaart kwam niet terug, vooral daar nu Brugge de handelsheerschappij aan Antwerpen moest afstaan.

Brugge had, onder Philips den Goede en zijn opvolger, het toppunt van weelde en pracht bereikt. Maar ook deze roem zou nu snel vergaan. De lange twisten met Maximiliaan, die stelselmatig de Scheldestad bevoordeelden, de verouderde verordeningen en handelsgebruiken die Brugge tegenover de vreemde kooplieden wilde staande houden, het verval der Vlaamsche lakennijverheid, ziedaar enkele oorzaken die bijdroegen om het handelsverkeer van deze stad te verwijderen. Maar de natuur zelve scheen den val der schoone stad te willen bespoedigen. In de XIII^{de} eeuw is het Zwin een breede golf. Maar de verzanding vordert snel: de binnenwateren, eenige kleine waterlopen die van

de hoogten van Wijnendaele naar de zee stroomen, waren niet voldoende om de kreek vrij te houden. Zoolang de hooge tijen zich ongehinderd door de schorren konden uitstorten, behield het Zwin de breedte van een zee-arm, maar het drukke scheepsverkeer vergde de indijking der oevers; daardoor verminderde de zeevloed en meteen zetten zich zand en slijk tegen de dijken neer. Wellicht heeft verder de indijkingskoorts van de XIII^{de} eeuw de verslijking nog verhaast. Eerst verdwijnt de zee tusschen Brugge en Damme: in de XI^{de} eeuw golft zij tot Brugge, in de XIII^{de} eeuw is dit het geval niet meer, want alsdan wordt van deze stad naar Damme de Varssche vaart gegraven, als voortzetting van de Reye, die Brugge bespoelt. Damme dient voortaan als haven van de stad.

In de tweehonderd jaar die volgen vermindert het Zwin tusschen Damme en Sluis. Rond 1204, toont ons Willem Brito een breeden inham die vóór Damme een uitgestrekte reede vormt. Het is het bloeitijdperk van Maerlant's vaderstad. Maar weldra ontstaan tot Sluis zandplaten en schorren. De Bruggelingen zien het gevaar in en beginnen in de XIV^{de} eeuw den driehonderdjarigen strijd om het Zwin bevaarbaar te houden. Men graaft beken rond de stad, tot Ursel, Bellem en Hansbeke om door een snelle doorstroming van water in het Zwin de afvoering van zand en slijk te bewerken. Men denkt er in 1330 reeds aan, een afleiding van de Leie te graven; in 1378, gaat men aan het werk, men is reeds tot Aalter gevorderd, als de Witte Kaproenen van Yvens, uit Gent, vreezend voor eigen welvaart, de Brugsche aardwerkers overvallen en verdrijven en aldus het werk verijdelen dat Brugge wellicht nog kon redden. Aan de geul wordt er anderzijds niet minder dapper gearbeid: men baggert, men verbiedt nieuwe indijkingen, men graaft een nieuwe bedding voor de Ieperlei, men verbreedt al de beeken die naar Damme afloopen. Na 1395, hebben de inwoners van Brugge geen rust meer: geen jaar gaat er voorbij zonder dat er gepeild en onderzocht wordt, de dijken versterkt, de geul verbreed en afgebakend. Reeds tweemaal verdiept, wordt de vaart naar Damme in 1402 verlaten en Oostwaarts een nieuwe gegraven, waarvoor

men het water tot van Heyst afleidt : geen druppel water loopt nog verloren.

Niets hielp : het Zwin verslijkt met onrustbarende snelheid. Reeds in 1350, varen de groote Spaansche karveelen niet verder meer dan Sluis. In 1403, klagen de Oosterlingen op hun beurt dat de vaart op het Zwin voor hun schepen veel gevaren oplevert. Onder Philips den Goede, erft Sluis de welvaart van Damme, maar voor korten duur, want daar ook werkt de verzanding snel. Gedurende de beroerten onder Maximiliaan worden de onontbeerlijke baggerwerken gestaakt en het gevolg blijft niet uit : groote schepen loopen te Sluis niet meer binnen ; zij stoppen thans te Arnemuiden, van waar hun vracht bij middel van lichters verscheept wordt. De kleine steden aan het Zwin verliezen hun bevolking. In 1531, zijn al de huizen te Sluis bouwvallig. De Portugæezen, waarvan de zware schepen, gebouwd voor het bevaren der zuidelijke zeeën, een te groote tonnenmaat houden, om zich in de verzande vaargeulen van het Zwin nog te wagen, vestigen zich voor goed te Antwerpen ; de Italianen volgen hun voorbeeld in 1516. De Oosterlingen, de eeuwenoude, trouwe bezoekers van Brugge, verlaten de rampzalige stad in 1544.

Maar Brugge geeft den strijd niet op : er is iets tragisch en grootsch in dit verweer van de Vlaamsche stad tegen het onverbiddelijk noodlot. Men zoekt nu een weg naar Oostende, een anderen naar den Braakman. In 1515, is de Brugsche vaart die de stad met den Braakman moet verbinden voltooid, maar de Braakman zelf verslijkt met vreeselijke snelheid en de overstromingen, het verwaarloozen van de dijken gedurende de beroerten van de XVI^{de} eeuw, maken alle pogen vergeefs. En tezelfdertijd geraken de vaarten, die de stad met het binnenland verbinden, ontoegankelijk. Dat is in 1540, het geval voor de Ieperlei en voor de Lieve, waarin nog slechts eenige schuitjes met moeite vooruit kunnen. Drie jaar later bereikt de uitvoer van Antwerpen 4.990.255 pond grooten, die van Brugge 30.726 pond. De toestand wordt hoe langer hoe erger. In 1595, is het Sas te Sluis ingestort, de gemeenschap met de zee afgebroken. Van den vroegeren voorspoed blijft der stede niets over dan haar sieraad van heerlijke paleizen,

wier slanke vormen zich weerspiegelen in de loome, eenzame wateren van de Reye. Toch wordt, in 1604, het oude plan, de afleiding der Leie, weêr opgevat, maar het Zwin van Damme is lang verdwenen en van de breede kreek, in een charter van 1243, « corpus maris » genoemd, blijft enkel als herinnering nog een sloot vol slijk en waterplanten. Brugge, evenals Ieperen, treedt den doodslaap in, totdat in de XIX^{de} eeuw, twee dappere Vlamingen, Jonkheer August de Maere en Julius Sabbe, den ouden droom zullen verwezenlijken: een verbinding met de zee.

X. — VLAANDEREN EN BRABANT IN DE XVI^{de} EEUW.

Hoe zwaar ook de lakencrisis de steden trof, zij kon Vlaanderen en Brabant niet ten onder brengen. De veerkracht en de ondernemingsgeest waren er te sterk: naarmate de wolweverij vervalt, legt de Vlaamsche bevolking zich toe op andere nijverheidstakken, die weliswaar nooit den luister der eerste bereikten, maar in de XVI^{de} eeuw krachtig bijdroegen om de van ouds zoo nijvere bewoners van Vlaanderen welvarend te houden en zelfs nogmaals aan haar naam wereldvermaardheid te schenken: het zijn de tapijtweverij, de linnenweverij en het vervaardigen van kantwerk. In deze nieuwe bedrijven, legden de Vlamingen niet enkel hun gewetensvolle volharding maar ook hun spreekwoordelijken smaak en kunstzin aan den dag.

In de laatste tijden der middeleeuwen bloeide de kunsttapijtweverij vooral in Arras, in de tweede helft der vijftiende eeuw verhuisde deze vandaar en vestigde zich in verschillende steden van Vlaanderen en Brabant; vooral te Brussel, waar de prachtstukken dier kunstnijverheid ontstonden, en waar het tapijtweven bleef bloeien tot in de XVIII^{de} eeuw.

Reeds vroeg zorgden de tapijtwevers er voor zich tot afzonderlijke ambachten in te richten. De keure van de « lechwerkers » van Oudenaarde werd in 1441 verleend; die van Aalst dagteekent van het jaar 1496. Brussel was reeds voor het einde dezer eeuw voor zijne tapijtweverijen bekend en in den aanvang der XVI^{de} eeuw werd de nieuwe nijverheid ook te Leuven en te Gent ingevoerd.

In het begin der XVI^{de} eeuw trof men daar 103 meesterwevers en 1500 werklieden aan. De « Akten der Apostelen » door Rafaël geschilderd voor paus Leo X en ontelbare wandbekleedingen voor vorsten en keizers van alle landen werden daar uitgevoerd.

Ook op den buiten vond de tapijtweverij talrijke beoefenaars, maar de steden behielden het monopolie van de fijnere soorten, van de kunsttapijten die nu nog in musea en paleizen de bewondering van elken kunstminnaar

afdwingen. Zoo vinden, in 1539, rond Oudenaarde 12 tot 14.000 mannen, vrouwen en kinderen in de kerspelen van Edelare, Nukerke, Etichove, Volkegem, Kerkhem en andere nog, in de tapijtnijverheid een behoorlijk bestaan.

Van ouds werd in het land linnen geweven; doch heel de middeleeuwen door bleef deze weverij een huiselijke nijverheid. Gedurende de wintermaanden maakten de boeren, voor hun eigen gebruik, ruw en grof lijnwaad; fijn linnen kwam uit den vreemde. Doch deze toestand begon in den loop der XV^{de} eeuw te veranderen. Wolwevers, die door het verval der lakennijverheid hun bestaansmiddelen verloren hadden, legden zich in de steden toe op het linnenweven. Te Brussel, waren zij in 1475 talrijk genoeg om de oprichting van een bijzonder ambacht te vragen. Maar in de steden kwam de linnenweverij nooit tot groot aanzien. Met wantrouwen door de wolwevers bejegend, kon zij er nooit goed gedijen en bleef bij uitnemendheid de nijverheid van het platteland. Zij was niettemin in de XVI^{de} eeuw, een der rijkste bronnen van 's lands welvaart.

Reeds in 1530, kocht Engeland jaarlijks in Vlaanderen voor meer dan 100.000 mark lijnwaad. De voortreffelijke Vlaamsche landbouw bevorderde de ontwikkeling van dien nieuwen nijverheidstak, daar hij een goedkoope en bijdehandsche grondstof van uitstekende hoedanigheid leverde. Het Vlaamsch vlas werd toen voor Vlaanderen wat de wol voor Engeland was; daarbij was door een gelukkig toeval, het water der Leie wonderwel tot het roten geschikt. Het zorgvuldige bleeken door voortdurende besproeiing gaf aan het Vlaamsche linnen zijn sneeuw witte blankheid en dwong de bewondering van de uitheemsche reizigers af. Jacob de Meyere zegt te recht dat verscheidene vreemde volkeren, onder andere de Portugeezen, op het einde der XV^{de} eeuw, Vlaamsche vrouwen naar hun streken lokten om van deze het linnenweven te leeren, evenals de Engelsen aan de Vlamingen de kunstweverij ontleend hadden. Zoo groot werd het gebruik van lijnwaad dat het inlandsch vlas, waarvan de teelt nochtans zoo aanzienlijk toegenomen had, aan de behoeften der nijverheid niet meer voldeed, en men vlas uit Pruisen en Rusland moest invoeren. De linnengetouwen ruischten in elk dorp; de vrouwenkloos-

ters, zoo talrijk in Vlaanderen, legden zich voortaan toe op het spinnen van het vlas, zoodat deze nijverheid reeds in de XVI^{de} eeuw was, wat zij nu nog is: « 't principaelste onderhoud van eenigen quartieren van Vlaanderen ». Men vervaardigde in groote hoeveelheid fijne damasten lakens, servetten, gestikte dekens, peluwen, kussensloopen en overtrekken, overal zeer gezocht.

Te Brugge, reeds eeuwen bekend voor haar rijk gekleurde mutsen, die in vele landen aftrek vonden, vervaardigde men, naar de getuigenis van De Beatis (1530), de schoonste hoeden, gehaard of gladgeschoren, gemaakt uit een wol zoo fijn als zijde. Aldaar maakte men ook de zijdegarens op, uit Spanje ingevoerd, en weefde ze tot uiterst fijne zijden stoffen: in de boedelbeschrijving van Gabrielle d'Estrées wordt gewag gemaakt van een klein nachtkoffertje, waarin zich bevond « un sac doublé de satin de Bruges ».

Met de pracht van het sneeuw witte linnen ontloek ook de zucht naar de sierlijke borduursels en het ragfijne kantwerk. In de twee streken, waar alsdan, zooals in geen ander land van Europa, rijkdom en kunstzin gepaard gingen, was de kantnijverheid ontstaan: in Italië, te Florence en vooral te Venetië, en in Vlaanderen, te Brugge, te Brussel en te Mechelen. In de heerlijke kantenverzameling van het Gruuthuuse-museum en in de oude Brabantsche kerken, wordt menig stuk bewaard, dat getuigt van de vaardigheid en den smaak der Vlaamsche vrouwen op het einde der middeleeuwen. Op menig schilderij van de Vlaamsche primitieven kan men nagaan hoe toen reeds de rijke Vlaamsche vrouwen zich graag met de fijne geborduurde kragen toiden. Gedurende de XVI^{de} eeuw zal dit gebruik nog toenemen, zoodat men op het platteland zoo wel als in de steden, in de boerenstulp evenals in de begijnhoven, overal in Vlaanderen de nijverige kantwerksters aantreft. Deze nijverheidstak, alsmede de linnenweverij, zal tot den huidigen dag de kenschetsende huisindustrie van Vlaanderen blijven.

Werden de havens van Brugge en van Antwerpen, juist gelijk in onzen tijd, vooral door vreemde schepen bezocht en bezaten deze vermaarde plaatsen van het zeeverkeer, in

tegenstelling tot Venetië, nooit een aanzienlijke eigen vloot, dan steekt daartegen de visscherij met haar talrijke haringbuizen en sloepen, gansch de middeleeuwen door, gunstig af.

De inwoners der Vlaamsche kust waren reeds vroeg door de nabuurschap van een vischrijke zee tot de vischvangst aangezet. Aan Nieuwpoort werd, in 1163, door Philips van den Elzas een keure verleend waarbij de visschers dezer stad van de zware tolrechten op den visch vrijgesteld werden. Vóór de XIV^{de} eeuw, beoefent men de visscherij in de meeste thans nog bestaande steden en dorpen, te Houcke, Sluis, Heyst, Blankenberghe, Oostende, Lombardsijde, Walravensijde, Nieuwpoort, Coxyde en Wenduyne. Door de uitvinding van het haringkaken op zee door Gillis Beuckels (van Biervliet) en Jacob Kien (van Oostende), op het einde der XIV^{de} eeuw, nam de vischnijverheid een ongemeene vlucht. Voortaan kon de visch lang bewaard blijven en overal langsheen de kust nam de groote haringvisscherij een verbazende ontwikkeling. De kroniekschrijvers van dien tijd schatten het aantal Vlaamsche haringbuizen op duizend. In 1474, oefenden te Nieuwpoort 48 visschersbazen de visscherij van kaakharing en 22 die van verschen haring. In hetzelfde jaar ontschepen zij aldaar 679 last haring of 81 millioen stuks (een last bedroeg 14 tonnen, één ton 16.000 haringen).

De kabeljauwvisscherij op de Doggerbank is te Oostende sedert de XIV^{de} eeuw in zwang. Zij bedroeg in de XVI^{de} eeuw jaarlijks de gemiddelde som van 174.000 pond of ongeveer 645.000 frank van onze munt: de vischhandel van Oostende stond in dien tijd op dezelfde hoogte als gedurende het grootste gedeelte der XIX^{de} eeuw. Langs de kust, in de nabijheid der groote steden, ontstonden enkele zoutziederijen, waar men het Bretonsch zout uitstekend bereidde. Niet alleen voorzag thans de visscherij de inlandsche markt, doch zij schiep weldra ook een zeer levendigen uitvoerhandel. De Nederlanden, die tot dan toe groote hoeveelheden gezouten visch uit Duitschland ontvingen, stuurden nu, op hun beurt, gansche scheepsladingen naar dit land. Gedurende tweehonderd jaar bekleedde aldus de visscherij een voorname plaats in de economische

bedrijvigheid van Vlaanderen; de beroerten van de XVI^{de} eeuw zullen den ondergang der havens van Nieuwpoort en van Oostende veroorzaken en de visscherij voor zeer langen tijd vernietigen.

De Brabantsche steden waren een eeuw later dan de Vlaamsche ontstaan en steeds ten achter gebleven in hun economische en staatkundige ontwikkeling: hoe dichter men in de middeleeuwsche Nederlanden bij de zee komt, hoe meer de bedrijvigheid in kracht en omvang toeneemt. Brussel en Leuven, op den grooten weg tusschen Brugge, Gent en Keulen gelegen, krijgen het eerst beteekenis. Zonder ooit het aanzien te hebben van de Vlaamsche lakennijverheid, ontwikkelt zich de wolweverij te Brussel, Leuven, Mechelen, Diest en Thienen. Dezelfde gebeurtenissen, die wij voor Vlaanderen te boek gesteld hebben, doen er zich voor, maar veel later. Eerst in 1361, worden te Brussel de ambachten wettelijk erkend, wat in de Vlaamsche steden rond 1300 reeds een voltrokken feit is; na de omwenteling van 1421, bekomen de neringen hun aandeel in het stadsbestuur.

Antwerpen is reeds in het begin der XIV^{de} eeuw, de invoerhaven van de Engelsche wol ten behoeve der Brabantsche steden. Haar afzetgebied breidt zich uit, haar markten zijn ten Oosten: Keulen, en ten zuiden: Frankrijk. Hoewel de jaarmarkten van Champagne vervallen zijn, blijven de Brabanders ze nog geheel de XIV^{de} eeuw door bezoeken, terwijl zij ook de te dien tijde zoo menigvuldige afbrekingen van het verkeer tusschen Frankrijk en Vlaanderen ten nutte maken, om de Brabantsche lakens te Parijs aan den man te brengen.

Van lieverlede neemt het belang van Antwerpen toe, naarmate de Vlaamsche nijverheidssteden vervallen en de kooplieden Brugge den rug toekeeren. Alles wat de Vlaamsche stad door de oproeren en de ramspoedige verzanding van het Zwin verliest, komt in dezelfde mate ten goede aan de Scheldestad. Alles werkte tot den voorspoed mede van deze wonderbare stad, zoowel de natuur met een breeden stroom en een veilige haven, als de handelskans; de Engelsche lakennijverheid, die Vlaanderen ten onder brengt, vestigt er haren stapel. Nooit kent Antwerpen die

grootte worstelingen tegen haar vorsten. Vóór Philips II, wordt zij nooit door opstand noch beroerte verontrust. Haar gemeentewezen, waarin de rijke burgerij de heerschappij voert en de neringen niet het minst wezenlijk gezag bezitten, is een andere karaktertrek, die haar van de Vlaamsche steden onderscheidt. Maar dit geeft aan haar instellingen een lenigheid die haar toelaat, beter dan Gent of Brugge, zich aan de eischen van den nieuwen tijd aan te passen.

Antwerpen's economische macht, die reeds op het einde der XV^{de} eeuw gevestigd is, steeg na de ontdekking van de Nieuwe Wereld op ongehoorde wijze: deze ontdekking was voor Antwerpen, wat het invoeren van den zeehandel op het einde der XIII^{de} eeuw voor Brugge was geweest. Zoo wordt Antwerpen de grootste handelsstad en de aanzienlijkste geldmarkt van het Europa der XVI^{de} eeuw. Volgens Guicciardini bedroeg, rond 1560, de invoer in de haven 15.935.000 kronen. De bevolking, die er verbazend toegenomen had, beliep in den zelfden tijd 90.000 burgers en 15.000 metterwoon gevestigde vreemdelingen.

Maar Antwerpen is ook een nijverheidsstad, evenals het middeleeuwsche Brugge. De arbeidzame burgers weten van den bestendigen toevoer van afgewerkte waren en grondstoffen gebruik te maken. Elk jaar lossen aldaar twee vloten duizenden stukken Engelsch ruw laken. In 1564, raamt men die stukken op 80.000 per jaar. In de stad, ontstaan een menigte nijverheidstakken om deze lakens te verven en te rouwen. De kunst van reeden geeft aldus werk aan honderden arbeiders en aanzienlijke winsten aan talrijke bazen. Te dien tijde, waarop de waarde der jaarlijks ingevoerde Engelsche lakens op vijf millioen kronen geschat worden, berekent men de winst die de Antwerpsche bevolking uit het bearbeiten, verpakken en wederverkoopen dier stoffen haalt op de ontzaglijke som van 338.000 pond grooten. Tal van andere nijverheden, de diamantslijperij, de suikerraffinaderij, de zeepziederij, de glasschilderkunst, de bierbrouwerij, de vervaardiging van Venetiaansch glas verschaffen werk aan honderden werklieden. Zoo bekleedt Antwerpen door de nijverheid, uit den groothandel geboren, de eerste plaats in de Nederlanden, totdat het beleg

van Farnèse, in 1584, dit glansrijk tijdperk komt sluiten.

Terwijl de steden der kuststreek, Veurne, Ieperen, Brugge, Damme en al de kleine plaatsen, zoo lang als oude bekenden begroet door Portugees, Italiaan en Oosterling, een eeuwenlangen slaap ingaan, brengt de herboren nijverheid het Oostelijk gedeelte van Vlaanderen en Brabant tot nieuwen bloei: de « nieuwe draperie » neemt in de dorpen een ongehoorde vlucht; de tapijtweverij verschaft werk aan duizenden handen in en rond Oudenaarde en in Brussel; de linnenweverij bereikt een vroeger ongekende hoogte.

Antwerpen is niet enkel te dien tijde de grootste en rijkste stad der Nederlanden, maar noch Venetië, noch Lyon, noch Londen, de meest bedrijvige steden, kunnen met haar wedijveren. Als een koesterende zon, brengt zij licht en leven om zich heen. Zij is de bronader van Vlaanderen en Brabant; zij noodigt de tapijtwevers van Oudenaarde, Brussel en Gent naar den grooten uitvoerhandel. Zij trekt het graan uit Artezië en Henegouwen tot zich en bevordert daardoor den bloei van den Gentschen stapel. Zoo blijft Oost-Vlaanderen dank zij zijn betrekkingen met Antwerpen een bloeiend gewest.

De steden, met haar slanke belforten, talrijke kerktorens en groote hallen, met haar talrijke windmolens rondom haar vestingen, bieden een lachend en schilderachtig schouwspel en vertoonen de vruchten van de taaie vlijt en den fijnen kunstzin der inwoners. De Brabantsche steden, Brussel, Mechelen, Leuven, Lier, Diest en vooral Antwerpen moeten te dien tijde voor de Vlaamsche niet onderdoen: Brussel was de hoofdstad van al de Nederlanden, Leuven had zijn beroemde hoogeschool, Mechelen zijn Hooger Raad en Antwerpen overtrof het Brugge van voorheen.

Het platteland, dat veel geleden had door de burgertwisten en de oorlogen op het einde der XV^{de} en in het begin der XVI^{de} eeuw, vindt zijn vroegere welvaart terug. Overal worden doorgebroken dijken hersteld, de braaklanden beploegd en allerwege worden nieuwe dijken opgeworpen, bosschen en heiden ontgonnen. De veiligheid die op den buiten heerscht, bevordert den vooruitgang. Het platteland

was nooit meer bevolkt : landbouw, veeteelt en vooral ooftbouw brachten weelde bij de Vlaamsche en Brabantsche boeren. Hun toestand, die in de XV^{de} eeuw reeds zoo goed was, verbeterd nog. Terwijl in Duitschland de Boerenkrijg woedt en de dienstbaarheid eer toe- dan afneemt, zijn de laatste sporen van de hoorigheid en lijfeigenschap in de Vlaamsche gewesten lang verdwenen.

« 't Land van Vlaenderen », verklaarde Maximiliaan in 1479, « is zeer bewuent ende gepeupleerd, meer dan eenig ander van gelijke groote » (aangehaald door Pirenne). De dichte bevolking trof de vreemde reizigers ten zeerste. Men telde in Vlaenderen (het Waalsch gedeelte mede inbegrepen) 28 omwalde steden, 30 niet-omwalde gemeenten en omstreeks 1150 dorpen en gehuchten, « zoodat die Spaingnaerden die in 1549 met den prince Philips in dit lant quamen, Vlaenderen gheseyt hebben ééne stadt te wesen, omme die huysen van playsancen, casteelen ende sloten ende alle die timmeraigen die daer over al te ziene zijn » (aangehaald door Fris). Men mag zonder overdrijving de bevolking van het graafschap in 1530 op meer dan één millioen inwoners schatten.

Overal vertoonden zich de sporen van rijkdom en welvaart, in de huisvesting, in de kleedij, in de levenswijze. De Meyere getuigt hoe zeer zijn landgenooten hun eigen persoon verzorgden. Ook de Italiaan De Beatis, die alsdan de Nederlanden doorreist, verklaart dat men na het verlaten van Duitschland, en bij den eersten stap in de Nederlanden, dadelijk betere kleedij en tevens meer wellevendheid bemerkt. De Vlaamsche stedeling leefde alsdan op een breeden voet, en De Meyere klaagt over die zucht naar weelde en die geldverspilling. « Iedereen, zegt hij, wil tegenwoordig breed leven. Men spreekt nog slechts van banketten en tafelpartijtjes. Wordt er ergens iets door adel of rijken in zake kleedij ingevoerd, dadelijk wordt het door den minderen stand nagebootst en gevolgd ». Rekening houdende met de overdrijving aan zedeprekers eigen, blijkt toch uit deze getuigenis van een tijdgenoot dat de economische toestand der bevolking voortreffelijk was. Vlaenderen en Brabant zijn de parels der kroon van Keizer Karel, die over veertig gewesten regeert : gedurende meer

dan veertig jaar zijn zij, evenals zij het waren voor de Bourgondische vorsten in de vorige eeuw, de goudmijn waaruit hij de schatten haalt om de wereldmacht van het Huis van Oostenrijk te vestigen en staande te houden. Het zijn de Nederlanden, zegt Soriano, die zijn macht en zijn waardigheid gehandhaafd hebben: in minder dan 20 jaar trok hij meer goud uit de Nederlanden dan al de vroegere vorsten dier gewesten te zamen.

Wanneer de Florentijn Ludovic Guicciardini, in 1567, zijne Beschrijving van al de Nederlanden te boek stelt, doet hij het in dezelfde geestdriftige bewoordingen als De Beatis veertig jaar vroeger: « Vlaanderen, besluit hij, wordt gehouden voor het voornaamste en het machtigste graafschap der christenwereld ». Het feit dat Vlaanderen van dien tijd af zijn naam geeft aan de Nederlanden, en voortaan de bewoners dier gewesten als Vlamingen in de gansche wereld genoemd worden, bewijst op afdoende wijze zijne economische en verstandelijke heerschappij over de overige streken van ons vaderland.

Doch Vlaanderen en Brabant hadden het toppunt van rijkdom en bloei bereikt: de strijd die aanvangt in de beroerde Nederlanden, is de voorbode van een tweehonderdjarigen doodslaap van het Vlaamsche volk.

 XI. — HET TIJDPERK VAN VERVAL.

De godsdienstige beroerten der XVI^{de} eeuw en de schrikkelijke oorlogen die er op volgden, deden in weinige jaren al de vroeger beschreven welvaart te niet: vóór en na de verovering verlieten duizenden het land: men schat dat onder het schrikbewind van Alva, de verbanning alleen meer dan 9000 menschen verjaagde. Maar de vrijwillige uitwijkingen waren veel talrijker. In 1566 reeds, schrijft Assonleville, die te Londen verblijft, dat men het getal der Vlamingen, die zich in Engeland gevestigd hebben, op ten minste 20.000 mag schatten; in Duitschland en zelfs in Frankrijk was het getal der ingeweekenen groot, maar in het spraakverwante Holland was de inwijking nog aanzienlijker.

In Frankrijk, namelijk te Rouen, in de kuststreken van Normandië, kwamen dagelijks inwoners van de Nederlanden met hun gezin toc. Op het einde van 1571, verbleven er 400 te Parijs en men zag er dagelijks de stad doortrekken die tot Blois gingen. In Duitschland vond men een niet minder groot aantal uitgewekenen: te Frankfort, Straatsburg, Heidelberg, Frankenthal, Keulen, Aken, Duisburg, Emden, Hamburg en Bremen. In het jaar 1570, zijn er meer dan 1000 te Keulen. Maar het is vooral naar Engeland dat de Vlamingen hun schreden richten: behalve de gemakkelijke verkeersmiddelen ter zee, werden zij derwaarts aangetrokken door de sympathie die zij er genoten. Valt het dan te verwonderen dat de Vlaamsche steden leegloopen? Gent alleen verloor 9000 huisgezinnen, de helft zijner bevolking; uit Brugge, Nieuwpoort, Diksmuide was de uitwijking insgelijks overgroot. De bevolking van Antwerpen viel in vier jaar, na de overgave van de stad (1585), van negentig op vijf en vijftig (en volgens anderen zelfs op twee en veertig) duizend zielen.

Met de uitwijkingen vertrok tevens de nijverheid, en vooral de lakenweverij, die reeds zooveel van haar vroegeren luister moest inboeten. Nu zou voor goed Engeland de heerschappij over deze nijverheid bekomen en behou-

den: de Vlamingen brachten er nu ook, gelijk zij drie eeuwen vroeger de Engelschen de fijne lakens leerden weven, de kunst om te reeden en te verven, in die helle kleuren, waarvoor Vaanderen zoo lang befaamd was. Van het begin af der regeering van Philips II vindt men talrijke Vlamingen gevestigd te Norwich, Londen, Canterbury, Colchester, Sandwich, Southampton, Maidstone, Southwark. Norwich vooral bloeide door de Vlaamsche uitwijkelingen: op 5 November 1565, wordt aldaar een koninklijk octrooi verleend voor het oprichten van werkhuisen aan 130 meesterwevers, die lakensoorten maken tot dan toe in het Rijk niet vervaardigd. Zes jaar later is dat getal zoo aanzienlijk aangegroeid, dat men in deze kleine stad meer dan 2000 Nederlanders telt.

In 1589, wordt te Gent het voldershuis in een Capucienenklooster en de weverskapel in een Jezuïetenkerk veranderd. Eenige jaren later staat men de nutteloos geworden Lakenhalle af aan het Schermersgilde van St. Michiel. Te Ieperen zijn er onder Albert en Isabella geen tien getouwen meer.

Uit de aantekeningen van een Gentschen schrijver uit dien tijd leeren wij hoe groot de verwoesting was, in een land dat tot dan toe het bloeiendste der aarde was: « Het land van Vlaenderen, zoo steden als dorpen, was overal plat, ende in soberen staet, dat niet om spreken ende schrijven en is, ja niet te ghelooven... 't derde van dhuisen waeren te coopen, of te hueren, of ledich ende onbewoont.... men ginck gheen mijle buyten sonder perikel van van de wolven verbeten te worden, dat schrommelijck was. Ende waer men buyten quam, alle huysen, casteelen ende schuren waeren gherenuuert; alle velden waeren bosschen van ginst, doornen, ende ander wildernissen; de landen waeren zoo woest, acht a thien mijlen rondom Ghent, dat het niet te beschrijven en is; de dorpen rapassen, die van te vooren behuyst ende bewoont waeren, ende daer en was niet een huys meer heel... Om noch meer te betoonen de verwoestheyt van de steden, daer stonden twee paerden op eene van de principaelste straeten van Ghendt, weydende van het gras dat de strate overgewyd hadde ». (Jan van den Vivere, aangehaald door Vuylsteke.) In 1596, stelt men vast dat het Vrije van Brugge sedert vijf jaar onbewoond is en de

akkers braak liggen, omdat de inwoners moesten vluchten; in 1589, is men verplicht toelagen te schenken om de inwoners van Cortemarck en Aatrijcke te helpen hun land weêr in aanbouw te brengen. Een register van Lampernisse toont dat in 1643 nog in de parochie 25 hoeven minder waren dan in 1420.

Er kwam echter verademing en langzaam, zeer langzaam groeiden de geslagen wonden toe: maar gelijk een gebrekelijke, op krukken, sleepten zich nijverheid en landbouw voort; de vroegere luister was heen. Gedurende meer dan twee eeuwen, schijnen onze Vlaamsche steden, met hun gordel van breede wallen, hun reusachtige hallen en trotsche stadhuizen, te groot voor de kleine menschen die zich aan hun voet bewegen. Slachtoffers van de politiek van verknechting, ontzenuwing en verbastering, door hun Spaansche of Oostenrijksche meesters hier gevolgd, leiden zij een armtierig en provinciaal bestaan, niet eens meer bewust van de grootheid hunner vaderen. De volksgezinde geest, die tijdens den bloei der steden, met zijn machtigen adem alles bezielde, is uitgestorven. Het stedelijk bestuur neemt in het eerste derde der XVII^{de} eeuw opnieuw een aristocratische tint aan: het stadhuis, vroeger getuige van de machtige volksvergaderingen, is nog enkel voor het magistraat en de klerken toegankelijk. De politieke werkzaamheid is zoo volkomen dood in den schoot der ambachten, dat, door nieuwe verordeningen of door bestuurlijke sleur, de Regeering en het magistraat allengs de laatste sporen van de volksgezinde inrichting uit de veertiende eeuw in het gemeentelijk bestuur doen verdwijnen.

De oude handvesten en keuren liggen te beschimmelen, vergeten in het stof der archieven. Te Brussel, stortte op 7 November 1696, ten gevolge der driedaagsche beschieting van de stad door de Franschen, de Spiegeltoren in. In de puinen ontdekte men de keuren en voorrechten van de natiën en ambachten, sedert lang door het magistraat verborgen gehouden. De bekendmaking dezer stukken gaf aanleiding tot een opstootje en bracht er de natiën toe een vertoog aan den Koning te richten, en de keuren onder den naam van « Luyster van Brabant » uit te geven. Maar verder ging het niet.

Onze Vlaamsche steden bleven in wezen gedurende twee honderd jaar zonder verandering: enkel kwam hier en daar een steenen gevel de plaats van een houten innemen. En de steden veranderden niet omdat zij zich niet moesten aanpassen aan nieuwe economische toestanden, aan opkomende eischen van bedrijf of verkeer. Onze beiaarden zongen in werkelijkheid hun lied over verarmde en zoo niet doode, dan toch diep ingesluimerde steden.

In 1755, telt Antwerpen, eens de koningin van het Noorden en de bronader van Vlaanderen's nijverheid, volgens een nauwkeurige optelling nog enkel 37.304 inwoners.

De Vlaamsche havens, zoowel Oostende als Antwerpen, eerst gedurende den oorlog, door de Hollandsche en Zeeuwsche vloten ontoegankelijk gemaakt, werden door het verdrag van Munster voor goed gesloten. De haven van Antwerpen zag in een tijdruimte van 147 jaar zestig schepen op haar reede; de Schelde bleef gesloten, ondanks de pogingen, overigens niet doortastend genoeg, van onze Oostenrijksche meesters.

Alle initiatief schijnt dood: in 1782, schrijft « le Voyageur dans les Pays-Bas autrichiens », sprekende over Antwerpen: « Hier denkt de zoon dat hij niet anders moet doen dan zijn vader deed en kan zich niet inbeelden dat het voordeelig kan zijn anders te handelen ». Alleen slaat de kunst als een groote vlam uit dit puin, en de eeuw van Rubens en Van Dyck volgt op den val van Antwerpen, evenals de eeuw van Van Eyck de luisterrijke tijd van Brugge's welvaart sloot.

De wonden werden eenigszins geheeld.... Eerst door den landbouw. De oude werklust en de nijvere zin, die onze boeren reeds in de XI^{de} eeuw door Europa vermaard maakten, zaten er nog in. Maar het kostte veel moeite om de gevolgen der beroerten te boven te komen. Het taaië geduld van den Vlaamschen landbouwer gelukte er toch in de hinderpalen, belemmeringen en lasten, zoo uitnemend zwaar in de XVII^{de} eeuw, het hoofd te bieden. Zoo mocht Vlaanderen den roem verwerven de Spaansche en Oostenrijksche Nederlanden door den rijkdom zijner oogsten van een gewissen ondergang te redden. De Vlaamsche wijze van bebouwing werd door de Engelsche reizigers afgeke-

ken, beschreven en in hun land toegepast; zij bleef er lang beroemd onder den naam van Norfolk-stelsel, omdat zij eerst in dit graafschap in gebruik kwam.

De bevolking van het platteland nam weer toe, zoodat men moest uitzien naar nieuwe gronden voor landbouw en veeteelt. In het Veurnambacht, tusschen Veurne, Duinkerken en Winnoksbergen, lag nog een groote uitgestrektheid stilstaand water, de kleine en de groote Moere, waar men booten met volle zeilen zag heen- en weer varen. Een Antwerpsche schilder en bouwmeester, Wenceslas Coeberger, beproefde die oppervlakte droog te malen en gelukte er in. Begonnen ten jare 1620, was de Moere twee jaar nadien reeds grootendeels, in 1627 geheel en al, in het vruchtbaarste wei- en akkerland, ter grootte van ruim 7.098 gemeten of meer dan 3000 hektaren, herschapen. Dit reusachtig werk was niet het eenige dat tot stand kwam: talrijke schorren en polders werden in het land van Waas tot uitstekend akkerland gewonnen. Toen Déviral in 1782 zijn reisbrieven in het licht gaf, vond hij den toestand van den Vlaamschen landbouw uitmuntend en spaarde hem ook zijn lof niet: in Vlaanderen, zegt hij, wordt elk jaar een derde meer vruchten gewonnen dan voor de voeding van dit gewest noodig is. Met geestdrift gewaagt hij van den voorbeeldigen landbouw van het land van Waas; een heerlijke triomf door de kunde en de vlijt van de Vlaamsche boeren op de eens dorre en onvruchtbare zandstreek en heide behaald.

Ook is het de landbouw, en niet de nijverheid, die aan adel, patriciërs en kloosters, hun aanzienlijk inkomen bezorgt. Het bezit van uitgestrekte eigendommen, en niet van kapitalen in de nijverheid, maken hun rijkdom uit. Déviral zegt dat de geestelijkheid in de XVIII^{de} eeuw evenveel vermogen in landerijen heeft als de andere standen van de maatschappij te zamen. Volgens een Engelschen reiziger, waren de twee derden van het grondbezit in handen van de kloosters. Henne en Wouters bevestigen deze verhouding voor Brabant. De abdijen van Villers, van Afflighem, van Tongerlo, in Brabant, die van St. Pieters, St. Baafs, Baudeloo en Drongen, in Vlaanderen, bezaten pacht- en cijnshoeven in al de streken van het Vlaamsche

land. Tegenover het groote vermogen van de kloosters en van den adel, scheen dat van de kooplieden en de nijveraars zeer gering.

En toch, welke tijden voor onze arme boeren, in deze twee eeuwen! Van 1631 tot 1648, woedt een Europeesch oorlog ook over ons land; van 1649 tot 1658, oorlog van Spanje tegen Frankrijk; van 1667 tot 1668, oorlog van Spanje en Holland tegen Lodewijk XIV; nieuwe oorlog van 1672 tot 1678. Van 1688 tot 1697, voert de Fransche koning andermaal krijg; dan breekt de successie-oorlog uit, die van 1700 tot 1715 duurt. Onder Lodewijk XV gaat het voort. Behalve de zware hulpgelden, door de Regeering gevorderd, kenden de Nederlanden al de onheilen van de herhaalde veldtochten op hun grondgebied aan schattingen en platbranden, aan plunderen en geweld plegen, aan de gruwelijkste buitensporigheden komt geen einde.

In de kasselrij van Kortrijk bedrijven de troepen van den koning van Frankrijk, in 1645 en 1646, de gruwelijkste buitensporigheden. Een officieele opgave van de verliezen door de dorpen van die streek ondergaan, komt tot het cijfer van 6 miljoen 866.537 pond, waarvan voor Harelbeke 283.304 pond; 1.750.038 pond voor Cuerne; 223.170 pond voor Thielt, waar de oogst vernield, en de kerk benevens een zestigtal huizen, in brand worden gestoken 272.000 pond voor Meulebeke, waar ook de kerk en 25 huizen door de vlammen worden vernield; 264.000 pond voor Ruysselede, waar de soldaten van den « katholieken koning insgelijks de kerk en een groot aantal huizen in de asch legden. Zwevegem, Ingelmunster, Caneghem, Aersseele, enz., enz.... Verscheidene millioenen op twee jaren tijds, in een gewest van nauwelijks enkele mijlen omvang. De oorlog van het Verbond van Augsburg (1688—1697) veranderde 25.000 gemeten van het Brugsche Vrije in braakland en een groot gedeelte der plattelandsbevolking moest de streek verlaten. De Oud-Burg van Gent en het land van Waas worden herhaaldelijk door de Fransche troepen verwoest, vooral tijdens de strooptochten van den maarschalk d'Humières, in 1675 en 1677, gedurende de welke hij ten Noorden van Gent « de schoonste dorpen de

wereld » verbrandt: Saffelaere in de asch gelegd in 1675, in 1676 en in 1677, en waar nog enkel vier huizen overblijven; Destelbergen en Desteldonck in 1677 vernietigd, Wachtebeke verbrand in 1676, Hansbeke en Landegem geplunderd in 1668, Bochte-Maria-Lerne verwoest in 1696, Somergem geteisterd gedurende den Successieoorlog.... Neen, voorwaar, we hadden ons weinig te beloven van de « Fransche beschaving », die met de troepen van Condé, Turenne, Villeroi zich niet alleen in de Palts en aan de boorden van den Rijn deed gelden, maar ook in onze arme Vlaamsche gewesten, waar de landman toch weer telkens aan den arbeid ging.

Om de kwijnende nijverheid op te beuren, kon de regeering van Albert en Isabella, in den beginne, weinig of niets verrichten, ondanks herhaalde pogingen en onbetwistbaren goeden wil. Voortaan vindt men twee groepen van bedrijven scherp tegenover elkaar, soms in strijd, maar die nimmer in elkaâr versmelten. De eerste groep bestaat uit de plaatselijke nijverheid en blijft als van ouds door de keuren van de talrijke ambachten en neringen geregeld. De tweede ontwikkelt zich allengs, van den aanvang der XVI^{de} eeuw, onder den invloed van nieuwe gedachten en ruimer verkeer: het zijn de nieuwe nijverheidstakken, tijdens het ontstaan der ambachten nog onbekend of in het land niet geoefend.

Van het eerste derde der XVII^{de} eeuw af wordt de staatshuishouding in een nieuwe richting gestuwd, die van het mercantiel stelsel: het gold nu als een vaste regel van goede staatkunde zooveel mogelijk te verhinderen dat goud en zilver het land verlieten, ja de hoeveelheid aan kostbare metalen te vergrooten. Economisch gesproken, beteekent het mercantilisme een overgangsvorm van de ambachten- en stedenpolitiek naar de vrije ontplooiing van den lateren tijd. Zij neemt dan ook reeds een aanvang, schuchter in de XV^{de}, meer uitgesproken in de XVI^{de}, om tot haar volle kracht te komen in de XVII^{de} eeuw. Zij steunt vooral op het invoeren en begunstigen van nieuwe nijverheidstakken. Zoo handelt Colbert wanneer hij de Vlaamsche tapijtwevers naar Frankrijk lokt, waar zij de fabriek van de Gobelins hielpen stichten. Zoo doen ook de Aartshertogen.

als zij de Italiaansche werklieden uit Venetië beschermen, die, te Brussel en te Antwerpen gevestigd, alhier de glasblazerij en de kristalvervaardiging invoeren. Zoo gaat het ook met de porseleinfabrieken van Brussel, die gleierwerk in den aard van het Delftsche voortbrengen en met zooveel andere min of meer nieuwe, min of meer belangrijke nijverheden, gedurende de XVII^{de} en de XVIII^{de} eeuw. De stichters of invoerders van nieuwe bedrijven bekomen een brevet of octrooi, dat hun van zekere fiscale lasten ontslaat, hun den alleenverkoop in het binnenland waarborgt en hen door verbod van invoer tegen uitheemsche mededinging in bescherming neemt.

Tusschen de nieuwe nijverheden en het ambachtswezen, bekleedt de wolweverij een bijzondere plaats. Was zij niet, in vorige eeuwen, de bronader van Vlaanderen's welvaart geweest? Gedurende de gansche XVII^{de} eeuw, wanhoopt men niet haar terug op te beuren. De strengste beschermingsmaatregelen worden daartoe genomen en men zet eigenlijk maar de staatkunde voort, die van af de Bourgondische vorsten, zoo weinig aarde aan den dijk bracht. Door een edikt van 11 September 1602, verordenen de aarts-hertogen dat niemand zijn wol mag stapelen en laten wegen, tenzij te Brugge. Dit privilege werd op 12 Maart 1632 opnieuw bekrachtigd. Men beraamde middelen om den toevoer van de grondstof, de wol, te verzekeren, die nu uit Holland of uit Spanje kwam. Te Gent, tracht men de vervaardiging van nieuwe lakensoorten, laken van Cambrai, « bourracans » van Doornik en Holland (1635), te bevorderen. Zonder veel uitslag echter, want in 1752, telde het eens te Gent zoo bloeiend en machtig weefambacht nog slechts 8 meesters. Te Roeselare vervalt de weverij zoo snel op het einde der XVI^{de} eeuw, dat in het begin der volgende eeuw de belasting op de lakens in de stadsrekening niet meer voorkomt. Te Meenen, zijn er op het einde der XVI^{de} eeuw geen lakenwevers meer: in 1613, stelt het magistraat dier stad een groote som ter beschikking van twee bazen uit Rijsel, om in de stad hun bedrijf te komen uitoefenen en leerjongens te kweken. In 1614, stelt een Brusselaar aan de stad Ieperen voor, in gelijkaardige voorwaarden, de lakenweverij « naar den aard van

Engeland » herin te richten. Ten jare 1698, vroeg het weversambacht van Brugge aan de Regeering, al de kloosterlingen te verplichten zich met op Zijn Majesteits grondgebied vervaardigde stoffen te kleeden, bijzonder die der arme kloosters, omdat zij van giften leefden. In 1733, is het aantal der Brugsche wolweverijen op 25 gedaald. Dit getal verminderde nog jaarlijks omdat de volmolen, staande aan het Minnewater, reeds twintig jaar vroeger, bij gebrek aan water opgehouden had te werken en de meesters verplicht waren hun lakens naar de Gentsche volders te sturen....

Met de linnenweverij, reeds in de vorige eeuw zeer bloeiend, was het beter gesteld. Zij werd vooral op het platteland beoefend en kon nooit vasten voet vatten in de nochtans vervallen steden, zooals Gent: dit boerenbedrijf was niet van aard om rijkdom en macht aan de stedelijke bevolking te verschaffen. In mededinging met de plattelandsweverij, konden de stedelijke linnenwevers maar een karig loon verdienen en behoorden dan ook tot de armste arbeiders van de stad. Tusschen 1749 en 1780, waren te Gent enkel 238 getouwen met ongeveer 390 werklieden voorhanden. Maar indien Gent niet als het middenpunt van de linnenvoortbrengst kon gelden, dan bleef deze stad toch de markt waar men het lijnwaad van al de omliggende dorpen verhandelde. De voortbrenging van Kortrijk had vooral aan uitbreiding toegenomen. Te Oudenaarde vervaardigde men gebloemde tafeldoeken, door Rijselsche werklieden ingevoerd, dank zij de bemoeiingen van het stadsbestuur.

In het algemeen gesproken, was de linnenweverij, in deze tijden van economisch verval en herhaalde verwoesting, een zegen voor de buitenbevolking en een bron van welvaart voor het geheele land. Betrouwbare cijfers laten ons toe de uitbreiding dezer nijverheid met zekerheid na te gaan. In het begin der XVIII^{de} eeuw tot in 1720, schat men de stukken lijnwaad op de markten van Vlaanderen gebracht op 100.000. Gedurende het tijdperk 1735—1764, bedroeg dit cijfer voor de markt van Gent alleen van 55.000 tot 91.000 stukken, volgens de jaren. Maar buiten deze voornaamste markt bestonden er ook te Aalst, te

Ronse, Oudenaarde, Geeraardsbergen, Lokeren en name-
lijk ook te Kortrijk en te Brugge. Men schat, tusschen
1750 en 1765, op 200.000 stukken per jaar, het lijnwaad
dat geregeld op al deze markten verscheen, om naar
Frankrijk, Italië, Spanje en de Spaansche koloniën uitge-
voerd of in de andere Nederlandsche gewesten verbruikt te
worden: ieder stuk bedroeg gemiddeld 80 ellen. In 1765,
gaf de linnenweverij aan 200.000 Vlaamsche spinsters,
wevers en weefsters, meest op het platteland, bezigheid
en geheele of gedeeltelijke broodwinning: zoo zal het blij-
ven tot in het midden der XIX^{de} eeuw.

Niet minder dan de linnenweverij, hielp het kantmaken
in de behoeften van het Vlaamsche volk voorzien. In het
midden der XVI^{de} eeuw, is de Vlaamsche kant in Italië
en in Frankrijk, zoowel als in Duitschland en Engeland,
een gezocht weeldeartikel. In dit laatste land voerden de
Vlaamsche uitwijkelingen te Coniston het vervaardigen
van den Brusselschen kant in. Vroeger alleen beoefend als
tijdverdrijf door de vrouwen van de hoogere standen, was
aldus het kantmaken, bloemenmaken of speldewerken een
echte nijverheid geworden. Op het einde van de XVI^{de}
eeuw, waren de kantwerksters zoo talrijk, dat het magis-
traat van Gent, in uitvoering van een plakkaat van Phi-
lips II, op 21 Maart 1590, aan de meisjes boven de twaalf
jaar verbiedt kant te maken, « omdat vele meisjes zich
bezighouden met minutheyten, en alzoo de goede lieden
geen dienstmaagden meer konden vinden of ze te duur
moesten betalen ». Was de toestand werkelijk zoo erg, of
staat men hier enkel voor een gevolg van de schrikkelijke
uitwijking dier dagen? Wat er ook van zij, de kantnijver-
heid ging er te Gent niet door te niet. Want naar het
oordeel van al de geschiedschrijvers heeft geen nijverheid
in deze dagen van verslapping en inzinking, meer bijge-
dragen om in de Vlaamsche steden eenige weelde te
brengen.

In den tijd dat de groote uitvoernijverheden verdwenen
zijn, erlangt de kantnijverheid haar volle ontwikkeling:
de mode van de duurste en breedste kanten wordt in de
XVII^{de} eeuw algemeen. Maar evenals met het porselein en
met de tapijten, trachten de naburige landen kantmanu-

fakturen op te richten: Colbert wil er een in Frankrijk stichten en vestigt in 1665 twee honderd Vlaamsche kantwerkers te Alençon, den oorsprong van het vermaarde « point d'Alençon », evenals de hoogergemelde Vlaamsche uitwijking in Engeland aanleiding geeft tot scheppen van het « point d'Angleterre ». Te Versailles, mag niemand zich aan het hof vertoonen dan getooid met kant van de koninklijke manufaktur. Was de weg langs daar dus versperd, aan de Vlaamsche kant stond nog een ruim afzetgebied open: Deutschland, Holland, maar vooral Engeland; schier al de daar gedragen kant was uit Vlaanderen en Brabant herkomstig.

De XVIII^{de} eeuw bracht een grondige verandering in de mode: de kanten werden lichter, doorzichtiger en zoo mogelijk stijgt nog het verbruik van de kostelijke stof bij de bewoners van paleizen en kasteelen. Dit kwam in ruime mate ten goede aan de Vlaamsche kantnijverheid en zeker is er geen tijdperk waarin het kantmaken in en rond al onze Vlaamsche steden, Gent, Brugge, Ieperen, Brussel, Mechelen, Antwerpen, zoowel in de hoeven als in de huizen, kloosters en begijnhoven, zooveel handen in beweging bracht. Fabelachtige sommen worden aan dit weeldegoed besteed. De bescheiden over de hofhouding van Lodewijk XV en zijn opvolger bezorgen ons te dien aanzien bepaalde cijfers: het uitzet eener bruid van goeden huize, voor linnen met kant, bedroeg doorgaans 100.000 daalders; de kantbestellingen voor het bed van de koningin van Frankrijk beliepen, in 1738, over de 30.000 pond en werden elk jaar vernieuwd. Bij het huwelijk der oudste dochter van Lodewijk XV met den Infant van Spanje, in 1739, stijgt de rekening voor kleederen, linnengoed en kant tot 625.000 frank. En deze geldverspilling was bij adel en burgerij, niet enkel in Frankrijk, algemeen. Zeker kwam al deze kant niet uit Vlaanderen en Brabant; Engeland en Frankrijk leverden ook hun aandeel, maar de opgegeven cijfers bewijzen hoe groot en hoe algemeen het kantverbruik was en welk afzetgebied voor de voortbrengst van den kunstigen arbeid der Vlaamsche vrouwen open stond.

Verleent men ook octrooien voor nieuwe nijverheidstakken en stijgt allengs het getal der bedrijven buiten de

neringen, toch blijft de oude werkwijze van de ambachten die in de dagelijksche behoeften der stad voorzien, nog in volle kracht: de Regeering laat niet na de ambachten te beschermen, hun reglementen te verscherpen en goed te keuren. Naarmate de manufaktur in groei toeneemt en onrechtstreeks op meer dan een gebied 'de corporatieve voortbrengst bedreigt, bekomt de nering zoo mogelijk nog een strenger monopolisch karakter dan vroeger. Het ambacht drijft de bescherming van de belangen van den verbruiker zoo ver, dat deze er ten langen laatste door geschaad wordt. Zoo ontaardde de nijverheidspolitiek van het gildewezen in een kortzichtige en zelfzuchtige doenwijze. Het ambacht houdt met geweld een eeuwenoude techniek staande of wijzigt ze te langzaam, zoodat de nering thans den vooruitgang belemmert en het persoonlijk initiatief verlamt. Het schreed alzoo uit de middel-eenwen in den modernen tijd met tal van verouderde gedachten en gebruiken, onbewust van de voltrokken veranderingen, soms onmachtig deze zelfs te begrijpen, onbekwaam er zich aan te passen.

Geboren in de stedelijke inrichting, moest noodzakelijk de werkzaamheid van het ambacht zich tot deze beperkte maatschappij bepalen. Zoolang de stad als een op zich zelf volledige staatkundige en economische eenheid, de grondslag van de sociale inrichting was, kon het ambacht op voortreffelijke wijze de voortbrengst in overeenstemming met de plaatselijke noodwendigheden regelen. Maar van stonden aan dat de stad haar zelfstandigheid verloor en zich oploste in het breeder lichaam van den Staat, werd het ambacht in zijn groeikracht aangetast, onmachtig aan de nieuwe eischen dezer nieuwe menschheid te voldoen. De nering moest te gronde gaan en instorten met de politieke en economische wallen der stad, waarachter zij tot dan toe veilig geleefd had.

Bij deze uiterlijke oorzaken, kwam een innerlijke zich aansluiten; de groote verplichtingen in de stedelijke inrichting aan het ambacht opgelegd, en vroeger beschreven, verarmden de neringen, wanneer de baten niet meer zoo rijkelijk toevloeiden als in het bloeitijdperk. In dezelfde mate, nam de zelfzucht en de kastegeest der meesters toe,

zoodat het voortaan voor den leerjongen of knaap, die geen meesterszoon was, onmogelijk werd nog tot het meesterschap op te klimmen. Te Mechelen bekomen in 1603 de brouwers een keure, die bepaalt dat alleen de zoons of schoonzoons van meesters tot het ambacht zullen toegelaten worden.

De reglementen van de ambachten, die hun het monopolium van de voortbrengst van bepaalde voorwerpen verzekeren, geven nu aanleiding tusschen verwante ambachten tot gestadige betwistingen en langdurige processen. In 1709, moest de Raad van Vlaanderen uitspraak doen in een geding tusschen het ambacht der smeden en het magistraat van Brugge. De schepenraad wenschte op de markt een nieuwe vischmijn in te richten en had dit werk aan Luiksche werklieden toevertrouwd, ondanks het artikel 13 der statuten van het ambacht der smeden dat « eenieder verbiedt, op eene boete van 6 ponden parisis, van ijzer te koopen dat buiten de stad verwerkt is ». De Raad van Vlaanderen gebood de mijn weg te nemen; zij werd naar Sluis gezonden en aldaar verkocht. Men leze in Poffé's « Antwerpen in de XVIII^{de} eeuw » de vermakkelijke geschiedenis van den Brusselschen bakker, die andere brooden bakte dan die door het bakkersambacht van Antwerpen toegelaten.

Toen Jozef II zijn rondreis door zijn Nederlandsche bezittingen in het jaar 1781 deed, moest hij van wege de ambachten tal van klachten hooren, die een helder licht werpen op den toestand der neringen, kort voor hun afschaffing: de juweliers van Brussel vallen de merseniërs aan, omdat zij goud- en zilverboordsels verkoopen; de ketelslagers van Gent verlangen dat het den blikslagers zou verboden zijn aan hun voortbrengselen versiersels in koper aan te brengen; de metsers van Brugge vervolgen een beeldhouwer, die een grafschrift heeft gemaakt; de plekkers van Gent beschuldigen de metsers inbreuk te maken op hun werkvak; de handelaars in regenschermen van Brussel richten hetzelfde verwijt tot de merseniërs; de rijtuigmakers van Gent liggen gestadig in twist met de smeden, de wagenmakers en de gareelmakers; te Ieperen, kunnen de beenhouwers het met de pensiers niet eens.

worden. Te Antwerpen, betwisten de vischverkoopers aan de kruideniers het recht van gedroogden stokvisch en geweekten zalm te verkoopen. Te Gent staat het tusschen de broodbakkers en de peperkoekbakkers zoo erg, dat zij vragen gescheiden te worden. De beenhouwers van Veurne vragen dat het getal der meesters tot zes of zeven zou beperkt worden. De huidevetters van Mechelen, Antwerpen, Brussel, Gent en Brugge stellen samen een verzoekschrift op om de afschaffing der plattelandsche huidevetterijen te eischen. De vrije schippers van Gent, steunende op een voorrecht dat zij overigens in gebreke blijven te vertoonen, hadden te allen tijde den eisch gesteld dat vreemde schepen die door hun stad trekken, moesten overladen. In 1763, besliste de Oostenrijksche Regeering dat de doortocht van Gent voor de schuiten van Bergen en van Doornik die langs de Leie en de Opper-Schelde voeren, volkomen vrij zou zijn. In 1769, ontstonden daardoor onlusten onder de lossers en schippers, zonder eenig gevolg echter.

Maar gewoonlijk toonde het ambacht zooveel levenskracht niet en liet het misbruik voortwoekeren, machteloos tegenover de wassende tij der moderne nijverheidstoestanden en opvattingen. Zoo was van het ambachtswezen slechts de doode vorm, het omhulsel overgebleven. Zoo was die vorm langer geen passend kleed, maar een lomp geworden, die men op tijd en stond, zonder verzet, weg zou gooien.

Ook op ander gebied waren de ambachten gekortwiek. Aan de neringen was sedert lang hun krijgsmacht zoowel als hun politiek gezag ontnomen. Hun hoofdmannen werden allengs weer ambtshalve aangesteld en traden op als vertegenwoordigers van de Regeering. Soms ontstaan er tusschen de gouverneurs-generaal en de dekens der ambachten oneenigheden die leiden tot samenscholingen en onlusten, zooals in 1719, te Brussel, wanneer Frans Anneessens, de verdediger der monopolie-staatkunde, onthoofd werd; maar de beweging wordt niet meer door de groote levenwekkende en vrijheidlievende gedachten van voorheen gedragen en gaat telkens op in rook.

De schuttersgilden blijven overal bloeien in de steden en in de dorpen, maar zijn nog slechts de schaduw der

machtige krijgslighamen van vroeger. Zij vervullen soms de rol van een burgerwacht. En, wonderlijke keer der dingen, naarmate hun krijgskundige beteekenis afneemt, overdrijven zij hun krijgshaftig bedrijf, zij verschaffen zich pijpers, trommelaars en muziekkorpsen, onschuldige kanonnen, schitterende uniformen, pluimen en vederbossen, maar de oefeningen worden door vroolijke feesten en smakelijke smulpartijen, door plechtige optochten en luidruchtige uitstapjes vervangen.

De Omwenteling had in Frankrijk alle ambachten afgeschaft (1791); met de inlijving van België bij dit land, werden deze wetten ook te onzent toegepast. En weldra brachten de Fransche agenten van den fiscus de ambachts-huizen met hun kostbaarheden, de huizen en hoven der schuttersgilden, met hun meubels en kleinooden, in veiling. Hun meest eerbiedwaardige boeken, waar gedurende eeuwen de dekens met liefdevolle zorg elke wijziging aan de statuten hadden aangeteekend, de keuren, waaraan meesters en knapen gelijk aan eigen vleesch en bloed gehecht waren, werden verscheurd om er kardoezen mede te maken. Hun oude standaarden, getuigen van zooveel vreugd en zooveel grootheid, naar Parijs overgebracht, versierden tot 1815, de gewelven van de kerk der Invalieden, als trofeeën veroverd op de vijanden van de vrijheid...

BIBLIOGRAPHIE.

Tot grondslag van deze schets diende **Henri Pirenne's** voortreffelijke Geschiedenis van België (Nederlandsche vertaling door Richard Delbecq). Deel I, II, III. Gent (1902—1908), die wij in zekere hoofdstukken schier woordelijk volgden. Verder, vermelden wij hier, onder vele andere geraadpleegde werken, degene waaraan wij vooral bijzonderheden en feiten ontleend hebben. Voor 1 en 2, *Het landbouwtijdvak en ontstaan van de steden*: behalve het hoogervermeld werk van Pirenne, *Histoire du Meurtre de Charles le Bon* (Paris 1891) en *Le soulèvement de la Flandre maritime en 1323—1326*, (Bruxelles 1900), van den zelfden geschiedschrijver. **Raoul Blanchard**, *La Flandre* (Paris 1906). **F. de Potter** en **J. Broeckaert**, *Geschiedenis van den Belgischen Boerenstand* (Brussel 1880). **G. des Marez**, *Etudes sur la propriété foncière dans les villes du moyen-âge et spécialement en Flandre* (Gand 1898). **E. de Borchgrave**, *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Allemagne* (Bruxelles 1865). *Idem*, *Histoire des colonies belges qui s'établirent en Hongrie et en Transylvanie* (Bruxelles 1871). **A. Wauters**, *Histoire des environs de Bruxelles* (Bruxelles 1855).

3. *De Vlaamsche Lakennijverheid*: **Pirenne**, *Geschiedenis I*, en de allergewichtigste bronnenverzameling: **G. Espinas** et **H. Pirenne**, *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre*. (Bruxelles I. 1906: Brugge bladz. 342—608. *Idem* II. 1906, Gent: bladz. 366—648).

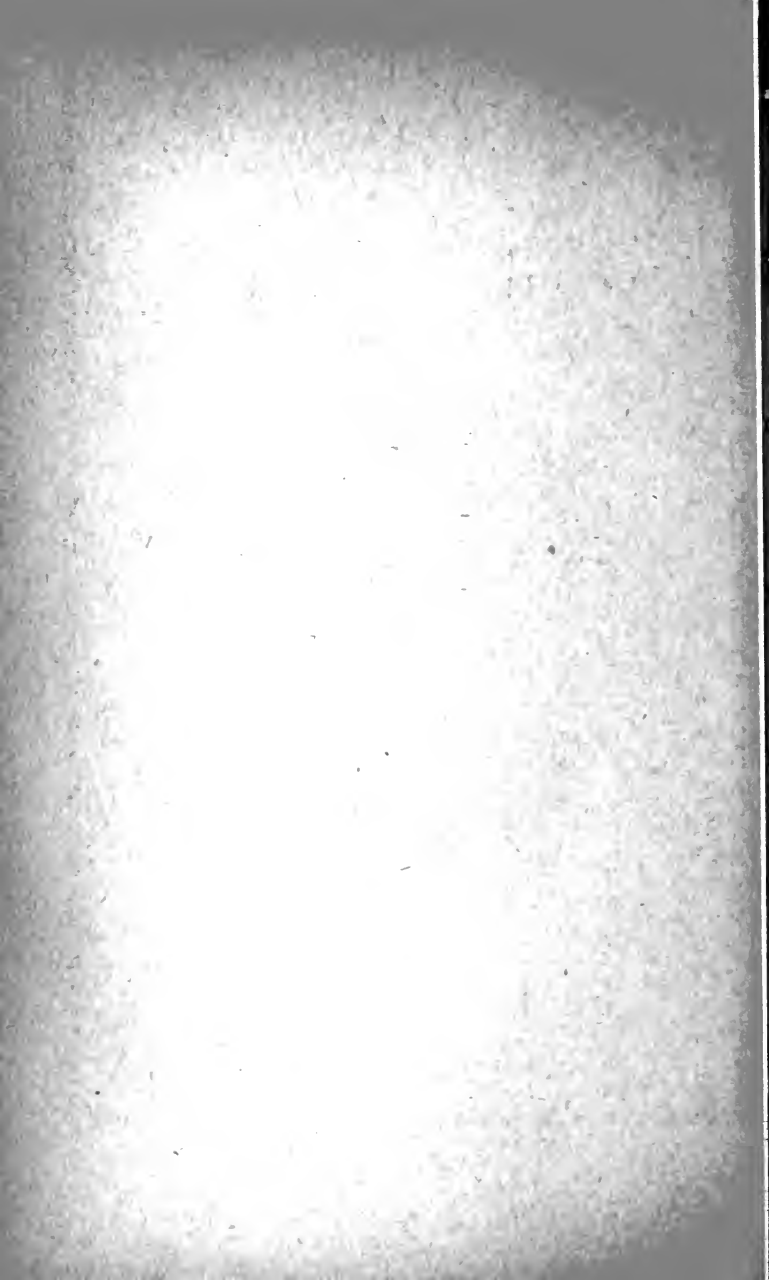
4, 5, 6, 7. *Ambachten en Neringen*: **G. Espinas** et **H. Pirenne**, *Documents*. **J. Huyttens**, *Recherches sur les corporations gantoises* (Gand 1861). **J. Gailliard**, *De Ambachten en Neringen van Brugge* (Brugge 1854). **Felix de Vigne**, *Mœurs et usages des corporations de métiers* (Gand 1857). *Idem*, *Recherches historiques sur les costumes civils et militaires des gildes et des corporations de métiers* (Gent 1847). **L. van der Kindere**, *Le Siècle des Artevelde* (Bruxelles 1879), ook in het Nederlandsch: *De Eeuw der Arte-*

velden (Gent 1893). **G. des Marez**, L'organisation du travail à Bruxelles (Bruxelles 1904). **G. Espinas**, Jehan Boine Broke, Bourgeois et drapier douaisien (in: Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. II Band, Leipzig 1904).

8. *De Vlaamsche bloeitijd*: **Pirenne**, Geschiedenis II. **J. Vuylsteke** en **N. de Pauw**, De Rekeningen der stad Gent. Tijdvak van Jacob van Artevelde (Gent 3 dln. 1874—1885). *Idem*, Tijdvak van Philips van Artevelde (Gent 1893). **G. des Marez**, Les luttes sociales en Flandre (in Revue de l'Université de Bruxelles, 5me année, Bruxelles 1900). **H. Pirenne**, Les anciennes démocraties des Pays-Bas (Paris 1910). **J. Cuvelier**, Le dénombrement des foyers en Brabant (Bruxelles 1912).

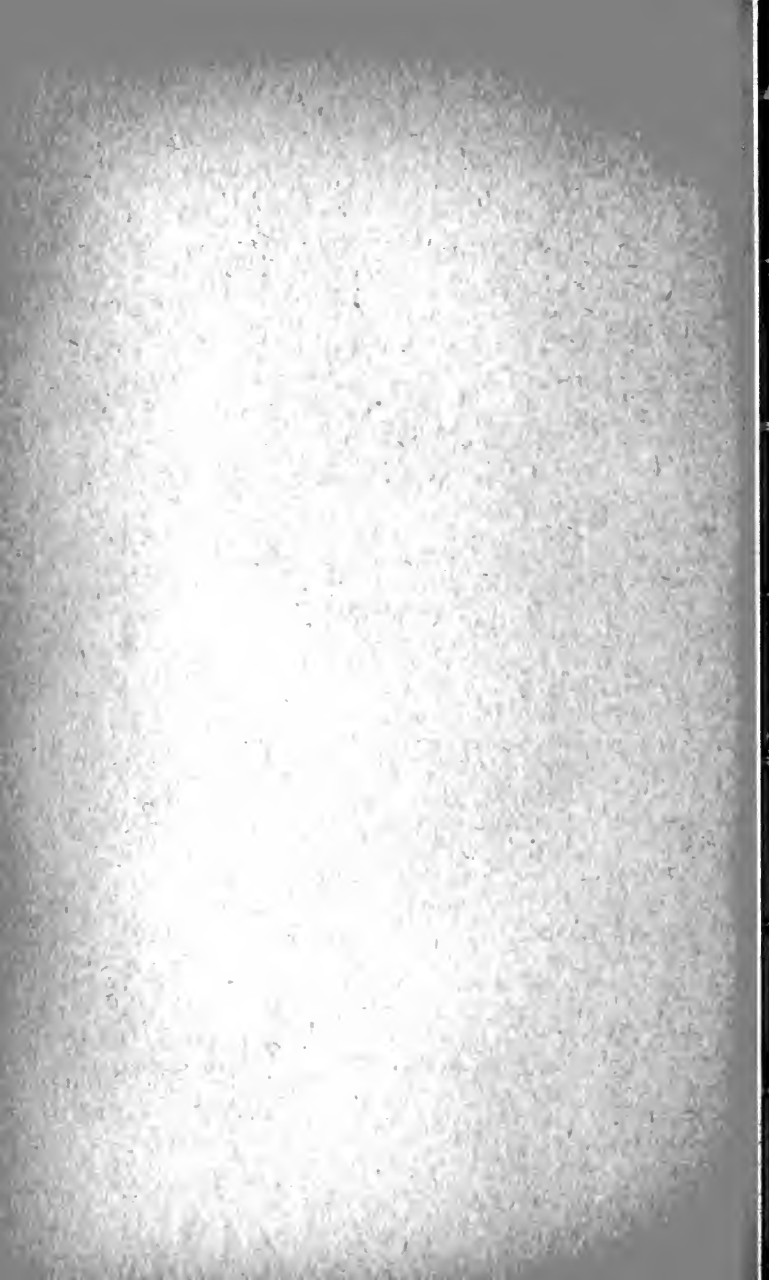
9 en 10. *De ondergang der lakennijverheid en, Vlaanderen en Brabant in de XVI^{de} eeuw*: **Pirenne**, Geschiedenis III. **P. Fredericq**, De Nederlanden onder Keizer Karel (Gent 1885). **V. Fris**, Vlaanderen omstreeks 1530 (Gent 1910). **Ch. de Zuttere**, Etude économique (in: Enquête sur la pêche maritime en Belgique. I. Bruxelles 1909).

11. *Het tijdperk van verval*: **J. Vuylsteke**, Historiebladen (Gent 1904). **E. Gossart**, L'établissement du régime espagnol dans les Pays-Bas (Bruxelles 1905). **V. Brants**, Albert et Iabelle (Louvain 1910). **Hubert**, Voyage de l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas (Bruxelles 1900). **E. Dubois**, L'industrie du tissage du lin dans les Flandres (les Industries à domicile en Belgique, vol. II, Bruxelles 1900). **P. Verhaegen**, La Dentelle. (Idem. Vol. IV, Bruxelles 1902). *Le Voyageur dans les Pays-Bas autrichiens ou Lettres sur l'état actuel de ce pays* (Amsterdam 1782, vol. VI). **J. Shaw**, Sketches of the history of the Austrian Netherlands (London 1786). *Idem*, Essai sur les Pays-Bas autrichiens (Londres-Bruxelles 1796). **E. Poffé**, Antwerpen in de XVIII^{de} eeuw (Gent 1895).

VLAANDEREN'S ECONOMISCHE
ONTWIKKELING IN HET HEDEN

I. — ALGEMEENE BESCHOUWINGEN.

Uit de weeën en den chaos door de Fransche Omwenteling hier te lande teweeggebracht, ontstonden nieuwe toestanden, die in het economisch zoowel als in het staatkundig leven voor altijd met het verleden braken. De enkele overblijfsels van de feodale rechten op het platteland, het verzwakte ambachtsstelsel en de octrooien en voorrechten in de nijverheid, moesten de plaats ruimen voor de zegevierende handels- en nijverheidsvrijheid en het alleenzalmakend individualisme.

Met het Keizerrijk kwam althans de innerlijke vrede en bloeiden nijverheid en scheepvaart — de Schelde was nu weer vrij — plotseling weer op.

De katoennijverheid bereikte te Gent een fabelachtigen bloei. Antwerpen zag werven en dokken als bij tooverslag ontstaan. De gebeurtenissen van 1814 verengden weliswaar de afzetmarkt der Gentsche fabrikanten, doch vergoeding werd weldra gevonden in de Hollandsche koloniën. Men was pas van de crisis gekomen, of daar brak de Belgische Omwenteling los. En nu begon voor de Vlaamsche gouwen een dertigjarig tijdvak van zoo verregeaande ellende, zooals zij sedert lang er geen meer hadden gekend.

Koning Willem had met een wonderbare krachtdadigheid en volle bewustheid van de economische eischen alle maatregelen doorgedreven die de stoffelijke heropbeuring der Zuidelijke Nederlanden konden bewerken. De vorst der Vereenigde Nederlanden was op dit gebied zijn tijd verre vooruit en vond slechts in de allerlaatste jaren een evenbeeld in de alom zoo geroemde toewijding van Leopold II.

Valt het dan te verwonderen dat de Omwenteling, die het zeer kunstig uitgewerkt economisch systeem van den Oranjevorst ontredderde, een hevige crisis teweeg bracht: achteruitgang van den handel, staking van de industriele bedrijven, verlies van het krediet, werknoed voor duizenden arbeiders, ziedaar eenige der onmiddellijke gevolgen van den opstand.

Bittere klachten werden te allen kant vernomen, tot in het Congres: « Kortom onze economische toestand was bloeiend », verklaarde aldaar Lardinois, van Verviers, « de Omwenteling heeft alles omvergeworpen en wij zijn bezig een nieuw gebouw op te richten ».

Dat oprichten duurde vrij lang. De Regeering viel in de handen van politiseerende advocaten die geen begrip hadden van de stoffelijke eischen van ons volk en die tot de taak, hun door de omstandigheden opgedrongen, noch voorbereid, noch opgewassen waren.

Juist na 1830 begon in ons land de ontwikkeling van de techniek en het ontstaan der fabriekmatige voortbrenging. Op stoffelijk gebied greep een ommekeer plaats, die voor Vlaanderen dezelfde noodlottige gevolgen meebracht als de politieke omwenteling van 1830 op het geestesleven der Vlamingen, door de verdrukking der taal. Vlaanderen was van ouds een streek van bloeienden landbouw en van winstgevende kleine nijverheid; spinnen en weven waren hier inheemsch. Beide takken, landbouw en handwerk, waren innig verbonden: de landbouwer was tevens vlassbewerker, vlasspinner en lijnwaadwever. De uitvinding der stoomspinnerij, de langzamere ontwikkeling der mechanische weverij, deden allens een aanzienlijke bron van welvaart voor de Vlaamsche bevolking opdroogen. Toen nu daarbij nog de landbouw te kort schoot en de oogst mislukte, bleef er voor de Vlaamsche arbeidersbevolking geen uitkomst meer.

Dit gebeurde in de jaren 1845-47. Geen land ter wereld heeft meer geleden onder het grootworden der hedendaagsche industrie. Wat in vroeger tijden den roem en den rijkdom van de Vlaamsche gewesten schiep, spinnerij en weverij, werd met de nieuwe productiewijze een vloek voor dezen. De moderne ontwikkeling, bezongen als een tijdperk van bloei en vooruitgang voor de menschheid in het algemeen, voltrok zich in België ten nadeele van de Vlaamsche bevolking, want die ontwikkeling moest juist dat vernietigen waarin Vlaanderen tot hiertoe zijn bestaan vond.

Eenige cijfers zeggen meer dan vele bladzijden; zoo

deze, door ons samengebracht, die op vijftig jaar afstand de bevolking verdeelen naar de bron van het inkomen.

In het Rijk waren in 1846 en in 1895-1900

Personen die hun bestaan vinden in	1846	1895-1900	Op 10.000 inwoners	
			1846	1895-1900
Landbouw	1.077.000	1.200.000 (1895)	2483	1819
Nijverheid	430.000	1.000.000 (1896)	991	1509
Handel	122.000	398.000 (1900)	282	603
Huisnijverheid	270.000	118.000 (1896)	623	179

Zoo hebben de groote takken landbouw en huisnijverheid, die overwegend Vlaamsch zijn, voor de huisnijverheid absoluut — voor beide betrekkelijk — afgenomen!

In ditzelfde tijdperk is de nijverheidsbevolking meer dan verdubbeld; terwijl voor de algemeene bevolking de aanwas de helft bedraagt (van 4.337.000 tot 6.596.000) is de ontwikkeling van het gedeelte der bevolking in de nijverheid werkzaam, absoluut veel sneller. Doch wat nog meer de vlucht der industrie kenschetst in die vijftig jaren (1846-1896) is de toename der beweegkracht die meer dan tienmaal grooter werd en van 40.000 tot 430.000 P. K. steeg. Het arbeidsvermogen van de paardekracht als werkeenheden wordt gewoonlijk met dat van tien man gelijkgesteld. Naar dien maatstaf bedroeg de gansche productieve kracht der nijverheid in 1846, 1.060.000 werkers, in 1896, 5.400.000 werkers.

Welnu deze grootsche industrieele ontwikkeling gebeurde grootendeels ten bate van het Walenland. Wat in Vlaanderen crisis en honger bracht, was oorzaak van de opkomst van de Waalsche streken van ons land.

Wat werd er nu gedaan om in Vlaanderen de zieltoegende handnijverheid door een andere bron van inkomsten te vervangen: nu bood zich aan de staatsmanskunst een goede gelegenheid om zich te toonen. Weinig of niets werd er verricht.

Op een uur van de kust liepen duizenden rond met hongerige maag, zich voedend met gras of loof uit de velden gerukt (1847).

En daar lag de zee met haar onuitputtelijke schatten,

open voor alle krachten: de zeevisscherij werd met schandelijke onverschilligheid verwaarloosd. De scheepvaart kwam slechts in aanmerking als vervoermiddel der nijverheidsprodukten, niet als Vlaamsch, als nationaal bedrijf.

Tientallen van jaren waren van noode om de door de economische omwenteling geteisterde en geknakte Vlaamsche bevolking weer op te beuren.

De crisis heeft niet alleen diepen invloed op het stoffelijk leven van ons volk geoeffend, doch ook op zedelijk gebied liet zij gedurende lange jaren hare sporen na. Zij drukte haar stempel op een verzwakt geslacht, dat door lichamelijke ontberingen uitgeput, onder stoffelijke zorgen opgegroeid, door de armoede getemd, met slaafsche onderworpenheid zich alles liet welgevallen.

In het laatste kwart der negentiende eeuw doorstond Vlaamsch-België nogmaals een crisis, niet even akuut als de vorige, maar niet minder rijk aan gevolgen: de landbouwcrisis, die de hoofdbron van Vlaanderen's bestaan aantastte. En weer sukkelde het volk in armoede voort, zonder dat men ernstig aan het werk ging om nieuwe wegen te openen.

« Dat ziekelijk verzwakt volk, dat zich de vreemde taal liet opdringen, vond ook geen kracht om zijn stoffelijk belang te doen gelden, en bleef met dezelfde verduldigheid zoowel onder het stoffelijk als onder het zedelijk onrecht gebukt. » (Vuylsteke: de Grondbelasting, herdrukt in *Klauwaert en Geus*. Gent, 1905.)

Buiten die hevige crisis moest men immers afrekenen met de onkunde en de partijdigheid der regeeringsmannen en der Waalsche bureaucratie.

Zij bekreunden zich weinig om Vlaanderen's welvaart, wiens taal zij verdrukten, en begunstigten openlijk de Waalsche gewesten, waar zij thuis hoorden. Al de handelsovereenkomsten, al de tarieven van dat tijdvak van vergedreven protectionisme waren ten nadeele der Vlaamsche nijverheid. Dit geschiedde niet immer met voorbedachten rade. Onze bewindsmannen bewogen zich naar den geest des tijds. Alle staatslieden van het vasteland keken zich blind op Engeland's nijverheidsontwikkeling: de groot-industrie moest kost wat kost bloeien. En om de

brandstof bij de hand te hebben, vestigde zij zich in de koolstreken, te onzent in het Walenland. Zoo ontstond van vóór Bergen tot boven Luik een lange strook fabrieken, glasblazerijen en hoogovens. De hegemonie die van de vroegste middeleeuwen aan Brabant en Vlaanderen had toebehoord, ging over tot de minder vruchtbare en vroeger dun bevolkte streken van het Walenland. Ziedaar, al let men er zoo zelden op, een der groote oorzaken van het overwicht van het Waalsch element en van de Fransche taal na 1830.

Doch de reactie kwam, van menige zijde. De val der Orleans en de welgekende veroveringsplannen van Napoleon III koelden de verregaande erkentelijkheid der Belgische regeeringen voor Frankrijk: door de Duitsche overwinningen van 1870 bekwam de Germaansche stam, ook in België, een ongekenden luister.

Vroeger reeds, wekten de beste onder Vlaanderen's kinderen, het nationaliteitsgevoel en wonnen allengs hun stambroeders voor hun denkwijze. In 1869, vestigde het parlamentslid Jhr. A. de Maere de aandacht op den achterlijken toestand van het Vlaamsche volk. Zijn woorden maakten indruk, evenals de meesterlijke statistieke beschrijving van Julius Vuylsteke, die in 1870 door het *Willems-Fonds* uitgegeven en verspreid werd. Zoo werkte onrechtstreeks de Vlaamsche beweging voor Vlaanderen's stoffelijke belangen. Zij was dus wel meer dan een zuivere taalbeweging en kreeg daardoor de beteekenis van een sociale beweging. Langzamerhand verbeterde de economische toestand. De stoffelijke en zedelijke sporen van de jaren '40 verdwenen; er kwam meer evenwicht in de Belgische huishouding.

En zie! Weer doet zich een kans voor om de verlorene plaats terug te winnen met de ontdekking van een uitgestrekt kolenbekken in het Vlaamsche land, in de provinciën Antwerpen en Limburg. Door die economische gebeurtenis wordt de meest Vlaamsche stad, Antwerpen, met haar reeds zoo gunstige ligging voor het zeeverkeer, een der grootste steden, zooniet de grootste — tevens handels- en nijverheidscentrum — van het vasteland. Zou

het werkelijk « dagen » voor onze sedert 75 jaar zoo beproefde en zoo verwaarloosde Vlaamsche bevolking?

De volgende bladzijden willen zijn een aansporing en een opwekking om de komende gunstige gelegenheid te benuttigen. Het geldt niet meer een belang van een enkele provincie, het geldt de toekomst van den Nederlandschen stam in België. De geschiedenis van het verlopen tijdvak heeft ons geleerd dat volkswelvaart en gezond en fier volksbestaan samengaan. Wij zagen dat de economische macht een factor van overwegende beteekenis wordt in een land waar de eene helft van het volk de andere dreigt te verdringen of te onderdrukken, in zijn taal en beschaving. De Vlamingen hebben er alle belang bij, economisch sterk te wezen.

BIBLIOGRAPHIE.

Deze bibliographie wil noch volledig, noch systematisch zijn.

In de vermelding der bronnen is alleen het voornaamste opgegeven; er werd uitzondering gemaakt voor enkele vraagstukken waarvoor in de belichaming geen voldoende ruimte beschikbaar was, zooals het Vlaamsche kolenbekken, het landbouwonderwijs, het handelonderwijs, de wetenschappelijke landbouw. Voor deze vraagstukken is de bibliographie uitvoeriger. Nagenoeg alle cijfers werden aan de hoofdwerken der Belgische statistiek ontleend, maar gewoonlijk omgewerkt met het bijzondere doel steeds de Vlaamsche provinciën afzonderlijk te bestudeeren.

Hier volgt dan een korte ontleding der statistieke bronnen door ons benuttigd:

I. DOCUMENTS STATISTIQUES. Onder dien naam zagen tusschen 1836 en 1841 vier boekdeelen het licht, door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken uitgegeven, welke cijfers bevatten over bevolking, nijverheid, handel, landbouw en scheepvaart of over enkele dier onderwerpen. De uitgave van 1840 die ons de volledigste toescheen werd door ons benuttigd:

Documents statistiques sur le Royaume de Belgique, 5e publication officielle. Bruxelles, Van Dooren frères, 1840.

Behalve deze uitgave werden eenige gegevens voor het begin

der XIX^{de} eeuw ontleend aan de zoo gewichtige statistiek door de Fransche prefecten van beide Vlaamsche gewesten opgemaakt en verschenen onder den titel van *Statistique Générale de la France* :

Mémoire statistique du département de l'Escaut, adressé au Ministère de l'Intérieur d'après ses instructions par M. Faipoult, préfet de ce département. Publié par ordre du Gouvernement à Paris à l'Imprimerie Impériale an XIII (onafgewerkt).

Id... *Mémoire statistique du département de la Lys*, par M. C. Viry, préfet..... à Paris. A l'Imprimerie Impériale an XI.

II. OPTELLINGEN. Op 15 October 1846 werd de eerste algemeene optelling sedert de stichting van het Belgische Rijk ondernomen. Deze maatregel werd vernieuwd in 1856-66-80-90 en in 1900 voor wat de algemeene bevolking aangaat, in 1866 en 1880 werden ook de landbouw en de nijverheid opgeteld. In 1895 greep een afzonderlijke optelling voor den landbouw plaats en in 1896 een afzonderlijke voor de nijverheid.

De drievoudige telling van 1846 (Bevolking-landbouw-nijverheid) laat niets aan nauwkeurigheid te wenschen over. Zij werd overigens door A. Quetelet zelf bestuurd. Wij hebben die optelling gebruikt als grondslag voor alle vergelijkingen met de gelijkaardige optellingen van 1895, 1896 en 1900.

Recensement général (15 octobre 1846). *Population* publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Th. Lesigne, 1 vol. in 4°, 1850.

Industrie, id., 1 vol. in 4°, 1851.

Agriculture, id., 4 vol. in 4°, 1850.

Recensement général (31 décembre 1900). *Population*, Bruxelles, 1903, 2 vol. in 4°, publié par le Ministère de l'Intérieur et de l'Instruction publique.

Agriculture, recensement général 1895, publié par le Ministère de l'Agriculture et des Travaux publics. Bruxelles 1898-1901, 5 vol. in 4° et un atlas.

Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896), publié par le Ministère de l'Industrie et du Travail. Bruxelles 1900-1903, 18 vol. in 4° et un atlas.

III. VERSLAGEN OVER DEN TOESTAND VAN HET LAND.

Drie dergelijke uitgaven zijn opvolgentlijk verschenen ; een vierde uitgave is in bewerking, tot hiertoe verschenen twee deelen : *Exposé de la situation du Royaume de 1876 à 1900*. Tome I (Etat

géographique, Etat politique). Bruxelles, Becquart-Arien, 1907.
Tome II (Etat de la population). Bruxelles, Piquart, 1912.

Exposé de la situation du Royaume (1841-50), publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Lesigne, 1852, 1 vol. in 4°.

— Id. (1851-1860). Bruxelles, Th. Lesigne, 1865, 3 vol. in 4°.

— Id. (1860-1875), publié par la Commission Centrale de statistique. Bruxelles, Lesigne, 1885, 2 vol. in 8°.

Het tweede « *Exposé* », dat als volledigheid en bewerking verre boven het derde staat, diende tot grondslag voor Vuylsteke's *Statistische Beschrijving van België* (1870).

De andere officieele uitgaven, verslagen van Commissiën zullen vermeld worden in het gedeelte waarop zij betrekking hebben.

Om de bibliographie niet te rekken worden de Handelingen van Kamer en Senaat, alhoewel meermaals geraadpleegd, niet vermeld, alsook de *Histoire parlementaire de la Belgique* van Louis Hyman (Bruxelles, Bruylant-Christophe), Tome I, 1878 en volgende.

IV. ANDERE WERKEN VAN ALGEMEENEN AARD. M. Josson. Onthullingen over de Belgische Omwenteling van 1830, Antwerpen, Janssens, 1903.

Baron de Keverberg, Gouverneur de la Flandre Orientale. *Essai sur l'indigence dans la Flandre Orientale*. Gand 1819.

Enquête sur la condition des classes ouvrières de 1843. Bruxelles, Lesigne 1846-48 (tome III, Heymans et Mareska. Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans la manufacture de coton à Gand).

La Flandre libérale, revue, année 1846. La classe ouvrière et l'indigence dans la Flandre Orientale.

L. Wolowski. *Etudes d'économie et de statistique*. Paris, Guillaumin 1848 (1re partie, Lettre sur la Belgique. Première lettre 17 août 1847: le paupérisme des Flandres).

Dupectiaux. *Mémoire sur le paupérisme dans les Flandres*. Bruxelles, Hayez 1850.

Travaux de la commission royale pour l'amélioration du sort des classes ouvrières et indigentes du pays. Bruxelles, Weissenbruch, 1847.

P. C. Vander Meersch. *De l'état de la mendicité et de la bienfaisance dans la Flandre Orientale depuis le règne de Marie-Thérèse jusqu'à nos jours*. Bruxelles 1852.

J. Vuylsteke. *Korte statistieke beschrijving van België*. Gent 1870 (Inleiding herdrukt in *Historiebladen*, Bloemlezing uit de

historische prozaschriften en gedichten, Gent 1904). Onder den titel « Vlaanderen's toestand rond 1870 ».

P. Hamelius. Histoire politique et littéraire du mouvement flamand. Bruxelles, Rosez Z. J. (1894?)

Rutten. La population belge depuis 1830. Louvain, Peeters 1899.

M. Wilmotte. La Belgique morale et politique (1830-1900). Paris, Colin 1902.

R. Blanchard. La Flandre. Étude géographique de la plaine flamande. Paris, Colin, 1906.

La Belgique. Institutions. Industrie. Commerce. Bruxelles, J. Goemare, 1905. (Uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid, ter gelegenheid van België's vijf en zeventigjarig onafhankelijk bestaan).

B. Seebohm Rowntree. Land and labour. Lessons from Belgium. Londen, Macmillan and Co, 1910 (in het Fransch onder den titel: Comment diminuer la misère? Paris, Giard et Brière, 1910.)

J. S. Lewinski. L'évolution industrielle de la Belgique. Bruxelles, Misch et Thron, 1911. (Thans het volledigste werk van dien aard, met uitvoerige bibliographie.)

Annuaire statistique de la Belgique publié par le Ministère de l'Intérieur et de l'Instruction publique. Jaarlijksche uitgave.

II. — DE NIJVERHEID.

Wij doelden reeds met een enkel woord op de ongehoorde ontwikkeling der fabrieksnijverheid in de verlopen drie kwart eeuw. Maar de vraag rijst nu op: welk was het aandeel der Vlaamsche gewesten in dezen bloei? De voortreffelijke nijverheidsoptelling van 1846, de eerste na 1830, laat ons toe in eenige trekken den toestand vóór 50 jaar te schetsen en de nijverheidsoptelling van 1896, die in nauwgezetheid die van 1846 ten minste evenaart, geeft ons het middel aan de hand om den afgelegden weg met juistheid in oogenschouw te nemen.

Tot in het begin der XIX^{de} eeuw was het tamelijk onverschillig waar de nijverheid zich vestigde van het oogenblik af, dat verkeersmiddelen en goedkoope of geschikte arbeidskrachten voorhanden waren: de volkrijkste streken, vooral de steden, waren de zetels der industrie. Met de toepassing van de stoomkracht in de nijverheid en het vervangen van handenarbeid door machienearbeid veranderde dit alles: de kolenrijke provinciën werden de zetels der nieuwe grootindustrie. Dit wordingsproces was in vollen gang in 1846. De *kolen-*, *ijzer-* en *glasnijverheid* namen snel toe en telden reeds een groot aantal werklieden in de Waalsche provinciën.

De kolennijverheid gaf in 1846 werk aan 46.000 arbeiders en de opgedolven stof bedroeg reeds 6 millioen ton, ter waarde van 60 millioen frank (in 1900, 23.5 millioen ton, ter waarde van 408 millioen frank; in 1903, 23.8 millioen ton, ter waarde van 310 millioen frank; in 1907, 23.7 millioen ton, ter waarde van 399.8 millioen frank. Aantal werklieden voor 1903, 139.600; voor 1907, 142.700).

De ijzer-industrie (hoogovens en machienbouw) was in 1846 in volle ontwikkeling en verschaftte werk aan 20.000 arbeiders.

Beide nijverheidstakken mochten zich verheugen in de vaderlijke bescherming der regeering. Vóór 1830 stelde reeds Willem I alles in het werk om ze vooruit te helpen, niet zelden met geld uit eigen beurs. Zoo kwam door zijn

tusschenkomst de groote maatschappij Cockerill te Seraing tot stand, alsook de glasblazerij van de Val-St-Lambert. De « Société générale pour favoriser l'industrie nationale » was insgelijks zijn werk. (Koninklijk Besluit van 20 Aug. 1822.) IJzer en kolen werden na 1830 door hooge invoer-rechten beschermd.

De Vlaamsche gewesten bezaten geen kolenmijnen, en nevens den landbouw, de handwerklieden en de kleinere nijverheidstakken, die steeds in dichtbevolkte streken voorhanden zijn, vond men er slechts één groote nijverheid, de spinnerij en weverij, de bewerking van vlas, hennep en katoen. In 1846, ondanks de netelige toestand, waarin toen reeds een gedeelte der textielnijverheid zich bevond, was het spinnen, weven en verven op verre na de grootste nijverheidstak van het land. Volgens de optelling van dat jaar waren er 336.447 spinners en wevers, zoowel te huis als in de fabrieken: ongeveer 160.000 vlasspinneren en -spinsters, en 66.000 lijnwaadwevers. Houdt men slechts rekening met de fabriekmatige productie en de zelfstandige voortbrengers, dan bekomt men volgende reeks cijfers, die de verhouding aanduiden van de verschillende groote nijverheidsgroepen. Om dadelijk de grondige verandering te voelen, in de laatste vijftig jaren voltrokken, brengen wij er de cijfers van 1896 tegenover.

Nijverheidstakken (fabrieken en zelfstandige voortbrengers, de huysindustrie niet inbegrepen.)	Aantal werklieden in		Vermoederling	Vermindering
	1846	1896		
Vlasnijverheid	60.000	22.900	—	260 t. h.
Kolennijverheid	45.800	116.500	254 t. h.	
Metaalnijverheid	19.900	93.200	466 »	
Wolnijverheid	16.500	24.200	147 »	
Katoennijverheid	11.900	49.400	160 »	
Steengroeven	9.900	38.400	385 »	
Glasnijverheid	3.700	22.800	613 »	

De industrie heeft zich niet ten gunste der Vlamingen ontwikkeld, want in 1846, zoowel als nu, was de textielnijverheid het Vlaamsch industrieel bedrijf bij uitnemendheid: welnu voor de textielnijverheid is een aanzienlijke achteruitgang uit de hooger opgegeven cijfers waar te nemen. Die verandering heeft zoo diep ingewerkt op het wel en wee onzer Vlaamsche bevolking dat het noodig is, al is het maar in korte trekken, deze evolutie te schetsen.

1. — De vlasnijverheid.

Het spinnen van het vlas en het maken van lijnwaad waren in Vlaanderen sedert het einde van de middeleeuwen de voornaamste bedrijven, nevens den landbouw, van het platteland. Het vlas werd door den landman op eigen akker gewonnen, door hem geroot en gezwingeld, door zijn vrouwelijke huisgenooten gesponnen en in de wintermaanden, als de groeikracht slaapt en het veld verlaten is, door hem op zijn eigen weefgetouw vervaardigd.

Klonk niet het lied der boeren nog in de XVII^{de} eeuw?

Wij boeren en boerinnen,
 Wij wercken dagh en nacht,
 Wij ploeghen en wij spinnen,
 En wij zingen uter macht:
 Geef lieve Heer ons cost en cleer
 Het Hemelryck — en dan niet meer.

De landman bracht het lijnwaad ter markt evenals boter en groenten en verkocht het, of rechtstreeks aan de verbruikers, of aan opkooopers, die er verder handel in dreven. Gent was de voornaamste markt voor het lijnwaad. Al de omliggende dorpen tot verre in West-Vlaanderen en tot uit Zeeland brachten hun lijnwaad alle Vrijdagen op de Vrijdagmarkt te Gent: deze wekelijksche markt had in dien tijd meer beteekenis dan vele jaarmarkten.

Zonder echter den bloei der katoennijverheid te evenaren bleef in het begin der XIX^{de} eeuw de vlasnijverheid een voorname bron van welvaart voor de Vlaamsche gewesten. Na 1815 neemt het bewerken van het vlas nog meer uitbreiding. Zoo geeft een betrouwbare statistiek enkel voor Oost-Vlaanderen in 1825 opgesteld, 31.597 weefgetouwen op of evenveel lijnwaadwevers. Elk getouw eischte liet werk van 5 spinsters, dit maakt in het geheel 158.340 werksters. Verder waren er 26.390 kinderen, vrouwen en grijsaards met het bommen, spoelmaken en scheren werkzaam; 49.862 vrouwen hielden zich bezig met het garendraaien en 35.200 met voorbereidende werkzaamheden voor het spinnen. Oost-Vlaanderen zou dus te dien tijde

met de vlasnijverheid aan ongeveer 300.000 menschen werk gegeven hebben. Doch de nijverheid had haar glanspunt bereikt. Weldra kwamen een reeks slagen haar treffen en haar voor altijd van haar eeuwenouden luister berooven. Eerst was het de Omwenteling van 1830, die door de scheuring met Holland, de reeds enge afzetmarkt nog nauwer maakte, zonder eenig economisch voordeel in de plaats te brengen. Daarna waren het de hooge Fransche invoerrechten, die meer en meer den uitvoer van het Vlaamsche lijnwaad naar dit land bemoeilijkten. En Frankrijk was in dien tijd juist de grootste, zooniet de eenige koper van Vlaamsch lijnwaad. In 1825 verkocht men aan dat land 4.285.220 kgr. ongebleekt linnen op een totale aankoop door Frankrijk in den vreemde gedaan van 4.500.000 kgr. en 81.263 kgr. wit lijnwaad op 131.990 kgr. uit den vreemde ingevoerd. — Anders gezegd, wij leverden aan Frankrijk voor 30.810.000 frank op 32.819.000 frank door dat land aan den vreemde gekocht. De markt van Nederlandsch-Indië was nu ook gesloten. De woelingen in Zuid-Amerika, als gevolg van de vrijheidsoorlogen, deden ook geen goed.

En buiten deze dubbele crisis — politieke en economische — voegde zich thans de omwenteling in de techniek der spinnerij, die Vlaanderen voor lange jaren in een afgrond van weeën zou dompelen. Rond 1820 werd het mechanische natspinnen, d. i. spinnen met heet water, uitgevonden door Philippe de Girard, in Engeland toegepast: twintig jaar later bezat Engeland meer dan één millioen spinnen en begon het vasteland met zijn vlagarens te overstroomden.

In 12 jaar, van 1825 tot 1837, steeg de Engelsche uitvoer naar Frankrijk van het bespottelijk cijfer van 161 kgr. in het eerste jaar, tot 3.199.917 kgr. in het laatste. De uitvoer der linnen weefsels groeide in dezelfde mate aan. Van 1009 kgr. tot 476.460 kgr. En dit, wanneer de Belgische garen- en lijnwaaduitvoer dezelfde bleef of achteruitging. Om door Engeland niet gansch overvleugeld te worden, stichtte men in België ook mechanische spinnerijen en nu begon een strijd op leven en dood tusschen de oude handnijverheid, die nog aan zoovele duizenden werk gaf, en de

nieuwe nijverheid, strijd die met ongelooflijken hartstocht aan beide zijden gevoerd werd en gedurende vele jaren de openbare meening in spanning hield.

Buiten de lijvige bundels der *Enquête Linière* ontstond een gansche literatuur over dit vraagstuk. Van machtig belang zijn deze stukken voor den navorscher die in dat tijdvak wil peilen den zieletoestand van ons volk, zijn standvastig hopen, zijn pijnlijk vreezen en zijn bittere teleurstelling. Vlaanderen heeft geen droeviger dagen gekend. Tot overmaat van ellende mislukte de oogst verschillende jaren achtereen en kwam de aardappelziekte het laatste redmiddel voor ons volk vernietigen. De ellende was in de jaren 1845-47 onbeschrijfelijk. De geschiedbladen trillen in de hand bij het nagaan van zooveel wee: honger en hongerziekten maaiden duizenden weg. De gevangenis-zen zaten vol. De helft der bevolking leefde van de openbare liefdadigheid. In West-Vlaanderen alleen waren er 226.180 armen op 642.660 inwoners. In 1839 bedroeg dat getal slechts 127.785 ondersteunden. Op 1 Januari 1847 waren er in de omschrijving Thielt-Roeselare 51,672 personen door het armbestuur ondersteund op een bevolking van 125.461, dit is 42 t. h. Schrikkelijk gevolg van de kwaal die aan den wortel knaagde, de bevolking werd in haar natuurlijken groei gestremd, de sterften overtroffen de geboorten. Voor Thielt-Roeselare heeft men voor 1846, 4550 sterften en enkel 2800 geboorten; te Ronse, om een enkele plaats te noemen, 473 sterften en 292 geboorten. In zekere streken was dus het sterftcijfer bijna tweemaal zoo groot als dat der geboorten. Overal was de achteruitgang merkbaar. Alhoewel in het tijdperk 1846-1856 de bevolking van het Rijk met 4.44 t. h. vermeerderde, bedraagt de vermindering in dezelfde tijdruimte voor de arrondissementen Oudenaarde 10.53 t. h., Roeselare 7.60 t. h., Thielt 7.60 t. h., Diksmuide 4.68 t. h., Kortrijk 3.64 t. h., Eekloo 3.93 t. h., Gent 1.65 t. h.

De opschudding was natuurlijk groot in den lande; men poogde te helpen op velerlei, doch niet altijd op doelmatige wijze. Men poogde nu in weinige maanden het wanbeheer van jaren te herstellen, te vergeefs natuurlijk. Werd niet Charles Rogier spottenderwijze « le Sauveur des Flandres »

genoemd? Streng zal het oordeel van den onpartijdigen geschiedschrijver luiden over de Regeeringen van 1830 tot 1860, niet omdat zij niet redden wat niet te redden viel, maar omdat de gebeurtenissen van 1847 het gevolg waren, niet enkel van de crisis der vlasnijverheid, maar van het stiefmoederlijk behandelen der Vlaamsche belangen gedurende een gansch tijdperk.

Doch het stoomwerktuig zegevierde, de handspinnerij verdween. Eenige jaren later, in 1862, als de katoenfabrikanten bij gebrek aan katoen, het beproefden en er in lukten, lijnwaad mechanisch te weven, werd op haar beurt de handweverij met ondergang bedreigd. Al was de verandering hier niet zoo geweldig, toch kon de handweverij de zegevierende mededinging der mechaniek niet weerstaan en is allengs geweken.

Eenige cijfers zullen een juist denkbeeld geven van de omwenteling die zich tusschen 1846 en 1896 voltrok. In 1846 geeft de optelling 66.937 handwevers aan; in 1896 zijn er 10.000 arbeiders die in het lijnwaadweven, als huisarbeid, een armzalige broodwinning vinden. Alhoewel het getal reeds gezonken was, vond men in 1846 nog 162.733 spinners en spinsters; in 1896 werden er nog 168 aangetroffen, meestal oude vrouwen....

Men denke echter niet dat de vlasnijverheid verdwenen is. Zij behoort thans tot de mechanische productie, tot de groot-industrie en is nog overwegend Vlaamsch. Op de 28 mechanische spinnerijen van het Rijk behooren er 24 tot Vlaamsch-België, 17 in Oost-Vlaanderen, met 9.528 werklieden; 13 daarvan zijn te Gent gevestigd en geven werk aan 8.463 arbeiders. In West-Vlaanderen vindt men vijf spinnerijen, in Brabant en Antwerpen één.

Op de 50 mechanische lijnwaadweverijen met een gezamenlijk getal van 7.819 werklieden vindt men in 1896, in West-Vlaanderen, 25 weverijen (4.230 werklieden). De stad Kortrijk alleen heeft er 8. In Oost-Vlaanderen treft men 15 dergelijke inrichtingen aan met 2.460 arbeiders. Bekleedt dus Oost-Vlaanderen de eerste plaats voor de vlas-spinnerij, West-Vlaanderen houdt denzelfden rang voor de lijnwaadweverij.

2. — De katoennijverheid.

Ten tijde der machtige Vlaamsche gemeenten in de XIV^{de} en XV^{de} eeuw, was het de wolnijverheid die aan onze steden rijkdom en macht schonk.

Wij hebben den ondergang der wolnijverheid beschreven. In de XVI^{de} eeuw was de wolnijverheid in Vlaanderen dood en zou niet meer herleven. Zoo waren er in het jaar III (1795) nog enkel 115 wolspinnere en 5 weversbazen met 48 werklieden in het gansche Gent te vinden. Maar toen ontstond in Vlaanderen en vooral in Gent een nieuwe nijverheidstak voor wie een schitterende toekomst was weggelegd: de katoennijverheid. Het was in 1801 dat *Lieven Bauwens* de *mule-jenny* of spinmolen en de katoennijverheid in zijn vaderstad invoerde. Gent, de doode stad, herleefde; overal ontstonden fabrieken. In 1802 waren er nog slechts 220 katoenspinners, in 1810 telde de katoenbewerking 10.000 arbeiders. Nooit beleefde men zulk een voorspoed in zoo korten duur. De katoenspinnerij en weverij was voor goed te Gent gevestigd en zou blijven bloeien, ondanks die drie hevige crisissen die zij in de XIX^{de} eeuw te doorstaan had: in 1814 door den val van het Fransche keizerrijk, in 1830 door de Belgische Omwenteling, in 1862 ten gevolge van den secessie-oorlog in Noord-Amerika. De twee eerste waren het gevolg van een verenging der afzetmarkt. De laatste had als oorzaak een gebrek aan grondstof, aan katoen. Bij elke crisis verlieten duizenden Gentenaren hun geboortestad voor het Noorden van Frankrijk; *zoo is de textielnijverheid te Robaais en te Tourcoing ontstaan*. Slechts een enkel woord over de crisis van 1830. De Gentsche nijveraars waren er in gelukt, na het sluiten der Fransche markten, de markt van Oost-Indië te veroveren en verzonden aan voordeelige prijzen groote hoeveelheden katoenen stoffen naar de Nederlandsche koloniën. De Belgische Omwenteling kwam alles vernietigen. Het verwerken van katoen dat in 1829, 7.500.000 kgr. overtrof, was in 1831 tot 2.000.000 kgr. gevallen en ging de 5.000.000 kgr. in lange jaren niet te boven. In 1829 werden er 350.000 stukken geweven ter waarde van 28.420.000 frank. In 1834 was de productie tot 112.000

stukken gedaald, ter waarde van 12.245.000 frank. Van 1829 tot 1839 verminderde het getal katoenspinnerijen van 77 tot 53. De katoendrukkerijen hadden in 1829, 300.000 stukken bewerkt, in 1839 nog enkel 117.000. Wat de werkende stand aan de staatkundige verandering verloor, beseft men reeds. Het loon van een katoenwever, op 1 Oogst 1830 nog 2 frank, bedroeg even 0.62 fr. op 1 Januari 1835! In dat gezegend jaar 1835 vond men de laagste loonen die ooit in de katoennijverheid te Gent betaald werden.

Doch hier ook kwam langzamerhand verbetering: onze katoennijveraars, door het op den voet volgen van elken technischen vooruitgang, door het opsporen van nieuwe afzetmarkten, — en ook door invoerrechten op de garens — gelukten er in de productie tot op een bevredigende hoogte herop te voeren.

Gent blijft, volgens de laatste optelling, het centrum der katoennijverheid in België. Op 40 spinnerijen zijn er 20 te Gent gevestigd met 4272 arbeiders op 7638 voor geheel het land. Op 60 katoenweverijen zijn er 24 te Gent met een personeel van 4277 arbeiders op 7494. Deze cijfers bewijzen verder dat de fabrieken van Gent, waar de katoen bewerkt wordt, de grootste zijn van de soort. Een zeker aantal ondernemingen werden in andere gedeelten van Oost-Vlaanderen opgericht, sedert men, om aan de hooge loonen en aan den invloed van de vakverenigingen der stad Gent te ontsnappen, begonnen is weverijen op het platteland te vestigen. Aldus zijn fabrieken ontstaan te Sleidinge, Somergem, Waarschoot, Wetteren, Laarne en Seveneecken. Dendermonde, Lokeren, St-Niklaas en Ronse maken verder kleinere centra uit van de katoennijverheid. In zijn geheel genomen, heeft men in Oost-Vlaanderen meer dan de twee derden van al de werklieden die in de katoennijverheid werkzaam zijn.

* * *

Uit de medegedeelde cijfers blijkt dat de textielnijverheid, al blijft haar beteekenis als industrie aanzienlijk, als bezigheid voor velen in sterke mate achteruitging: de vlas-
V. E. O.

nijverheid, al is wellicht haar productie gestegen door de tiendubbele kracht der machienen, verschaft niet meer het bestaan aan een gansche bevolking en de katoennijverheid heeft, ondanks haar ontwikkeling, slechts in betrekkelijke mate den overvloedigen handenarbeid kunnen gebruiken. En dat in een tijdperk waar men een snelle ontwikkeling van de andere industriele bedrijven beleefde. Zoo hield het aantal werklieden op verre na niet gelijken tred in alle provinciën van het Rijk.

PROVINCIEËN	Aantal werklieden in fabrieken werkzaam in		Verhouding van 1896 tot 1846
	1846	1896	
Antwerpen	22.400	63.400	283 t. h.
Brabant	34.200	115.300	337
West-Vlaanderen	37.300	32.700	85
Oost-Vlaanderen	43.900	87.400	199
Limburg	6.700	7.800	166
Henegouwen	75.800	204.300	270
Luik	53.700	136.400	254
Luxemburg	4.600	7.900	172
Namen.	14.100	34.800	247

Daaruit ziet men dat in de voornaamste Waalsche provinciën de nijverheid sneller toenam dan in de Vlaamsche. Alhoewel hier enkel sprake is van de eigenlijke werklieden (de huisnijverheid waar de vermindering veel aanzienlijker is, niet medegerekend), ondervindt men dus voor West-Vlaanderen een afname, voor Oost-Vlaanderen geenszins een vermeerdering gelijkstaande met die der Waalsche gewesten.

Dit verschil in de industriele ontwikkeling komt nog beter uit door de berekening van het aantal inwoners in de jaren 1846 en 1896 in de eigenlijke nijverheid (huisnijverheid niet inbegrepen), bedrijvig:

PROVINCIEËN	Op 100 inwoners vond men in		PROVINCIEËN	Op 100 inwoners vond men in	
	1846	1896		1846	1896
Luik	11.85	16.69	Namen.	5.41	10.04
Henegouwen.	10.70	19.48	Brabant	5.21	9.51
Oost-Vlaanderen	7.00	8.72	Limburg	3.76	3.47
West-Vlaanderen	6.96	4.19	Luxemburg	2.48	3.66
Antwerpen	5.67	8.08	Het Rijk	7.25	10.63

Het reeds zeer hooge percentage van 1846 is voor Henegouwen in 1896 schier verdubbeld. Voor West-Vlaanderen heeft de nijverheidsontwikkeling blijkbaar met den bevolkingsgroei geen gelijken tred gehouden.

De gevolgen der hooger geschetste evolutie verdienen ten volle onze aandacht. Uit de studie van de hedendaagsche nijverheidstoestanden, met betrekking tot de Vlaamsche gewesten, valt er in menig opzicht nog meer te leeren.

3. — De huidige Vlaamsche nijverheid.

Op 31 December 1900 bedroeg de Vlaamsche bevolking (provinciën Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen, Limburg en arrondissementen Brussel en Leuven) 3.990.551 inwoners op 6.593.548 voor het Rijk, d. i. 59.62 t. h., nagenoeg de twee derden. Het zwaartepunt van den Nederlandschen stam in België ligt in de beide Vlaanderen, zooals dat van het Walenland berust in Henegouwen en Luik. Welnu in het tijdperk 1846-1900 was de algemeene groei der bevolking 54 t. h., dus de helft; die van West- en Oost-Vlaanderen, 25.23 en 23.83 t. h., een vierde; die van Henegouwen en Luik, 59.92 en 82.44 t. h., meer dan de helft en meer dan drie vierden. Ziedaar de uitslag der crisissen die het Vlaamsche land teisterden in dit vijftigjarig tijdvak, ziedaar anderzijds de gevolgen der opkomst van de moderne nijverheid in het Walenland.

Indien men nu de bevolking verdeelt naar het aantal personen die hun bestaan vinden in een der drie groote bedrijvigheidstakken: landbouw, handel en nijverheid (volgens de gegevens der optellingen van 1900 [bevolking], 1895 [landbouw] en 1896 [nijverheid]) dan komt men tot volgende merkwaardigen uitslag:

GROOTE BEDRIJVIGHEIDS- TAKKEN	AANTAL PERSONEN IN		
	Het Rijk	Vlaamsch-België	Waalsch-België
Landbouw	1 205.000	765.000 of 63.37 t.h.	438.000 of 36.43 t.h.
Handel	385.000	218 600 » 56.63 »	167 000 » 43.27 »
Nijverheid	1.130 000	533.000 » 47.17 »	597.000 » 52.83 »

Dit laatste cijfer is niet van aard om den waren toestand

te kenschetsen en eischt dus nadere toelichting. Inderdaad er zijn in:

	HET RIJK	VL. BELGIË	W. BELGIË
Nijverheidsbazen en ambachtslieden.	982.000	157.700	123.300
Beambten en meesterknechts	40.000	12.000	23.000
Fabriekswerklieden	690.000	268.100	421.900
Huiswerklieden	118.000	97.900	20.100

Vlaamsch-België bezit dus vele ambachtslieden, veel kleine nijverheid en huisindustrie. Het aantal fabriekswerklieden (loontrekkenden bij groote zoowel als kleine bazen), de eigenlijke nijverheid, is bijzonder treffend: Vlaamsch-België 38.84 t. h., Waalsch-België 61.16 t. h. Het aantal beambten (technische en andere) is ook merkwaardig.

Afdalend tot de bijzondere bedrijven, ondervindt men dat het Walenland in vier groepen het monopolie heeft:

	WERKLIEDEN	ARBEIDSVERMOGEN
Mijnbouw	122.000	135.000 P. K.
Metaalnijverheid.	81.000 (op 98.000)	75.000
Steengroeven	35.000	20.000
Glasnijverheid	22.000	13.000
Te zamen.	260.000	243.000

Dit is voor de beweegkracht dezer vier nijverheidsgroepen alleen meer dan de helft van het geheel (voor het heele Rijk, behalve de spoorwegen, 433.000 P. K.).

Als overwegend Vlaamsch kan men slechts noemen de

	WERKLIEDEN	ARBEIDSVERMOGEN
Textielnijverheid	61.000 (op 82.000)	67.000 P. K.
Tabaknijverheid	9.000	500
Te zamen.	70.000	67.500

Deze onloochenbare minderheid van het Vlaamsch gedeelte van het Rijk op nijverheidsgebied komt nog beter uit als men nagaat hoeveel industrieele ondernemingen in Vlaamsch-België gelegen zijn.

Nijverheidsinrichtingen met	IN HET RIJK		IN VL. BELGIË	
	On- lerne- mingen	Werklieden	Onderne- mingen	Werklieden
1 tot 20 werklieden	63.300	199.900	40.300	115.000
20 » 50 »	2.527	75.905	1.218	35.000
50 » 100 »	931	64.906	430	28.000
100 » 200 »	652	92.070	250	31.000

Naarmate de ondernemingen meer omvang nemen, telt Vlaamsch-België er in verhouding minder: voor de vier bovengemelde reeksen zijn de percenten 58.05, 48.00, 47.3, 38.3.

Het onderscheid wordt nog merkelijker voor de groote nijverheid, dit is voor de ondernemingen met meer dan 200 werklieden:

In het Rijk 582 ondernemingen met 238.755 werklieden; in Vlaamsch-België 140 met 57.898 werklieden. Dus voor Vlaamsch-België een vierde der ondernemingen en een vijfde der werklieden.

Ziehier overigens de verdeling der ondernemingen in de Vlaamsche en in de Waalsche provinciën:

PROVINCIEËN	Onderne- mingen	Werklieden	PROVINCIEËN	Onderne- mingen	Werklieden
Antwerpen	24	9.927	Henegouwen	276	107.816
West-Vlaanderen . .	16	4.387	Luik	129	58.087
Oost-Vlaanderen . .	56	26.240	Namen	24	9.044
Limburg	1	344	Luxemburg	1	243
Brabant (Brussel en Leuven)	42	16.000	Brabant (Nijvel) . .	12	6.667
Te zamen.	140	56.898	Te zamen.	442	181.857

Het zal dus geen bevreemding wekken dat er op honderd inwoners in den landbouw bedrijvig, gevonden worden: in de provincie Antwerpen 16, Brabant 17, West-Vlaanderen 25, Oost-Vlaanderen 23, Henegouwen 13 en Luik 11; en dat de verhouding voor de nijverheid omgekeerd is. Antwerpen 13 personen in de nijverheid, Brabant 15, West-Vlaanderen 13, Oost-Vlaanderen 16, Henegouwen 24 en Luik 22. Maar deze cijfers zijn nog te gunstig, want in de cijfers voor de Vlaamsche provinciën zijn de talrijke huiswerklieden van Oost- en West-Vlaanderen begrepen. Neemt men enkel het aantal fabriekswerklieden, dan heeft men: Antwerpen 8 nijverheidswerklieden op 100 inwoners, Brabant 9, West-Vlaanderen 4, Oost-Vlaanderen 8, Henegouwen 18 en Luik 17.

In de Waalsche streken zijn de loonen gemiddeld 1.50 fr. hooger voor de mannen, 1 frank hooger voor de vrouwen. Vlaamsch-België bezit het voorrecht der textielnijverheid, doch dit voorrecht beteekent lage loonen en een dagelijk-

schen arbeidsduur van $11\frac{1}{2}$ uur voor den grooten hoop, voor enkele duizenden zelfs 12 uur en voor eenige honderden 13 uur.

Om de beteekenis samen te vatten van deze lange reeks cijfers: Vlaanderen is nog meer « landbouwstaat », het Walenland meer « industriestaat ».

4. — De huisnijverheid.

Men kan tegenover deze onloochenbare minderheid der Vlaamsche nijverheid stellen dat aan Vlaamsch-België het voorrecht der huisindustrie behoort; 98.000 huiswerklieden en -werksters op het gezamenlijk getal van 118.000 zijn in de Vlaamsche provinciën gevestigd.

Het blijft te zien of het voortbestaan eener uitgebreide huisindustrie in onzen tijd van hooge industriele ontwikkeling op sociaal en economisch gebied wel een voordeel is voor Vlaanderen. Het ongunstig oordeel van nagenoeg alle economisten over de huisindustrie is welbekend. De verspreide huisarbeiders kunnen niet door de vakvereniging die hier uitblijft, invloed uitoefenen op loon en arbeidsvoorwaarden. In vele huisnijverheden ontmoet men hongerloozen voor uitermate langen arbeidsduur en uitbuiting op andere wijze door de verplichte winkelnering (truck systeem).

Vele huisindustrieën doorstaan eigenlijk een doodstrijd tegen de mechanische voortbrenging die immer meer zegeviert en de loonen der huisnijverheid in dezelfde mate ter neer drukt.

Men kan uit dit oogpunt drie wel afgeteekende groepen in de huisindustrie onderscheiden.

1° De nijverheden welke in mededinging komen met de fabriekmatige productiewijze en waar de voormalige zelfstandige handwerkslieden, of fabriekarbeiders, of onzelfstandige huisarbeiders geworden zijn. Dit was het geval zooals wij gezien hebben, met de vlasspinnerij en de lijnwaadweverij. Voor de weverij houdt de handarbeid zich nog in leven door het uitbetalen van zeer lage loonen. Doch daar ook mag de grens niet overschreden worden en die grens is thans bereikt: de handweverij, zoowel voor het

vervaardigen van wollen en katoenen stoffen als van lijnwaad, houdt het op den duur niet uit en vermindert van jaar tot jaar.

2° De huisnijverheden welke werken voor den plaatselijken afzet of op bestelling.

Daartoe behooren de kleermakers, de linnennaaiers en hoedenmaaksters die voor magazijnen werken. De massale voortbrenging door de machine kan minder kwaad uitrichten tegen een bedrijf dat immer iets individueels in zich sluit, zooals het voor dezen arbeid het geval is.

3° De huisindustrieën eindelijk, die bij hun uitoefening een zekere vaardigheid of kunstzin eischen waartoe de machine niet in staat is. Het kantmaken behoort tot deze groep en schijnt dus eene der minst bedreigde huisnijverheden.

Ziehier hoe de 118.000 huisarbeiders zich verdeelen per provincie (1896):

VLAAMSCH BELGIË

WAALSCH BELGIË

Antwerpen.	6.802	Henegouwen.	5.734
Brabant (Brussel en Leuven)	11.404	Luik.	12.582
Oost-Vlaanderen.	36.351	Naamen	900
West-Vlaanderen	41.750	Luxemburg	437
Limburg	1.593	Brabant (Nijvel).	805
Te zamen.	97.900	Te zamen.	20.465

Zekere arrondissementen zijn bijzonder rijk aan dien nijverheidsvorm. Zoo geeft de optelling voor 1896 het volgende aantal huisarbeiders op voor de arrondissementen: Brugge 7.000, Kortrijk 10.600, Roeselare 8.700, Thielt 9.100, Aalst 13.300, Oudenaarde 6.100, Gent 4.700, Sint-Niklaas 5.200 en Dendermonde 6.300. Slechts een enkel Waalsch arrondissement kan hiermee gelijk gesteld worden, dit is Luik met 10.000 huisarbeiders waaronder 7.000 vuurwapenmakers.

Men vond in 1896 in Vlaamsch-België 10.100 *lijnwaadwevers* (Kortrijk 4.500, Roeselare 2.152, Thielt 1.831); 3.200 *katoenwevers* (Oudenaarde 1.238, Kortrijk 733, Dendermonde 315); 5.200 *wolwevers* (Thielt 1.101, Oudenaarde 2.608, Sint-Niklaas 823); 2.000 *breisters* (Aalst 932, Sint-Niklaas 332, Dendermonde 234); 3.900 *handschoennaaiers*

en snijders (Aalst 1.826, Oudenaarde 1.337); 5.000 schoenmakers (Roeselare 1.173, Brussel 1.266, Brugge 425); 1.250 touwslagers (Dendermonde 1.233, bijzonder te Hamme); 1.600 meubel- en stoelmakers (1.037) te Mechelen vooral, en eindelijk 47.000 kantwerksters en 1.700 borduursters op tulle.

Alhoewel de huisarbeid in België en vooral in het Vlaamsche land zeer verspreid is, had deze productievorm weinig de aandacht getrokken: Quetelet had in 1846 de huisarbeiders niet afzonderlijk opgeteld. De nijverheids-optelling van 1896 bestuurd door *Prof. Waxweiler* met medewerking van *Lod. de Raet*, en de groote Enquête door het Arbeidsambt daaraan vastgeknoopt, brachten eerst volledige gegevens. Doch dit bleef alles nog maar bekend onder de specialisten, toen op initiatief van den heer *Kamiel Huysmans*, naar de gelijkaardige tentoonstellingen van Berlijn, Londen, Frankfort, Zurich en Amsterdam, in de Internationale Tentoonstelling te Brussel in 1900, de *Tentoonstelling van den huisarbeid* werd ingericht. Zij stelde zich ten doel een volledig en nauwkeurig beeld van de levenswijze, de arbeidstoestanden en loonen der huisarbeiders onder oogen der bezoekers te brengen. Door de aanschouwelijke voorstelling der industrie (men zag de huisarbeiders aan het werk), door tabellen en diagrammen over de loonen, door de uitslagen van een geneeskundig onderzoek, door het verzamelen van de dokumenten over den toestand en de wetgeving in andere landen, werd daar naar gestreefd.

Leerde dan ook deze tentoonstelling weinig nieuws aan de deskundigen, zij schokte des te geweldiger het gewone publiek. Zoo werd ineens de aandacht der openbare meening gevestigd op de ongezonde werkwijze en de hongerloonen in tal van nijverheden die tot dezen productievorm behooren.

De heer *Kamiel Huysmans*, intusschentijd volksvertegenwoordiger geworden, legde den 14ⁿ December 1910 een wetsvoorstel neer tot regeling van de huisnijverheid.

Als voornaamste Vlaamsche huisindustrie, en als de meest levensvatbare en voor verbetering geschikte, verdient de kantnijverheid een bijzondere melding.

5. — De Vlaamsche kantnijverheid.

Vlaanderen en Brabant waren van ouds de bakermat van dit kunstig handwerk. Het kantmaken moest bloeien in een streek die vlas van wonderbare fijnheid oplevert en waar de vrouwen steeds een groote vaardigheid voor alle handwerk aan den dag legden. Deze vaardigheid is spreekwoordelijk geworden en houdt zich staande, zelfs in streken waar men opgehouden heeft kant te maken. Zoo heeft de jongst ingevoerde huisindustrie, het handschoennaaien, in de Vlaamsche streek haar beste werksters gevonden. In onze Vlaamsche dichtbevolkte gouwen, waar de boerderijen doorgaans klein, de middelen schaarsch, de rente hoog zijn, is de winst — hoe luttel ook — van vrouw en dochter, als kantwerkster, immer welkom.

Deze redenen zijn voldoende om uit te leggen hoe het mogelijk was dat het kantmaken in Vlaamsch-België nog zoo verspreid is. Men hoort vaak beweren dat deze nijverheid in verval verkeert en vroeger aan veel meer menschen bezigheid gaf dan thans het geval is. Men spreekt, zonder echter eenige geloofwaardige bron aan te halen, van 160.000 werkmeisjes: dit moet erg overdreven zijn. Wat er ook van zij, in 1846 waren er niet meer kantwerksters dan thans. De beroepsoptelling van 1846 geeft er 66.676 op (waarvan 22.028 bedrijvig in kantscholen), de nijverheids-optelling van 1896 komt tot het cijfer van 47.500, de kantscholen echter niet meegerekend. Doch er ontstond volkomen verplaatsing in die huisindustrie. Het kantmaken is van de steden naar den buiten, ja naar de kleinste plattelandsgemeenten overgegaan. Een handwerk waarmee men na 12 tot 14 uur vermoeienden arbeid een loon van 0.75 fr. tot 1.25 fr. en soms nog veel minder verdient, zal verlaten worden zoodra er gelegenheid bestaat winstgevender arbeid te verrichten. Aan dit feit is het verdwijnen der kantwerksters te Brussel, te Mechelen en te Antwerpen stellig toe te schrijven.

In 1846 vond men talrijke kantwerksters in onze voornaamste Vlaamsche steden. Thans is dat gansch anders, zooals de vergelijking der cijfers van beide optellingen duidelijk aantoonst:

STEDEN	Aantal Kantwerksters in	
	1846	1896
Antwerpen	1.505	5
Brussel	2.122	83
Brugge	10.086	3.394
Gent	3.207	10
Mechelen	1.932	12
Leuven	683	34
Kortrijk	3.583	210
St-Niklaas	760	21

In 1846 gewaagde de beroepsopstelling van 41.781 kantwerksters in de steden en 20.896 op het platteland; thans mag men zeggen dat die verhouding meer dan omgekeerd is.

In 1896 waren er dus in het Rijk 47.571 kantwerksters, daarvan 25.547 in West-, en 18.199 in Oost-Vlaanderen, of voor de twee Vlaamsche provinciën 43.746, ongeveer 92 t. h. van het geheel.

In West-Vlaanderen komt deze huisarbeid overal voor: alleen eenige steden en dorpen aan de kust en aan de Fransche grens ten noorden van Poperinghe, hebben deze kunst verleerd. Men maakt het meest kant in het arrondissement Thielt: 6.597 kantwerksters, of 18.5 t. h. van de gezamenlijke vrouwelijke bevolking leggen zich aldaar toe op dat bedrijf. Dan komen Diksmuide met 3.253 werksters of 12.1 t. h. der vrouwenbevolking en Roeselare met 4.422 of 8.3 t. h. der vrouwen. In het arrondissement Ieperen, waar dit handwerk eens zoo bloeiend was, vindt men slechts 2.207 werksters of 4.1 t. h. der vrouwenbevolking. Het arrondissement Brugge eindelijk komt aan het hoofd te staan voor het aantal werkmeisjes, 6.391, of 8.3 t. h. der vrouwenbevolking van het geheele arrondissement.

In Oost-Vlaanderen waar men meer fabrieksnijverheid aantreft is het kantmaken minder algemeen. Het land van Aalst komt hier vooraan; in 1896 waren er 8.614 kantwerksters gevestigd, d. i. 12.9 t. h. der vrouwen. Daar komt het arrondissement Dendermonde met 3.767 werksters of 6.5 t. h. der vrouwen. Verder zijn Aalter, Beveren, Temsche, de omstreken van Deynze en van St-Niklaas centra waar dit handwerk nog veel beoefend wordt. In de

streek van Oudenaarde neemt het speldewerk af, evenals rond Gent en in het noorden der provincie.

In Brabant verkeert de nijverheid in verval; in 1896 werden 1.419 werksters opgegeven, meest in de dorpen gelegen aan de grens van Oost-Vlaanderen. Zoo was Liedekerke met niet minder dan 689 werkmeisjes aangetekend.

De provincie Antwerpen heeft nog enkel de stad Turnhout als noemenswaardig centrum der kantindustrie: op 1.701 kantwerksters in de provincie, wonen er 1.562 te Turnhout en 114 te Oud-Turnhout. De Kempische kant schijnt dus voor goed tot het verleden te behooren. Te Lier heeft het borduren op tulle het kantmaken vervangen: 1.219 tullewerksters of borduursters werden er in 1896 aangegeven.

De «echte» kant blijft nog steeds een zeer gezocht weeldeartikel en weinige kantsoorten kunnen met de Vlaamsche kant in schoonheid mededingen; de laatste wordt dan ook aan zeer hooge prijzen in de wereldsteden als Brussel, Parijs, Londen en New-York verkocht.

En toch is dit handwerk dat zooveel stiptheid en soms kunstzin vergt een der slechtst betaalde die men kan uitdenken. Men staat verbaasd over de prijzen aan de kantwerksters betaald (deze leveren namelijk alles, werk en garen) en de handelsprijzen die voor hetzelfde artikel geëischt worden. Al de winst wordt «afgeschuimd» door tusschenpersonen in de dorpen, de werkgevers en de handelaars, de «kantfabrikanten» van Brussel, Brugge en Kortrijk. Het schandelijk lage loon wordt nog schier in alle gevallen verminderd en ter neer gedrukt door kwade praktijken als de gedwongen winkelnering (truck-systeem) vanwege de werkgevers.

De achteruitgang der nijverheid in zekere streken is enkel toe te schrijven aan het lage loon.

De uitbuiting waarvan een groot gedeelte onzer landelijke vrouwenbevolking aldus het slachtoffer is, kan grotendeels toegeschreven worden aan de gebrekkige economische inrichting der productie. Bij dit alles voegt zich nog de uitbuiting vanwege de kantscholen — allen kloosters — waar de meisjes van 10 tot 18 jaar het kantmaken

«leeren»: de heele opbrengst van hun arbeid, behalve eenige centiemmen daags als loon uitgekeerd, komt in den zak der zusterkens terecht.

Dit handwerk dat thans reeds, hoe gebrekkig ook ingericht en hoe weinig winstgevend ook voor de voortbrengsters in onze dorpen, toch een niet te versmaden inkomen oplevert, zou met een betere inrichting werkelijk een bron van welvaart kunnen worden voor onze Vlaamsche landelijke bevolking.

Daartoe is het eenige middel het weren van tusschen personen, de rechtstreeksche verkoop aan den verbruiker. Dit veronderstelt natuurlijk een economische ommekeer in het bestaande, die enkel te verwezenlijken is door meer ontwikkeling bij de kantwerksters en door ernstig bijspringen van wie hier kan helpen: de overheden en de particulieren.

De middelen die ons daartoe het doelmatigst schijnen zijn de volgende: 1° Het inrichten van eene normaal- of modelschool waar men goede leermeesteressen zou kweeken, bekwaam om nieuwe patronen te teekenen en aldus het kunstpeil van het bedrijf te verhoogen. Dit geeft het middel aan de hand om het onderricht van het handwerk aan den invloed van de kloosters te onttrekken. In de voornaamste centra zou men dan scholen inrichten afhangelende van de normaalschool. Het spreekt van zelf dat dergelijke normaalschool in het Vlaamsche land, in de kantstreek moet gevestigd zijn. Eenige juffrouwen in de een of andere Fransche « école d'art » gekweekt, zullen nooit bij machte zijn iets aan het bestaande te veranderen. Dergelijke *onpractische* handelwijze, die zoo dikwijls sedert 1830, de staatstusschenkomst in het Vlaamsch economisch leven kenschetste, kan alleen gelden als een schijn van ondersteuning, ja als een ware spotternij. Arts de la femme, Fransche komplimenten en... poudre de riz brengen onze Vlaamsche meisjes geen schrede verder.

2° Het verspreiden onder de werkmeisjes van de begrippen van samenwerking welke thans zoo zegevierend zich een weg banen op landbouwgebied. Zooals men thans door cooperatie, op ander gebied, in de steden winkels openhoudt voor het verkoopen van boter, melk, eieren, zou he

niet zwaarder vallen, laat ons zeggen voor de 700 kantwerksters van Liedekerke een kantmagazijn in Brussel te openen waar de vruchten van hun arbeid zouden te gelde gemaakt worden — ten bate van de werksters zelve. Een federatie van dergelijke cooperatieven zou licht zelfs winkels kunnen oprichten in steden zooals Parijs of New-York. Met goede inrichting en zaakkundige leiding, — geen philanthropisch gedoe —, zou het kantwerken aan de arbeidsters twee- of driemaal zooveel opbrengen als nu het geval is.

De personen die *nu* met de werkmeisjes in aanraking komen hebben er alle stoffelijk belang bij dat de stijl aan het oude hekken blijve: het zijn de kantscholen en de uitgevers. De vrouwen uit de hogere standen, die zich tooien met den naarstigen arbeid onzer Vlaamsche meisjes, hebben geen begrip van de weeën waarmee het vervaardigen van het prachtig weefsel soms gepaard gaat. Hoe zouden zij ook! Zij kennen niet eens de taal onzer kantwerksters. De miskennis der taal heeft zeker voor gevolg dat men zich minder met de menschen inlaat, men minder hun grieven kent, men minder hun bestaan in den geest medeleeft. De sympathie blijft uit, en de kantwerksters worden aan hun lot en aan de uitbuiting van gewetenlooze handelaars overgelaten.

Ja, taalbelang is hier weer stoffelijk en sociaal belang.

6. — Het Kempisch Kolenbekken.

Wij staan op een keerpunt onzer economische ontwikkeling. De ontdekking, in 1901, van kolenlagen in twee Vlaamsche provincies is van aard om een omwenteling in het bestaande te bewerken en in weinige jaren van Vlaamsch-België weer den overwegenden factor in de Belgische huishouding te maken. Voor de toekomst van den Vlaamschen stam is dit feit het gewichtigste onzer geschiedenis sedert 1830. Van « landbouwstaat » wordt Vlaamsch-België « industriestaat ». Limburg bezat in 1896, een enkele onderneming van meer dan 200 werklieden en op 100 personen (niet werklieden alleen) in de Belgische nijverheid zijn er slechts 1,73 voor Limburg (daarnevens

Luik 17, Henegouwen 24). Gelijk het vroeger in het Walenland geschied is, zal de ontdekking der steenkolen het ontstaan van allerlei takken van groote nijverheid voor gevolg hebben. De thans waargenomen uitgestrektheid der kolenstreek beslaat 80 kilometer in de lengte en 12 tot 20 kilometer in de breedte of 1.300 vierkante kilometers, dit is juist zooveel als de Waalsche kolenstreek in haar geheel.

Men krijgt bij vergelijking een gedachte van de gevolgen dier gebeurtenis als men nagaat, dat in het tijdperk 1891-1900, de Waalsche kolennijverheid 210 millioen ton (duizend kilogr.) opbracht ter waarde van 2.360 millioen frank en aan 120.000 mijnwerkers aan loon uitkeerde de som van 1.300 millioen frank; voor 1907 werd de opbrengst op 400 millioen frank geschat en het loon der 143.000 mijnwerkers beliep over de 213 millioen frank. Daarbij moet men dan nog, buiten de productie, al de loonen rekenen van de 125.000 arbeiders werkzaam in de groote ijzer- en glasindustrie.

Ten spijt van de niet altijd belangelooze pessimisten, heeft het Kempisch kolenbekken een schoone toekomst; naar de schatting van Dumont, bevat het verkende bekken 8 milliard ton steenkolen, dit is, tegen 10 frank de ton, voor een waarde van 80 milliard frank.

Dit kolenbekken zou dus ongeveer vierhonderd jaar zooveel brandstof kunnen opbrengen als nu jaarlijks in het Walenland gewonnen wordt (24 millioen ton).

Uitgestrekte vergunningen (8 in getal) werden sedert Augustus 1906 aan particulieren toegestaan; veel andere concessies wachten slechts op de stemming der nieuwe mijnwet. Onder de vergunninghouders of aanvragers vindt men al de groote Waalsche nijverheidsvennootschappen der ijzer- en kolenindustrie. Het lijdt geen twijfel of de ontginning zal met rassche schreden vooruitgaan. Overal verrijzen de boortorens uit den grond als om de definitieve inbezitneming der heidestreek door de nijverheid te bevestigen. (1)

(1) De eerste kolenput werd op 5 Maart 1912 (een datum die verdient onthouden te worden) te Winterslag, onder Genck, behoorende tot de concessie Evence Coppée, plechtig ingehuldigd.

Men hoopt aldaar de kolenlaag (op 486 m. diepte) in 1914 te

Met welke gevolgen? De Limburgsche en Antwerpsche heide is een dun bevolkte streek, met weinig landbouw en geen noemenswaardige nijverheid. Het boren der putten brengt al dadelijk daarin verandering: veel werklieden zijn daartoe noodig en de ontginning der eerste acht putten, die zeker binnen de tien jaar zal plaats hebben, vergt 50,000 arbeiders van alle slag.

Bij het openen van den zittijd van den Limburgschen provincialen raad in Juli 1908, drukte de heer Gouverneur zich volgender wijze uit: « Sedert 1900 verhoogde de bevolking van Limburg slechts met 3.500 inwoners 's jaars.

Welnu men berekent dat om het kapitaal, in de vergunningen der mijnen gestoken, winst te doen afwerpen, elke zetel voor uitbating iederen dag 4.000 ton kolen moet opbrengen, en 4.000 werklieden ten minste zal noodig hebben. Voor de acht vergunningen, met enkel één zetel per vergunning, zou dit 32.000 werklieden uitmaken. Men mag aannemen dat 32.000 werklieden 18.000 huishoudens vertegenwoordigen, hetgeen een bevolking van 90 duizend inwoners zou uitmaken, met 5 personen per huishouden.

Die 90 duizend werklieden brengen dan nog met zich ambachtslieden, handelaars, winkeliers, enz.

Zij zullen zich verspreiden over de 31 gemeenten, op wier gebied zich vergunningen bevinden en waar nu slechts 72 inwoners per vierkante kilometer zijn, terwijl de provincie er gemiddeld 110 telt. »

Doch de steenkolen zijn het « brood der nijverheid » (le pain noir de l'industrie) naar Harzé: de groote nijverheid, hoogovens, staalfabrieken, glasblazerijen, enz., voor wie overvloedige en goedkoope brandstof een levensvoorwaarde is, vestigt zich op de heide, waar de welbekende dichtbevolkte dorpen en steden der nijverheidsstreken oprijzen.

Twee groote factoren vertegenwoordigen een aanzienlijk

bereiken. Daar het boren der putten in de andere vergunningen, op een paar maanden na, even gevorderd is, zal de uitbating overal in 1915 beginnen, om drie jaar daarna in volle werking te zijn. Dan zal Limburg 6 à 7 millioen ton jaarlijks opleveren, dit is meer dan één vierde der huidige kolenproductie in België. Deze uitbating zal dan, naar de meening van den heer Evence Coppée, ongeveer 24.000 werklieden vergen.

deel van den fabrieksprijs: hanteering en vervoer eenertijds, brandstof anderzijds.

« L'une des premières nécessités de l'industrie métallurgique, zegde *Jean Lescure*, in de « *Revue économique Internationale* » van 15 Augustus 1909, sera donc de scrupuleusement *éviter les manutentions inutiles*. Or précisément l'intégration (d. i. de groepeerling van verschillende gelijkaardige nijverheidstakken) est le plus sûr moyen d'atteindre ce but. Les hauts-fourneaux vont être établis dans le voisinage des mines de minerai de fer et, dans la mesure du possible des mines de houille. Auprès de ces hauts-fourneaux, on installera des aciéries; auprès des aciéries, des lamineries; auprès de ces lamineries, des fabriques. La distance qui séparera le haut-fourneau de l'aciérie, l'aciérie de la laminerie, sera aussi faible que possible. Et de la sorte, ces produits lourds que sont les minerais, la fonte, les produits laminés, subiront le minimum de manutention. » (Blz. 260.)

Om in de stijgende behoeften van een snel wassende nijverheidsbevolking te voorzien, wordt de heidegrond vruchtbaar gemaakt en aan intensieve bebouwing onderworpen, evenals in Vlaanderen.

Antwerpen, dat nu reeds op een jaarlijksche havenbeweging van twaalf millioen sloopston kan bogen, grootelijks te danken aan de nijverheidsontwikkeling van het Duitsche Achterland, bekomt nog grootere beteekenis: de verbetering der Kempische waterwegen, gemakkelijk en goedkoop uit te voeren in dit vlakke land, stelt de gansche nieuwe nijverheidsstreek met de Scheldestad in nauwe verbinding en de Vlaamsche hoofdstad wordt een economisch centrum van Europeesche beteekenis!

Dit is stellig een schoone toekomst: maar zijn de Vlamingen in staat hun erfgoed te beheeren?

Hoe zal voorzien worden in de behoefte aan een talrijk en gespecialiseerd arbeiderspersoneel, vereischt voor deze economische omwenteling der toekomst?

Voor de aanstaande mijnontginning zal men eerst de goedkoope werkkrachten gebruiken die ter plaats te vinden zijn. Maar daar ook zal de grens aldra bereikt zijn, wat hoeveelheid en hoedanigheid aangaat.

Aangetrokken door de overvloedige vraag naar arbeiders, wellicht door hooger loon, zal men in de Kempen een aanzienlijke inwijking beleven. Van welken stam, Vlamingen, Walen, of Duitschers, of zelfs Polen?

Hier komen wij te staan voor een reeks vraagstukken waarvan de oplossing voor de toekomst van den Nederlandschen stam in België beslissend zal zijn.

Daar de reeds toegestane vergunningen en degene die nog aangevraagd worden, in bezit komen der groote nijverheidsvennootschappen van het Walenland, worden de Waalsche mijnmagnaten in de Kempen de heerschende macht, zij verhuizen naar de Limburgsche en Antwerp-sche heide met hun Waalsch technisch personeel, ingenieurs, porions, beambten, machinisten. De inwoners der streek met Waalsche, misschien Duitse of Poolsche inwijkelingen, zullen het « levend materieel » leveren. De Vlaamsche arbeiders zijn karig met vakkennis bedeed. Willen de Vlamingen daar niet in ondergeschikte stelling blijven en enkel optreden als Vlaamsche koelies, dan moet in Vlaamsch-België onmiddellijk het *technisch onderwijs*, hooger en lager, volkomen vervlaamscht en merkelijk uitgebreid worden (uitbreiding bijzonder in Antwerpen en Limburg). Dan moet men zorgen voor Vlaamsche mijnbouwingenieurs, best aan de technische scholen van Gent gevormd, zoowel voor den Staatsdienst als voor de private nijverheid. Door Vlaamsche ingenieurs wordt het mogelijk degelijke Vlaamsche vak- en nijverheidsscholen in te richten. Dit zal zeker onmiddellijk weinig verandering brengen; maar dan zal het in de toekomst toch beter staan. Men neme daarbij in acht, dat de ontginning langzamerhand zal gebeuren, niet overal incens, en dat overigens het boren van kolenputten een lastig en traag werk is.

Alles kan overigens beproefd worden, want het gevaar is niet gering. Bieden de Vlamingen hier geen weerstand, dan bezegelt het economisch feit, dat van den Vlaamschen stam de heerschende macht in België moest maken, juist de verschuiving der taalgrens en het verlies van twee Vlaamsche provincies. Laten zij begaan, dan woekert binnen dertig of veertig jaar het Walendom aan de poorten van Antwerpen. In geen der Vlaamsche gouwen kon tot

hier de Waalsche immigratie iets veranderen, alhoewel Brussel er erg aan toe is, omdat deze streken goed bevolkt waren. In het nieuwe Zwarteland staat het anders. Het gemiddeld aantal inwoners per vierkante kilometer is voor het Rijk 227; voor Limburg daalt dat cijfer tot 100; in de arrondissementen Turnhout en Mechelen, tot 100 en 157. Dààr zouden 80.000 Waalsche mijnwerkers (met familie 400.000 menschen) wél verandering brengen.

Willen de Vlamingen in de toekomst op industrieel gebied niet voorbijgestreefd en verdrongen worden op eigen bodem, dan is een grondige herinrichting van het hooger en lager technisch onderwijs (gestichten voor ingenieurs, en nijverheids- en beroepscholen) meer dan gewenscht, ja broodnoodig, en dat in tweeërlei richting, zoowel voor den inhoud, dus rekening houdende met den gestadigen vooruitgang op technisch gebied, als voor den vorm, de taal waarin het onderwijs den volke wordt medegedeeld: enkel een bij middel van het Nederlandsch gegeven onderricht kan in Vlaamsch-België oprecht vruchtdragend en beschavend werken.

1905

Enkele aantekeningen in het handschrift wijzen er op dat de schrijver er aan gedacht heeft dit kapittel over de nijverheid en bijzonder over de huisnijverheid aanzienlijk uit te breiden; o.m. moest behandeld worden: de toenevende industrialiseering van Vlaanderen; de aanwas der bevolking en de daaruit voortvloeiende verplaatsing der werklieden. (Nota, R. L.)

BIBLIOGRAPHIE.

I. **STATISTIEK.** *Documents statistiques sur le Royaume de Belgique*, 5e publication officielle. Bruxelles, Van Dooren frères, 1840, 1 vol. in-4°.

Exposé de la situation du Royaume 1841-1850, publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Lesigne 1852, 1 vol. in-4° (Titre IV, Etat agricole, Industriel et Commercial).

Exposé de la situation du Royaume 1851-1860, publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Lesigne 1865, 3 vol. in-4° (Vol. III, Etat agricole, Industriel et Commercial).

Exposé de la situation du Royaume 1861-1875, publié par les soins de la Commission Centrale de statistique. Bruxelles, Lesigne 1885, 2 vol. in-8° (Tome II, Titre XVII. Industrie).

Recensement Général (15 octobre 1846), publié par le Ministère de l'Intérieur.

Population, 1 vol. Bruxelles, Lesigne 1850.

Industrie, 1 vol. Id., 1851.

Recensement général des industries et des métiers (31 octobre 1896), publié par le Ministère de l'Industrie et du Travail (Office du Travail), 18 vol. in-4° et un atlas. Bruxelles, Weissenbruch-Lesigne-Hayez, 1900-1903. (Bijzonder vol. 18: Exposé général des résultats.)

Recensement général de la population au 31 décembre 1900, publié par le Ministère de l'Intérieur et de l'Instruction publique. Bruxelles 1903, 2 vol. in-4°.

Annuaire statistique de la Belgique, publié par le Ministère de l'Intérieur et de l'Instruction publique. Bruxelles, jaarlijks.

II. GESCHIEDENIS DER VLAAMSCHE NIJVERHEID. (Zie ook de bibliographie van het vorig hoofdstuk.)

Depouhon. Rapport de la commission supérieure d'industrie et de commerce sur l'exportation des lins et la fabrication des toiles. Bruxelles 1833.

Briavoine. De l'industrie en Belgique. La situation actuelle. Bruxelles 1843 (zeer merkwaardig).

Comte Arrivabene. Situation économique de la Belgique. Bruxelles 1843.

J. J. G(yselinck), ancien secrétaire communal. Coup d'œil sur la situation de l'industrie linière, 1840.

Rapports du Jury et Documents de l'Exposition de l'industrie belge en 1847. Bruxelles, Hayez 1848.

Meulemans. La Belgique. Les ressources agricoles, industrielles et commerciales. Bruxelles 1864.

Ed. Romberg. Les grandes industries belges. Patria Belgica, tome III. Bruxelles, Bruylant-Christophe, 1875.

Ed. Romberg. *Histoire de l'Industrie*. Ibidem, tome II (1873).

E. Dubois. Le tissage du lin dans les Flandres. (Introduction :

aperçu de l'histoire de l'industrie linière dans les Flandres.) (Les industries à domicile en Belgique, vol. II.) 1900.

L. Varlez. Les salaires dans l'industrie gantoise. I. Industrie cotonnière. Bruxelles, Lebègue et Schepens, 1901 (Bijz. 1re partie: Histoire des salaires dans l'industrie cotonnière gantoise.)

L. Varlez. Les salaires dans l'Industrie gantoise. II. Industrie linière. Bruxelles, Lebègue et Schepens, 1904. (Bijz. 1re partie: Histoire des salaires dans l'industrie de la filature du lin gantoise.)

Dr D. Glibert. Les filatures de lin, étude d'hygiène professionnelle. Bruxelles, Lebègue-Schepens, 1902.

A. Dewinne. A travers les Flandres. Gand, Société coopérative « Volksdrukkerij », 1902 (ook Vlaamsche uitgave).

L. De Raet. Vlaamsche Captains of Industry (Vlaanderen, maandschrift, Maart 1905).

Salaires et durée du travail dans les industries textiles (Ministère de l'Industrie et du Travail). Bruxelles, Weissenbruch, 1904.

E. Waxweiler. Quelques pages de notre évolution industrielle, in « La Patrie Belge ». Bruxelles, 1905.

III. DE VLAAMSCHE HUISINDUSTRIE. *Les industries à domicile en Belgique* (Ministère de l'Industrie et du Travail, Office du travail). Bruxelles, Schepens-Lebègue, 1889-1909. Tien deelen, met een supplement bevattende de Bibliographie générale des Industries à domicile (over de wereld).

Voor het Vlaamsche land zijn volgende monografiën vooral van belang:

Vol. II. L'industrie de la cordonnerie en pays flamand, par le Bon Gillès de Pelichy.

Le tissage du lin dans les Flandres, par E. Dubois.

Vol. III. Industrie de la ganterie, par G. Beatse.

Vol. IV, V. La dentelle et la broderie sur tulle par P. Verhaegen. Tweede druk in één deel. La dentelle, par P. Verhaegen. Bruxelles, 1912.

Vol. VI. L'Industrie du tissage du coton en Flandre et dans le Brabant, par G. Beatse.

Vol. VII. Industrie de la bonneterie, par E. Dubois.

Vol. VIII. L'industrie du meuble à Malines, par B. Beatse. L'industrie du vêtement confectionné pour femmes à Bruxelles, par

R. Vermaut. L'industrie de la corderie (Hamme), par Ch. De Zuttere.

Vol. IX. L'industrie de la lingerie à Bruxelles, par R. Vermaut. Enquête sur les salaires du vêtement pour hommes.

E. Dubois et A. Julin. Les moteurs électriques dans les industries à domicile. Bruxelles, Lebègue-Schepens, 1902.

M. Ansiaux. Que faut-il faire de nos industries à domicile. Bruxelles, Misch et Thron, 1904.

H. S. Veldeman. Studie over huisarbeid. Amsterdam, W. Versluys, 1904.

E. Schwiedland. Ziele und Wege einer Heimatsarbeitsgesetzgebung. Wien, Manz, 1903.

K. Huysmans. Wetsontwerp tot regeling van de huisnijverheid. Memorie van Toelichting. (Kamer van Volksvertegenwoordigers. Zitting van 14 December 1910.)

L'Exposition du Travail à domicile. Documents. Monographies. Statistiques. Exposition Internationale et Universelle de Bruxelles, 1910. Bruxelles, Misch et Thron, 1911.

Karl Beerblock. L'industrie des peaux de lièvre et de lapin en Flandre. Traduit du flamand par Mme Gilain. Bruxelles, H. Larmertin, 1912.

IV. HET KEMPISCH KOLENBEEKEN. *Statistique des Industries extractives et métallurgiques* (uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid). Jaren 1900-1910. Narcisse, Bruxelles.

Sénat de Belgique. Session de 1902-1903. Examen par les commissions réunies de la justice et de l'industrie et du travail, des propositions de loi apportant des modifications dans la législation sur les concessions des mines et réservant à l'Etat des zones dans le nouveau bassin houiller de la Belgique. *Rapport de Mr E. Dupont*. Bruxelles, Guyot, 1903.

Kamer van Volksvertegenwoordigers. *Wetsontwerp houdende wijziging en vollediging der wetten van 21 April 1810 en van 21 Mei 1837 op de mijnen*. Memorie van toelichting (n° 77, zitting van 7 Februari 1905).

Conseil des mines. Rapport sur la révision de la loi sur les mines. (Bruxelles, Narcisse, 1903.)

Dr M. Habets. Le Bassin houiller du Nord de la Belgique. (Revue universelle des mines. Tome I 1903.) (Ook in boekvorm verschenen onder denzelfden titel.)

G. De Leener, Wodon et E. Waxweiler. Le charbon dans le Nord de la Belgique. Bruxelles, Misch et Thron, 1904.

Fourmarier, Renier, Meurice, De Noel, Kersten, Van Raemdonck. Talrijke artikels van technischen en juridischen aard in *Annales des mines de la Belgique*. Tome VIII (1903).

R. Van Woensee. De Koolmijnen in de Kempen. Brecht, Braeckmans, 1903.

L. Erps. Koolmijnen in de Kempen (Vlaanderen, Maandschrift, Januari 1904).

E. Harzé. Les mines domaniales en perspective dans le Nord de la Belgique et leur exploitation. Bruxelles, Monnom, 1902.

E. Harzé. Les mines de houille en Campine. Bruxelles, Monnom, 1903.

E. Harzé. Une prétention déconcertante. Les mines du Nord de la Belgique érigées en fief. Van Buggenhoudt, 1904.

Ed. Lorzé. Le charbon dans le monde. La Belgique et son nouveau bassin (l'Économiste français, n° 33, 1904).

G. De Greef. Le rachat des charbonnages. Bruxelles, 1886.

P. Wien. L'exploitation des mines par l'État. Paris, Rousseau, 1901.

E. Vandervelde. L'État et les Charbonnages. Gand, 1902.

P. Trasenster. L'exploitation des charbonnages par l'État. Liège, Dessoer, 1903.

R. Rutten. L'exploitation des mines par l'État (Revue sociale catholique. Bruxelles, mai 1903).

Reinier Verbeek. Mijnwetgeving in Nederland (De Economist, Maart 1903).

Reinier Verbeek. Mijnwet, 1903. Een onrechtvaardige daad van onze wetgevende macht. Haarlem, De erven Bohn, 1904.

Jean Lescure. Aspects récents de la concentration industrielle : L'intégration dans la métallurgie (Revue Économique Internationale, 15-20 août 1909).

III. — DE LANDBOUW.

1. — De ontwikkeling in de XIX^{de} eeuw.

Landbouw en veeteelt blijven de hoofdbronnen der Vlaamsche volkswelvaart en de voornaamste bedrijven der huishouding in Vlaamsch-België, door het aantal menschen die er van leven.

Alhoewel de Vlaamsche bodem vooral bestaat uit zandgrond, behoort toch de Vlaamsche streek tot een der best bebouwde van de wereld en mag zij, naar de opvatting van E. de Laveleye, nog steeds, zooals in de Middeleeuwen, de tuin van Europa genoemd worden. Dit wijst op een intensieve bebouwing van den grond. Trouwens is het Vlaamsche land een streek waar het kleinbedrijf overwegend is. Als men in de zandstreek tot de kleine cultuur rekent de bedrijven van vijf hectaren en minder, tot de gemiddelde cultuur, die van 5 tot 20 H. en als groote cultuur de bedrijven, waarvan de uitgestrektheid meer dan 20 H. beslaat, en anderzijds de bedrijven van minder dan 50 aren uitsluit, die bezwaarlijk bij de landbouw-exploitaties te rekenen zijn, dan komt men tot de volgende procentgewijze verdeeling:

Volgens de optelling van 1895 behoorden tot het

PROVINCIE	KLEINBEDRIJF (50 aren tot 5 H.)	MIDDENBEDRIJF (5 tot 20 H.)	GROOTBEDRIJF (20 H. en meer.)
Antwerpen	71.47 t. h.	25.18 t. h.	3.35 t. h.
Brabant	82.31	14.82	2.87
West-Vlaanderen.	68.37	23.66	7.97
Oost-Vlaanderen	80.84	17.24	1.93
Limburg	71.41	25.27	3.32
Het Rijk	74.76	20.79	4.45

Het betrekkelijk hoog percentage der midden- en grootbedrijven in West-Vlaanderen komt daaruit voort, dat een gedeelte der provincie, langs de kust, behoort tot den poldergrond waar de boerderijen uitgestrekter zijn.

Nevens den factor der natuur (grondgesteldheid) treedt

als oorzaak van dit overwicht van het kleinbedrijf, de dichtheid der bevolking. Het hooge bevolkingscijfer heeft de verbrokkeling der bedrijven van grooten omvang en meer intensieve bebouwing voor gevolg. Bij dit alles voegt zich de steeds aangroeiende schaarschte van goedkoop handenarbeid in een tijd van betrekkelijk gedrukte prijzen voor de landbouwvoortbrengselen. De gemakkelijke bewerking van den grond, zelfs met de spade, speelt hier ook een rol, wat niet het geval is voor den zwaren kleigrond van vele Waalsche streken.

Het voortbestaan van een overwegend kleinbedrijf in den landbouw is niet een oorzaak van minderheid of een veeg teeken voor de toekomst. Wel integendeel. Men houde daarbij in het oog het verschil tusschen landbouw en nijverheid: in dezen laatsten tak heeft de groote fabriek een voorsprong op het kleinere bedrijf. In den landbouw niet, zooals verder aangetoond wordt in de studie over het klein- en het grootbedrijf in den landbouw. Wij drukken op dit onderscheid, want door het op gelijken voet behandelen van landbouw en nijverheid ontstaat niet zelden in de landbouwwetenschap en -politiek misverstand en duisterheid.

Het zal dan ook geen verwondering baren dat het aantal kleinbedrijven (niet te verwarren met *kleineigendom*, wij handelen voor het oogenblik over landbouwtechniek, niet over agrarische toestanden of landbouwpolitiek — daarover verder), eer toe- dan afgenomen heeft. Zoo waren er volgens de optellingen van 1846 en 1895 op 10.000 H. bebouwde oppervlakte het volgende aantal bedrijven:

PROVINCIE	Alle bedrijven te zamen		Bedrijven van meer dan 10 H.	
	1846	1895	1846	1895
Antwerpen	3.539	4.275	348	307
Brabant.	3.277	3.925	205	173
West-Vlaanderen	2.897	3.973	282	283
Oost-Vlaanderen	4.033	4.894	247	200
Limburg	2.505	2.874	202	250
Het Rijk	3.193	4.328	256	234

De vermeerdering der bedrijven van minder dan 50 aren is vooral aanzienlijk in de volkrijkste streken, in de nabij-

heid der steden van de Vlaamsche evenals van de Waalsche gewesten. Dit beteekent deels een grooter aantal werklieden, die den landbouw uitoefenen als nevenbedrijf, deels een uitbreiding der warmestuinen, dus meer intensieve bebouwing; de productiviteit neemt immers toe naarmate de omvang van het bedrijf kleiner is.

Op gebied van landbouw kan de hier te behandelen spanne tijds in twee scherp afgeteekende perioden worden verdeeld.

De eerste, die ongeveer tot het jaar 1879 gaat, wordt gekenmerkt door voortdurende stijging van schier alle landbouwproducten die een groote materieele welvaart van de plattelandsbevolking tot gevolg had. De landbouwers zagen niet uit naar nieuwe middelen om hun bedrijf tot ontwikkeling te brengen; integendeel werd met minachting op de wetenschap neergezien. Men was overtuigd dat er geen einde zou komen aan den goeden tijd. Anderzijds en behalve schuchtere pogingen om tot het protectiestelsel terug te gaan dat met den hongersnood van 1847 gevallen was, stegen er geen klachten op en was men in de regeeringskringen overtuigd dat de landbouw allerminst staats-hulp van noode had.

Deze tijd van bloei werd echter van de jaren 1880 af door een tijdperk van teruggang gevolgd, welke een crisis deed ontstaan die door omvang en duur bijna alle overige op dit gebied overtrof. Zij werd veroorzaakt door de mededinging der nieuw ontgonnen landen: Noord-Amerika Argentinië, Roemenië en Rusland, die, dank zij aanzienlijk lagere productiekosten en steeds gemakkelijker en goedkoper verkeer door stoomvaart en spoorweg, thans in staat waren hun producten op de Europeesche markt aan vroeger ongekende prijzen te koop te stellen.

Ziehier een overzicht der Belgische prijzen van de voornaamste producten in de laatste halve eeuw:

PRODUCTEN	1840	1850	1860	1870	1880	1890	1895	1900	1902
per 100 kg.									
Tarwe	28.73	20.95	31.15	29.31	28.56	19.74	13.98	16.25	16.35
Rogge	19.16	14.49	21.36	21.10	22.24	14.80	10.81	14.28	13.55
Haver	18.09	13.40	20.57	21.24	19.74	16.30	13.31	16.79	18.42
Gerst.	21.00	15.06	23.52	22.49	21.60	17.26	13.87	16.37	15.79
Boonen	—	—	22.26	24.79	25.89	19.14	16.25	17.81	20.00
Erwten	—	—	26.47	24.59	28.83	24.99	21.38	23.95	27.05
Koolzaad	—	—	38.02	45.04	32.64	35.04	22.46	29.07	28.18
per 50 kg.									
Hop	—	—	206.00	88.00	229.00	109.04	89.52	68.26	57.04
per 100 kg.									
Vlas	—	—	—	—	—	133.42	126.00	131.59	123.77
Tabak	—	—	—	—	—	214.63	217.96	221.18	167.52
Aardappelen	6.79	6.92	8.39	8.47	10.34	6.35	7.05	5.81	6.57

Gedurende 1840-1880 stegen de prijzen of bleven onveranderd; dan valt een sterke daling in; met de allerlaatste jaren toont zich een lichte verbetering.

Volgens de berekening van den Franschen landbouwkundige D. Zolla bedraagt de prijsvermindering in het tijdvak 1877-1900: voor de tarwe, 34 t. h.; voor de rogge, 26 t. h.; de gerst, 19 t. h.; de boekweit, 20 t. h.; de haver, 14 t. h. Zelfs hooi en stroo ontsnapten niet aan den algemeensten teruggang in de prijzen, die kan geschat worden op ongeveer een vierde of een derde van de waarde vóór 1880. Slechts het vleesch en de dierlijke producten hielden zich goed in deze erge crisis.

Voor ons land werd deze crisis nog verergerd, én door de achterlijkheid waarin onze boerenstand, als geheel genomen, verkeerde — daar de Regeering niets of bijna niets had gedaan om de landbouwwetenschap onder onze Vlaamsche bevolking te verspreiden — én, daar het meeren-deel onzer landbouwers pachtboeren zijn, door de hooge huurprijzen van den grond, waarvan de rente in de goede jaren door onderlinge concurrentie der huurders zelve op ongehoorde wijze opgedreven was geworden. De landbouw was niet meer winstgevend. De eigenerfde boeren zelve

« boerden achteruit ». Er moest een uitweg gezocht worden; men beriep zich thans op den Staat wiens grootste en om zoo te zeggen uitsluitende zorg tot hiertoe was geweest: het bevorderen van handel en nijverheid. Zekere vroegere invoerrechten, al was het dan ook op kleine schaal, werden toegestaan.

Doch het protectionisme is een lapmiddel dat maar tijdelijk helpen kan. Een gezond bestaan voor den landbouw ligt niet op dien weg, althans niet in een land, klein van omvang, dicht bevolkt en industrieel hoog ontwikkeld als het onze, dat in den uitvoer zijner nijverheidsproducten en in zijn algemeenen handel de grootste bron van zijn welvaart vindt. De ondervinding leert dat de oplossing moet gezocht worden in een meer wetenschappelijke bebouwing, dus in het verhoogen van het verstandelijk peil der landelijke bevolking, door algemeen en landbouwonderwijs, en verder in de samenwerking, wat insgelijks meer ontwikkeling bij den landbouwer veronderstelt.

Hier kon de Staat handelend optreden, doch niet door het verleenen van beschermende rechten. Er kwam een omwenteling in de houding van den Staat tegenover den landbouw. Niet het optreden der katholieke partij in 1884, maar de tijdsomstandigheden waren daarvan oorzaak. Hetzelfde geschiedde overigens op hetzelfde tijdstip in alle naburige landen die evenveel van de landbouwcrisis te lijden hadden.

Deze bestuurlijke omwenteling laat zich peilen als men de uitgaven nagaat door den Staat, thans en vóór jaren aan het bevorderen van den landbouw besteed. Zoo beliep de begrooting van 1838 voor den landbouw over de 340.000 frank.

Op de Belgische begrooting voor 1904 bedragen de eigenlijke uitgaven voor landbouw en veeteelt 4.972.410 frank, en daarbij moet nog gerekend worden een goed gedeelte der gelden, 6.113.000 frank, besteed aan de wegen en aan de openbare gezondheid die onrechtstreeks den landbouw ten goede komen. Ziehier de verdeeling der hooger opgegeven som:

Middenbestuur	fr.	385.700
Dienst der Staatslandbouwkundigen en der proefvelden	»	203.200
Vergoeding voor dieren geslacht op be- vel der overheid, toelagen aan maat- schappijen van onderlinge veeverzeke- ring	»	1.650.000
Veeartsenijdienst	»	253.000
Toelagen voor verbetering der veerassen	»	660.000
Toelagen aan de officieele en particu- liere landbouwgenootschappen	»	330.000
Jaarlijksche landbouwoptelling	»	86.000
Veeartsenijonderwijs	»	210.935
Landbouwonderwijs	»	941.065
Landbouwlaboratoria	»	252.510

Niets is meer welsprekend dan deze cijfers: de geheele bevolking is in deze zestig jaar met de helft aangegroeid (4 tot 6 millioen) en de landbouwbevolking slechts met 200.000 menschen (van 1 millioen tot 1.200.000). De uitgaven voor landbouw zijn meer dan vertiendubbeld!

Nevens deze wijziging in de verhouding tusschen Staat en landbouw, behoort een tweede karakteristiek van de landbouwgeschiedenis in de laatste eeuw, het is de verheffing van het boeren tot een ware wetenschap, door toepassing op den landbouw van de ontdekkingen op natuurkundig gebied. Aan Duitschland komt de eer toe de nieuwe landbouwwetenschap te hebben opgebouwd. De beweging ontstond in het begin der XIX^{de} eeuw door het stichten van bijzondere landbouwscholen door mannen als Thaer, Schwertz, Schulze en anderen. Het daar gegeven onderwijs vond zijn weg in de talrijke landbouwvereeningen die te dien tijde ook ontstonden. Overal werden de Deutsche landbouwscholen nagebootst, ook te onzent, nl. te Gembloers. Een tweede tijdperk opende Justus Liebig, de vader der landbouwscheikunde. Liebig bewees immers dat niet de humus, de zwarte aarde, de voornaamste rol speelt in den plantengroei, maar wel de minerale bestanddeelen in den grond voorhanden en die, wil men den akker niet verarmen of uitputten na elken oogst, in

gelijke hoeveelheid, onder den vorm van bemesting aan den grond terug te geven zijn. Langzaam, zeer langzaam braken de gedachten van Liebig en zijn agrarische school door. Thans is er niet één landbouwer die niet kennis gemaakt heeft met kunstvetten of handelsmest, onder den naam van guano, phosphaat of káiniet.

Rond de jaren 1880 was de wetenschap genoeg gevorderd om zich overal te doen gelden en dát, juist op het oogenblik dat de Europeesche landbouw door de crisis dreigde ten onder te gaan. Uit dit samentreffen werd het wetenschappelijk landbouwbedrijf geboren. Men kwam allengs tot de overtuiging dat de redding uit den benarden toestand lag in de twee volgende richtingen.

Eerst in het kweêken van andere gewassen: daar de graanbouw niet meer winstgevend was, ging men overal waar dit mogelijk bleek, over tot den aanbouw van gewassen die minder blootgesteld waren aan de overzeesche mededinging, zooals peulvruchten, groenten, ooft. De veeteelt bleef winstgevend en was vatbaar voor uitbreiding; de veefokkerij bereikte nu ook een vroeger ongekende hoogte, zoowel voor wat het rund- als het pluimvee en de varkens aangaat, met een gelijklopende voortbrenging van boter, eieren, melk en hoenders.

Ten tweede, trachtte men den landbouw winstgevender te maken, door een rationeel, oordeelkundig voortbrengen, door een verhooging der productiviteit op dezelfde eenheidsoppervlakte. Hier kwam de nieuwe wetenschap ter hulp: de voortbrenging werd vermeerderd door het aanwenden van scheikundige bemesting en door zorgvuldige keus en kweeking van het zaaigoed, de koopwaarde van het vee werd verhoogd, als gewicht en hoedanigheid, door de veredeling van de rassen en een rationeele voeding bij middel van krachtvoeder.

De volgende tabel wijst op de grondige hervorming van den Belgischen landbouw in de laatste vijftig jaar ten gevolge der geschetste evolutie.

Voor honderd hectaren oppervlakte waren er in :

GEWASSEN	1846	1866	1880	1895
Granen	33.73	36.30	34.55	31.05
Peulvruchten	2.64	1.42	1.22	1.01
Nijverheidsplanten	2.52	4.33	3.58	4.06
Wortelgewassen	5.10	7.52	8.71	9.15
Voederplanten	19.87	20.40	21.25	24.46
Andere verbouwingen	1.92	1.83	2.46	2.60
Braaklanden en bosschen	34.22	28.20	28.23	27.67
	100.00	100.00	100.00	100.00

Nadere ontleding van de groep der graangewassen toont vooral een achteruitgang der eetbare soorten.

In 1846 bebouwde men 15 hectaren per 100 inwoners, met graangewassen, rogge inbegrepen; in 1856, 15; in 1866, 14; in 1880, 12; in 1895, 8.

Dus in 50 jaar een vermindering van 47 t. h. der verbouwde oppervlakte. Doch, dank zij de gestadige vermeerdering van de opbrengst per eenheidsoppervlakte, is de verandering in werkelijkheid niet zoo groot als de aangehaalde cijfers aanwijzen. De totale opbrengst bedroeg in 1846, 745.807.796 kgr. of 17.2 kgr. per inwoner, en in 1895, 864.805.453 kgr. of 13.5 kgr. per inwoner. Als men verder dan nagaat dat 33 op 100 hectaren aan voeder- en wortelgewassen besteed worden, ziet men duidelijk dat de Belgische landbouw zich meer en meer toelegt op de vee-teelt. Deze strekking was in 1846 reeds merkbaar: in dat jaar geeft de optelling voor het percentage van dit product 22 t. h. der oppervlakte op; in 1866, 28 t. h.; in 1880, 30 t. h., om in 1895, 33.5 t. h. te bereiken.

Men moet ook niet uit het oog verliezen het aanwenden van nijverheidsafvallen voor de voeding van het vee, dat in aanzienlijke mate in het laatste tijdperk toenam. Dit alles wijst op een kentering van den Belgischen landbouw, die wij reeds aanstipten: de productie der gewassen die rechtstreeks tot het menschelijk voedsel dienen wordt aan de landen met extensieven landbouw overgelaten; de intensieve cultuur wordt meer gebaat door de vervorming van de gewassen in dierlijke producten.

De vermindering der peulvruchten beteekent ook een meer intensieve bebouwing. De plaatsruimte verbiedt ons in bijzonderheden te treden voor de verschillende gewassen die in grootere of geringere mate in de Vlaamsche provinciën gekweekt worden. Wij veroorloven ons enkel nog een paar aanmerkingen. De *graanbouw*, de verbouwing der tarwe namelijk, is in Vlaanderen minder achteruitgegaan dan elders, omdat hier het kleinbedrijf overheerschend is en de plattelandsbevolking een hoog cijfer bereikt: men verbouwt in het algemeen niet voor den verkoop, maar voor eigen gebruik. Vlaanderen stond van ouds aan het hoofd voor het kweeken der nijverheidsgewassen. Dit is nog zoo. De drie vierden van het *vlas* (76 t.) worden in Oost- en West-Vlaanderen verbouwd. Een cultuur, die van het *koolzaad*, vroeger in de Vlaamsche gewesten veel verspreid, is om zoo te zeggen te niet gegaan bij de vervanging der olie door petroleum, gas en electriciteit voor de verlichting. Tusschen 1880-1895 is het aantal hectaren in koolzaad met 72 t. h. gedaald; in 1846 bedroeg de gezamenlijke opbrengst 34 miljoen kgr., in 1895 nog enkel 2.8 miljoen. Het aantal olieslagerijen, een karakteristiek bedrijf onzer Vlaamsche dorpen, is in dezelfde mate verminderd.

De *tabak* gekweekt in de valleien der Leie en der Dender, is insgelijks een schier uitsluitend Vlaamsch gewas, zooals de *hennep*, gekweekt in de omstreken van Dendermonde en Hamme, waar deze stof door de touwslagers verwerkt wordt. Lang woog een loodzware onrechtvaardige fiskale wetgeving op den tabaksbouw; in 1896 is daar eindelijk verbetering in gekomen. In 1895 bedroeg deze cultuur 1.049 H. in West- en 386 H. in Oost-Vlaanderen, dit is 65 t. h. van de verbouwde oppervlakte van het Rijk.

De *hop* wordt uitsluitend gekweekt in de arrondissementen Brussel (in 1895, 1.472 H.), Ieperen (1.410 H.) en Aalst (562 H.). Vergeleken met 1880 is de verbouwde oppervlakte met 480 H. verminderd en de opbrengst gedaald van 5.405.236 kgr. tot 4.875.871 kgr. Dit is een gevolg van de sterke daling der prijzen veroorzaakt door de mededinging van vreemde, vooral Duitsche hop. De gemiddelde prijs was in 1895, 89.52 fr. voor 50 kgr. (in

1904 is de gemiddelde prijs tot 57.04 fr. gedaald) (1), zoodat de totale waarde der opbrengst ongeveer 8.330.000 frank bedroeg. Neemt men voor 1880 de gemiddelde prijs van 229 frank de 50 kgr., dan beliep de oogst in dit jaar ongeveer over de 26.620.000 frank.

Dit laat toe de schade te meten door de inzinking der prijzen voor de boeren der weinige Vlaamsche cantons waar die vrucht intensief gekweekt wordt. Het beramen van redmiddelen zou ons te ver leiden: een invoerrecht zooals het voorgestelde (25 frank de 50 kgr.) schijnt weinig kans te hebben door de Kamers aangenomen te worden. De handelsovereenkomst van 1904 met Duitschland bevat gunstiger voorwaarden voor de hop dan die van 1891; verder kan ook verbetering komen door wetenschappelijke bebouwing en alles wat daarmede gepaard gaat.

Er blijft ons nog eenige woorden te zeggen over de veeteelt, die in zoo groote mate voor onzen Vlaamschen landbouw heeft toegenomen. Het opgeven der stuks vee voor elke soort kan echter geen juist begrip geven van de grondige verandering en verbetering in de laatste jaren ontstaan. De vooruitgang bestaat vooral in de verbetering van de gefokte rassen en in de verhooging van het levend gewicht door een rationeële voeding, vooral met allerhande handelsvoeder, zooals lijnkoeken, meel, pulp, enz. Op dit gebied heeft de cooperatie schitterende uitslagen bekomen.

Ziehier de stuks vee opgegeven tijdens de verschillende optellingen:

SOORTEN	STUKS VEE IN				
	1846	1856	1866	1880	1895
Paarden . . .	294.535	277.311	283.163	271.974	271.527
Runderen. . .	1.203.891	1.257.649	1.242.445	1.382.815	1.420.978
Schape . . .	662.508	583.485	658.097	365.400	235.722
Varkens . . .	494.564	458.418	632.301	646.375	1.163.133
Geiten. . . .	110.060	—	197.138	248.755	257.669

De vergelijking van deze cijfers wijst een lichte vermindering aan van het aantal paarden en een aanzienlijke van dat der schape.

(1) In 1905, fr. 104.84; in 1909, fr.71.00 de 50 kgr.

Voor de paarden ligt de oorzaak in de uitbreiding van den grasbouw (sedert 1846 is de oppervlakte aan weilanden en boomgaarden met 22 t. h. toegenomen), in een vermeerdering van het kleinbedrijf, waar het werk van het paard minder noodzakelijk is (toename der bedrijven van 2 tot 5 t. a., sedert 1846, 22 t. h.) en eindelijk in den uitvoer die in 1895 tot 22.757 paarden steeg voor een waarde van ongeveer 30 millioen frank. De afnemng van het aantal schapen is een teeken van meer intensief landbouwbedrijf (Roscher: Das Schaf weicht der Kultur).

Maar wat vooral merkwaardig blijft, is de vermeerdering van het aantal varkens en geiten, «het vee van den arme».

Wij bezitten ongelukkig in de Belgische statistiek de verdeeling van het vee over de bedrijven niet, maar het staat vast dat de verhouding volkomen ten gunste van het klein- en middenbedrijf, dus ten gunste van den Vlaamschen landbouw is. Bij gebrek aan Belgische gegevens zouden cijfers uit de Deutsche statistiek ons eenigszins inlichten, indien niet reeds vastgesteld was hoe voordeelig de veefokkerij in het kleinbedrijf kan zijn door het persoonlijk toezicht van den landbouwer en zijn gezin.

Alhoewel hier enkel handelend over landbouw, achten wij het gepast te wijzen, al is het ook met een enkelen volzin, op de steeds toenemende welvaart van een tak waarvoor Vlaanderen en bijzonderlijk Gent van ouds beroemd zijn: het kweeken van sierplanten en bloemen, vooral orchideeën. De uitvoer van deze planten en bloemen beloopt jaarlijks over het niet geringe bedrag van ongeveer 6 millioen frank. (1)

Het gebruik van vele landbouwmachines hangt hoofdzakelijk af van de grondgesteldheid, van den aard der bebouwing en de uitgestrektheid der bedrijven. Een land zooals Vlaamsch-België, grootendeels uit lichten zandgrond bestaande en waar het kleinbedrijf heerschend is, is meer aangewezen voor het gebruik van menschenkracht — dan streken van zwaren leemgrond met groote intensieve cultuur, zooals Henegouwen, Waalsch-Brabant of Luik (Has-

(1) Volgens het *Tableau général du commerce* over het jaar 1910, beliep de uitvoer van Belgische levende planten en bloemen over de 12.186.000 frank.

pengouw). Over 't algemeen, met de cijfers van 1880 en 1895 onder oogen, mag men zeggen dat de verspreiding van het landbouwmachinisme normaal is geweest in de verschillende provinciën van het Vlaamsche land. De meer kostbare machines van gering verbruik in klein- en middenbedrijf liggen niet eens meer buiten het bereik der kleine boeren, sinds talrijke boerengilden dorsch- of zaaimachines, hand- of stoomafroomers ter beschikking van hun leden stellen. Op dien weg echter is de toestand nog voor veel verbetering vatbaar om tot verwezenlijking van die ideale bedrijfsinrichting te geraken: al de voordeelen van het intensief klein bedrijf te genieten zonder de weldaden der moderne landbouwtechniek op werktuigkundig gebied te moeten ontberen.

Met de nijpende crisis van de jaren 1880 baande die moderne techniek zich ook een weg in onze Vlaamsche gewesten. Maar hoe overtuigend ook zekere afzonderlijke voorbeelden hadden kunnen werken, zeker zou bij den gekenden sleur en luttele ontwikkeling van den boerenstand, die hervorming niet snel tot stand zijn gekomen, indien niet twee groote factoren daartoe hadden bijgedragen: de cooperatieve beweging en het landbouwonderricht. De schitterende uitslagen in Denemarken door de samenwerking der boeren na het invallen der crisis behaald, waren zoo overtuigend dat weldra andere landen om strijd zich haastten deze instellingen, van aard om aan den getroffen boerenstand een uitweg te toonen, op eigen bodem over te planten. Zoo ging het ook te onzent. Nooit zou nochtans deze beweging, hoe groot ook de voordeelen der cooperatie, zoo snelle uitbreiding beleefd hebben indien niet de politiek in het stichten van boerengilden een middel had gezien om de landbouwers van het socialisme verre te houden. Uit de kiezingen van 1894 en later bleek hoe diep de jongste politieke partij de nijverheidsstreken en de steden had aangetast. De katholieke geestelijkheid nam de leiding dier economische beweging: in elk dorp werd de pastoor of onderpastoor de stichter en raadsman eener landbouw Gilde of Raiffeisenkas.

Ontstaan rond 1890, kreeg de beweging eerst in de laatste jaren haar vollen groei. Haar ontstaan dankt zij aan

de hooger geschilderde evolutie der landbouwtechniek. De toepassing van Liebig's leer eischte de aanschaffing van kunstvetten. En om zich te onttrekken aan de uitbuiting van zekere handelaars werd de noodzakelijkheid voelbaar zich in genootschappen te vereenigen, die niet enkel hun aankopen in 't groot, dus aan redelijken prijs deden, maar alle waarborg gaven voor wat aangaat de hoedanigheid en hoeveelheid der geleverde waar.

Als de buitenlieden de voordeelen der wetenschappelijk beoefende vee fokkerij ten volle beseften, waren zij ook te vinden om lid te worden van vee fokgilden die zich voor doel stelden de juiste begrippen te verspreiden en de vee fokkers aan te moedigen, en zoo vond een nieuwe soort van boerengilde haar oorsprong in het aanwenden der wetenschappelijke methoden. De vermeerdering van den vee stapel, in getal en waarde, maakte het meer dan ooit noodig tegen vee ziekte en besmetting te waken en zich tegen mogelijk verlies te dekken: zoo ontstond de onderlinge vee verzekering.

De vooruitgang op het gebied der zuivelbereiding, door toepassing van de ontdekkingen in de scheikunde, de biologie, de microbiologie en de leer der gistingen (Pasteur), leidde tot een ongehoorde vlucht in de melknijverheid. De eerste centrifugale afroomers dagteekenen slechts van 1878-1880. Daardoor ontstond een nieuwe vorm van vereeniging: de samenwerkende melkerij. De ontwikkeling van het landbouwmachinisme werkte ook de cooperatieve beweging in de hand en maakte vele landbouwwerktuigen voor kapitaalarme boeren toegankelijk.

De Regeering eindelijk, die al vroeg de beteekenis der cooperatieve landelijke beweging ten volle leerde erkennen en waardeeren, bracht hulp en aanmoediging in velerlei vorm aan boerenbonden, spaar- en leengilden. Verleenen van raad door een deskundig personeel — de Staatslandbouwkundigen — van toelagen op velerlei wijze, van kennis door het inrichten van leergangen en voordrachten in de genootschappen en het uitdeelen van geschriften: moeite noch geld werden gespaard om de samenwerking op den buiten op vaste voeten in te richten.

Eenige cijfers gaan dadelijk een gedachte geven van den snellen vooruitgang dier instellingen :

In 1892, telde België een enkele Raiffeisenkas ; in 1895, 33 ; in 1900, 264 ; in 1903, 359 met 14.468 leden ; ten jare 1890 bestonden er in het Rijk 3 maatschappijen voor onderlinge veeverzekering ; in 1895, 115 ; in 1899, 548 ; in 1903, 791 ; op het einde van 1903 was het getal geklommen tot 877 met 74.347 leden en 221.932 verzekerde hoornbeesten.

Vlaamsch-België blijft, zooals we zagen, de overwegende factor in de Belgische landbouwhuishouding. Tot hoever nu heeft de cooperatie, die om zoo te zeggen oorzaak van een omwenteling in den landbouw was, in onze Vlaamsche streken wortel geschoten, en in welke mate heeft zij voordeel aan onze boeren gebracht ? Dit willen wij nu in het kort onderzoeken.

De *boerenbonden* of boereugilden meestal door katholieken gesticht en door priesters geleid, en die door de wet van 31 Maart 1898 de rechtspersoonlijkheid kunnen verwerven, maken de spil uit waarrond de landbouworganisaties zich bewegen. Het is in den schoot dier bonden, gewoonlijk bestaande uit de landbouwers van éénzelfde gehucht of dorp, dat de andere samenwerkende genootschappen ontstaan.

Einde 1903 vond men in Vlaamsch-België 516 boerenbonden met of zonder rechtspersoonlijkheid, het is te zeggen erkend of niet erkend door den Staat volgens de wet van 31 Maart 1898 als wettige vakverenigingen ; deze bonden telden 29.782 leden (in het heele Rijk zijn er 990 bonden met 49.492 leden).

Deze verbruiksgenootschappen gelasten zich met het aankopen van handelsmest en andere landbouwbenodigdheden, zooals zaaigoed, krachtvoeder en machienen. De samenwerkende kredietkassen of spaar- en leengilden, voor het grootste getal, naar het stelsel van Raiffeisen ingericht, vonden in den schoot van de boerenbonden een vruchtbaeren bodem. Pastoor Mellaerts maakte zich vooral verdienstelijk op dit gebied — zoowel door zijn geschriften als door zijn practisch optreden. Al de Raiffeisenkassen zijn vereenigd tot Middenkredietkassen die fungeeren als ban-

kiers voor de plaatselijke kassen en niet weinig stevigheid aan de gansche inrichting bijzetten. De boerenbonden zelve zijn in verbonden vereenigd, namelijk de *Boerenbond van Leuven* (Brabant-Antwerpen-Limburg), de *Provinciale Boerenbond van West-Vlaanderen* en de *Landbouwersbond van Oost-Vlaanderen*.

Men vindt verder in Vlaanderen tal van vereenigingen die voor doel hebben den landbouwer te helpen om zijn bedrijf uit te oefenen of om dat bedrijf winstgeverender te maken. Zoo had men op het einde van het jaar 1903:

GENOOTSCHAPPEN VOOR	Aantal genootschappen in	
	VL. BELGIË	HET RIJK
Bijënteelt.	109	275
Hotbouw.	75	165
Hoenderkweek.	33	64
Verbetering van het rundvee, fokvereenigingen of kweekgilden	255	319

Vermelden wij met een enkel woord de onderlinge vee-verzekering: op de 877 maatschappijen in het Rijk bestaan er

- 103 in de provincie Antwerpen;
- 178 in de provincie Brabant;
- 16 in de provincie West-Vlaanderen;
- 211 in de provincie Oost-Vlaanderen;
- 129 in de provincie Limburg.

Daarnevens bestaan tal van maatschappijen die den landbouwer helpen in het verwerken van landbouwvoortbrengselen. Men denkt dadelijk aan de samenwerkende melkerijen, die reeds zooveel bijdroegen om de landbouwcrisis te verzachten. Ook neemt de beweging snel toe:

In 1902 waren er 467 samenwerkende melkerijen; in 1903, 484, en in 1904, 410.

Niet gering, alhoewel niet in verhouding tot zijn landbouw, is het aandeel van Vlaanderen in deze beweging. In Limburg vooral hebben de melkerijen zich ontwikkelt, zooals de volgende tabel het aanduidt:

PROVINCIE	Aantal melkerijen op 31 Dec. 1903	Aantal koeien in het bezit der leden	Verkoop in 1903		Aantal leden
			melk	boter	
Antwerpen . . .	62	13 415	65.290	3.510.240	3.490
Brabant . . .	59	15 875	62 250	3.720.367	6.415
W.-Vlaanderen	15	8.716	1.540	2.690.182	2.190
O.-Vlaanderen .	65	12.460	10.349	4.259.739	4 590
Limburg . . .	140	25.330	33.190	4.424.588	8.190
Het Rijk . . .	510	140.863	185.117	29.272.213	51.522

Ondanks deze voorwaartsche beweging, blijft de productie nog ver ten achter bij de verbruiking, zooals blijkt uit de cijfers van den handel met den vreemde:

INVOER

Boter 4.440.134 kg. voor 12.131.550 fr.
 Kaas 9.925.912 „ 44.888.808 „

UITVOER

2.037.874 kg. voor 5.562.577 fr.
 80.896 „ 121.344 „

De invoer overtreft dus den uitvoer voor de boter nog met 2.402.460 kgr. ter waarde van 6.558.989 frank, voor de kaas 9.845.016 kgr. ter waarde van 14.767.524 frank. Om enkel te spreken van het binnenlandsch verbruik, bewijzen deze cijfers dat de zuivelbereiding nog voor veel uitbreiding vatbaar is. (1)

Om een begrip te geven van wat men op dit gebied van een ver gevorderden landbouw met een ontwikkelden boerenstand kan bekomen, leeren ons de cijfers over Denemarken. Pudor deelt mede dat dààr de uitvoer in 1904 bijna 200 millioen pond boter bedroeg. Zooals men weet

(1) Dit is thans nog even waar. Volgens de handelsstatistiek over het jaar 1910, bedroeg de invoer van boter 5.668.145 kgr. ter waarde van 17.175.479 frank (uit Nederland alleen 4.740.000 kgr. voor 14.364.000 frank) en de uitvoer van België naar den vreemde 1.591.792 kgr. ter waarde van 4.823.130 frank, zoodat de boter-invoer den uitvoer met 4.066.353 kgr. ter waarde van 12.351.349 frank overtrof. (1912.)

is de Deensche productie schier gansch te danken aan de cooperatie. Dan is het des te meer merkwaardig den vooruitgang op dit gebied waar te nemen. Ziehier de boteruitvoer (na aftrek van ingevoerde boter van minder waarde, meest uit Rusland):

ZUIVERE UITVOER VAN BOTER

in 1895	80	millioen pond	in 1900	109.0
1896	90.2	"	1901	118.9
1897	92.4	"	1902	126.3
1898	109.	"	1903	149.2
1899	110.1	"	1904	151.9

Deze uitgevoerde boter gaat meest naar Duitschland en Engeland. Zoo bedroeg de invoer in deze twee landen in de vier laatste jaren:

	1901	1902	1903	1904
Engeland	157.8	168.2	183.6	180.2
Duitschland	6.6	6.4	7.6	14.2

Op handelsgebied, zooals op dat der productie, blijft er nog voor onze boeren veel te leeren van den ontwikkelden boerenstand van den kleinen noordschen Staat. Wij zeggen met opzet ontwikkelden boerenstand, want de cooperatie gedijt bijzonder daar waar lager en middelbaar zoowel als landbouwonderwijs ruim verspreid zijn. De waarde van de samenwerkende maatschappij komt in den grond neer op het gehalte der samenwerkers.

* * *

Het valt dan ook niet moeilijk te bewijzen dat, zoo voor het aantal maatschappijen als voor het aantal leden, het Walenland in verhouding ver vooruit is op Vlaamsch-België.

De aankopen van mest en machines bedroegen in 1903 voor de provinciën Luik en Henegouwen meer dan voor de zeven andere provinciën te zamen: 7.321.000 frank op 14.589.000 frank.

Dit brengt er ons toe eenige woorden te zeggen over het landbouwenderricht.

Het eigenlijk landbouwonderwijs dagteekent van 1849; het werd in 1860 heringericht en kreeg zijn huidigen vorm door de wet van 4 April 1890.

België bezit een Staatsgesticht voor hooger landbouwonderwijs. Het is in het Walenland, te Gembloers, gelegen.

De Vlaamsche landbouw is van veel meer beteekenis dan de Waalsche. De Vlaamsche gouwen zijn de vruchtbaarste, daar leggen zich het grootste aantal menschen op den landbouw toe. En toch is er eigenlijk niets verricht om de uitsluitend Vlaamschsprekende buitenbevolking aan de groote wetenschappelijke beweging op landbouwgebied deelachtig te maken. Van Gembloers, met een onderwijs in het Fransch gegeven, ging voor Vlaamsch-België geen rechtstreekschen invloed uit.

De school van Gembloers kost jaarlijks 125.000 frank aan den Staat. De Vlamingen zullen toch wel de helft betalen van dat onderwijs, dat voor hen niet enkel van geenerlei waarde is, maar nog het inrichten van een oprecht Vlaamsch hooger onderwijs in den weg staat. Aldus komen weer in dit bijzonder geval, één onder de velen, taalbelang en stoffelijk belang op één lijn te staan.

Middelbaar landbouwonderwijs wordt in Vlaamsch-België gegeven te Gent en te Vilvoorden, doch nog grootendeels in het Fransch.

Nevens de Staatsscholen bestaan er talrijke vrije gestichten, die ruimen steun onder den vorm van toelagen van den Staat bekomen. In nagenoeg alle lagere scholen van het platteland komen de beginselen van den landbouw op het leerplan voor en middelen worden aangewend om de leerlingen voor de landbouwzaken warm te maken. Doch het meest doeltreffend middel van verspreiding der landbouwkennis is wel geweest het inrichten van voordrachten over alle zaken die den man der praktijk belang kunnen inboezemen en deze voordrachten hebben werkelijk veel bijgedragen tot de ontwikkeling van den landbouwer, namelijk wat betreft het aanwenden van handelsmest, het nut der machienen, het voordeel van lijnkoeken en krachtvoeder,

samenwerking in zake krediet, verzekering, aan- en verkoop, enz.

Deze lessen werden in het Vlaamsche land door landbouwkundigen gegeven, voor zooverre er Vlaamschsprekenden voorhanden waren. Doch steeds werd er geklaagd over het gebrek aan wetenschappelijk toegeruste sprekers; onze landbouwkundigen hebben een Fransch onderricht ontvangen te Gembloers of te Leuven en zijn dikwijls niet bij machte, door onvoldoende kennis van het Nederlandsch, behoorlijk de zending te vervullen die de reden van hun bestaan is: den landbouwer in te lichten over alles wat hem kan nuttig zijn. Men moet het zich overigens niet ontveinzen, en het werd reeds meermalen in deskundige kringen bekend, het landbouwonderwijs te Gembloers, evenmin als te Leuven, waar men zich natuurlijk schikt naar het officieel onderwijs van het concurreerend gesticht, is niet meer op de hoogte der wetenschap: de school van Gembloers is, wat het peil der studiën aangaat, niet méér dan een middelbare landbouwschool, en niet eene hoogeschool.

Van 1884 tot 1904 heeft het Staatsbestuur 16 millioen frank besteed aan het uitbreiden van het landbouwonderwijs. Maar hoeveel is daarvan werkelijk nuttig besteed geworden in de Vlaamsche gewesten?

De Vlaamsche landbouw is in België de overwegende factor en bij zooveel geld jaarlijks aan landbouwonderricht besteed is het maar billijk te eischen dat het landbouwonderwijs in Vlaamsch-België op vasten grond zou berusten en wezenlijk vruchtdragend zou zijn.

Onze Vlaamsche landbouwers missen den opvoedenden invloed die uitgaat van het samenwerken met bezitters van groote landbouwexploitaties waarvan zij veel kunnen leeren: het Vlaamsche land is een streek van kleinbedrijf.

Zij missen ook den invloed die in andere landen uitgaat van machtige landbouwverenigingen, zooals de « Landwirtschaftsgesellschaft » in Duitschland, waar door landbouwkundigen, groote eigenaars en economisten, allerlei vraagstukken worden ter studie gebracht. Onze landbouwcömicen, uit oorzaak van hun gebrekkige inrichting, zijn in geenerlei mate op de hoogte van hun taak. De provin-

ciale landbouwraden, de hoogere landbouwraad, zijn Fransche inrichtingen.

In Vlaamsch-België meer dan elders nog, is dus een grondig onderwijs der landbouvvakken gewenscht.

Dit kan niet zonder een grondige herinrichting van het bestaande, wat naar onze meening op de minst kostelijke wijze aldus zou kunnen geschieden: door het oprichten van een hoogere landbouwschool aan de (vervlaamschte) Hoogeschool te Gent.

Door de werkelijk wetenschappelijk opgeleide mannen die daar zouden gevormd worden, gesteund en ingelicht, zou stellig de Vlaamsche landbouw nog oneindig veel kunnen vooruitgaan: waar thans ten gevolge van ontbering en overmatigen arbeid kleine boeren een schriel bestaan vinden, zou een welstellende ontwikkelde landbouwstand kunnen leven.

* *

Doch daartoe zou zelfs een ver gevorderde techniek niet voldoende zijn, indien de sociale toestand niet gezond is en een doelmattige wetgeving niet in dezelfde richting werkt.

Dit brengt ons tot het laatste gedeelte van dit opstel: de landbouwpolitiek.

Is Vlaamsch-België een land van kleinbedrijf, dit wil geenszins zeggen dat het een land van klein eigendom of met een talrijken eigenerfden boerenstand is. Het meere deel van onze landbouwers zijn pachters. En het aantal huurpachters neemt eerder toe dan af, zooals blijkt uit de vergelijking der optellingen van 1846 tot 1895.

Zonder de bosschen en braaklanden mede te rekenen, werden door hun eigenaar bebouwd:

in 1846 :	34.22	t. h.	der	bedrijven ;
in 1866 :	32.68	»	»	
in 1880 :	35.95	»	»	
in 1895 :	31.11	»	»	

Op 100 bedrijven waren er (de bedrijven van 50 aren en minder inbegrepen):

PROVINCIE	Eigenbedrijven (eigengebruik)		Pachtbedrijven (verpacht land)	
	1846	1895	1846	1895
Antwerpen	27.02	25.16	72.98	74.84
Brabant	27.95	23.36	72.05	76.64
W.-Vlaanderen	17.20	13.16	82.80	86.84
O.-Vlaanderen	23.37	15.32	76.63	84.68
Limburg	48.01	34.95	51.99	65.05
Het Rijk	35.15	27.88	64.85	72.12

In Oost- en West-Vlaanderen treft men dus het grootste aantal pachters aan. De percenten zijn nagenoeg dezelfde als hierboven, als men de bedrijven naar hun omvang rangschikt: de verhouding voor de kleine en de groote bedrijven is ongeveer dezelfde. In zekere arrondissementen wordt om zoo te zeggen het land door den eigenaar niet meer bebouwd.

Kortrijk, op 100 hect. bebouwde oppervlakte 86.42 hect. verpacht land;

Brugge, op 100 hect., 87.30 hect. verpacht land;

Oostende, op 100 hect., 88.66 hect. verpacht land;

Ieperen, op 100 hect., 90.95 hect. verpacht land!

Zoodat in zekere gedeelten van West-Vlaanderen slechts het tiende deel ongeveer van den grond door den eigenaar bewerkt wordt. Naarmate de grond in vruchtbaarheid en in waarde toeneemt vermindert het aantal eigenbedrijven: in de arme streken van het land, in de Kempen, ontmoet men het meest eigenerfde boeren. Op velerlei wijze heeft men getracht dien toestand uit te leggen. Deze scheiding tusschen bezit en arbeid dagteekent in zekere gedeelten reeds van de middeleeuwen. Men kan verder inbrengen dat, naarmate de prijs van den grond hooger is, het moeilijker wordt voor den landbouwer om land in eigendom te verwerven. Anderzijds valt er ook niet uit het oog te verliezen dat in de streken van intensieve bebouwing, waar men juist het minst eigengebruik aantreft, het pachtbedrijf reeds een kapitaaltje vergt dat in armer streken het bezit van grond in eigendom zou verzekeren. Ons erf-

recht werkt ook niet om het eigen gebruik te begunstigen.

Maar een gezonde sociale toestand is het niet, vooral wanneer, zooals het dikwerf geschiedt, de eigenaars verblijven te Brugge, te Kortrijk, te Gent of te Brussel. Op pachtgebied zooals op menig ander, schijnt een grondige herziening en vollediging van ons agrarisch recht meer dan gewenscht. Veel valt hier te leeren van de naburige landen, vooral van Duitschland.

Op den teruggang in de prijzen van de voornaamste landbouwproducten, volgde langzaam een teruggang der grond- en der huurwaarde, die bovenmate hoog waren opgedreven door den ononderbroken voorspoed van den landbouw tot aan de jaren '80 en de snelle aangroei der bevolking ook op het platteland. Dit blijkt uit onderstaande cijfers: (1)

Gemiddel'e prijs voor gansch het Rijk	BOUWLAND							WEIDELAND			
	1846	1850	1856	1866	1880	1890	1895	1874	1880	1890	1895
Huurprijs p. H.	68	70	82	108	107	98	91	134	125	113	107
Koopwaarde	2421	—	3171	4173	3975	—	2909	—	4305	—	3260

De teruggang van de grondprijzen is dus aanzienlijk, aanzienlijk vooral voor de beste gronden in de streken van een gevorderden landbouw, zooals de beide Vlaanderen, minder gewichtig in de provinciën met weinig vruchtbare akkers, zooals Namen, Luxemburg, Luik en Limburg. Ja, de waarde van deze laatste is aanzienlijk gestegen sedert het aanwenden van den handelsmest. Tot grondslag der grondbelasting dient de schatting van de waarde van den

(1) Sedert 1895, is de toestand merkelyk veranderd. Uit gegevens door de Regeering verzameld, blijkt dat voor 1908, de prijzen de volgende waren: huurprijs, bouwland, 106 frank; weideland, 130 frank; koopwaarde, bouwland, 3.555 frank; weideland, 4.115 frank. Thans staan de prijzen waarschijnlijk op dezelfde hoogte als in 1880. De cijfers der landbouwoptelling van 31 December 1910 zijn nog niet bekend. (1912.)

grond. Welnu, de laatste schatting of kadastrale herdeeling geschiedde in 1867, juist in den tijd dat de grond in de landbouwstreken zijn hoogste waarde bereikte. Sedertdien is deze waarde steeds verminderd, maar de belasting wordt nog altijd naar de schatting van 1867 betaald. In 1897 werd tot een nieuwe kadastrale herdeeling besloten, die sedert een paar jaar voltrokken is, maar nog altijd niet toegepast wordt. Het valt niet te betwijfelen dat de Vlamingen door dit alles jaarlijks eenige millioenen meer betalen dan de Walen, zooals het vóór 1867 door andere oorzaken het geval was naar Vuylsteke's treffende bewijsvoering (in de Grondbelasting, herdrukt in « Klauwaert en Geus », Gent, 1905, bladz. 99 en volgende).

Naar onze berekeningen heeft de grond tot den landbouw bestemd in de provinciën Oost- en West-Vlaanderen, Brabant, Antwerpen en Limburg, tusschen 1866 en 1895, 1.220 millioen aan waarde verloren; de vermindering voor de Waalsche provinciën bedraagt slechts 928 millioen, zoodat sedert ongeveer 20 jaar (te rekenen van 1885) de Vlamingen 300 millioen meer dan de Walen aan belasting betalen voor een grondwaarde die feitelijk niet meer bestaat. Al is het onrecht zoo schreeuwend niet als vóór 40 jaar, toch blijft het waar dat Vlaamsch-België daardoor meer belast wordt dan de Waalsche provinciën. De kwestie zou nader onderzoek vergen. Ongelukkiglijk bestaat de grondstatistiek te onzent om zoo te zeggen nog niet; over den uitslag der laatste kadastrale herdeeling werd niets bekend gemaakt. Jammer dat de Regeering kariger schijnt te worden aan inlichtingen over agrarische gegevens, naar mate de sociale beweging voor de landbouwbevolking aan beteekenis wint.

In de arrondissementen Maeseyck en Turnhout zijn de prijzen van den grond het laagst: in 1895, 1243 en 1637 frank voor bouwland. Daar zal de ontdekking van kolenmijnen haast een einde brengen aan die betrekkelijk lage waarde van den grond, ook op landbouwgebied. Immers met een dichtere bevolking, als gevolg van nijverheidsontwikkeling, zal daar het extensief grootbedrijf plaats maken voor het intensief kleinbedrijf, zooals het vroeger in de nijverheidsstreken van Henegouwen geschiedde.

De volgende cijfers geven een overzicht van de koopwaarde en den huurprijs in de voornaamste Vlaamsche arrondissementen: (1)

Arrondissement	Koopwaarde in 1895 van		Huurprijs in 1895 van	
	Bouwland	Weideland	Bouwland	Weideland
Mechelen	3176 fr.	4432 fr.	101 fr.	142 fr.
Leuven.	3166	2957	113	114
Brugge.	3124	4055	84	117
Kortrijk	3709	3632	120	128
Diksmuide	3156	4480	104	143
Veurne.	2980	3927	103	148
Oostende	3255	4133	92	115
Roeselare	3821	3676	120	116
Thielt	3959	3682	116	111
Ieperen	3415	3718	107	118
Aalst	4882	4265	156	138
Oudenaarde	4326	3742	143	123
St-Nikolaas	3685	3769	102	115
Dendermonde	3807	4709	123	154

Aalst komt dus vooraan zoowel voor de gemiddelde waarde van den grond als voor de gemiddelde pachtprijs 4.882 frank en 156 frank de hectare! De vermindering is nochtans aanzienlijk sedert 1880: voor Oost-Vlaanderen daalde de prijs van 5.851 tot 3.839 frank in 1895 voor bouwland en van 5.736 tot 3.610 frank voor weideland; voor West-Vlaanderen, van 4.310 tot 3.447 frank voor bouwland, van 4.347 tot 3.957 frank voor weideland. Men neemt in het algemeen een vermindering aan van een derde

(1) Zie vorige nota.

voor bouwland, van een vierde der waarde voor weideland sedert 1880: de aanpassing der grond- en huurprijzen aan de prijzen der landbouwproducten schijnt dus voltrokken te zijn. Maar onderlinge mededinging der pachters in dicht bevolkte streken zooals Oost- en West-Vlaanderen zal immer deze beweging tegenwerken, ten nadeele der pachters zelve. De vraag naar land is grooter dan het aanbod en drijft soms de huurprijzen op ongehoorde wijze op, zoodat de huur in geenerlei verhouding meer staat tot de zuivere opbrengst. Maar bij vele landbouwers wordt er nog wat verdiend buiten den landbouw door de vrouw als kantwerkster of handschoennaaiester, ofwel door den pachter zelf als industrieel huisarbeider, wever of manden- of blokmaker. Andere landbouwers eindelijk oefenen een nevenbedrijf uit als steenbakker, metsers of suikerfabriekwerker. Buitendien verlaten duizenden buitenlieden jaarlijks hun geboortedorp om gedurende eenige maanden op de groote hoeven van Midden-Frankrijk als landbouwwerklieden in de Waalsche nijverheidsdistricten of in de koloniën te gaan arbeiden. De « Franschmans », zooals men ze noemt, waren naar een officieele optelling van 1898 ten getale van 57.000 voor het gansche jaar: 12.500 bewoonden West-Vlaanderen, 19.000 Oost-Vlaanderen en 17.000 Henegouwen. Het geld der pacht wordt dan vergaard door winsten buiten den landbouw. De arrondissementen waar de pacht het hoogste is, zooals Aalst, Oudenaarde en Thielt, leveren ook het grootste aantal Franschmans op.

Het laat zich aanzien dat met de beschreven sociale toestanden, en niettegenstaande de werkelijke vooruitgang door het toepassen eener aanzienlijk verbeterde techniek, het bestaan van onze plattelandsbevolking bedenkelijk blijft. Velen houden het op den buiten slechts uit door overmatigen arbeid en wonderen van spaarzaamheid. Al is er ook vooruitgang tegen vroeger jaren waar te nemen, deze vooruitgang is op verre na niet te vergelijken met de stijgende welvaart der steedsche bevolking, zelfs der arbeiders. In onze Vlaamsche gewesten, de streek van de lage loonen voor een langen arbeidsduur, is geen arbeider zoo slecht betaald als de landarbeider voor zijn zware taak.

Daaraan is de dubbele stroom van menschen toe te

schrijven die het platteland verlaat om, of naar de stad te gaan werken, of er zich metterwoon te gaan vestigen. De eerste beweging nam overal toe sedert het invoeren der werkliedenabonnementen op de Staatsspoorwegen in 1870, waardoor de arbeider voor een spotprijs, hetzij dagelijks, hetzij wekelijks van zijn dorp naar de stad en terug wordt vervoerd. Volgens het Beheer van Spoorwegen bedroeg in 1870 het getal der afgeleverde abonnementen 14.223; in 1880, reeds 355.556; in 1890, 1.188.415; in 1900, 4.590.000. Dit vertegenwoordigt 130.000 tot 150.000 werklieden die dagelijks hun woonplaats verlaten om hun brood te gaan verdienen in de mijnen, de fabrieken en de werven.

Dit précair bestaan is zeker grootendeels ook de oorzaak van de bestendige uitwijking naar de steden, die in de laatste jaren niet ophield een stroom buitenlieden, op zoek naar lotsverbetering, daarheen te lokken.

In 50 jaar, zooals wij reeds zagen, steeg de landbouwbevolking slechts met 11 t. h. (van 1.083.000 in 1846 tot 1.204.810 in 1895) als de gezamenlijke bevolking gedurende hetzelfde tijdperk met 2.356.352 of 54.33 t. h. aangroeide, zoodat men in 1846 op 100 inwoners 25 personen, in 1895 slechts 18 vond, bedrijvig in den landbouw. Daar er in 1880, 1.199.319 personen in den landbouw bezig waren, is in die 15 jaar geen verandering gekomen, alhoewel de Belgische bevolking met 1.184.000 of 21 t. h. aangroeide. Het aantal landbouwwerklieden neemt steeds af. In 1880 waren er 217.175, in 1895 enkel 187.106. Deze verandering is bijzonder gewichtig voor de vrouwen: alhoewel zij slechts een derde uitmaken van de gezamenlijke werklieden (in 1895, 128.247 mannen, 58.829 vrouwen) is hun cijfer met 16.604 sedert 1880 gedaald; voor de mannen bedroeg gedurende denzelfden tijd de afneming 11.580.

De stedengroei neemt in ons land steeds toe. Als men de bevolking volgens de plattelandsgemeenten en steden rangschikt, bekomt men de volgende cijfers (naar de volksoptelling van 1900):

Gemeenten met een bevolking van minder dan 5000 inwoners		Gemeenten met een bevolking van 5000 inwoners en meer	
1846	67.35 t.h. der bevolking	32.65	t.h. der bevolking
1880	57.04 » »	42.96	» »
1900	47.70 » »	52.30	» »

De stedengroei is nog merkwaardiger. In de gemeenten met meer dan 25.000 inwoners vond men :

in 1846 :	12.23 t. h. der	gezamenlijke	bevolking.
in 1880 :	19.34 »	»	»
in 1900 :	24.57 »	»	»

Een vierde der bevolking is dus gevestigd in de 25 voornaamste gemeenten van het land.

Dat deze uittocht van de plattelandsbevolking gepaard gaat met eigenaardige stoffelijke en zedelijke misstanden wordt door niemand geloofchend : maar die eensgezindheid houdt op als men overgaat tot het beramen van middelen om daarin verbetering te brengen. Een groot, uitvoerbaar middel is wellicht niet voorhanden ; de oplossing zal hier ook wel liggen in het aanwenden van vele kleine maatregelen, elk onaanzienlijk op zich zelf weliswaar, maar allen werkende in dezelfde richting : aan den kleinen landbouwer een menschwaardig bestaan verzekeren en, door meer ontwikkeling en meer welvaart, in zekere mate de beschaving die hij in de steden gadeslaat voor hem toegankelijk maken.

1905.

2. — Groot- en Klein-Bedrijf in den Landbouw.

Het doel van dit opstel is veeleer de vraag van de technische en economische voorsprongen van het kleinbedrijf op het grootbedrijf in den landbouw, of omgekeerd, te stellen dan op te lossen.

Ik wil hier trachten de eischen vast te stellen die tot grondslag in dergelijk onderzoek dienen moeten : ik denk

V. E. O.

dat het juist is, omdat de methode van het onderzoek niet vast bepaald, dat zij niet streng wetenschappelijk doorgevoerd werd, dat er nog steeds zooveel onzekerheid in dit vraagstuk van het klein- en grootbedrijf heerscht. Zijn eenmaal de beginsels erkend waarop dit onderzoek moet berusten, dan valt niet te betwijfelen of men zal, na bijebrengen van het noodige technisch, economisch en statistisch materiaal, tot een juiste waardeering komen van de verschillende bedrijfvormen in den landbouw.

Ik zal dan ook elke bewijsvoering bij middel van historisch of cijfermateriaal ter zijde laten, om enkel de principes trachten vast te stellen.

En deze kwestie is, m. i. van overwegend belang, want van haar oplossing hangt immers de gansche *landbouwpolitiek* af: bevordering van den kleinen eigendom, verbrokkeling der groote bedrijven of samentrekking tot grootere, beweegbaarmaken van den eigendom, vorm van het crediet, de cooperatie, het landbouwonderwijs, de geldigheid, voor den landbouw, der concentratiewet van Marx, enz.

1. De methode. — De landbouwwetenschap heeft zich tot hiertoe met de problemen der agrarische morphologie zoo goed als niet bezig gehouden. Zij onderscheidt weliswaar verschillende stelsels in de bebouwing en de veeteelt, maar zij kenschetst deze enkel in zuiver technisch opzicht als wisselbouw, grasbouw, enz., en laat het economisch moment volkomen ter zijde.

De economisten hunnerzijds hebben de aangeduide leemte niet aangevuld. Gewoonlijk vergenoegen zij zich met de opmerking dat grootgrondbezit en grootbedrijf zich niet noodzakelijk dekken en onderscheiden groot- en kleinbedrijf op volkomen uiterlijke en daardoor ontoereikende wijze, naar de bebouwde oppervlakte.

De nijverheid heeft bepaalde bedrijfvormen, die eene doorlopende ontwikkelingsreeks uitmaken. Voor ieder geschiedkundig economisch tijdvak is een dezer vormen karakteristiek, zelfs wanneer de vormen van een vorige periode nog talrijk voortleven; zoo in onzen tijd de huisindustrie nevens de fabriekmatige productie.

Voor den landbouw is dergelijke studie nog te maken:

elke bedrijfsvorm zoowel quantitatief als kwalitatief te bestudeeren, zijn kenmerken in technisch, economisch en sociaal opzicht vast te stellen.

De landbouweconomie heeft zich nog niet ontpopt uit de techniek en staat nog in de phase waar de algemeene staathuishoudkunde verkeerde tot het midden der laatste eeuw: zuivere economie en technologie waren dan nog eng verbonden, bijvoorbeeld in de werken van A. Smith en vooral van zijn Duitsche en Fransche volgelingen. Zoo vindt men bij J. B. Say allerlei beschouwingen over het beheeren van nijverheidsinrichtingen, enz., die thans tot de industriele techniek of de thechnologie behooren.

De landbouweconomie is deze kinderjaren nog niet ontgroeid: neemt men een leerboek van « Economie rurale » of landhuishoudkunde, door een landbouwkundige geschreven, zooals dat van den Franschman Lecouteux of van den Belg Piret (1), ter hand, dan bemerkt men dadelijk dat daar meer te leeren valt over landbouwtechnologie (b.v. inrichting der stallen, bewaring van meststoffen, enz.) dan over landbouweconomie. Naar het woord van Souchon (2): er wordt gehandeld over « l'économie de la ferme ». Slaat men integendeel de werken op door staathuishoudkundigen geschreven, zooals die van Roscher, Buchenberger of Philippovich (3), dan komt men dadelijk tot de overtuiging, dat, behalve een paar hoofdstukken, er gehandeld wordt over « Agrarpolitik », en bitter weinig over « Agrarwesen ». Eigendom en bedrijfsvorm worden gestadig verward en nergens teekent zich duidelijk de technische en economische kenschetsing der landbouwbedrijfsvormen af, kenschetsing die nochtans de kern zou

(1) Edouard Lecouteux. *Cours d'économie rurale*. 2 vol. Paris, 1889.

J. Piret. *Essai sur l'organisation et l'administration des entreprises agricoles ou traité d'économie rurale*. 4 vol. Bruxelles, 1889-1893.

(2) E. von Philippovich. *La politique agraire*, traduit de l'allemand. Paris, 1904. Introduction de M. A. Souchon.

(3) W. Roscher. *Nationalökonomik des Ackerbaues*, 13te Auflage bearbeitet von Heinrich Dode. Stuttgart, 1903.

A. Buchenberger. *Agrarwesen und Agrarpolitik*. 2 Bde. Leipzig, 1892.

moeten uitmaken van een wetenschappelijke economie van den landbouw. Zulk werk is nog niet verschenen; wij bezitten slechts enkele monografiën.

Vooraleer die kwestie der methode te verlaten, dient er nog een woord gezegd over de gestadige verwarring tusschen klein- en grootbedrijf eenerzijds, kleinen en grooten eigendom anderzijds. Bedrijf en eigendom zijn termen die geenszins gelijkstaan. De omvang van het bedrijf is een kwestie van landbouwtechniek en landhuishoudkunde; het vraagstuk van den grondeigendom valt gansch in het kader der landbouwpolitiek. Dadelijk zal men het gewicht van dit principieel onderscheid vatten, als men de Vlaamsche toestanden nagaat. Vlaamsch-België is een streek van overwegend kleinbedrijf, maar op verre na niet in dezelfde mate een land van kleinen eigendom. Eigendom en bedrijfsvorm moeten dus steeds afzonderlijk bestudeerd worden, wil men eenige klaarheid in deze vraagstukken brengen. De vraag of het beter is dat de landbouwer eigenaar van zijn bedrijf of pachter is, dat hij land bezit of huurt, komt dus hier niet in aanmerking.

Een andere zeer gewichtige opmerking is deze: dat het vraagstuk van den bedrijfsvorm niet voor alle tijden en alle landen, eens voor altijd kan opgelost worden. Het was juist de groote fout der klassieke staathuishoudkunde, van Ricardo tot Bastiat, economische wetten voor alle tijden te willen vaststellen, even onveranderlijk en onverbiddelijk als de natuurwetten, als de zwaartewet, bijvoorbeeld.

Men moet dus, evenals voor vrijhandel en protectie, het vraagstuk van den bedrijfsvorm naar tijd en ruimte beoordeelen.

Om deze beschouwingen over de methode samen te vatten, kan men dus drie eischen aan het onderzoek stellen:

- 1) de quantitatieve en kwalitatieve voor- en nadeelen van den bedrijfsvorm moeten op zich zelf bestudeerd worden;
- 2) de agrarisch-politieke zijde moet van de technisch-economische streng gescheiden blijven;
- 3) de bedrijfsvorm moet voor een bepaald tijdperk en een bepaald land, of vasteland, onderzocht worden: in een woord, men moet uitgaan van het historisch of relatief standpunt.

2. Bepaling van het bedrijf. — Het nut van een juiste bepaling kan, in de economische wetenschappen, niet hoog genoeg geschat worden: het niet accoord zijn over de bepaling brengt hier steeds de onzekerheid die aanleiding geeft tot allerlei betwisting over uiteenlopende gevolgtrekkingen, die men te recht aan deze wetenschap kan verwijten.

Het woord *bedrijf* wordt hier opgevat in zijn gewone beteekenis van de technische en economische verrichtingen van een hoeve, hofstede, waar aanbouw van gewassen en veeteelt samengaan.

Het woord *bedrijf* wordt hier dus opgevat in zijn algemeene beteekenis: met deze beperking kan er nog veel onderscheid, van bedrijf tot bedrijf zijn, naar bodemgesteldheid, hoofdzakelijk kweeken van bepaalde gewassen, of fokken van bepaalde dieren, enz.

Doch deze specialisatie is niet algemeen doorgedrongen.

Wij komen verder op deze kwestie terug, bij de verdeling van den arbeid.

Onder *bedrijf* moet ook niet begrepen worden wat de Duitschers noemen: « Zwergbetrieb », en Em. Vandervelde doopte met den naam « mouchoirs de poche ». In onze landbouwstatistiek komen overtalrijke zoogezegde « bedrijven » voor van minder dan 50 aren, van minder dan een hectaar. Zulk bedrijf kan aan een huisgezin het bestaan niet verzekeren, is dus enkel te beschouwen als « nevenbedrijf ».

Men zou dus als volgt de definitie van het landbouwbedrijf kunnen vaststellen: « een landbouwinrichting, waar aanbouw van gewassen en veeteelt samengaan, met het doel aan de landbouwersfamilie hoofdzakelijk haar inkomen te bezorgen », hetzij de uitbater, met de hulp zijner familieleden, zijn eigen arbeidskrachten daarop toelegt, hetzij hij enkel de technische leiding behoudt en vreemde arbeidskrachten gebruikt.

3. Kriterium voor het beoordeelen van groot- en kleinbedrijf. — Twee begrippen worden steeds verward: men moet hier onderscheiden het belang van het volk, van de natie zoo men wil, en het persoonlijk economisch belang van den landbouwer. Het volk heeft belang aan de bruttoproduct, de landbouwer aan de netto-opbrengst, het volk

aan de productiviteit, de landbouwer aan de rentabiliteit.

Twee zaken die geenszins overeenstemmen: Zoo is, in Engeland, de graanbouw sedert 1832 steeds verminderd, alhoewel de vermeerdering van de graanproductie voor de natie een levensvraagstuk kan worden, en dit enkel omdat de aanbouw van tarwe voor meer winstgevende productie, vooral veeteelt, moest wijken.

In onze maatschappij, gesteund op het *privaatbedrijf*, kan het criterium voor de technische en economische beoordeeling van het klein- en grootbedrijf niet anders zijn dan de netto-opbrengst, de rentabiliteit per eenheidsoppervlakte, en dan nog afgezien van de vragen van bezit of pacht.

In den collectivistischen staat zou het anders zijn.

4. Onderscheid tusschen nijverheid en landbouw. — De oudere economisten maakten geen onderscheid tusschen nijverheids- en landbouwbedrijf: de wetten of regels die zij voor de nijverheidseconomie vaststelden, golden volgens hen ook voor de landbouweconomie. Een woord van J. B. Say kenschetst heel duidelijk deze meening; het was immers hij die eens uitriep: « *il n'y a pas de crédit agricole, il n'y a que du crédit* ». Men maakte dus van den beginne af de wetten van de industriele ontwikkeling op den landbouw toepasselijk.

Dit was een grove dwaling, die niet alleen het construeeren van een wetenschappelijke landhuishoudkunde tegenhouden heeft, maar ook het doorvoeren van een rationeele landbouwpolitiek lang in den weg stond. Hier hadden gelukkig de feiten de overhand, de empirie was sterker dan de wetenschap, het sociale moment zegevierde over het economische.

En zonderling genoeg, deze dwaling wordt nog op onzen tijd begaan door landbouwkundigen zelve.

Zoo zegt Max Turmann « *Les associations agricoles en Belgique* », Paris, 1903: « *Grâce aux progrès de la science agronomique et sous la pression de la crise agricole, la culture de la terre tend de plus en plus à se transformer en une industrie comme une autre* ».

Dat is volkomen valsch: het bewijs is te vinden in het feit zelf dat M. Turmann zijn boek kón schrijven; sprak

hij waarheid, als hij landbouwbedrijf en industrieel bedrijf op één lijn stelt, dan zouden reeds lang de kleine landbouwbedrijven verdwenen, economisch vernietigd zijn door de groote bedrijven, en zouden de landbouwers in den zelfden toestand verkeeren als de kleine producenten van den burgerstand of de huisindustrie.

De Belgische landbouwkundige Lonay drukt zich op dezelfde wijze uit: « L'agriculture est une industrie au même titre que toutes les autres, basée sur les mêmes principes d'économie industrielle ».

En hij besluit logischerwijze, dat het grootbedrijf in technisch en-economisch opzicht een voorsprong heeft op het kleinbedrijf.

Het verschil tusschen nijverheid en landbouw is nochtans zeer groot; ik noem slechts eenige kenmerken op:

a) de nijverheid is een mechanisch, de landbouw een organisch proces.

De nijverheid verwerkt dood materiaal tot doode producten; het landbouwbedrijf heeft ten doel, organische producten voort te brengen, die aan den leider van het productieproces heel andere eischen stellen, dan aan den leider of aan den arbeider in de nijverheid werkzaam.

De organische productie mist volkomen dezen ononderbroken gang, dien wij in de nijverheidsfabriek vaststellen. Om naar het eenvoudigste te grijpen: de voortbrenging van een kleed, een tafel, een machine kan op eiken stond begonnen worden, en eenmaal begonnen houdt de arbeid niet meer op. De mensch *kan* dezen arbeid onderbreken, doch hij is niet genoodzaakt hem te onderbreken. En is eenmaal een stuk klaar, dan verzet zich geen innerlijke hinderpaal tegen het herbeginnen van hetzelfde productieproces. Met een hectoliter tarwe is het gansch anders gesteld. Hier bepaalt de natuur den aanvang van het arbeidsproces. Zelfs de voorbereiding van den akker wordt niet zonder noodwendige onderbreking doorgevoerd, omdat hier aan de natuur- en scheikundige en bacteriologische verschijnselen den tijd moet gelaten worden, zich te voltrekken. Is het zaad in den grond, dan geschiedt weer een arbeidsonderbreking van weken en maanden. In de lente heeft men dan weer eenige korte arbeidsperioden. En na

een nieuwe lange poos, komt eindelijk met den oogsttijd, de laatste arbeid. De herhaling van het arbeidsproces is aan een tijdverloop van een jaar gebonden. Aldus bepaalt de natuur zelve het tempo der productie. En de mensch, men moge dan al eens van elektrische plantengroei (Lemström, Newman, Guarini, enz.) spreken, kan daar weinig aan veranderen.

Voor de veeteelt geldt deze bemerking eveneens.

De mensch moge zich nog zoo koortsig inspannen, hij heeft nog niet het middel gevonden om den groei van het kalf in het moederlijf te verhaasten.

b) De wet der afnemende voortbrenging, of beter der niet evenredige voortbrenging, geldt voor den landbouw en niet voor de nijverheid.

Deze economische wet werd, zooals men weet, door Ricardo en Malthus in den aanvang der XIX^{de} eeuw voor het eerst vastgesteld.

Deze wet kan men, voor den landbouw, als volgt omschrijven:

Onder gelijke omstandigheden (zelfde techniek, zelfde bodemgesteldheid) vermogen in den landbouw stijgende toepassingen van arbeid en kapitaal niet in dezelfde mate stijgende voortbrenging te leveren. Of anders: Hoe staat het met de productiviteit van den menschelijken arbeid, wanneer men beproeft de voortbrenging op een gelijkblijvende oppervlakte te verhoogen: deze productiviteit neemt relatief af. De meerdere productie is niet in verhouding tot de aanwending van den menschelijken arbeid en het kapitaal.

Moest men nu zekere schrijvers, vooral onder de socialisten te vinden, gelooven dan zou de productiviteit van den landbouw onbegrensd zijn: spreekt men niet van « ware plantenfabrieken »? Herhaaldelijk in dit opstel zal blijken, wat men daarvan moet denken.

In de laatste jaren werd het vraagstuk der afnemende voortbrenging in Duitschland aan nieuwe kritiek onderworpen.

De studiën van Kurt Wicksell, Aereboe (Beiträge zur Wirtschaftslehre des Landbaues, ook: Productivität in der Landwirtschaft), van Prof. Joseph Esslen (Das gesetz des

Abnehmenden Bodenertrags im landwirtschaftlichen Betriebe, in de afl. van Maart en Juni van 1910 in het *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*) hebben bewezen dat deze wet, eerder natuurwet dan economische regel, even waar blijft op onzen tijd van vergevorderde landbouwtechniek als ten tijde van Ricardo.

In de nijverheid geldt daarentegen de wet van de « toenemende productie », dit wil zeggen: met de uitbreiding der industriele productie stijgt de gemiddelde opbrengst van de industriele arbeidseenheid, stijgt de productiviteit. Zooals het voor eenige jaren door S. von Halle geformuleerd werd: « in der Landwirtschaft ist der letzte Scheffel der teuerste, in der Industrie sind umgekehrt die letzte Elle, das letzte Gross die billigsten ». (1)

c) De landbouw vergt ruimte, de nijverheid is plaatselijk geconcentreerd.

1° Daar de bodem voor den landbouw, niet enkel standplaats, maar wel productiemiddel en grondstof is, zoo groeit — voor een bepaalde bebouwingsintensiteit — de uitgestrektheid van het bedrijf in verhouding met de nagestreefde productenmassa. De uitgestrektheid der arbeidsplaats maakt het toezicht over den arbeider meer tijdroovend en duurder dan het voor den nijveraer is. Daarbij komt nog dat het kontrol over de hoeveelheid en nog meer over de hoedanigheid van den verrichten arbeid op zich zelf veel moeilijker uit te oefenen is dan in de nijverheid. De regelmatigheid en de deugdelijkheid van den voorbereidingsarbeid, van de bezaaiing op het veld, kan gewoonlijk niet onmiddellijk vastgesteld worden; zij blijken slechts na weken of maanden, volgens den uitslag die bij den wasdom vast te stellen is. In een industrieel bedrijf, waar het product zich vervormt door een gesloten reeks van verdeelde verrichtingen van hand tot hand, wordt de arbeid van den eenen werkman door den anderen, om zoo te zeggen automatisch, nagezien. Dit innerlijk toezicht ontbreekt volkomen in den landbouw.

Nog een andere gevolgtrekking uit dat ruimte-element van den landbouw is het volgende:

(1) E. von Halle: *Weltmachtspolitik und Socialreform* (Socialle Praxis, 1899, bl. 556).

2° In een nijverheidsinrichting van bepaalde grootte kan, door versnelling van het tempo en meerdere herhaling van het productieproces, de hoeveelheid van het geproduceerde snel en aanzienlijk stijgen. Daargesteld dat de noodige grondstof voorhanden is, blijft er nog aan een enkele voorwaarde te voldoen om de voortbrenging te vergrooten, dit is een sneller doorloopen van het productieproces, door verbeterde machines.

Nemen wij, bijvoorbeeld, de katoenspinnerij: vroeger was men tevreden met spinmachines, waarvan de spinnen 500 tot 1000 wentelingen in de minuut maakten; thans is voor de beste waterspinnmachines de snelheid tot 7.000, 8.000 en 9.000 wentelingen in de minuut gestegen. Deze machines droegen vroeger 400 tot 450 spinnen, thans tot 1100.

Een landbouwbedrijf van bepaalde grootte kan de hoeveelheid zijner producten slechts zeer langzaam en in enge grenzen zien stijgen. Op een gegeven oppervlakte vinden slechts een bepaald aantal planten nevens elkaar plaats. Het op elkaar volgen van planten, die één door de natuur vastgestelden groeitijd behoeven, is aldus ook vastgesteld, daardoor is een snelle herhaling van den productieeven organischen cyclus uitgesloten; de meeste en voor ons gewichtigste gewassen leveren in een gansch jaar éénen oogst op. Het aantal der op een gegeven uitgestrektheid en in een bepaalde tijdseenheid te produceeren gewassen is daardoor eng begrensd. Dit werk der natuur is onafhankelijk van de arbeidsinrichting, en een versnelling door verbeterde machines kan de massa der producten niet verhoogen.

3° Het feit, dat het landbouwbedrijf zich in de ruimte beweegt, heeft verder voor gevolg dat hoe uitgestrekter het bedrijf, hoe verder de verschillende akkers van de hoeve, van de gebouwen liggen: welnu, hoe meer verwijderd de akkers, hoe hooger de productiekosten.

Joh. Heinrich von Thünen heeft in zijn beroemd werk «der Isolierte Staat» dit vraagstuk, voor zijn tijd, den aanvang der XIX^{de} eeuw, op geniale wijze toegelicht.

H. Mitscherlich (*Schwankungen der landwirtschaftliche Reinerträge*, 1903) heeft, met een andere methode (de waar-

schijnlijkheidsrekening) en voor onzen tijd, onderzocht in hoeverre de wet van von Thünen nog toepasselijk is; hij komt tot denzelfden uitslag als deze.

Op akkers die gemiddeld twee kilometer van de hoeve verwijderd zijn, levert de meest intensieve wisselbouw een verlies op, wanneer met een verwijdering van $\frac{1}{2}$ km. de opbrengst 15 tot 20 mk. per morgen bedraagt. De meest extensieve bebouwing (lupinengroenbemesting en driemaal rogge) geeft met een afstand van 2 km. nog 7,9 mark winst per morgen.

d) De verdeeling van den arbeid doet zich in den landbouw gansch anders voor dan in de nijverheid.

Deze kan in twee richtingen geschieden: 1) specialisatie van de producten; 2) verdeeling der verschillende verrichtingen van het productieproces.

1) Specialisatie van de producten.

Zooals men weet is deze specialisatie in de nijverheid tot het uiterste gedreven, daardoor zijn eerst de verschillende nijverheden voor een productensoort ontstaan. Later is, in vele nijverheden, een nieuwe specialisatie ontstaan. In Engeland produceert iedere katoenspinnerij slechts enkele nummers van het garen; te onzent, bij minder afzet, schier al de nummers.

In den landbouw is er niets dergelijks te bespeuren: de goede gang van het bedrijf eischt immers dat vele producten tegelijk of achtereenvolgens gekweekt worden. Lecouteux geeft daarvan als volgt de redenen op:

« Un fait capital est à prendre ici en considération: c'est le fait de la solidarité entre toutes les branches agricoles d'exploitation de ces entreprises, qui, presque partout, réunissent dans leur ensemble la production végétale et la production animale. Ainsi se réalise, par la variété des produits, une assurance contre les vicissitudes de la température et du marché. Ainsi s'échelonnent sur les saisons de l'année tous les travaux de culture et de récolte qui, dans les pays de culture avancée, permettent, avec des attelages et un personnel relativement faibles, d'exécuter en temps utile toutes les opérations que provoque la variété des produits et des spéculations qui s'y rattachent. Ainsi s'obtient malgré la gelée, la sécheresse, la pluie, les mou-

vements de hausse et de baisse des produits de vente, une moyenne annuelle des résultats financiers, qui contribuent à une régularité de revenus qu'on ne rencontre pas dans les entreprises spécialisées en une unique production.» (1)

Zekere schrijvers hebben de tegenovergestelde thesis verdedigd, onder meer:

Pierre Laraire (Dumas): *L'agriculture de l'avenir*, Verviers, 1891. E. Bonnert: *Viehlose Wirtschaft? Zahlen und Gedankensplitter*, 1904. Albert Dauprat: *La Révolution agricole. Une expérience agricole de propriétaire-résidant*. (Boekdeel van *La Science sociale suivant la méthode d'observation*, n^o van Juni 1905.)

Al deze schrijvers hebben uit het oog verloren dat het landbouwbedrijf een cyclus van verrichtingen is en dat een verandering der voortbrengst door de natuur zelve aangewezen is: immers het herhaaldelijk kweken van hetzelfde gewas op denzelfden akker veroorzaakt plantenziekten, die de voortbrenging steeds doen afnemen. Er ontstaat verder een verarming niet alleen van de minerale, maar vooral van de nog niet goed gekende en aldus nog niet terug te geven organische bestanddeelen van den grond.

Het kweken van een enkel grondproduct heeft aldus voor gevolg een toenemende verhooging der productie-kosten.

De hedendaagsche landbouw heeft juist voor kenmerk dat steeds meer soorten van gewassen gekweekt worden ten gevolge van een meer gecompliceerden wisselbouw.

Verder wordt in het landbouwbedrijf een groot gedeelte der productie verbruikt: voeder, mest. Hetzelfde geldt voor de dieren. Met het hoofdzakelijk aanbouwen van een gewas of het teelen van een soort vee, vallen deze voordeelen grootendeels weg.

2) Verdeeling der verrichtingen.

De hedendaagsche nijverheid is gesteund op de verdeling van den arbeid, de productiviteit van den arbeider neemt toe door de beperking van zijn functie. De alleen-arbeidende werkman die vele verschillende verrichtingen

(1) E. Lecouteux. *L'agriculture à grands rendements*. Paris, 1892, bladz. 13.

moet uitvoeren om het product te vervaardigen, kan onmogelijk voor elk de vaardigheid verwerven van den arbeider die het gansche jaar door hetzelfde onderdeel maakt.

Bijvoorbeeld een zakuurwerk dat door tweehonderd handen gaat. Dat is de kern zelve der hedendaagsche nijverheidsproductie: de verdeling van den arbeid heeft toegelaten voor elk onderdeel van den arbeid een geschikte machine of werktuig uit te vinden.

In den landbouw is het gansch anders.

Wij zagen reeds dat de landelijke arbeid, die slechts dient of samengaat met een organisch evolutieproces, enkel tijdelijk optreedt. Deze arbeid ligt stil gedurende dagen, weken, maanden, om dan, maar in veranderden vorm, weer eens voor een langer of korter tijdperk op te treden. Arbeid van denzelfden aard en het gansche jaar door, bestaat in het landbouwbedrijf niet. De landbouwer moet gedurende de productieperiode de meest verschillende handelingen verrichten, bemesten, ploegen, eggen, rollen, zaaien, maaien, binden, op- en afladen, enz.; heden roept hem de arbeid op het tarweveld, morgen op het aardappelveld, overmorgen op de weide, of in de schuur, enz. Weliswaar kan in het grootbedrijf de arbeid van den landbouwknecht minder verscheiden zijn, kan hij zelfs een wel bepaalde taak hebben, maar deze verandert dan toch genoeg om een beroepspecialiseering, zooals dat verstaan wordt in de nijverheid, onmogelijk te maken.

Wanneer men zou kunnen spreken van gespecialiseerden arbeid, bij maaiers, dorschers, beetentrekkers, dan moet men toch vaststellen dat dit beroep heel tijdelijk uitgeoefend wordt: gedurende het betrokken jaargetijde. Daarom ook kunnen deze werklieden zich niet beperken tot een stiel of een specialiteit, zij zijn tevens of zelf landbouwers, of steenbakkers, aardwerkers, enz.

Op het gebied van de veeverzorging is reeds een meer gespecialiseerd beroep mogelijk: dit werk immers wordt in de vier jaargetijden verricht: koeiers, paardeknechten, herders, enz. Doch men zal het moeten bekennen, deze specialisatie staat nog verre ten achter bij degene van den fabrieksarbeider.

e) Het machinengebruik is niet van denzelfden aard in den landbouw en in de nijverheid.

Het onderscheid tusschen nijverheids- en landbouwbedrijf, dat wij in de vorige bladzijden vaststelden: uitgestrektheid van de werkplaats, geen doorlopend arbeidsproces, geen verdeeling van den arbeid, drukt al dadelijk zijn stempel op het landbouwmachinisme.

In den landbouw verandert de werkplaats gedurig: veld, weide, hof, stal, schuur zijn in bonte afwisseling de werkplaats van den landbouwer. Het levensproces der gewassen is lokaal gebonden. Daardoor is ook de plaats waar de arbeid verricht wordt, op den akker en door den arbeider, van wisselenden aard. In de fabriek verplaatst zich gewoonlijk de arbeidsstof, arbeid en arbeidswerktuigen veranderen niet van plaats: dit laat toe een *vast* stelsel van kracht- en arbeidswerktuigen in te richten. De landbouwmachines zijn niet vast, niet stabiel, maar verplaatsbaar, mobiel. Waar het machines voor akker en weide geldt, moet eveneens de motor verplaatsbaar zijn. Dit alles stelt voor de grootte en de kracht der landbouwmachines enge grenzen; de motoren in het landbedrijf werkzaam, zijn kleine motoren in vergelijking met degene die in de nijverheid gebruikt worden.

Neemt men dan verder in aanmerking dat de meeste landbouwmachines slechts enkele weken per jaar in werking blijven, en den verderen tijd ongebruikt en onproductief zijn, zoo is het licht te verstaan dat het oprichten van vaste machines en vervoermiddelen veel moeilijker is en veel duurder komt te staan dan in de nijverheid. (1) Want onder de landbouwverrichtingen rekenen wij die niet van de bewerking van de doode grondstof van den landbouw: vervoeren, dorschen, zuiveren; deze verrichtingen staan reeds in het bereik van de mechanische productie; evenals de verdere bewerking: malen, bakken, stoken, slachten, voortbrengen van boter en kaas. Dat vele dezer nijver-

(1) Men zie namelijk over het machinisme in den landbouw de werken van Zoepfl, Bensing, Mack, Fischer, Siemens und Halske, en in België, de studiën van Grégoire, in de « Revue Economique internationale », n^o van Oogst 1909, blz. 364 en volgende. Le Labourage à vapeur, en a. m.

heden dikwijls bij den landbouw gevoegd worden, doet niets ter zaak.

* * *

Overweegt men dit alles, dan ziet men hoe grondig het verschil tusschen het nijverheids- en landbouwbedrijf, en hoe weinig wetenschappelijk het is, beider ontwikkeling te willen gelijkstellen. En men vat ook duidelijk dat voor het beoordeelen van de technische en economische kracht van klein-, midden- en grootbedrijf heel andere beschouwingen intreden dan dit het geval is wanneer men de bedrijfsvormen in de nijverheid wil bestudeeren en beoordeelen.

* * *

Mijn bedoeling is niet te besluiten ten voordeele van den eenen of anderen bedrijfsvorm, aan te toonen in welke omstandigheden het kleinbedrijf een economischen voorsprong heeft op het grootbedrijf, in welke het grootbedrijf het wint op het klein, dit alles en vooral, in een gegeven economische conjunctuur, dus naar tijd en ruimte.

Daartoe ontbreekt thans nog het noodige materiaal voor België en gedeeltelijk voor de andere Europeesche Staten: de eerste eisch kan dus luiden: zorgvuldige opname van de balans in bedrijven van verschillenden omvang, vaststelling van de netto-opbrengst, zooals gedaan werd in de « Betriebs-Verhältnisse der Deutschen Landwirtschaft », uitgegeven in de « Arbeiten der Deutschen Landwirtschaftsgesellschaft », als collectieven arbeid, of wat door individueel onderzoek verricht werd door E. Stumpfe (Der Landwirtschaftliche Grosz-, Mittel- und Kleinbetrieb), Willem Walz (Vom Reinertrag in der Landwirtschaft) en anderen.

Met de hooger opgegeven methode, zou men dan licht in dit thans nog zoo betwiste vraagstuk tot een wetenschappelijken uitslag kunnen komen.

1910.

3. — De huidige Vlaamsche landbouw.

De twee kenschetsende richtingen van den Belgischen landbouw in de laatste jaren (1905-1912) zijn wel de algemeene *stijging der prijzen* van de landbouwproducten en het toenemen van de landbouwverenigingen.

De prijzen bereikten tusschen 1860 en 1875 hun hoogtepunt; te beginnen met het jaar 1880 daalden zij tot 1895, om dan weer gestadig te klimmen. Zij bereikten weliswaar niet de hoogte van de jaren '60; men dient echter in aanmerking te nemen dat, dank zij den vooruitgang der landbouwtechniek, de opbrengst der gewassen per eenheidsoppervlakte sedert dien tijd verdubbeld is. De dierlijke producten hebben in hoeveelheid en in hoedanigheid insgelijks veel gewonnen en de prijzen stonden nooit zoo hoog. Zoo werd sedert het jaar 1900, in toenemende mate het landbouwbedrijf meer winstgevend en bloeiend.

Zoo men voor de prijzen van 1900, het getal 100 als maatstaf en uitgangspunt neemt, dan bekomt men voor de voornaamste voortbrengselen het volgende schema :

	GRANEN				Boonen	Erwtten	Aardappelen	Boter	Vleesch (Geslacht)		
	Haver	Tarwe	Gerst	Rogge					Os	Kalf	Varken
1900	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1901	101	100	95	96	103	103	111	99	101	104	110
1902	110	101	96	95	112	113	113	98	106	108	115
1903	90	100	93	95	112	113	155	99	115	115	113
1904	93	107	91	96	108	113	132	99	113	111	106
1905	108	108	98	103	113	116	140	101	107	111	120
1906	109	105	101	104	119	124	143	105	114	116	129
1907	114	115	109	117	117	119	133	104	119	119	119
1908	108	120	108	119	115	121	135	105	115	114	111
1909	132	136	109	116	120	136	132	107	110	101	122
1910	103	121	96	101	122	151	138	110	117	111	133
1911	112	119	107	109	127	196	180	119	123	109	133
1912	133	129	128	128	136	220	143	116	—	—	—

Zooals men ziet zijn de prijzen vooral sedert 1905 gestegen en is het dure leven een niet te loochenen werkelijkheid; men mag gerust verklaren dat in de laatste tien jaar de prijzen van de landbouwproducten — granen zoowel als vleesch — met 30 tot 40 t. h. gestegen zijn.

Gedurende de landbouwcrisis van 1880 tot 1895 waren de huurprijzen en de waarde van den grond langzamer dan de prijzen der producten gedaald: de hooger medegedeelde cijfers, ontleend aan de landbouwoptelling van 1895, stellen dus het laagtepunt daar. Sedertdien is in alle streken weêr een opwaartsche beweging waar te nemen. De factoren van deze vermeerdering zijn: de verhooging der opbrengst per hectare, de aanwas van de bevolking, vooral in Vlaanderen aanzienlijk, en de stijging der prijzen van de voortbrengselen.

Edoch laten de maandelijksche en jaarlijksche statistische optellingen toe de prijsbeweging van tarwe, vleesch en boter te volgen; gansch anders is het gesteld waar het huurprijs en grondwaarde gelden. De Belgische grondstatistiek bestaat immers niet: wij weten niets, op statistisch gebied natuurlijk, van de verdeeling van den grondeigendom, van de hypothecaire schulden noch als absoluut cijfer noch als verdeeling over groot- en kleineigendom. De karige inlichtingen die ons de periodieke landbouwoptellingen brengen, zijn voor die van 1910 nog niet verschenen.

Het tweede kenmerk van onzen landbouw is het gestadig *aangroeien der landbouwvereeningen* van allen aard: boerengilden, boerinnengilden, maatschappijen voor bijenteelers, hoenderkweekers, syndikaten voor de verbetering van het hoornvee, van het geiten-, konijnen- en varkensras, syndikaten van hoppeplanters en van beetenteelers, syndikaten voor den aankoop van zaden, landvetten, veevoeder en landbouwmachines, samenwerkende melkerijen, maatschappijen van landbouwkrediet (landbouwkantoren, Raiffeisenkassen, middenkassen van landbouwkrediet), maatschappijen voor de verzekering van het vee, tegen hagelschade, zelfs tegen brandgevallen en arbeidsongevallen.

De wet van 31 Maart 1898, die aan de beroepsvereeningen, onder bepaalde voorwaarden, de rechtspersoonlijkheid V. E. O.

verleend heeft, bevorderde vooral het ontstaan van de landelijke beroepsverenigingen: op 31 December 1910 bestonden er niet minder dan 1775 maatschappijen en genootschappen, krachtens die wet erkend; deze landelijke beroepsverenigingen beoogen, zooals men hierboven ziet, de meest uiteenloopende doelen. Zoo vindt men: 765 boerengilden, 13 boerinnenbonden, 234 syndikaten voor de verbetering van het hoornvee, 280 syndikaten voor de verbetering van het geitenras, 12 verenigingen voor de verbetering der honden, enz., enz.

Behalve de landbouwcomicen, in Vlaamsch-België ten getale van 95, die vooral voor doel hebben de algemeene belangen van den landbouw te bevorderen door het inrichten van prijskampen, bestaan er in Vlaamsch-België vrije verenigingen bekend onder den naam van boerenbonden of boerengilden. Op 31 December 1910, bestonden er aldus in Vlaamsch-België 532 plaatselijke landbouwgiiden (in het Rijk: 1150), waarvan er 281 als wettelijk erkende vakvereniging waren ingericht. Vele boerenbonden houden er niet van zich aan de beperkende bepalingen der hooger-gemelde wet te onderwerpen en blijven volkomen vrij; zoo zijn er in Vlaanderen slechts 15 erkende gilden en 143 niet-erkende. Maar het aantal leden geeft nog beter dan het aantal verenigingen de juiste beteekenis der boerenbonden weer. In de verschillende Vlaamsche provinciën bedroeg dit getal: in Antwerpen, 7.598; in Brabant, 9.188; in Oost-Vlaanderen, 10.260; in West-Vlaanderen, 14.134; in Limburg, 13.424 leden. Deze boerengilden zijn schier allen aangesloten bij een verbond dat zich uitstrekt over een kanton, een provincie of het geheele land. Van deze bonden is de Belgische Boerenbond van Leuven de machtigste. Deze bonden doen de handelsverrichtingen in het groot: aankoop van allerhande benoodigdheden voor den landbouw. De Boerenbond van Leuven heeft deze verrichtingen het meest uitgebreid, tot middenkas voor landbouwkrediet (218 plaatselijke Raiffeisenkassen, in Vlaamsch-België, op 538 in het Rijk), zelfs voor grondkrediet (in 1910, 136 grondkredietleeningen voor een som van 559.245 frank), tot gemeenschappelijke kas tegen de

arbeidsongevallen, sedert de stemming der wet op de arbeidsongevallen van 24 December 1903.

Met één woord, vermelden wij de genootschappen voor de verzekering tegen landelijke risicos, vooral de veeverzekering, waarmede machtige bonden van verzekering en herv verzekering zich bezig houden.

Niets toont beter het groote voordeel dat de landbouwer in de samenwerking gevonden heeft, dan de bloei der melkerijen. Ziehier enkele inlichtingen over het jaar 1910 :

PROVINCIE	Aantal melkerijen op 31 Dec. 1911	Aantal Koeien in het bezit der leden	Verkoop in 1910		Aantal leden
			Melk enz.	Boter	
Antwerpen	61	16.981	164.423	4.923.000	4.876
Brabant	66	18.870	294.423	4.121.551	8.596
West-Vlaanderen	31	28.202	46.158	9.243.353	7.171
Oost-Vlaanderen . .	62	16.479	80.305	6.185.770	6.073
Limburg	139	22.972	11.942	3.700.202	17.703
Het Rijk	556	162.850	718.121	39.075.605	57.409

Wij wezen reeds op de zeer uiteenloopende doeleinden van de landelijke vereenigingen, stellig een teeken van specialisatie en dus een streven naar meer intensieve bebouwing, naar verbetering van de vee fokkerij. Enkele voorbeelden zullen dit verduidelijken. Zoo bestonden einde 1910 de volgende landbouwvereenigingen :

GENOOTSCHAPPEN VOOR	Aantal Genootschappen in			
	Vl. België		Het Rijk	
	Maatschappijen	Leden	Maatschappijen	Leden
Bijenteelt	97	2.107	196	5.296
Hoenderteelt	67	4.219	154	7.493
Verbetering van het rundvee, fokvereenigingen of kweekgilden	241	16.310	502	20.217
Verbetering van geiten, konijnen en varkens	480	45.840	591	46.084
Hoppeplanters, enz.	38	2.194	38	2.194

In Vlaanderen zijn de personen die in vereenigingen zich bezig houden met de veefokkerij en hoenderteelt vooral talrijk; er bestaan geiten- en konijnenbonden in Vlaanderen. Als men nu bedenkt dat dit vereenigingsleven gepaard gaat met het houden van voordrachten en wedstrijden en het uitgeven of lezen van vakbladen, dan zal men wel aannemen dat men hier met een sociale werking te doen heeft, die in enkele tientallen van jaren een ander uitzicht aan onzen Vlaamschen landbouw zal geven en verre gevolgen zal na zich sleepen. Steeds blijft het te betreuren dat aan dit streven naar meer technische bekwaaming en lotsverbetering de wetenschappelijke grondslag niet steviger is: een Vlaamsch hooger landbouwonderwijs blijft een allernoodzakelijke eisch om met deze bedrijvigheid, door de landelijke vereeniging aan den dag gelegd, het maximum van nut te bereiken.

* * *

Wat nu de sociale zijde van de landhuishouding betreft, stellig heeft de Regeering uitstekende technische studiën — in het Fransch alleen — laten verschijnen en door de herinrichting en uitbreiding van de verschillende diensten van den landbouw, de techniek bevorderd, maar de economische en sociale kant van het landbouwbedrijf bleef volkomen verwaarloosd. Meer en beter produceeren is zeker de eerste voorwaarde, maar niet minder gewichtig is de vraag *hoe de landbouwer leeft*: er moet ook gestreefd worden naar versterking van zijn weerstandsvermogen, gezondheid, verstandelijke begaafdheid, arbeidscugdelijkheid en arbeidsvermogen. In een woord, de volkskracht moet gesterkt worden door een verhooging van de levenswijze, grondslag van de verhooging van het verstandelijk peil en van de beschaving.

Niemand zal betwisten dat het daarmee op den buiten, vooral op den Vlaamschen buiten, treurig gesteld is. In België verhindert het gebrek aan vaste en uitvoerige gegevens over de agrarische vraagstukken een klaar inzicht in den waren toestand onzer landbouwbevolking en werkt daardoor elk ernstig en wetenschappelijk pogen tegen, om dringende hervormingen in te voeren.

In ons land schijnen de politieke partijen de opbouwende kracht te missen om de lijnen van een gezonde economische politiek vast te stellen. De staatkunde leeft met den dag en mist die diepte van inzicht en ruimte van blik, die alleen een systematisch voortarbeiden in het algemeen belang van het land mogelijk maken. Waar is onze nijverheidspolitiek, waar onze landbouwpolitiek? Hier vooral is dit gebrek aan systematischen arbeid voelbaar: de landbouw is nog steeds een der grondvesten van de volkswelvaart, vooral in Vlaamsch-België, en de gewichtigste vraagstukken blijven onopgelost, ja worden niet eens gesteld: eigendomswetgeving, persoonlijk en grondkrediet, grondbelasting, en rechtvaardige verdeling der lasten tusschen de verschillende bedrijvigheidstakken en standen, middelen van vervoer en spoorwegtarieven. De landbouw, of eerder de landbouwer, in België en vooral in Vlaanderen, is schandelijk belast in verhouding tot nijverheid en handel, en niemand spreekt van hervorming.

In een land waar, naar wij hooger vaststelden, de pachtbedrijven de drie vierden of de vijf vierden van het geheele getal uitmaken, is een rechtvaardige en volledige pachtwetgeving een hoofdvoorwaarde, een levenswet. Welnu, het huurkontraakt is nog altijd geregeld door de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek van 26 Ventose, jaar XII (17 Maart 1804)!

De grondbeginselen zijn sedert dien tijd niet gewijzigd alhoewel de levensvoorwaarden grondige veranderingen ondergingen, alhoewel de landbouw, door de vorderingen der wetenschap, een ware herschepping in de laatste eeuw beleefde!

Voor den overgang van onroerende goederen eischt de Staat 7 t. h. der waarde, die met de kosten, tot ongeveer 10 t. h., soms 12.50 t. h. beloopt. Men denke eens na: 10 t. h. beteekent meer dan drie jaar inkomen. En de roerende goederen, ondanks de reusachtige uitbreiding van de papieren waarden, gaan van hand tot hand, zonder één cent te betalen. De geschiedschrijver van binnen twee eeuwen, moest hij alleen op onze fiskale wetgeving voortgaan, zou moeten veronderstellen dat de naamlooze vennootschap op onze dagen niet meer beteekenis had dan in

den tijd van Napoleon! De wetgeving is niet alleen een hinderpaal tot het aanwerven van eigendom door kleine landbouwers, zij werkt de verdwijning van den met moeite, in zweet en ontbering verworven kleinen eigendom in de hand bij het afsterven van den eigenaar. Enkele hervormingen werden hier ingevoerd: de wet van 9 Oogst 1889 op de arbeiderswoningen; die van 21 Mei 1897, die de registratierechten van den kleinen landelijken eigendom tot de helft terugbracht; de wet van 17 Juni 1887 op de ruiling van landelijke goederen; de wet van 16 Mei 1900 of wet Van der Bruggen; de wet van 15 Mei 1905: maar het meest schreeuwende onrecht tegenover den kleinen eigenaar blijft nog voortbestaan.

Het crediet, voorwaarde van elken vooruitgang in het landbouwbedrijf, wacht nog steeds op de noodige inrichting. Wat het persoonlijk crediet betreft, heeft de wet van 15 April 1884 op de landbouwkantoren haar doel niet bereikt: in 1908, stonden de elf kantoren (slechts vier in het Vlaamsche land: Ter Hulpen, Leuven, Gent en Brugge) slechts 728 uitleeningen toe voor een gezamenlijk bedrag van 3.028.145 frank. De spaar- en leengilden (Raiffeisenkassen) op einde 1908, ten getale van 260, stonden in dit jaar 3.552 geldleeningen toe voor eene som van 4.353.651 frank. Zonder de verdienste van de landbouwkantoren en van de vrije inrichtingen van den Boerenbond te onderschatten, mag echter gezegd worden dat hun zakencijfer op verre na niet met de bedrijvigheid van onzen landbouw overeenstemt.

Over de hoogte der hypothecaire schuld in België zijn eigenlijk geene gegevens voorhanden. In 1850, schatte Frère-Orban de gansche grondschuld op 800 millioen frank, waarvan 56 t. h. voor de onbebouwde eigendommen. In 1878, raamde Emile de Laveleye deze schuld op één milliard, waarvan 560 millioen frank voor de landbouwgronden. Alle latere schattingen missen elken vasten grond. Eerst de wetenschappelijk doorgevoerde statistiek kan hier voorlichten en toonen in welke mate de grondschuld de verschillende standen drukt. Dan zal het ook mogelijk zijn de noodige instellingen in het leven te roepen om de zoo

wenschelijke aflossing der hypothecaire schulden van de landbouwers met volle kennis van zaken te behartigen.

Maar vooral op onderwijsgebied blijft er voor den landbouw veel te verbeteren. Veel geld wordt er voor uitgegeven: op de begrooting van 1912: 255.445 frank voor het veeartsenijkundig onderwijs; 217.000 frank (147.000 frank gewone uitgaven) voor het Instituut van Gembloers; 351.150 frank voor het middelbaar en lager onderwijs en de voordrachten over den landbouw. Maar nog steeds mag men de vraag stellen of dit geld oordeelkundig besteed wordt en of Vlaamsch-België daaruit het rechtmatig nut trekt. Hier vooral blijft nog alles te doen in de Vlaamsche gewesten. Wat dit hooger onderwijs voor Vlaanderen moet zijn, wat het kan doen voor de verhooging van het productievermogen van den Vlaamschen landbouw, voor de economische en sociale opheffing der Vlaamsche bevolking, heb ik elders aangetoond en kan slechts verwijzen naar mijn *Verlag over de Vervlaamsching der Hoogeschool van Gent*.

Ziedaar dus enkele agrarische vraagstukken — wij laten alle maatregelen om het leven op het platteland aangenaam, gezond en veilig te maken terzijde — die verdienen overwogen en bestudeerd te worden.

De *Landelijke Dienst*, ingericht in 1908, die zou moeten zijn het Arbeidsambt van den landbouw, en de *Tuinbouwdienst*, opgericht in 1911, die voor taak heeft de belangen der kleine landbouwers te bevorderen, kunnen in de toekomst veel goeds verrichten, doch enkel wanneer een volledig en veelzijdig statistisch materiaal over de economische en sociale zijde van het landbouwbedrijf zal voorhanden zijn, en wanneer door een echt *hooger* landbouwonderwijs de noodige wetenschappelijke krachten zullen gevormd worden.

Want al is de verbetering in huisvesting, in kleeding, in voeding, kortom in beschaving, sedert vijftig jaar bij onze boeren zeer groot, in Vlaamsch-België is de toestand — buiten allen partijgeest om — nog voor oneindig veel vooruitgang vatbaar.

BIBLIOGRAPHIE.

I. **STATISTIEK.** *Documents statistiques sur le Royaume de Belgique*, 5e publication officielle. Bruxelles, Van Dooren, ff. 1840, 1 vol. in-4°.

Recensement Général (15 octobre 1846) *Agriculture*, 4 vol. in-4°. Bruxelles, Lesigne, 1850.

Recensement agricole de 1895. Bruxelles, 1899-1900, 5 vol. et un atlas (bijz. partie analytique. Bruxelles, 1900). (De uitslagen der algemeene Landbouwoptelling van 31 December 1910 zijn nog niet bekend gemaakt.

Bulletin de l'Agriculture. Bruxelles, Weissenbruch, 6 n^{os} per jaar.

Sedert 1907, Vlaamsche uitgave: *Maandschrift van het Beheer van Landbouw*, sedert 1911, onder den titel: *Maandschrift van Land- en Tuinbouw*.

Bulletin du Conseil Supérieur de l'Agriculture. Bruxelles, Weissenbruch.

Monographies agricoles, publiées à l'occasion du recensement de 1895. Monographie de la région des dunes, 1901. Région des Polders, 1902. Région de la Campine, 1899. Région sablonneuse des Flandres, 1900. Région limoneuse et sablo-limoneuse, 1901.

Recensement agricole annuel de 1903, publié par le Ministère de l'Agriculture, 1904 en volgende jaren tot 1909 (verschenen in 1910).

E. de Laveleye. *Economie rurale* (Patria Belgica. Tome I, Bruxelles, Bruylant-Christophe, 1873).

Houzeau de Lehaie. *Culture maraîchère*. (Ibidem.)

E. de Laveleye. *L'agriculture belge*. Rapport présenté au nom des sociétés agricoles de Belgique au Congrès international agricole de Paris, 1878.

A. von Chlapowo Chlapowski. *Die Belgische Landwirtschaft im 19ⁿ Jahrhundert*. (Münchener Volkswirtschaftliche Studiën herausgegeben von L. Brentano und W. Lotz). Stuttgart, Cotta'sche Buchhandlung, 1900.

Al. Appelmans. *Au pays des fruits et du houblon*. Bruxelles, Dewit, 1905.

Notice sur l'Economie rurale (Royaume de Belgique. Administration de l'agriculture. Exposition Universelle de Liège, 1905).

Idem. *Exposition Universelle de Bruxelles, 1910*.

E. Vliebergh. De landelijke bevolking der Kempen, gedurende de XIX^{de} eeuw. Brussel, Hayez, 1906.

Dr J. Frost. Agrarverfassung und Landwirtschaft in Belgien. Berlin. Deutsche Landwirtschafts-Gesellschaft, 1909.

II. GESCHIEDENIS VAN DEN LANDBOUW. *Dr Blink.* Geschiedenis van den boerenstand en den landbouw in Nederland. Een studie van de ontwikkeling der economische, maatschappelijke en agrarische toestanden voornamelijk ten plattelande. Groningen, Wolters, 1904. 2 deelen (bijz. 2e deel).

Th. Von der Goltz. Geschichte der Deutschen Landwirtschaft. Stuttgart und Berlin. Cotta'sche Buchhandlung, 1903. 3 deelen (bijz. Zweiter Band, das neunzehnte Jahrhundert).

D. Zolla. La crise agricole dans ses rapports avec la baisse des prix et la question monétaire. Paris, C. Naud, 1903.

H. Denis. La dépression économique et sociale et l'histoire des prix. Bruxelles, Huysmans, 1895. 1 vol. et un atlas.

J. Piret. Traité d'économie rurale. Bruxelles, Manceaux, 1889-1893, 4 vol.

Wilhelm Roscher. Nationaleconomik des Ackerbaues, 13e aufl. Bearbeitet von H. Dade. Stuttgart und Berlin. Cotta'sche Buchhandlung, 1903.

A. Buchenberger. Agrarwesen und Agrarpolitik. Leipzig, Wintersche Verlagshandlung, 1902. 2 B^{de}.

III. WETENSCHAPPELIJK LANDBOUWBEDRIJF. *G. Reyn- ders.* Handboek voor den Nederlandschen landbouw en de vee- teelt. Wolters, Groningen, 4^e druk, 3 deelen.

Th. Von der Goltz, en anderen. Handbuch der gesammten Land- wirtschaft. Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung, 1889-1890, drie deelen.

E. Stumpfe. Der Landwirtschaftliche Gross-, Mittel- und Klein- betrieb. Berlin, Parey, 1902.

Leo Hüsckke. Landwirtschaftliche Reinertrags-Berechnungen bei Klein-, Mittel- und Grossbetrieb (Abhandlungen des Staatswis- senschaftlichen Seminars zu Iena, herausgegeben von professor *Dr Pierstorff*). Iena, G. Fischer, 1902.

Alf. Mitscherlich. Die schwankungen der Landwirtschaftliche Reinerträge (Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft). Er- gänzungsheft VIII. Tübingen, Laupp'sche Buchhandlung, 1903.

Wilhelm Waltz. Vom Reinertrag in der Landwirtschaft (Münchener Volkswirtschaftliche Studien, herausgegeben von L. Brentano und Lotz. Stuttgart und Berlin, Cotta'sche Buchhandlung, 1904.)

Herman Levy. Entstehung und Rückgang des landwirtschaftlichen Grossbetriebes in England. Berlin, J. Springer, 1904.

Edm. David. Socialismus und Landwirtschaft. Erster Band. Die Betriebsfrage. Berlin, Verlag der Socialistischen Monatshefte, 1903.

Edwin Pratt. The organization of agriculture. London, 1904.

Friedrich Falke. Aufgabe und Ziele des Deutschen Landwirtschaftsbetriebes. Leipzig, Thomas, 1904.

Dr von Rümker-Breslau. Landwirtschaft und Wissenschaft. Berlin, Parey, 1905.

Henry C. Taylor. Agricultural Economics. New-York, Macmillan, 1905.

Dr J. Hoch. Zur Frage der Konkurrenzfähigkeit von Gross-, Mittel- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft (Landwirtschaftliche Jahrbücher von Thiel, 1907).

L. de Raet. Groot- en Kleinbedrijf in den landbouw. (Handelingen van het XIV^{de} Vlaamsch Natuur- en Geneeskundig Congres, 1910.)

Thomas N. Carver. Principles of Rural Economics. New-York, Ginn and Co, 1911.

IV. LANDBOUWONDERWIJS. *Situation de l'Enseignement vétérinaire et agricole.* Rapport triennal présenté aux Chambres législatives par M. le Ministre de l'Agriculture. Années 1897, 1898 et 1899. Bruxelles, Goemaere, 1901. Laatste verslag over de jaren 1906-07-08, verschenen in 1911.

L'Institut Agricole de l'Etat à Gembloux. Bruxelles, H. Duyck-van Mierlo, 1901.

H. Raquet. Note sur la réforme des programmes d'études de l'Institut agricole de l'Etat, présenté à l'assemblée générale (de l'association des anciens élèves de l'Institut agricole de l'Etat) du 9 août 1903.

Alex. Lonay. Une réforme dans la durée des études et la répartition des cours à l'Institut agricole de Gembloux. (Bulletin de l'association des anciens élèves de l'Institut agricole de Gembloux, décembre 1903.)

E. Leplae. La réforme du programme de l'enseignement supé-

rieur agricole. (Revue Générale Agronomique. Organe mensuel des Ingénieurs sortis de l'Institut agricole de Louvain, janvier 1904.)

Wilhelm Kircher. Zweck und Aufgabe der Landwirtschaftswissenschaft an der Universität. Antrittsvorlesung. Dresden, Schönfeld, 1900.

Charles W. Dabney. Agricultural education (Monographs on education in the United States. Edited by M. Buttler. Commission to the Paris Exhibition of 1900).

Th. Von der Goltz. Landwirtschaft an den Universitäten (Halle, Leipzig, Giessen, Kiel, Königsberg, Breslau, Göttingen, Iena, Bonn). (Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich, aus Anlass der Weltausstellung in St Louis, herausgegeben von W. Lexis, Band I. Die Universitäten. Berlin, A. Asher und Co, 1904.)

Die Landwirtschaftlichen Hochschulen (Berlin, Bonn, Poppelsdorf, Hohenheim, Weihenstephan). Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich, herausgegeben von W. Lexis. Band IV. Das technische Unterrichtswesen, 2ter Teil. Die Hochschulen für Besondere Fachgebiete. Berlin, Asher und Co, 1904.

Die Tierärztlichen Hochschulen (Berlin, Hannover, München, Dresden, Stuttgart. (Idem.)

L. de Raet. Hoe komen wij er toe een Vlaamsch hooger landbouwonderwijs in te richten? (Handelingen van het XXIX^{de} Taalen Letterkundig Congres. Brussel, 1906.)

P. Van Hoek. Hooger Landbouwonderwijs. 's Gravenhage, Van Langenhuyzen, 1906.

L. de Raet. Over Vlaamsche Volkskracht. Brussel, 1906.

Dr C. De Bruycker. Het Land- en Tuinbouwonderwijs in Vlaamsch-België (Vlaamsch-België sedert 1830, deel V). Gent, Ad. Hoste, 1911.

V. LANDBOUW-COOPERATIE. *Exposé statistique de la situation des associations d'intérêt agricole pendant l'année 1903.* (Bulletin de l'agriculture. Bruxelles, Weissenbruch, n° 6, 1904.)

E. Vliebergh. De boeren. Wat er door en voor de boeren kan gedaan worden. Maldegem, Delille, 1900.

Rapport relatif à l'exécution de la loi du 31 mars 1898 sur les unions professionnelles pendant les années 1898-1901. Bruxelles, Lebègue-Schepens, 1904 en volgende.

G. Malherbe et H. Miserez. Les machines syndicales. Bruxelles, Schepens, 1898.

G. Malherbe. Etudes théoriques et pratiques sur les syndicats agricoles. Bruxelles, Schepens, 1899.

J. Trigant. Les laiteries coopératives en Belgique et à l'étranger. Bruxelles, Schepens, 1900.

G. Malherbe. Les comices agricoles et leur réorganisation. Bruxelles, Schepens, 1901.

Le comice agricole d'Herzele et ses affiliations à l'Exposition de Paris 1900. Gand, Vanderpoorten, 1900.

Max Turmann. Les associations agricoles en Belgique. Paris, Lecoffre, 1903.

Belgische Boerenbond. Verslag (jaarlijks). Laatste verschenen: Over het dienstjaar 1910, door Kan. Luytgaerens. Leuven, De Vlaamsche Drukkerij, 1911.

Maandschrift voor Land- en Tuinbouw, 1911, n° 3. Statistisch vertoog nopens den toestand der landbouwverenigingen in 1909.

VI. LANDBOUWPOLITIEK. (Zie ook wetenschappelijk landbouwbedrijf.)

L. Varlez. Rapport Général. Economie sociale (Exposition Universelle de Paris 1900). Bruxelles, Vromant.

E. Vandervelde. La propriété foncière en Belgique. Paris, Reinwald, 1900.

E. Vandervelde. Essai sur la question agraire. Paris, Editions du mouvement socialiste, 1903.

L. M. Sparnaay. De Landbouwpacht. Eerste deel. Historisch en beschrijvend gedeelte. Amsterdam, 1903.

Graham. The rural exodus. London, Methuen, 1892.

E. Vandervelde. L'exode rural et le retour aux champs. Paris, Alcan, 1903.

K. Reyne. De uittocht der plattelandsbevolking (Studies in Volkskracht. Eerste serie n° 12). Haarlem, De Erven Bohn, 1904.

L. de Raet. Bevolkingscijfer en Stambelang (Handelingen van het XXIX^{ste} Taal- en Letterkundig Congres, 1906).

L. de Raet. Verslag over de vervlaamsching der Hoogeschool van Gent, 1909. (Bladz. 103-130.)

B. Seebohm Rowntree. Land and Labour. Lessons from Belgium. London, Macmillan and Co, 1910. (Ook in het Fransch: Comment diminuer la misère? Paris, Giard et Brière, 1910.)

E. Mahaim. Les abonnements d'ouvriers... et leurs effets sociaux. Bruxelles, Misch et Thron, 1910.

IV. — DE HANDEL.

Al de factoren die gewoonlijk gunstig werken op de handelsbeweging van een land, waren in België voorhanden: gevorderde landbouw, ontwikkelde nijverheid, voordeelige ligging en goede economische werktuigen (havens, spoorwegen). Zoo is in de verlopen drie kwart eeuw ons land opgeklommen tot de vijfde handelsmacht in de rij der volkeren.

Na de scheuring met Holland, was België's handel onbeduidend. In 1831, 202 millioen frank, in- en uitvoer bijeengerekend; in 1903, beliep het cijfer over de fabelachtige som van 8.300 millioen frank, d. i. 42 maal zooveel als voor 75 jaar. Was in den beginne de beweging traag, de vooruitgang was gestadig en wies sneller en sneller van jaar tot jaar: dit ziet men uit onderstaande cijfers.

JAAR	Algemeene handel in 1000 fr.			Bijzondere handel in 1000 fr.			Bevolking
	Invoer	Uitvoer	In 't geheel	Invoer	Uitvoer	In 't geheel	
1831	98.013	104.579	202.592	89.988	96.550	186.538	4.089.553
1830-40	204.416	152.141	356.557	180.396	128.189	308.585	4.168.856
40-50	336.072	283.796	619.868	216.826	167.163	383.989	4.292.297
50-60	737.393	709.018	1.446.411	378.934	350.657	729.591	4.586.341
60-70	1.363.249	1.219.819	2.583.068	741.855	596.674	1.338.529	4.923.320
70-80	2.413.429	2.097.347	4.510.776	1.413.111	1.097.993	2.511.104	5.856.460
80-90	2.874.759	2.671.583	5.546.342	1.509.220	1.307.104	2.816.324	5.867.797
1890-1900	3.106.701	2.839.554	5.946.255	1.833.683	1.568.704	3.402.387	6.453.710
1901	3.640.645	3.239.412	6.880.057	2.220.991	1.828.231	4.049.222	6.799.999
1902	3.939.578	3.473.161	7.412.639	2.380.683	1.925.490	4.306.173	6.896.079
1903	4.447.338	3.839.851	8.337.189	2.656.369	2.110.338	4.766.707	6.985.219

Het zal wel niet noodig zijn de lange en ingewikkelde geschiedenis der Belgische handelspolitiek in het kleine te verhalen. Eenige algemeene trekken moeten hier vol-

staan. Holland's roem en rijkdom werden in vroegere eeuwen verworven en gesteund door handel en scheepvaart. Het spreekt vanzelf dat, na 1814, die staatkunde de voorkeur kreeg welke het meest geschikt was om beide takken vooruit te helpen: dit was nagenoeg onbeperkte vrijhandel. Het is overbekend dat ook deze politiek aan Zuid-Nederland groot voordeel bracht. Na de omwenteling van 1830, was men er vooral op uit de opkomende industrie in het Walenland te beschermen. Daar brak een tijdperk aan van protectionisme voor de nijverheid (de Vlaamsche scheepvaart bleef uitgesloten) dat gestadig toenam en in 1847 zijn hoogtepunt bereikte: onder de nijpende ellende werden de rechten op het graan afgeschaft en dit bleef zoo ondanks herhaalde pogingen om daarin verandering te brengen. Een eigenaardige trek dezer economische geschiedenis gedurende de dertig eerste jaren van België's onafhankelijk bestaan is de vijandige handelspolitiek van Frankrijk tegenover ons land, waardoor aan Vlaanderen's handel en nijverheid voornamelijk veel schade berokkend werd; handelspolitiek die niet weinig bijdroeg tot de crisis der vlasnijverheid in de jaren 1845-47. Frankrijk, waarvan de veroveringsplannen in 1830 door Pruisen en Engeland verijdeld werden, was er thans op uit een zedelijke aanhechting van België bij Frankrijk te bewerken door het stellen van zeer hooge invoerrechten om België te dwingen met haar een tolverbond aan te gaan in den aard van den Duitschen Zollverein. Aldus zou ons land onder de economische voogdij van Frankrijk gekomen zijn. Er kwam gelukkig niets van en met het jaar 1860 brak een nieuw tijdperk aan. In dat jaar immers sloot Frankrijk met Engeland een handelstractaat. Dit liet ons toe hetzelfde te doen en op 1 Mei 1861 werd eene handelsovereenkomst met Frankrijk gesloten, weldra door andere gevolgd met Engeland, Zwitserland, de Zollverein en Nederland. Daarmede hadden wij voor goed het tweede tijdvak onzer handelspolitiek betreden, dat der handelstractaten, waarin wij ons nog bevinden. Dit stelsel heeft iets voor op onbeperkten vrijhandel zooals die in Engeland en Nederland toepassing vindt. De handelstractaten laten toe van andere handeldrijvende naties de voordeeligste voorwaarden door

onderhandeling te bekomen en producten, waar dit volstrekt noodig blijkt, in zekere mate bescherming te bezorgen.

Tot het doorbreken dezer politiek had de vrijzinnige partij, getrouw aan haar politiek en economisch ideaal van vrijheid, niet weinig bijgedragen. Trouwens, de liberale staatkunde stelde zich ten doel, telkenmale zij de Regceering in handen kreeg, alle beletsel aan het vrij verkeer van menschen en goederen te doen vallen: de afschaffing der octrooien, die tolrechten van het binnenland, in 1863 door het ministerie Frère-Orban, is de meest gekende dier hervormingen en eene die het meest ten goede kwam aan handel en verkeer. Het inrichten van tentoonstellingen sedert 1835, de instelling van kamers van koophandel in 1841, het aanleggen van talrijke spoorwegen sedert 1835 en van telegraaflijnen sedert 1846, de posthervorming van 1849, het inrichten van het consulaatwezen in 1851, het stichten van een hooger handelsinstituut te Antwerpen in 1852, de vrijmaking der Schelde in 1863, ziedaar enkele punten die den afgelegden weg op handelsgebied in dit tijdperk van 75 jaar afbakenen.

Met nog meer voldoening mag men den afgelegden weg gadeslaan als hij gemeten wordt aan wat in grootere landen in ditzelfde tijdperk is verricht. Dan ziet men dat nergens de handelsbeweging zoo snel is vooruitgegaan, behalve in het op dat gebied steeds genoemde en geroemde Duitschland.

Ziehier de handelsuitbreiding sedert twintig jaar in 1000 frank voor de ons omringende landen :

LANDEN	INVOER	UITVOER	TE ZAMEN
BELGIË . . .	1884 1.425 745	1.337.479	2.763 224
	1903 2.656.370	2.110.358	4.766.728
Vermeerdering	86.3 t. h.	57 8 t. h.	72.5 t. h.
FRANKRIJK .	1884 4.343 500	3.232.500	7.576.000
	1903 4.648.906	4.169.855	8 818.761
Vermeerdering	7.0 t. h.	28.9 t. h.	16.4 t. h.

LANDEN	INVOER	UITVOER	TE ZAMEN
DUITSCHLAND	1884 4.184.125	4.065.000	8.219.125
	1903 7.873.750	6.368.760	14.242.510
Vermeerdering .	88.2 t. h.	56.6 t. h.	72.9 t. h.
GROOT-BRITTANJE	1884 9.750.225	5.825.625	15.575.850
	1903 13.579.658	9.011.182	22.583.840
Vermeerdering .	39.9 t. h.	54.5 t. h.	45.0 t. h.

Zoodat in 20 jaar, van 1884 tot 1903, onze bijzondere handel met 72.5 t. h. is aangegroeid, terwijl de aanwinst voor Frankrijk niet meer dan 16.4 t. h. vertegenwoordigt. Iedereen heeft van de verbazende economische ontwikkeling van het Duitse Rijk gehoord; welnu, onze uitvoer bedraagt een hooger percentage dan die van dat land en onze gezamenlijke handel komt op dezelfde hoogte te staan: 72.5 t. h. voor België en 72.9 t. h. voor het Duitse Rijk.

In de tijdruimte 1831-1900 is onze bijzondere handel 25 maal, die van Engeland daarentegen slechts 7 maal groter geworden. Zijn deze vergelijkingen niet welsprekend?

Maar dit hoog handelscijfer wordt grootendeels door Europa geleverd.

In 1904 was het percentage van den Belgischen handel met de verschillende werelddeelen voor den bijzonderen handel als volgt:

Werelddeelen	Invoer	Uitvoer
Europa.	69.7 %	8.40 %
Amerika	19.5	9.1
Afrika	2.7	2.9
Azië.	6.0	3.4
Oceanië	2.1	0.6

Onder de Europeesche landen zijn het natuurlijk onze onmiddellijke geburen waarmee het meest handel gedreven wordt. De onderstaande tabel laat toe eene vergelijking te maken op 60 jaar afstand. Ze geeft een voorstelling van België's bijzondere handel met de voornaamste landen (in 1000 frank):

LANDEN	1835				1903			
	Invoer	t. h.	Uitvoer	t. h.	Invoer	t. h.	Uitvoer	t. h.
Frankrijk . . .	37.000	17.42	74.927	46.64	412.302	15.52	393.074	18.62
Nederland . . .	29.371	13.83	16.992	10.57	229.291	8.63	232.649	11.02
Engeland . . .	56 695	26.69	12.742	7.93	383.920	14.45	384.795	17.28
Duitschland . .	26.311	12.38	46.833	29.14	340.217	12.81	459.314	21.76
Rusland . . .	11.660	5.49	663	0.41	218.600	8.23	38 400	1.82
Andere Staten .	11.505	5.42	2.788	1.73	266.245	10.02	93.395	4.43

De beteekenis van deze cijfers valt niet te loochenen: zij hebben als oorzaak onze onvoldoende handelsvloot. Vele waren, op Engelsche en Duitsche schepen vervoerd, vinden in werkelijkheid hun weg naar overzeesche landen. Op dien misstand, die op den duur onze handelspositie moet bedreigen, kan niet genoeg de aandacht getrokken worden.

De uitbreiding van de Belgische handelsvloot wordt met tertiaert een levensseisch voor onzen buitenlandschen handel.

* * *

Om het handelsverkeer herwaarts te vestigen werd overigens niets bespaard: aanzienlijke uitgaven besteedde men aan de inrichting en bewerktuiging der havens van Oostende, van Gent, van Antwerpen vooral. Na de voltooiing der thans ontworpen havenwerken, op 200 millioen beraamd, bekomt, naar het oordeel der «Shipping Gazette», het Engelsch gezaghebbend vakblad, de Scheldestad de eerste rang in de wereldlijst.

Het consulaatwezen belast met de Belgische belangen in den vreemde en bestemd om den handel steeds voor te lichten, kreeg van jaar tot jaar meer uitbreiding en beleeft in de laatste jaren een volkomen herinrichting, door vermeerdering niet enkel der bezoldigde consuls, maar door het stellen van hoogere eischen bij de aanwerving. Dat er op dit gebied niets meer te verbeteren valt, zal wel niemand beweren, maar de vooruitgang is opmerkelijk, zooals blijkt uit de volgende cijfers: (1)

JAAR	KREDIETEN	AANTAL bezoldigde agenten	Handelsconsuls (niet bezoldigd)
1871	184.550 fr.	14	428
1881	492.050 .	21	428
1891	566.900 .	27	480
1901	875.900 .	58	504

Ondanks dit stellig vooruitgaan wordt er nog geklaagd over het gemis aan degelijke consulaire vertegenwoordiging op vele plaatsen. Niet altijd kunnen landgenooten als handelsconsuls in aanmerking komen en dan worden België's belangen aan Engelschen en Portugeezen opgedragen. Dit levert mettertijd eigenaardige bezwaren op, niet enkel op stoffelijk, maar ook op taalgebied — voor de Vlamingen vooral.

Van gebrek aan initiatief bij onze handelaars hoort men vaak, en dat dit verwijt gegrond is, wordt gestaafd door de aangehaalde cijfers van onzen handel, overwegend gedreven met onze naburen, die aldus onze producten verder verkoopen, in landen waar de Belgen evengoed konden optreden.

Zoowel op koloniaal als op handels- en scheepvaartgebied schijnt men tot vooruitstrevender gedachten over te hellen. Vijf en zeventig jaar ongeveer waren van noode om uit den economischen doodslaap van vroegere eeuwen

(1) In 1908, krediet: 1.126.900 frank; aantal bezoldigde agenten: 70; handelsconsuls: 566. Zoodat sedert 1901, de toestand nog merklijk verbeterd is.

te rijzen. Men is trouwens volkomen tot de stelling overgehaald dat de economische ontwikkeling van een volk een levensvoorwaarde is voor alle verbetering op elk ander gebied: de zuivere politiek treedt op den achtergrond voor de economische staatkunde.

In ons land vonden deze gedachten die bij alle groote volkeren zegevierden ook hun weg. De koloniale beweging sedert 1880 voor goed aan den gang, schijnt de slapende krachten der Belgen te hebben gewekt. De onderlinge mededinging van de meest gevorderde landen voor nijverheid en handel, werkte in dezelfde richting. Zoodat men voor het oogenblik te allen kant hoort spreken van de Belgische economische uitbreiding (expansion belge). Meermaals drukte onze Koning de meening uit dat het jongere geslacht van België moest opgeleid worden om de wereldrol te spelen die ons schijnt weggelegd door 's lands ontwikkeling op economisch en handelsgebied. Zoo werd door hem het plan ontworpen eener wereldschool waar men zich op het bestudeeren der vreemde landen zou toeleggen, uit het oogpunt van nijverheid, handel en economie. Deze « école mondiale » zal op gelukkige wijze ons hooger handelsonderwijs volledigen. Hier wordt zeker met zooveel methode gewerkt, als wanneer het gold de stichting van een rijk in Afrika, de Congostaat; maar hier, evenals in alle dergelijke ondernemingen, moet het betreurd worden dat er zoo weinig rekening wordt gehouden met de taal der Vlamingen. Dat de redematige belangen van meer dan de helft van het Belgische volk, met geene andere taal dan het Nederlandsch, daaronder lijden spreekt vanzelf. Rechtstreeks brengt dit misprijzen of verwaarloozen van de taal van de meerderheid nadeel, niet enkel aan de taal als taal, maar ook aan het volk dat die taal spreekt. Waar geen liefde voor de taal is, heerscht ook geen liefde voor het volk. Vervlaamsching van den handel is ook hoogst noodig. De Vlamingen zelf hebben aan deze verwaarloozing niet weinig schuld. Wij zijn op handelsgebied eigenlijk in een kringloop waar slechts uit te komen is door het durven van de handelaars, geholpen door de met België handel-drijvende of in België verblijfhoudende Nederlanders. Vlaamsch-Nederlandsche Kamers van Koophandel zouden

kunnen de kern worden van de beweging tot vervlaamsching van den handel.

De Staat, door de openbare meening in dien zin vooruitgedreven, zou ook het zijne kunnen bijdragen door een geheele of gedeeltelijke vervorming van het thans bestaande Fransch handelsonderwijs dat in de laatste jaren zulke uitbreiding nam. Al de particuliere handelsscholen (acht in getal) worden door den Staat door middel van toelagen ondersteund (6 tot 12.000 frank voor elke school), en het is de plicht der Regeering te zorgen dat deze scholen het meest mogelijke nut afwerpen: met het thans overal bestaande Fransche leerplan is dat niet het geval voor de Vlamingen.

* * *

Bij het vermelden van den voortdurenden bloei waarin de Belgische natie zich verheugt, rijst ook de vraag op, welk in de handelsbeweging het aandeel van Vlaamsch-België is? Het is moeilijk, zoo niet onmogelijk, dat aandeel in vaste getallen op te geven. Te oordeelen naar enkele uiterlijke kenteekenen schijnen hier de Vlamingen in gunstiger stelling te verkeerem dan voor de nijverheid het geval is. Immers al het scheepsverkeer geschiedt langs het Vlaamsche land en dit verkeer bedroeg in 1903, 56.4 t. h. van den invoer en 58.6 t. h. van den uitvoer. Zeker is de handel, inzonderheid de groothandel, in onze havensteden niet gansch, zelfs niet voor het grootste gedeelte, in Vlaamsche handen. Te Antwerpen, waar zoovele nieuwe Engelsche en vooral Duitsche huizen de oude Antwerpsche firma's in den wereldhandel verdrongen, is dat zeker het geval. Wetenschappelijk gekweekte handelaars, een degelijke nationale handelsvloot en eene met echt nationalen Vlaamschen geest bezielde bevolking, het moet alles samenwerken om hier verandering ten bate van het Vlaamsche volk te brengen. De statistiek van den bijzonderen handel laat ons toe eenigszins na te gaan in hoeverre de Vlaamsche nijverheid en landbouw bij onze groote handelsbeweging hun voordeel halen. Onder de uitgevoerde Belgische waren vindt men er voor aanzienlijke sommen

die grootendeels uitsluitend uit Vlaamsch-België herkomstig zijn. Wij noemen er slechts eenige op. Er werd uitgevoerd in 1903: voor 142 millioen garens, katoenstoffen, lijnwaad, kant, breigoed; voor 1'3 millioen vlas; voor ongeveer 237 millioen landbouwvoortbrengselen en dierlijke producten, meestal uit Vlaamsch-België.

Verder is het ook niet van belang ontbloot te weten hoe hoog ons handelscijfer klimt met de landen die onze taal, het Nederlandsch, als moedertaal hebben: Nederland en zijn overzeesche bezittingen in Oost en West, en Zuid-Afrika.

Wij zagen reeds dat Nederland een voorname plaats bekleedt in den Belgischen handel: in de rij komen onze Noorderbroeders voor den invoerhandel op de vierde plaats met 358.713.000 frank; als uitvoerhandel insgelijks op de vierde plaats met 336.000.000 frank. Wij drijven enkel meer handel met de groote naburige landen, Duitschland, Engeland en Frankrijk. Ongetwijfeld vindt een gedeelte der uit België naar Nederland uitgevoerde waren zijn weg naar de Nederlandsche koloniën. En 't is misschien daaraan te wijten dat de rechtstreeksche handel met deze landen zoo onbeduidend is.

	Invoer in (1903)	Uitvoer naar (1903)
Ned. Indië . .	8.052.000	3.109.000
Suriname . . .	—	17.000

Dezelfde opmerking geldt ook voor Zuid-Afrika, wiens handel vooral in handen van Engelschen en Duitschers is.

Ziehier de cijfers van den Belgischen handel voor 1903 met deze gewesten:

INVOER IN:		UITVOER NAAR:	
Kaapkolonie . . .	1.421.000	14.014.000	} 16 287 000
Natal	207.000	—	
Transvaal	—	2 272 000	
Oranjekolonie . .	—	1.000	
		1.628 000	

Alhoewel de uitvoer naar deze landen gunstig is in vergelijking met den invoer, moet er bekend worden dat deze cijfers nog zeer gering zijn, als men rekening houdt met onze voorname handelspositie in de wereld, en met den invoerhandel in Zuid-Afrika, die aldus in 1902 berekend werd :

Kaapkolonie	802.740.000	frank
Natal	335.000.000	—
Transvaal	326.000.000	—
Te zamen	1.464.440.000	—

Onze uitvoer naar Zuid-Afrika bedraagt dus nog niet het 240° deel van onzen gezamenlijken uitvoerhandel en nauwelijks het 100° deel van de waarde der goederen die in Zuid-Afrika worden ingevoerd.

Hier voelen wij de gevolgen van de miskennis onzer taal op handelsgebied: met een vervlaamschten handel en een vervlaamscht handelsonderwijs zou het niet moeilijk vallen het belachelijke handelscijfer van heden in weinige jaren te vertiendubbelen: hier hebben wij weer een treffend voorbeeld voor oogen van de reeds dikwijls herhaalde, maar niet altijd met feiten gestaafde waarheid: taalbelang en stoffelijk belang zijn een; wie het eerste miskent benadeelt het tweede.

Dit brengt ons tot het laatste punt waarover wij willen handelen: de geldmarkt en de nationaliseering van het Vlaamsch kapitaal.

Wij doelen op de talrijke millioenen onzer Vlaamsche spaarpenningen die naar elders verhuizen onder voorwendsel voordeliger belegging te vinden dan in eigen land. Onmogelijk is het juist te becijferen welk het aandeel der Vlaamsch-Belgische bevolking is in de 4.000 millioen kapitaal der Belgische ondernemingen in den vreemde. Als wij dat aandeel op een vierde schatten en zeggen dat het minstens 1.000 millioen bedraagt, zal dat wel niet overdreven zijn.

In de verloopen kwart eeuw vinden wij in België vier groote kapitaalbeleggingen; van ieder hier een enkel woord. De *Zuid-Amerikaansche* groep heeft vele millioenen opgeslorpt. Brazilië alleen 172. Uruguay en Argentina nog meer. In 1902 waren er nog 14 Staten en provinciën van dat werelddeel met onbetaalde schulden, voor een kapitaalwaarde van 400 millioen, en met achterstallige interesten van 725 millioen frank.

In de jaren '90 zag men de Russische ondernemingen opdagen; daarin steekt volgens zorgvuldige berekening voor 729.4 millioen frank zuiver Belgisch kapitaal (gezamenlijk bedrag der Belgisch-Russische ondernemingen: 851.410.000 frank), dus de mooie som van 108.15 fr. per Belgischen inwoner.

In 1899 werden aan de Brusselsche Beurs de titels van 52 vennootschappen genoteerd. Ziehier hun waarde in October 1899 en 1901:

	1899	1901	Verlies	
25 Maatschappijen der metaalnijverheid . . .	563.342.500 fr.	310.102.825 fr.	253.239.675 fr.	of 45 t. h.
13 m. voor mijnbouw . .	206.918.000	115.444.000	91.474.000	44 »
14 m. voor verschillende nijverheden.	79.998.000	47.688.000	32.310.000	40 »
<hr/>				
Te zamen	850.258.500	473.234.825	377.023.675	44 »

De jongste koersen zouden ons zonder twijfel een verlies geven van 50 tot 60 t. h. Veel daarvan is onherstelbaar verloren, het meest soliede voor vele jaren niet winstgevend.

De Belgen doen ook aan koloniale (Congoleesche) ondernemingen. De belegging begon met de lijdensgeschiedenis van den Congo-spoorweg, die telkens de hulp van den Belgischen Staat behoefde (tot een bedrag van 52 millioen frank) en waarvan de 388 kilometers de niet geringe som van 68 millioen hebben ingeslokt. Voor de aandeelhouders geene slechte zaak overigens.

Tusschen de jaren 1895 en 1900 konden wij 48 vennootschappen opsommen met een naamkapitaal van 142,5 mil-

lioen, een oogenblik tot een half milliard ter beurze opgejaagd, maar deerlijk gezonken in den slapperen tijd na 1900.

De jongste groep vormen de Chineesche ondernemingen, hoofdzakelijk de spoorweg Peking-Hankow (1300 kilometers) en een aandeel in de lijn Hankow-Canton en verder vennootschappen van minderen omvang.

Men ziet het, er is durf en kapitaal, maar beide werken niet in de voor onze taal- en stambelangen gewenschte richting. Het kapitaal, hoort men vaak, kent geen vaderland. Dit is waar in zoover bezitters van kapitaal streven naar de grootst mogelijke winst; nationaliteit en stamgevoel komen achteraan. Maar bestaan er dan geen zaken genoeg, waar beiden, kapitaal en vaderland, even voortreffelijk gediend zijn? Denemarken belegde een paar 1.000 millioen zijner spaarpenningen in veestapel en melkerijen; Noorwegen bevindt zich goed bij visscherij en scheepvaart. Waarom versmaadt men bij ons winstgevende zaken die bij de hand liggen? Zeevaart, scheepsbouw en visscherij werden reeds vermeld. Aan nauwere betrekkingen — op handels- en nijverheidsgebied — met Zuid-Afrika, met de Nederlandsche koloniën, wordt niet eens gedacht. Van grootere samenwerking met Nederland komt niets. Een tolverbond tusschen beide landen blijft een vrome wensch, om niet te zeggen een droom. Doch hier moeten onze Noorderbroeders ook de hand uit de mouw steken, de liefde kan niet van één kant komen.

Aan dien toestand komt maar een einde door de vervalsching, in geest en taal, van Vlaanderen's handel, nijverheid en geldmarkt. Het aandeel van de massa der kapitalisten in het oprichten van zaken is uiterst gering. De stuwkracht berust bij een klein aantal personen en instellingen (banken en groote handels- en nijverheidsfirma's). De kapitalisten volgen lijdzaam de beweging. Het ligt dus aan de leiders bij wie men het stamgevoel niet opgewekt heeft. Onze mannen van zaken, ingenieurs, groothandelaars, grootnijveraars en bankiers moeten in voeling komen met ons volk, doordrongen worden van ons ideaal, in een woord Vlaamschgezind worden. Daartoe komt men eerst en vooral door een degelijk hooger onder-

richt op technisch en op handelsgebied. Is de vervlaamsching van het hooger onderwijs, uit algemeen cultureel standpunt bezien, hoogst wenschelijk, voor de stoffelijke ontwikkeling van het volk wordt het meer en meer eene kwestie van economisch te zijn of niet te zijn.

1905.

* * *

Sedert de vorige bladzijden geschreven werden, mocht de handel zich steeds in een voorwaartsche beweging verheugen; dat de hogere cijfers aan de stijging der prijzen gedeeltelijk te wijten zijn, neemt niets aan deze vaststelling weg, want het handelscijfer nam veel sneller toe dan de prijsverhooging der producten.

In 1903, bedroeg de algemeene handel 8.337.189.000 frank; in 1905 is dit cijfer tot 9.245.924.000 frank gestegen, in 1910 tot 12.246.291.000 frank. Wat nu de bijzondere handel betreft, daar is ook groote vooruitgang merkbaar:

JAAR	INVOER	UITVOER	In 't GEHEEL
	in 1000 frank	in 1000 frank	in 1000 frank
1903	2.656.369	2.110.338	4.766.707
1905	3.068.336	2.333.676	5.402.012
1910	4.264.960	3.406.428	7.672.387
1911	4.335.466	3.428.590	7.764.056

Zooals men ziet wordt er nog steeds meer in- dan uitgevoerd. Naar de soort der in- en uitgevoerde artikelen was in 1910 de verhouding aldus:

SOORT	INVOER		UITVOER	
	Hoeveelheid in ton (1000 kg.)	Waarde in 1000 fr.	Hoeveelheid in ton	Waarde in 1000 fr.
I. Levende dieren .	58.368	55.991	21.043	45.223
II. Dranken en eet- waren . . .	4.199.761	984.031	1.480.541	375.617
III. Ruwe of enkel bereide stoffen	21.159.845	2.326.066	14.666.367	1.654.067
IV. Fabrikaten . .	1.281.562	898.873	2.935.332	1.332.521

De meest uitgevoerde artikelen blijven : steenkolen, steenen, minerale stoffen, coke, kalk, cement, koren, ijzererts, kolenbriquetten, ijzer in staven en platen, voor een gewicht van 13.120.000 ton.

Zoo bevestigt maar gestadig onze handelsstatistiek deze erkende waarheid. Onze productie bepaalt zich te veel bij ruwe of half afgewerkte stof. De dure en verfijnde producten, die veel handenarbeid en veel loon vergen, die veel waarde voor een kleine hoeveelheid bezitten, worden verwaarloosd.

De ruwe producten laten weinig winst over en daardoor draagt onze nijverheid onder hare buren en mededingers een gansch bijzonder karakter: de Belgische nijverheid is de nijverheid van de lage loonen en den langen arbeidsduur. Zooals wij het elders deden uitschijnen kan alleen daarin verholpen worden door een verhooging der technische bekwaamheid van onze arbeiders. In Vlaamsch-België is de standaard der werklieden bijzonder laag: alleen een algemeene verspreiding van het technisch onderwijs in de moedertaal, gesteund op een degelijk lager onderwijs, en een hooger technisch onderwijs in het Nederlandsch, kan daarin langzamerhand verbetering brengen.

* * *

In 1910, stond onze bijzondere handel met de voornaamste landen aldus:

INVOER in 1000 frank	UITVOER in 1000 frank
Frankrijk 747.164	Duitschland 881.435
Duitschland 576.090	Frankrijk 669.146
Groot-Brittanje 516.726	Groot-Brittanje 418.766
Rusland 564.053	Nederland 328.335
Nederland 293.461	Rusland. 67.015

Uit deze cijfers blijkt dat België vooral handel drijft met de omliggende landen. Dit komt nog meer uit, als men het percentage der verschillende werelddeelen in den bijzonderen handel nagaat in 1910:

WERELDDEELEN	INVOER	UITVOER
Europa	69.6	82.1
Amerika	15.8	11.0
Afrika	2.8	2.2
Azië	6.7	4.0
Oceanië.	5.1	0.7

Dit wijst op een andere schaduwzijde van ons economisch verkeer: is de winst door den aard van het geproduceerde reeds klein, deze winst wordt nog verminderd door het feit dat wij onze productie niet rechtstreeks aan den man brengen. Onze producten bereiken hun bestemming door vreemde bemiddelaars en niet zelden onder vreemde merken. Het zou echter onrechtvaardig zijn niet hier te wijzen op een stelligen vooruitgang der handelstechniek in de laatste jaren: het voorbeeld van Duitschland en Engeland, het wetenschappelijk onderwijs van het handelsvak, de vermeerdering in getal — en in gehalte — van onze bezoldigde consuls hebben daartoe in de laatste tien jaar veel bijgedragen. Maar twee onontbeerlijke factoren blijven nog steeds ontbreken: Belgische financieele inrichtingen in het buitenland (uitvoerbanken, filialen) en een degelijke handelsvloot.

* * *

Tot ons groot genoegen hebben de Vlamingen eindelijk het gewicht der taal in het economisch leven begrepen.

De Vlaamsche handelaars en nijveraars zagen in, dat zij

enkel door aansluiting en samenwerking er toe zouden komen aan hun taal in de stoffelijke ontwikkeling de plaats te geven die haar toekomt: daaraan is het ontstaan van het Algemeen Handelsverbond te danken.

De Vlaamsche handelaars beginnen te voelen, dat hun stoffelijk belang van hun Vlaamsch-zijn rechtstreeks afhangt. In een zeer lezenswaardig opstel over het Nederlandsch in den handel, zegt de heer J. Fassotte: « 't Is vooreerst het belang van den kleinhandelaar. Deze kent geen Fransch, verstaat midden- en groothandel niet, is dus in het nadeel. Erger, hij kan zijn zaken niet uitbreiden; nergens kan hij in het Vlaamsch de noodige kennis hiervoor opdoen; hij kan geen bekwaam Vlaamsch personeel vinden om hem te helpen.... Omgekeerd hebben groote huizen er belang bij Vlaamsch te kennen. Zij immers moeten met den kleinhandel leven en deze is beter gediend met Vlaamsch dan met Fransch. Er is meer, de Vlaamsche groothandelaars hebben er belang bij het stambewustzijn bij de Vlaamsche kleinhandelaars wakker te schudden, omdat aldus de mededinging voor vreemden moeilijker wordt ». (1)

De heer Leo Meert, nijveraar te Sint-Niklaas, heeft met klem op dezelfde misstanden gewezen en is er in geslaagd door geschrift (2) en persoonlijke propaganda, een « Vlaamsch Handelsverbond » in het leven te roepen. Dit Handelsverbond werd op 28 Juni 1908 gesticht: het telt nu reeds meer dan 400 leden, groothandelaars, grootnijverars, handelsbeambten, en personen, die door hun ambt of beroep rechtstreeks met den handel in betrekking staan. Het geeft sedert 1908 een maandelijksch tijdschrift uit: « Handel en Nijverheid », dat langzamerhand aan dege-lijkheid en gezag toeneemt.

Het eerste lid der statuten luidt als volgt: « Alle nemen de verplichting op zich, het hunne bij te dragen om het

(1) *Joris Fassotte*. Het Nederlandsch in den Belgischen Handel. (De Vlaamsche Gids, Juli-Augustus 1906), bladz. 299.

(2) Handelingen van het 29^e Taal- en Letterkundig Congres te Brussel, 1906. Deel I, bladz. 204 en volgende; deel II, bladz. 435 en volgende.

gebruik van het Nederlandsch in handel en nijverheid te bevorderen, ten einde de economische kracht van het Vlaamsche volk uit te breiden ».

* * *

Niet minder verheugend is zeker de nauwere aansluiting van België met Nederland. Wat voor weinige jaren nog een vrome wensch was, is thans voltrokken of toch in volle wording. Het handelsverkeer tusschen beide landen neemt steeds toe: uit de hooger medegedeelde cijfers kan men zien dat Nederland onmiddellijk na onze groote bureu komt: zoowel voor invoer als voor uitvoer bedraagt het handelscijfer 300 miljoen frank.

Dank zij de bemoeiingen van den heer Eugeen Baie nam deze beweging tot toenadering van de twee landen een nieuwen vorm. In 1907, kwam aldus de « Nederlandsch-Belgische Commissie ter bestudeering van de economische vraagstukken rakende de belangen van beide landen » tot stand. Zij bestaat uit gezaghebbende mannen van beide landen: voorname leden der wetgevende lichamen, groote nijveraars en bekende persoonlijkheden, en vereenigt alzoo de meeste kansen om hare plannen en wenschen tot werkelijkheid te maken.

De vraagstukken die op de drie algemeene vergaderingen (Brussel 4 November 1907, 's Gravenhage 17-18 Mei 1909 en Brussel 27-28 Mei 1910) in behandeling kwamen, zijn de volgende: verlaging van de post-, telegraaf- en telefoon-tarieven, exequatur van rechterlijke uitspraken, auteurs-rechten, scheepsverbanden, de veterinaire politie aan de grenzen, regeling der belasting van buitenlandsche effecten in België, patentrecht der Belgische en buitenlandsche vennootschappen, overeenkomst aangaande de octrooien of brevetten, patent der handelsreizigers, afwatering der beide Vlaanderen en behoud eener schuilhaven voor de visschers van Bouchaute, wederzijdsche erkenning van de Universiteitsdiploma's.

Zooals men ziet, vindt men hier menigen ouden wensch terug op de Nederlandsche Taal- en Letterkundige Congressen geuit.

En zoo nog geen enkel der uitgebrachte wenschen verwezenlijkt is, toch zijn de resultaten niet gering te noemen, al kon men slechts wijzen op het feit dat thans dergelijke vraagstukken in den besten geest van toenadering door gezaghebbende mannen van beide landen besproken en onderzocht worden.

« De taak van deze Commissie, verklaarde terecht de heer Th. Heemskerk, voorzitter der Nederlandsche afdeeling, op de eerste vergadering, is niet anders dan het bestudeeren van de economische toestanden der beide volkeren in hunne onderlinge betrekkingen, het onderzoek hoe die betrekkingen vermenigvuldigd kunnen worden, het nagaan van hetgeen ieder van hen kan doen om het elkander wederkeerig gemakkelijk te maken, en van hetgeen in wetgeving of rechtsinstituut daaraan in den weg staat, en weggenomen kan worden zonder ieders zelfstandigheid of eigen ontwikkeling te schaden. Geen gemakkelijk of eenvoudig werk, geen werk van één dag, geen werk waarvan aanstonds groote resultaten kunnen worden verwacht. »

Maar langzamerhand, door het vertrouwelijk verkeer van de staatslieden van beide landen, door het inwerken op wetgeving en openbare meening, zullen deze uitslagen er komen, ten bate der stoffelijke belangen van beide landen, en onrechtstreeksch ten voordeele van het geestelijk verkeer tusschen al de Nederlandsch-sprekenden over de wereld.

1912.

BIBLIOGRAPHIE.

I. STATISTIEK. *Documents statistiques sur le Royaume de Belgique*, 5e publication officielle. Bruxelles, Van Dooren, ff. 1840, 1 vol. in-4°.

Exposé de la situation du Royaume 1841-1850, publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Th. Lesigne, 1852, 1 vol. in-4°. (Titre IV, Etat Agricole, Industriel et Commercial.)

Exposé de la situation du Royaume 1851-1860. Bruxelles, Th. Lesigne, 1865; 3 vol. in-4°. (Tome III, Etat agricole, Industriel et Commercial.)

Exposé de la situation du Royaume 1861-1875, publié par les soins de la Commission centrale de statistique. Bruxelles, Th. Lesigne, 1885, 2 vol. in-8°. (Tome II, Titre XVIII Commerce.)

Tableau Général du Commerce de la Belgique avec les pays étrangers pendant 1903. Bruxelles, Mertens, juin 1904. (Ook vele vorige jaren van deze uitgave.)

Statistique du commerce spécial... en 1908 et 1909 examiné au point de vue de l'origine et du degré d'achèvement des produits échangés (Ministère de l'Industrie et du Travail. Direction de l'industrie). Bruxelles, Weissenbruch, 1911.

II. GESCHIEDENIS VAN DEN HANDEL. (Zie ook de bibliographie voor de *Scheepvaart*.)

E. Van Bruyssel. Histoire du commerce. Patria Belgica. Tome II, Bruxelles, Bruylant-Christophe, 1873.

Corr-Vandermaeren et Couvreur. Le mouvement économique en matière commerciale. (Ibidem.)

Edm. Grandgagnage. Géographie industrielle et statistique commerciale. (Ibidem.)

III. HEDENDAAGSCHE HANDELSBEWEGING. *C. Smeesters*. L'essor industriel et commercial du peuple belge. Bruxelles, O. Schepens, 1902.

C. Smeesters. Notre avenir économique. (Revue Générale. Bruxelles, janvier 1903.)

Congrès International d'Expansion économique mondiale, tenu à Mons du 24 au 28 septembre 1905.

Section II. Statistique internationale (vooral van den handel).

Section III. Moyens et agents d'expansion.

Section V. Expansion civilisatrice vers les pays neufs.

Section VI. Moyens et agents d'expansion.

Bruxelles, Hayez, 1905. Vier bundels, waarin vele en uitstekende verslagen over den toestand van den Belgischen handel en zijne uitbreiding.

G. De Leener. Ce qui manque au commerce belge d'exportation. Bruxelles, Misch et Thron, 1906.

Jules Mees. L'institution consulaire en Belgique depuis 1830. Renaix, Leherte, 1908.

A. Haillot. L'expansion commerciale de la Belgique au XXme siècle. Bruxelles, A. Dewit, 1909.

Conférence des Intérêts belges à l'étranger (5-6 septembre 1910).
Compte rendu, rapports et annexes. Bruxelles, Imprimerie des
Travaux publics, 1910.

IV. **HANDELSONDERWIJS.** *Rapport sur la situation de l'enseignement technique en Belgique*, présenté aux Chambres législatives par le Ministre de l'Industrie et du Travail, 1897-1901, 2 vol. Bruxelles, Lebègue et Schepens, 1903. (Ecoles et instituts supérieurs de commerce. Tome I, blz. 81 en volgende.)

Les Sciences Commerciales (l'Echo de l'Industrie, revue hebdomadaire, 1er novembre 1903).

Em. Waxweiler. La concurrence américaine et le rôle de l'ingénieur commercial. (Revue économique internationale, vol. 1, n° 3, mai 1904.) Bruxelles, Goemaere.

V. Böhmert. Handelshochschulen. Dresden, 1897.

Torau-Bayle. L'enseignement commercial à ses divers degrés et le développement économique de l'Allemagne. Paris, 1901.

Die Akademie für Social- und Handelswissenschaften zu Frankfurt a/M., 1902.

Die Städtische Handels-Hochschule in Cöln. Berlin, 1903.

H. Reydt. Die Handelshochschule zu Leipzig. Leipzig, 1898.

H. Reydt. Fünfter Jahresbericht der Handelshochschule zu Leipzig. Leipzig, 1903.

L'enseignement supérieur du Commerce en Allemagne. (Revue de l'Université de Bruxelles, décembre 1903.)

Die Handelshochschulen (Cöln, Frankfurt a/M., Leipzig). (Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich, herausgegeben von W. Lexis. Band IV. Das Technische Unterrichtswesen, 2ter Teil. Die Hochschulen für besondere Fachgebiete.) Berlin, Asher und Co, 1904.

W. J. Ashley. The faculty of commerce in the University of Birmingham. Birmingham, 1902.

Edmund J. James. Commercial education in Monographs on Education in the United States, edited by N. M. Butler for the Paris Exposition of 1900, bladz. 702 en volgende.

Commercial education and University degrees. (Economic Review, London, January 1903.)

V. Brandford. The organisation of economic and political studies in American Universities. (The Economic Journal, December 1902.)

Torau-Bayle. L'enseignement Commercial aux Etats-Unis. (Revue politique et parlementaire, septembre 1903.)

V. NATIONALISEERING VAN HET VLAAMSCH KAPITAAL.

F. de Bray. Entreprises en Chine, Bruxelles, Lesigne, 1899.

P. de Laveleye. Les entreprises Belges à l'étranger. (Annales des sciences politiques, Revue trimestrielle, 17me année, 1902, Paris, Alcan.)

L. Hubert. La Belgique au point de vue financier. (Annales des travaux publics de Belgique, juin 1902.)

Belgische Unternehmungen in China. Das Handelsmuseum (Wien, n° 18, 1903).

Le Moniteur des intérêts matériels, revue hebdomadaire. Bruxelles.

Recueil Consulaire contenant les rapports commerciaux des Agents Belges à l'Etranger. Bruxelles, Weissenbruch, 1-123, 1905.

Zie namelijk voor de jaren 1900-1905:

Verslagen van den Consul te *Durban*. Dl. 107 (1900), 112 (1901), 116 (1902), 119 (1903), 124 (1904).

Verslagen van den Consul te *Kaapstad*. Dl. 122 (1901), 116 (1902), 124 (1904).

Id. te *Pretoria*. Dl. 116 (1902), 118 (1902), 119 (1903).

Over *Curaçao*, 122 (1903), 123 (1905).

In deze vijf jaar verscheen geen enkel verslag over Nederland's Oost-Indische bezittingen, alhoewel België een bezoldigd consul heeft te Batavia en verder consuls te Batavia, Macassar (Celebes), Padang (Sumatra), Samarang (Java) en Soerabaya (Java)!

Lodewijk de Raet. Vlaanderen's economische ontwikkeling en toekomst. (Neerlandia. Vlaanderen-nummer, Juni-Juli 1904.)

Joris Fassotte. Het Nederlandsch in den Belgischen Handel. (De Vlaamsche Gids, Juli-Augustus 1906.)

Leo Meert. Het Nederlandsch in den Belgischen handel. (Handelingen van het 29^e Taal- en Letterkundig Congres te Brussel, 1906. Deel I.)

Handel en Nijverheid, maandelijksch orgaan van het « Vlaamsch Handelsverbond ». Antwerpen, sedert 1909.

Nederlandsch-Belgische Commissie ter bestudeering van de economische vraagstukken rakende de belangen van beide landen.

Eerste algemeene vergadering, onder voorzitterschap van M. A. Beernaert. Minister van State, gehouden te Brussel op 4 November 1907. 's Gravenhage. Verslag der vergadering. Bijlagen.

Tweede algemeene vergadering, onder voorzitterschap van M. H. Tydeman Jr., gehouden te 's Gravenhage op 17-18 Mei 1909. 's Gravenhage, Deswart en Zoon, 1909.

Derde algemeene vergadering, onder voorzitterschap van M. A. Beernaert, gehouden te Brussel op 27-28 Juni 1910. Bruxelles, Imprimerie des Travaux publics, 1910. (In elk stuk, reglement en ledenlijst, verslag, bijlagen — rapporten.)

Tijdschrift voor economische geographie. 's Gravenhage, Monton, België—Nederland-nummer, 15 Februari 1912 (n^r 2, derde jaargang).

V. — DE SCHEEPVAART.

Drie Vlaamsche steden waren in den loop der tijden de zetels van een bloeiend zeeverkeer. Brugge op den weg van de Oost- en Middellandsche Zee, werd in de XII^{de} eeuw de stapelplaats van den handel tusschen het Noorden en het Zuiden van Europa. De politieke twisten en de verzanding van het Zwin, den stroom die de stad met de zee verbond, bewerkten den ondergang van de rijke handelshaven. Tot Antwerpen ging de scheepvaart over; in 1545 wordt deze stad de stapelplaats der Hansesteden. Doch de ongehoorde voorspoed van Antwerpen ons beschreven door Guicciardini en Scribanus was van korten duur: de onlusten van de tweede helft der XVI^{de} eeuw hadden, eer nog die eeuw ten einde liep, van Antwerpen een doode stad gemaakt. Als het vredesverdrag van Munster in 1648 de Schelde sloot, was dit slechts de bekrachtiging van een sedert ettelijke jaren bestaanden toestand. Toch was de ondernemingsgeest nog niet geheel uit onze bevolking verdwenen: men zocht een uitweg langs de Noordzee, en in 1715 ontstond de Compagnie van Oostende voor de vaart naar Indië. Een nieuw tijdperk scheen te moeten aanvangen. Oostende zou weldra als de mededingster van Amsterdam en Londen optreden. De uitslag der eerste reizen wekte argwaan bij Engeland en Holland, welke, geholpen door Frankrijk, de ontbinding der Compagnie vroegen en verkregen.

Met het Fransch bewind ontstond een gunstige kentering. De Schelde was vrij en Napoleon droomde van Antwerpen een bolwerk tegen Engeland te maken. De volgende cijfers geven een denkbeeld van den snellen vooruitgang die men in weinig jaren beleefde: in 1795 kwamen er te Antwerpen 21 schepen aan, met een gezamenlijke tonnenmaat van 1.000 ton; in 1801, 375 schepen, met 18.000 ton; in 1803, 1.000 schepen, met 50.175 ton; in 1804, 1.424 schepen, met 135.742 ton; in 1812, 1.446 schepen (tonnenmaat onbekend).

De vereeniging van Zuid- met Noord-Nederland opende

voor de Belgische scheepvaart een schitterende toekomst. Waren handel en scheepvaart niet de levensader van het Noorden tijdens de Republiek geweest en moest natuurlijkerwijze de regeering van koning Willem niet alles er op gericht houden om deze takken herop te beuren die aan Holland roem en rijkdom in het verleden hadden gebracht?

En Holland's beroemde geschiedschrijver mocht terecht daarvan het volgende getuigen :

« Antwerpen, door de vrije vaart op de Schelde thans ontslagen van de boeien, twee eeuwen lang aangelegd, herwon snel een graad van bloei, evenarende dien uit de dagen van Karel V; de koloniale handel en die in zout, zeep, wijn, olijfolie overtrof spoedig zeer verre dien van Amsterdam en Rotterdam te zamen; zijn kaden en andere havenwerken, onder Napoleon verbeterd, werden ook door koning Willem I aanzienlijk uitgebreid; zijn handel begon dien van Londen naderbij te komen, al bleef Engeland in het algemeen op handelsgebied nog bovenaan staan. » (1)

« In het algemeen kon worden vastgesteld, dat in de jaren vóór 1830 de Nederlanden de tweede zeevarende natie der wereld waren, alleen wijkend voor Engeland, dat nog vijfmaal meer schepen bezat, waarbij echter in het oog te houden is, dat Engeland's bevolking op 22 millioen gesteld mocht worden, terwijl die der Nederlanden toen op ruim 6 millioen, dus $\frac{2}{7}$, werd gesteld.

« En de verdeling der scheepvaart over de landen van herkomst en bestemming toonde aan, dat de oude Nederlandsche wereldhandel zich in dezen vorm weder begon te verheffen, dat niet alleen de groote handelsmetropolen, maar ook kleine havens als Oostende en Harlingen, als Groningen en Dordrecht, Delfzijl en Termunterzijl, Nieuwpoort en Brugge, Zaandam en Schiedam in het scheepsverkeer weder een goede plaats gingen innemen. » (2)

De Omwenteling van 1830 werkte wellicht op geen ander bedrijf der Belgische huishouding zoo nadeelig als op de scheepvaart. Ons land verloor niet enkel het verkeer met de rijke koloniën van het Noorden: na de vaderlijke zorg

(1) *Prof. Dr. Blok*. Het Koninkrijk der Nederlanden in bloei. (Onze eeuw. December 1906, bladz. 323.)

(2) *Ibidem*, bladz. 325.

ten opzichte van de scheepvaart trad een verregaande onverschilligheid in de plaats. Wij waren immers reeds in de gelegenheid vast te stellen in hoeverre de stoffelijke belangen in het algemeen, die van het Vlaamsche land in het bijzonder, door de nieuwe regeering over het hoofd werden gezien.

Had men sedert de XVI^{de} eeuw alles in het werk gesteld om elk streven, op welk gebied ook, bij de Belgen, te vermachten, nu mocht men hopen dat België, een jonge veerkrachtige Staat, trotsch op zijn onafhankelijkheid, zich zou beijveren een plaats te veroveren onder de zeevarende volkeren en een gedeelte van zijn handel onder eigen vlag trachten te drijven. En nochtans was die hoop ijdel: nooit zag het er treuriger uit met de nationale scheepvaart, dan in het tijdperk dat met 1830 aanving. De krachtige tusschenkomst van den Staat, zooals het in den Hollandschen tijd gebeurde, kon niet worden ontbeerd en die bleef ongelukkig volkomen uit. In stede het kwaad van de Omwenteling op dit gebied te vergoeden, werden zelfs de bestaande premiën op den scheepsbouw, ondanks het petitionnement der Kamers van Koophandel van Antwerpen en Oostende, afgeschaft. De groote handelsenquête van 1843 bracht nochtans al het hachelijke van den toestand aan het licht. Men vroeg het advies der handelskamers aangaande het nemen van beschermingsmaatregelen voor de scheepvaart: Antwerpen, Oostende, Brugge, Gent, Brussel, Leuven, Aalst waren er voor. Charleroi, Luik, Verviers, de voornaamste nijverheidscentra, antwoordden ontkennend. Is dit niet kenschetsend? Wat kon het geven dat de Vlaamsche zeevaart het goed of slecht had, als de Waalsche producten, zooals kolen, ijzer, glas, maar aan voordeelige prijzen vervoerd werden!

Eerst in 1844 werd de wet op de differentieele rechten afgekondigd, die eenig voordeel bracht aan de schepen varende onder nationale vlag. Edoch, in minder dan tien jaren was het goede van die bepalingen te niet gedaan door de verdragen die achtereenvolgens met de voornaamste zeevarende landen gesloten werden.

Het hopelooze van den toestand komt nog beter uit bij het nagaan der cijfers. Zoo bezat België in 1831, 136 sche-

pen; op 1 Januari 1843 bleef dat getal onveranderd: nog 136 schepen houdende te zamen 23.305 ton (81 schepen te Antwerpen, 21 te Oostende, 23 te Brussel en 11 te Brugge).

De jaren '50 waren getuige van eenige schuchtere pogingen om dien benarden toestand eenigszins te verhelpen, doch meestal beantwoordde de uitslag niet aan de verwachtingen, vooral omdat geestdrift, voortvarendheid en aanhoudendheid bij de Belgische regeeringen voor deze plannen vergeefs gezocht werden.

Holland had door het tractaat van 1839 het recht behouden een tol te eischen van de schepen die op de Schelde langs Antwerpen op- of afvoeren. Om handel en zeeverkeer niet te stremmen, besloot de Belgische Staat aan de schepen dit bedrag terug te betalen. Maar deze terugbetaling vergde weldra door het toenemend verkeer zulke aanzienlijke sommen, dat er met Holland onderhandeld werd om dit recht af te koopen. Door het verdrag van 12 Mei 1863 werd de Vlaamsche stroom voor eeuwig vrij verklaard. Van de koopsom betaalden de met België handeldrijvende Staten 22.950.000 frank, België zelf 13.328.000 frank.

De vrijmaking der Schelde vestigde natuurlijk de aandacht op het vraagstuk van de handelsvloot: het gevolg was een gewichtige hervorming die vele dingen afschafte waaraan de nationale scheepvaart krank ging.

Men mocht nu hopen dat betere tijden aanbraken voor dit Vlaamsche bedrijf. De geestdrift duurde echter niet lang en alle hoop ging nogmaals te leur: « de Belgen waren immers geen zeevarend volk »!

Handel en nijverheid wonnen van jaar tot jaar in betekenis; de beweging der havens van Antwerpen, Gent, Oostende hield daarmee gelijken tred. Geen millioenen werden daarbij gespaard om de vreemde schepen naar onze havens te lokken: dokken en kaden voorzien van de nieuwste werktuigen werden met ruime beurs voltooid. Men achtte de welvaart van België's nijverheid in nauw verband met het zeeverkeer der haven van Antwerpen. Onze havens mochten zich dan ook verheugen in een ongemeenen bloei. Van 1842 schepen (212.798 ton) die in 1835 onze havens aandeden, is dat getal gestegen in 1903 tot 9044

(10.910.615 ton). Het aantal schepen is nauwelijks vijfmaal groter, maar de bootjes van 1835 zijn in 1903 door reuzenschepen vervangen: de tonnenmaat is immers in hetzelfde tijdperk vijftigmaal groter geworden. De volgende tabel geeft een overzicht van die ontwikkeling:

Schepen die de Belgische havens bezochten.

JAAR	Antwerpen	Oostende	Gent	Nieuwpoort	In 't Geheel	Tonnenmaat
1831	—	—	—	—	1092	126.094
1835	1198	549	—	95	1842	212.798
1850	1406	489	174	96	2165	314.797
1860	2547	831	354	48	3780	667.287
1870	3967	1266	395	30	5658	1.575.293
1880	4475	1486	657	49	6667	3.571.182
1890	4728	1618	976	73	7395	5.774.672
1900	5414	2070	1163	62	8709	8.553.162
1902	5718	2030	1113	66	8927	10.154.117
1903	5847	1990	1139	68	9044	10.910.615

Merkwaardig vooral was de ontwikkeling van Antwerpen, zooals men reeds kon waarnemen uit bovenstaande cijfers. De volgende tabel laat toe dit in bijzonderheden na te gaan:

Aantal schepen die de haven van Antwerpen bezochten.

JAAR	Zeilschepen		Stoomschepen		in 't Geheel		Gemiddelde Tonnenmaat per schip
	Aantal	Tonnen- maat	Aantal	Tonnenmaat	Aantal	Tonnenmaat	
1840	—	—	—	—	1172	180.467	153
1850	1124	183.846	282	55.319	1406	239.165	168
1860	2137	406.834	410	139.610	2547	546.444	213
1870	2222	689.741	1745	722.865	3967	1.362.666	330
1880	1317	563.263	3158	2.500.562	4475	3.063.825	684
1890	849	249.250	3879	4.257.027	4728	4.506.277	953
1900	571	277.803	4843	6.442.347	5414	6.720.150	1240
1902	488	284.661	5230	8.141.466	5718	8.425.127	1473
1903	533	271.304	5314	8.793.358	5847	9.064.662	1541

Antwerpen is met Hamburg de grootste haven van het vasteland. Zijn stijgende bloei wekt verbazing.

In 1900 streeft Antwerpen Rotterdam voorbij, om in 1903 Hamburg in te halen: in 1900, 6.720.000 ton; in 1903, 9.064.000 ton. De winst was dus 800.000 ton per jaar, meer dan de gansche havenbeweging van steden als Amsterdam, Bremen, Duinkerken en Le Hâvre.

Ziehier voor de twee laatste jaren de tonnenmaat der schepen die de drie evengemelde havens binnenliepen:

	Antwerpen	Rotterdam	Hamburg
1903	9.064.622	7.744.722	9.156.000
1904	9.352.276	7.915.736	9.613.000

Antwerpen is thans, als men de geheele havenbeweging in acht neemt, de derde haven van de wereld en de eerste

van het vasteland. Enkel Hong-Kong en Londen komen voor, zoodat havens als New-York, Hamburg, Liverpool, Rotterdam, Cardiff bij de Scheldestad achterstaan.

Antwerpen in staat stellen met de andere havens van het vasteland mede te dingen was steeds de leus der verschillende Belgische regeeringen. In ons economisch systeem was de Scheldestad aangewezen om den uitvoer van het achterland, van de Waalsche nijverheid, te verzekeren. Een vijftigjarige ondervinding heeft bewezen dat deze handelwijze volkomen met de feiten overeenkomt. Het grootsche plan onlangs (Mei 1905) vooruitgezet, heeft enkel voor doel met nog ruimer opvatting het verrichte te voltooien. Men denkt er namelijk aan een kanaal te graven 12 meters diep, 250 breed en 800 lang van de nieuwe dokken in den Eeckerschen polder (noorden van Antwerpen) tot aan de Kruisschans, kanaal waarin 9 zijdokken uitmonden, ieder 1200 meter lang op 200 breed, met nog aan de Kruisschans een ronde dok (500 meter breed) en verschillende droogdokken, waaronder één 200 meter lang.

* * *

Dit is alles zeer groot gezien. Maar men let niet op de keerzijde: de Belgische zeevaart neemt om zoo te zeggen geen aandeel in dien bloei. Eén enkele gebeurtenis: oorlog tusschen Engeland en Duitschland, bijvoorbeeld, kan deze welvaart tijdelijk of voor immer vernietigen.

Want bloeiend zeeverkeer beteekent tot hiertoe ongelukkig niet: bezit eener degelijke handelsvloot.

Alhoewel het Vlaamsche land drie zeehavens bezit, Nieuwpoort, Oostende en Heyst-Zeebrugge; drie binnenhavens, Brugge, Gent en Brussel, en Antwerpen gelegen op een der schoonste waterwegen die men kan uitdenken; alhoewel België de vijfde economische macht der wereld is, bestaat er niet de minste verhouding tusschen die macht (8.800 millioen in- en uitvoerhandel in 1903) en onze handelsmarine.

Dit blijkt duidelijk uit de statistiek der Belgische schepen, die in 1903 onze havens bezochten, vergeleken met de schepen varende onder vreemde vlag:

	Aantal	Inhoud in T.	Bemanning
Belgische Schepen	757	714.127	17.358
Vreemde	7191	9.551.409	192.328

(De pakketbooten van de lijn Oostende-Dover niet medegerekend: aantal reizen 1096, 645.116 ton en 19.728 man voor de gezamenlijke bemanning.)

Men ziet hoe gering het aandeel der Belgische vlag is in de beweging onzer havens: één schip op tien voer onder de nationale kleuren. Het zijn dus de schepen van andere naties die van beteekenis zijn voor onzen in- en uitvoerhandel en voor de welvaart onzer havens. Het zal niet van belang ontbloot zijn deze landen te kennen:

VLAG	Aantal schepen		Tonnenmaat	
	Aantal	% van de geheele beweging	Aantal	% der gezamenlijke tonnenmaat
Groot-Brittanje	4250	47.0	4.882.676	44.8
Duitschland	1251	13.8	2.513.974	23.0
Frankrijk	172	1.9	196.637	1.8
Nederland	273	3.0	274.434	2.6
Noorwegen	324	3.6	227.951	2.1
Zweden	204	2.4	197.583	1.8
Denemarken	305	3.4	290.887	2.7
België (met den dienst Oostende-Dover)	1853	20.5	1.359.143	12.5

Te Antwerpen vooral is het aandeel der vreemde schepen groot, vergeleken met dat der vaartuigen onder Belgische vlag. Onderstaande tabel toont voor de haven van Antwerpen de ontwikkeling van het verkeer. De vooruitgang van Duitschland is opvallend.

*Aantal en tonnenmaat der schepen die de haven van
Antwerpen bezochten in :*

VLAG	1880		1890		1900		1903	
	Schepen	Ton.	Schepen	Ton.	Schepen	Ton.	Schepen	Ton.
Duitschland .	439	275.856	684	777.606	908	1.584.708	1092	2.411.842
Ver. Staten . .	33	46.040	11	17.802	1	2.470	33	854.850
Groot-Brittanie	2202	1.718.779	2624	2.565.755	2732	3.210.678	3013	4.322.662
België	288	338.491	298	483.689	372	521.183	372	552.570
Denemarken . .	267	116.408	163	142.735	137	140.896	149	133.678
Frankrijk . . .	184	82.294	159	137.871	138	145.415	162	194.084
Nederland . . .	111	38.650	49	30.766	185	191.205	217	235.847
Japan	—	—	—	—	47	192.987	51	209.457
Noorwegen . . .	340	141.824	256	111.600	309	212.442	219	172.742
Zweden	252	109.527	152	79.809	212	181.327	194	180.393

Dit klein aandeel onzer nationale scheepvaart in het algemeen zeeverkeer zegt ons al dadelijk, indien wij het niet van elders wisten, hoe slecht het gesteld is met onze handelsvloot. Wij wezen reeds op de oorzaken van dezen toestand. De volgende cijfers geven een overzicht van den stand der Belgische handelsvloot in de laatste veertig jaar :

JAAR	Aantal Schepen			TONNENMAAT			Gemiddelde Tonnenmaat	
	Zeil	Stoom	In 't Geheel	Zeil	Stoom	In 't Geheel	Zeil	Stoom Schepen
1861	103	8	111	27.252	4.484	31.736	265	560
1870	55	12	67	20.248	9.501	30.149	375	791
1880	24	42	66	10.442	65.224	75.666	435	1.553
1890	10	46	56	4.393	71.553	75.946	439	1.555
1899	6	67	73	2.751	105.786	108.537	458	1.579
1900	4	69	73	741	112.518	113.259	185	1.631
1901	6	66	72	1.121	109.336	110.457	187	1.657
1902	5	68	73	877	105.305	106.182	175	1.549
1903	4	67	71	1.051	101.709	102.760	263	1.518

Welk figuur vertoonen onze 71 zeil- en stoomschepen met hunne 102.000 ton tegenover de 1900 Duitsche vaartuigen met 1.750.000 ton, of, om kleinere landen dan België te noemen, nevens de 900 Nederlandsche schepen met 382.000 ton, nevens Noorwegen met 3000 schepen en 1.414.000 ton, nevens Denemarken met 1000 schepen en 376.000 ton?

Het gaat natuurlijk niet aan, onze vloot met die der groote mogendheden te vergelijken: maar landen, veel kleiner, als men bevolking en handelsmacht in aanmerking neemt, streven ons verre voorbij.

Ziehier dienaangaande eenige leerrijke cijfers :

LANDEN	Rang als handelszeemacht naar tonnenmaat	Bevolking	Handel in 1000 fr.
Noorwegen	4	2.236.395	659.400
Zweden	9	5.198.752	1.256.596
Griekenland	14	2.433.806	220.946
Denemarken	10	2.449.540	1.408.452
Nederland.	11	5.263.267	8.400.000 (1)
België	17	6.985.219	4.766.707

Het aantal onzer vaartuigen is dus met een derde verminderd, maar de tonnenmaat is driemaal zoo groot, wij hebben minder schepen maar ze zijn grooter. Dit bewijst juist onze minderheid.

* * *

De negentiende eeuw zag in de scheepvaart dezelfde omwenteling ontstaan als in de nijverheid.

In de laatste halve eeuw zijn de vervoermiddelen ter zee meer dan vervijfdubbeld. De zeeën worden doorkruist door meer dan 40.000 schepen, die te zamen 39 millioen ton meten. Meer dan 600 havens worden door regelmatige lijnen bediend en vormen aldus reusachtige stations van een overgroot net, doorloopen door de stoombooten die alle zeegedeelten van den aardbodem omvatten.

Deze drift der groote mogendheden om hunne zeevaartmiddelen te ontwikkelen, om steeds het getal, de tonnenmaat en de snelheid hunner vaartuigen te vergrooten, is een der meest kenmerkende feiten van het einde der XIX^{de} eeuw.

Engeland schijnt voor goed een heerschappij veroverd te hebben die zich reeds vijftig jaar herwaarts deed gevoe-

(1) Dit cijfer kan niet als nauwkeurig aanzien worden, daar in de Nederlandsche statistiek de koopwaren volgens een verouderd stelsel worden geschat.

len. De tonnenmaat van dat land bedraagt meer dan één vierde van al de handelsvloeten te zamen.

Duitschland op zijn beurt heeft wonderen verricht. Van de 32.000 ton; bedrag van 1871, is de vloot der stoomschepen in 1900 tot 2 miljoen ton geklommen.

De Deutsche lijnen bezitten de grootste, snelste en nieuwste schepen. Men denke hier slechts aan de reuzen van de « Norddeutscher Lloyd ».

Wij zijn verre van de eerste stoomboot van 1838 of van het eerste schroefschip van 1840. Een schip om werkelijk aanzien te krijgen, moet thans 5.000, 10.000, ja zelfs 20.000 ton meten.

De verandering bleek reeds uit de cijfers hooger opgegeven.

Ziehier de gemiddelde tonnenmaat der schepen die te Antwerpen aankwamen: in 1840, 153 ton; in 1860, 213 ton; in 1870, 330 ton; in 1880, 684 ton; in 1890, 953 ton; in 1900, 1240 ton; in 1903, 1541 ton.

Een ander verschijnsel ten nauwste aan het eerste verbonden, was de steeds grootere aanwending van den stoom als beweegkracht en de achteruitgang der zeilvaart. Tot 1840 bedroeg de tonnenmaat van al de bestaande stoomboorten geen 100.000 ton; in 1850 reeds 200.000 ton, in 1860 ongeveer 600.000 ton, om van toen af sneller en sneller toe te nemen. Die evolutie teekent zich heel goed af in de statistiek der jaarlijks gebouwde schepen. Zoo was de verhouding der in Engeland gebouwde schepen, om slechts eenige cijfers aan te halen:

JAAR	Zeilschepen	Stoomschepen	Te zamen
1860	151.369 t.	61.375 t.	212.744 t.
1870	126.461	267.896	394.357
1880	58.065	414.831	472.896
1890	148.692	663.946	812.638
1900	46.122	898.445	944.267
1901	61.663	921.470	983.133
1903	81.064	869.361	950.425

Vóór 1870 bouwde men meer zeil- dan stoomschepen; thans bouwt men tienmaal meer schepen door stoomkracht voortbewogen. Volgens « Lloyd's Register Annual returns » bedroeg de tonnenmaat der schepen die van stapel liepen in 1904: 1183 stoomschepen metende 1.797.565 ton; 465 zeilschepen metende 190.370 ton.

Ziehier eenige cijfers getrokken uit de statistieken van het kantoor « Veritas », die deze verandering voelbaar maken. Er bestonden in de opgegeven jaren :

JAAR	STOOMSCHEPEN		ZEILSCHEPEN	
	Aantal	Tonnenmaat (in 1000 t.)	Aantal	Tonnenmaat (in 1000 t.)
1875	5.519	5.364	57.258	15.099
1880	6.392	6.745	48.984	13.872
1885	8.394	10.269	43.692	12.867
1890	9.638	12.825	33.879	10.540
1895	10.896	16.338	29.570	9.323
1900	12.287	21.787	27.892	8.205
1902	13.381	26.158	27.705	8.066
1904	17.532	27.900	26.873	7.813

In 25 jaar is dus het aantal stoomschepen schier verdubbeld, hun tonnenmaat vijf maal groter geworden; de zeilvaart verminderde voor de helft in aantal schepen en tonnenmaat.

Deze cijfers verkrijgen nog grooter beteekenis door het feit dat, naar het oordeel van alle deskundigen, het arbeidsvermogen (Transportleistungsfähigkeit) van het stoomschip driemaal zoo groot is als dat van het zeilschip, dit wil zeggen dat het eerste drie maal productiever is dan het tweede.

Voor Antwerpen karakteriseert zich dit alles aldus: Er kwamen te Antwerpen aan:

in 1885: 958 zeilschepen metende 416.807 ton;

in 1903 : 482 zeilschepen metende 287.553 ton ;
 en in 1885 : 3440 stoomschepen metende 2.971.984 ton ;
 in 1903 : 5120 stoomschepen metende 8.104.827 ton.

Welk bescheiden rolletje speelde nu België, anders zoo vooraan in de rij der volkeren, in deze grootsche economische omwenteling op het gebied van het zeeverkeer?

Op het gebied van de zeevaart zijn wij in de laatste halve eeuw niets, maar niet het minst vooruitgegaan, en dat in een tijdvak waar handel en nijverheid in ons land een ongehoorde vlucht namen. Wij wezen, in den aanvang op de onkunde en de partijdigheid der Waalsche bureaucratie en der regeeringskringen : de zeevaart was immers een specifiek Vlaamsch bedrijf!

* * *

Op het gebied der zeevaart is een kentering ontstaan, inderdaad ; en de oorzaken daarvan kenschetsen op wonderlijke wijze onze gansche economische geschiedenis. De huidige beweging kwam niet op touw om de welvaart der Vlaamsche bevolking, of eene toekomst en eene broodwinning aan onze Vlaamsche jongens te bezorgen, maar om de nijverheid meer « concurrenzfähig » te maken door het weren van Engelsche en Duitsche tusschenpersonen en door rechtstreekschen verkoop in den vreemde. Men herinnert er aan dat België slechts 15 t. h. van zijn uitvoer rechtstreeks buiten Europa afzet, dat onze meest geduchte mededingers Engeland, Duitschland en Frankrijk ongeveer 75 t. h. daarvan opslorpen en zodoende onze waren verder verkoopen onder hun naam : wij verliezen daardoor èn het voordeel der reklaam voor eigen producten èn dat van het zeevervoer. Op 100 millioen frank jaarlijks aan vracht besteed, komen er 97 in den zak van vreemde reederijen. De Belgische uitvoer hangt dus feitelijk af van den goeden wil van zijn mededingers.

Welke factoren nu zijn van aard om de levensvatbaarheid en den bloei onzer handelsvloot te bevorderen? Er zijn er drie : de reederij, de scheepsbouw, de bemanning.

a) *De reederij.* Het baat niet dat de schepen onder Belgische vlag varen ; stuulieden en scheepsvolk moeten tot

de Belgische nationaliteit behooren. Thans is dat niet het geval, zooals verder is aangetoond. Op de 21 zoogezegde Belgische reederijen, zijn er eigenlijk maar 5 die nationaal zijn naar kapitaal en scheepsvolk. Onze Vlaamsche kapitalisten moeten leeren inzien dat de zeevaart een zeer voordeelige geldbelegging kan zijn. Ten bewijze daarvan gaf de Antwerpsche Kamer van Koophandel de tabel uit der winsten van de voornaamste Deensche, Hamburgsche en Hollandsche stoomvaartmaatschappijen. Daaruit blijkt dat voor 1894-1900 de uitkeering aan het kapitaal gemiddeld 7.25 t. h. bedroeg.

Uit eene tabel door den Belgischen consul te Rotterdam samengesteld blijkt, dat het dividend door 16 Nederlandsche stoomvaartmaatschappijen in 1900 uitgedeeld bedroeg: voor ééne 3 $\frac{1}{2}$ t. h., voor vijf van 5 tot 9 t. h., voor tien van 10 tot 14 t. h.!

De Norddeutscher Lloyd, welke niet minder dan 142 schepen, met een gezamenlijke tonnenmaat van 719.489 ton op zee heeft, keerde uit als dividend in de tien laatste jaren: in 1895, 5 t. h.; in 1896, 8 t. h.; in 1897, 6 t. h.; in 1898, 8 t. h.; in 1899, 8 t. h.; in 1900, 10 t. h.; in 1901, 6 t. h.; in 1902, 4 $\frac{1}{2}$ t. h.; in 1903, 6 t. h.; in 1904, 8 tot 9 t. h. (volgens beraming), dit maakt een gemiddeld dividend van 6.91 t. h.! Hoeveel nijverheden zijn er wel in ons land die zoo maar gedurende de laatste tien jaar 7 t. h. opbrachten?

b) *De scheepsbouw* kan voor Vlaamsch-België een bron van welvaart worden. De lijst der Belgische schepen is geenszins lang en de meesten zijn dan nog op buitenlandse werven gebouwd (58 op 71!). Wij zijn bevoorrecht zooals weinigen. De Schelde is breed en diep en uiterst geschikt om er schepen te laten van stapel loopen; hare oevers van Gent tot aan de Nederlandsche grens zijn nagenoeg onbezet, de grond van geringe waarde en met weinig verbetering geëigend tot het oprichten van groote scheepsbouwervens.

In Schotland werden er meer dan 30 millioen frank geofferd om de Clyde tot aan Glasgow bevaarbaar te maken. Geen nuttelooze uitgave voorwaar, als men bedenkt dat de scheepsbouw aan den Schotschen stroom ieder jaar 200 V. E. O.

millioen opbrengt en op de werven alleen aan 50.000 werklieden een goed bestaan verschafft.

De ontginning der kolenmijnen in de provinciën Antwerpen en Limburg krijgt een ongemeene, niet te overschatten beteekenis in verband met de haven van Antwerpen en de zeevaart. Wat tot hiertoe de scheepsbouw gedeeltelijk in haar groei belemmerde waren gebrek aan goedkoopste steenkolen en plaatijzer. Thans komt Antwerpen in de gunstige stelling der Clydestreek in Schotland. Langzamerhand zal in Vlaamsch-België een grootsch en eenig economisch systeem ontstaan. Vóór de ontdekking der kolenmijnen kon men reeds een verplaatsing der nijverheidscentra naar de oevers der Schelde waarnemen. Te Hemixem, Hoboken, Burcht zijn reeds talrijke fabrieken en scheepswerven uit den grond gerezen. Wij mogen de stoutste verwachtingen koesteren voor onze streken van bloeiend verkeer, waar nu ook groot-industrie en scheepsbouw op groote schaal economisch mogelijk worden. In het nieuwe plan der havenwerken wordt een ronde dok van 500 meter diameter voorzien en bestemd om scheepswerven te bedienen.

Nu zijn er rond Antwerpen pas 1.000 werklieden op de werven (te Hoboken en te Boom). Men bouwde in België weinig of geene schepen, ten eerste omdat de Staat, tot hiertoe, het ontwikkelen van werven niet begunstigde, zooals het voor een opkomende nijverheid het geval zou moeten zijn, en ten tweede omdat op onze hoogeschoolen de scheepsbouw en aanverwante vakken, tot in 1904 niet onderwezen werden. Thans is, aan de hoogeschool te Gent eene afdeeling der technische faculteit voor dat onderwijs ingericht.

Zoo werden er in het tijdperk 1873-1903 op de Belgische werven slechts 22 schepen, metende 25.600 ton, gebouwd; in diezelfde tijdruimte werden er niet minder dan 220 schepen, metende 290.280 ton, genationaliseerd, het is te zeggen in den vreemde gebouwd of aangekocht.

Klinkt het niet grievend dat het schoolschip « Comte de Smet de Naeyer », bestemd om eens de nationale zeevaart herop te beuren, aan een Schotsche werf besteld werd? Het is te hopen dat de opgesomde gunstige factoren van aard

zullen zijn in den scheepsbouw binnen weinige jaren verandering te brengen.

c) *De bemanning.* Is ons land arm aan schepen, het is er niet veel beter aan toe met het zeevolk. Al onze rijkdom bestaat in eene school voor scheepsjongens te Oostende en twee zeevaartscholen waar ernstige herinrichting broodnodig is. Om in de bestaande leemte te voorzien, ontstond juist de beweging tot oprichting van het schoolschip. Is het niet wraakroepend dat op onze weinige Belgische schepen 144 vreemde officieren en slechts 74 Belgen aange troffen worden!

Volgens de wet van 1844, « kunnen de Belgische en vreemde zeelieden als kapitein, als eerste officier en als tweede luitenant in Belgische koopvaardij schepen niet aangenomen worden dan na het afleggen van een examen van bevoegdheid ». Deze wet bleef zonder uitwerking. In Juni 1889 werd een Koninklijk Besluit genomen krachtens hetwelk de schepen die de Belgische vlag voeren, Belgische officieren aan boord moeten nemen. Maar al het goëde dat dit besluit had kunnen stichten, werd te niet gedaan door het Koninklijk Besluit van 23 November 1904, dat aan den bevoegden minister het recht toekent, uitzonderingen toe te laten op dien maatregel. De uitzonderingen zijn algemeen geworden. (1)

Op « onze » 2.201 matrozen vindt men 721 Belgen, verder niets dan Engelschen en Duitschers.

Om aan dien hachelijken toestand een einde te maken werd tot het bouwen van een schoolschip besloten waarop voor de opleiding van bekwame en geleerde koopvaardij-officieren zou gezorgd worden. Alhoewel door particulieren, door een naamlooze vennootschap, de « Association Maritime Belge », met een maatschappelijk kapitaal van 500.000 frank, op touw gezet, geniet de onderneming alle

(1) In 1908, waren er aan de 80, te dien tijde als Belgische aangegeven schepen, 217 Belgische en 41 vreemde officieren verbonden; 14 schepen hadden uitsluitend vreemde officieren aan boord en bij de 66 overige komen diezelfde officieren nog eens voor een zesde tusschen in de samenstelling van hunnen staf. En dit alhoewel het Zeemanscollegie van Antwerpen 460 leden telde, allen in België gediplomeerd en er nog ongeveer 140 daarbuiten staan, die niet tot deze vereeniging zijn toetreden!

mogelijke staatsaanmoediging, onder ander een jaarlijksche toelage van 75.000 frank (1).— Het schoolschip « Comte de Smet de Naeyer » liep van stapel te Greenock (Schotland) in de maand October 1904. Het is een driemaster van 3.100 ton, in staal, met drie dekken en bestemd voor lange reizen. De kosten zullen gedeeltelijk gedekt worden door de vracht. Aan de 40 jongelingen die jaarlijks worden aanvaard, zal men niet alleen het practisch en theoretisch onderwijs der zeevaartkunde geven, maar ook alles wat den handel in het algemeen, den zeevaarhandel in het bijzonder aangaat; men beoogt een dubbel doel: het kweeken van bekwame stuurlieden en het vormen van ervaren handelaars.

Tot hiertoe is de Belgische zeetaal het Vlaamsch. Maar wordt er niet opgepast, dan verdringt daar ook het Fransch de Nederlandsche taal. Bijzondere en gestadige aandacht verdient de inrichting van het onderwijs op het schoolschip. Alhoewel onze taal niet gansch uitgesloten is, schijnt zij daar niet den rang, den voorrang, te bekleeden die haar toekomt waar het geldt deze bij uitstek Vlaamsche nijverheid. Nevens groote stoffelijke belangen zijn hier ook gewichtige taalbelangen op het spel.

Alles wat tot de zeebedrijven betrekking heeft moet door woord en schrift onder onze Vlaamsche bevolking van stad en land gepopulariseerd worden. Allengs zal men dan het groot nationaal belang dat er voor de Vlamingen in de zeevaart ligt, gaan waardeeren: onze Vlaamsche kringen schijnen het aangewezen midden om tot bevordering dezer gedachten te werken en aldus een werkelijk nuttige en bij uitstek nationale taak te verrichten.

1905.

Zonder dat de Belgische zeevaart een grondige verandering onderging is er, sedert het schrijven van dit opstel in 1905, op dit gebied het een en ander gebeurd, dat hier in het kort dient vermeld te worden. Immers wij stelden hooger vast dat hier een gunstige kentering waar te nemen

(1) Later op 200.000 frank gebracht.

was: onze vorsten, Leopold II, de ervaren zakenman en stichter van een koloniaal Rijk in Afrika; Koning Albert, bijzonder bevoegd in industriele zaken, steunden uit al hun macht de ontluikende zeevaartbeweging; de Regeering en de openbare machten volgden en de nijverheids- en handelskringen lieten zich niet onbetuigd. De gevolgen van deze pogingen bleven niet uit: een groote uitslag dient vooral aangestipt: de natie ging belang stellen in de zeevaartzaken. Afgezien nog van het gestadig toenemen der beweging van onze havens en vooral van Antwerpen, is er ook een vermeerdering van de handelsvloot vast te stellen, maar deze vermeerdering staat nog geenszins in verband met de economische positie van ons land, zooals wij verder zullen aantonen.

* * *

Van het laatste cijfer voor 1903, hooger medegedeeld, en dat 9044 schepen met een tonnenmaat van 10.910.615 aanwees voor de schepen die de Belgische havens bezochten, is dit in 1910 tot 10.943 schepen en 15.101.171 ton geklommen; in 1911 vermeerderde dit laatste cijfer met 806.000 ton en de gansche havenbeweging bedroeg aldus 15.907.638 ton. Antwerpen geeft hier vooral den doorslag:

Aantal schepen die de haven van Antwerpen bezochten.

JAAR	Zeilschepen		Stoomschepen		In 't Geheel		Gemiddelde tonnenmaat per schip
	Aantal	Ton	Aantal	Ton	Aantal	Ton	
1904	544	263.443	5.310	9.110.260	5.854	9.373 703	1.601
1905	511	254.332	5.584	9.606.996	6.095	9.861.528	1.618
1906	528	255.265	5.980	10.596.405	6.508	10.851.670	1.668
1910	393	224.184	6.403	12 430.134	6.796	12.654.318	1.862
1911	—	—	—	—	6.896	13.350 917	1.940

dus in 1911 een vermeerdering van 646.000 ton.

De groote Vlaamsche haven behoudt aldus hare plaats onder de havens van het vasteland, en vooral tegenover hare mededingers Rotterdam en Hamburg. Als wij betrouwbare berichten mogen gelooven, dan was in 1911 de verhouding aldus:

	Antwerpen	Rotterdam	Hamburg
Schepen	6.896	9.496	17.965
Ton	13.350.917	11.194.051	13 176.000

De andere havens Oostende, Nieuwpoort, Zeebrugge en vooral Gent mochten zich insgelijks in een toenemenden bloei verheugen: de beweging van de haven van Gent bedroeg in 1910 meer dan één millioen ton.

Maar in dit bloeiend verkeer behouden de vreemde schepen een overwegende stelling zooals uit de volgende cijfers blijkt: in 1910, bezochten het volgende aantal schepen onze havens:

NATIONALITEIT	AANTAL	TON	BEMANNING
Belgische schepen	1.994	1.468.495	80.500
Paketbooten (Oostende)	1.104	751.104	23.184
Vreemde schepen.	8.949	13.632.276	244.250

Onder deze vreemde schepen :

Engelsche	5.122	met 6.662.570 ton
Duitsche.	1.651	» 3 772.733 »
Fransche	188	» 324.978 »
Nederlandsche.	231	» 379.619 »

De schepen onder Duitse vlag nemen steeds toe en winnen het langzaam op de Engelsche; Frankrijk gaat van jaar tot jaar achteruit en moet onderdoen voor het kleine Nederland.

* * *

Vóór zes of zeven jaar, kon men nog gelooven dat stoomschepen van 10 tot 15.000 ton uitzonderingen zouden blijven; heden schijnt het schip van 10.000 ton voor de oceanische overvaart het gewone verkeersmiddel te worden en men bouwt thans schepen van meer dan 20.000 ton. Er is

dus een algemeen streven om de schepen steeds te vergrooten met een gelijkgaande vermeerdering der snelheid: de ervaring heeft immers bewezen dat de exploitatiekosten niet stijgen naar evenredigheid van de afmetingen van het schip. Handels- en politieke belangen dragen er verder toe bij om de groote Engelsche en Duitsche stoomvaartlijnen aan te zetten steeds grootere en snellere schepen te bouwen. De « Britannic » van de White Star Line, in 1874 gebouwd, bedroeg 8.500 ton; de « Umbria » van de Cunard Line, in 1884, beliep 10.500 ton; de « Teutonic » van de White Star Line, in 1890, 18.000 ton; de « Deutschland », van de Hamburg Amerika Linie, in 1900, 23.000 ton; in 1906 loopen de « Amerika » en de « Kaiserin Augusta Viktoria » derzelfde lijn van stapel: 41.000 en 42.500 ton; daarop volgen de « Lusitania » en « Mauretania » van de Cunard Line, in 1906. (beide 38.600 ton); de nieuwe booten van de Norddeutscher Lloyd, die 41.000 en 42.000 ton bereiken, en eindelijk de « Olympic » van de White Star Line, in 1911, met 45.000 ton. En de Hamburg Amerika Linie heeft de « Imperator » (50.000 ton), de Cunard Line, de « Aquitania » (60.000 ton) op de werf! De beweegkracht van deze reuzen der zee heeft natuurlijk in dezelfde mate toegenomen: zij bedraagt 36.000 tot 70.000 paardekracht. In dezen wedstrijd met zijne groote naburen blijft het kleine Nederland niet ten achter: Rotterdam bezit schepen van 24.000 ton. De Red Star Line van Antwerpen heeft er een van 25 tot 30.000 ton op stapel.

Het is in den scheepsbouw dat dit steeds grooter worden der schepen het best vast te stellen is.

In Engeland kunnen de schepen die begin 1912 in aanbouw waren aldus gerangschikt worden:

25	stoomschepen van min dan	100 ton.
114	» » » »	500 »
138	» » » »	500 tot 4.000 »
134	» » » »	4.000 » 8.000 »
30	» » » »	8.000 » 12.000 »
7	» » » »	12.000 » 20.000 »
3	» » » »	meer dan 20.000 »

* * *

Dit steeds grooter worden der schepen legt bijzondere plichten op voor de inrichting der havens: gemakkelijke toegang en groote diepgang voor deze reuzen der zee. Te Antwerpen is in de laatste jaren de toestand hachelijk geworden: de kaaien aan den stroom zijn gansch bezet. Het is dus noodig zonder verwijl aan het gereedmaken van het dokkanaal en de zijdokken, waarvan spraak is in onze vorige studie, te beginnen.

In Februari 1912, zag de Regeering plotseling af van het doorvoeren van het plan der groote doorsnede (afsnijden van de bocht der Schelde van Austruweel tot de Kruisschans) dat sedert 1897 alle ernstige maatregelen, om de haven te vergrooten, had tegengehouden. Het plan dat op 1 Maart 1912 ter Kamer werd ingediend is van minder groote afmetingen: het beoogt hoofdzakelijk een verbetering van den Scheldeloop, door het regelmatig maken der krommingen van de oevers tusschen Austruweel en de Kruisschans. De uitvoering van dit plan zal aan Antwerpen duizenden meters kaai in diep water bezorgen, zonder den stroom aan de gevaren bloot te stellen die zekere deskundigen als Royers, Welcker en Conrard met de groote doorsnede voorzagen. Worden deze werken snel uitgevoerd, zooals het de wensch der Regeering en der wetgeving alsook van de stad Antwerpen schijnt te zijn, dan zal Antwerpen in weinige jaren de schade inhalen, langzamerhand berokkend door de onvoldoend geworden haveninrichtingen.

Grootsche werken werden insgelijks uitgevoerd te Oostende en te Zeebrugge, deze schepping van twee Vlamingen, Baron de Maere en Julius Sabbe, om van Brugge, sedert het einde der XV^{de} eeuw van de zee afgesloten, weêr een zeehaven te maken. Vermelden wij eindelijk de werken van Brussel-Zeehaven om de hoofdstad en vooral de nijverheidsstreek van het zuiden met den Rupel en de Schelde te verbinden.

Maar een haven moet gevoed worden door de binnenvaart die de waren aanbrengt en wegvoert voor het achterland.

Hier is het gebrek aan een systeem van economische politiek van wege het Belgisch landsbestuur vooral voelbaar: wanneer men in Engeland, Frankrijk en Duitschland

er naar streefde de nijverheidscentra door een uitgestrekt net van breede vaarten met de havens te verbinden, bleef men in België lang werkeloos omdat men in deze vaarten een geduchten mededinger voor de staatspoorwegen meende te verwekken! Thans schijnt men tot gezonder opvattingen te komen: een goede verbinding van de Kempische kolen- en nijverheidsstreek met Antwerpen dringt zich op; niet minder onontbeerlijk schijnt ons: een breed kanaal tusschen de Schelde en den Rijn, een waterweg tusschen Limburg en Luik en een verbreding van al de Brabantse vaarten. Het veronachtzamen van deze waterwegen zou mettertijd aanzienlijke schade aan Antwerpen en aan den economischen bloei van gansch het land toebrengen.

* * *

Is er bij al die bedrijvigheid van onze havens eenigen vooruitgang vast te stellen, waar het geldt de Belgische handelsvloot? Zonder schroom mag het antwoord bevestigend luiden. Van 71 schepen in 1903, is het getal in 1910 tot 104 geklommen en de tonnenmaat verdubbeld.

JAAR	Aantal schepen			Gezamenlijke tonnenmaat			Gemiddelde tonnenmaat	
	Zeil	Stoom	In 't geheel	Zeil	Stoom	In 't Geheel	Zeil	Stoom
1904	4	65	69	2.844	99.893	102.737	711	1.537
1905	4	67	71	2.844	96.889	99.733	711	1.446
1906	2	73	75	925	111.590	112.515	462	1.529
1907	3	74	77	964	119.223	120.187	321	1.611
1908	4	84	88	3.038	149.287	152.325	759	1.777
1909	4	97	101	3.183	184.261	187.444	796	1.900
1910	5	99	104	3.402	187.730	191.132	680	1.896

Er dient echter gezegd dat er op deze 104 schepen ten minste vijftien zijn die slechts Belgisch van naam zijn. Veertig Belgische schepen hebben meer dan 1.600 ton, in het geheel 128.347 ton of gemiddeld 3.210 ton per schip; onder deze schepen bevindt zich een enkel zeilschip, het schoolschip « L'Avenir », metende 2.074 ton, en verder de groote stoomschepen: de « Lapland » (13.119 ton) en de « Vaderland » (8.287 ton) van de Red Star Line; daarop volgen de schepen die op Kongo varen en thans ook een Belgische lijn uitmaken.

Er is dus absoluut gesproken wél vooruitgang, maar betrekkelijk als men den groei der andere handelsvloeten nagaat, eerder stilstand, en onze 159 zeilschepen en 12 in aanbouw van 1839 maakten beter figuur toentertijd dan onze huidige vloot.

Volgens de uitgave van het « Bureau Veritas » voor het jaar 1911-1912, bedraagt de wereldhandelsvloot 23.277 zeilschepen met 6.152.977 ton (zooals men weet is het verdwijnen dier schepen nog enkel een kwestie van tijd: in één jaar verminderde de zeilvloot met 885 schepen en 258.000 ton); gansch anders staat het met de stoomvaart:

1906:	14.656	schepen	met	30.256.336	ton.
1907:	14.985	»	»	32.169.350	»
1908:	15.202	»	»	33.332.888	»
1909:	15.380	»	»	33.745.240	»
1910:	15.652	»	»	34.648.866	»
1911:	15.825	»	»	35.969.323	»

In de rij der zeevarende volkeren komt Groot-Brittanje vooraan met 6.491 schepen en 18 millioen ton; dan volgt Duitschland met 1.395 schepen en 3.8 millioen ton; dan de Vereenigde-Staten en het kleine Noorwegen. Nederland neemt de 8° plaats in vóór Rusland, Oostenrijk, Spanje. België bekleedt slechts de 15° plaats en wordt voorbijgestreefd door Denemarken en Griekenland.

Er bestaat dus nog geen reden om te juichen.

Voorals men bedenkt dat meest al onze schepen in den vreemde gebouwd zijn. Volgens de officieele statistiek zijn er op de 104 Belgische schepen slechts 17 op Belgische wer-

ven gebouwd: 16 daarvan met een gezamenlijke tonnenmaat van 23.118 ton of gemiddelde van 1.440 ton liepen te Hoboken van stapel. Onze twee schoolschepen, de « Comte de Smet de Naeyer » en « L'Avenir », werden beide in den vreemde gebouwd, het eerste in Schotland, het tweede in Duitschland! Wij bouwen ongeveer één groot schip per jaar! Het kleine Nederland, waar nochtans de industriele voorwaarden zoo gunstig niet zijn als in het aan kolonmijnen en ijzerindustrie zoo rijke België, streeft ons verre voorbij.

* * *

Indien de belangstelling er is, zij werkt dus nog vrij platonisch.

De factoren die een welgelukken op het gebied der zeevaart zullen verzekeren zijn: een ernstige *kapitaalbelegging* in de zeevaartzaken, de verbetering der *wetgeving* en een degelijk *zeevaartonderwijs*.

In elk dier richtingen werd er reeds gewerkt.

Wat de *kapitaalbelegging* betreft, is het Belgisch kapitaal nog zeer schuw en voor dergelijke zaken nog weinig te vinden: al het vroeger gezegde over de nationaliseering van ons kapitaal is hier vooral van toepassing.

Het oprichten van een groote bank die zich zou toeleggen op het bevorderen of in het leven roepen van Belgische reederijen wordt mettertijd een noodzakelijkheid. In 1907, stak de Regeering zelf de hand aan het werk: op haar voorstel hebben de Kamers een crediet van 5 miljoen frank gestemd, te verdeelen tusschen de drie Belgische reederijen: *L'Océan*, *la Compagnie royale Belgo-argentine* en *la Compagnie belge de transports maritimes*. Deze sommen zijn geen premiën zoals in het verderfelijke Fransche stelsel, maar eene leening op klein kroos: zoo werden respectievelijk voor de drie bovengenoemde vennootschappen: 2.000.000 frank, 2.000.000 frank en 1.000.000 frank obligatiën aan 3 t. h. onderschreven, op voorwaarde dat deze vennootschappen tegelijkertijd hun kapitaal in gelijke verhouding zouden vermeerderen.

Maar de redding moet komen van het private kapitaal. Want al is de rederij een zeer moeilijk vak, het kan met

geduld en verstand door de Belgen, zoowel als door de Duitschers en de Nederlanders, aangeleerd en uitgeoefend worden. Wijzen wij met een enkel woord op de *Hamburg-Amerika Linie*. In de laatste 25 jaar werd het kapitaal van 15 tot 125 millioen mark vermeerderd en het reserve-fonds bedraagt thans 39 millioen mark. Doch de vergelijkende tabel der winsten in de laatste tien jaren is welsprekender dan vele beschouwingen: tusschen 1901 en 1910 bedroeg dé jaarlijksche winst van 15.9 tot 33.9 millioen mark en het dividend (in %): 6, 4 $\frac{1}{2}$, 6, 9, 11, 10, 0, 6, 8, dus een gemiddeld cijfer dat zelden in andere nijverheden bereikt wordt. Behalve dit uitzonderlijk voorbeeld van Duitschland's eerste reederij, zijn tallooze andere voorbeelden van even winstgevende stoomvaartlijnen aan te halen.

Niet minder dringend is een herziening der *wetgeving* op de zeevaart, want juist omdat dit bedrijf gedurende zooveel jaren in België verwaarloosd werd, beleefde de wetgeving een stilstand en zoo sukkelt nog altijd onze koopvaardij onder verouderde wetten en reglementen voort.

De wet van 10 Februari 1908 over de scheepvaart en de binnenvaart kwam daarin gedeeltelijk voorzien: deze wet heeft de scheepsverbanden mogelijk gemaakt door de immatriculatie der schepen van 25 ton ten minste bij den bewaarder der hypothecken te Antwerpen, op te leggen. Deze wet beteekent een stap vooruit op de wet van 21 Oogst 1879, die het scheepscrediet had ingericht.

Maar behalve op dit punt blijft er oneindig veel te doen: veiligheid en zeevaardigheid der schepen, ladingsgrens, tuchtraad voor de koopvaardij, verzekering tegen ongevalen en invaliditeit van de zeelieden, enz.

De Belgische matrozen, evenals de visschers, wachten nog steeds op hun eigen sociale wetgeving, welke deze menschen, die het zoo hard hebben in hun bedrijf, eindelijk zal beschermen tegen de zoo schreeuwende en talrijke misbruiken waarvan zij thans het slachtoffer zijn: *de zeelieden en de visschers blijven in ons land de paria's der maatschappij*.

Bij koninklijk besluit van 10 November 1911 werd een *Hoogere Zeevaartraad* ingericht. Deze instelling is zeker van aard om de oplossing der hooger vermelde vraagstuk-

ken te bevorderen : immers de Zeevaartraad heeft niet enkel voor taak den bevoegden minister nopens zekere punten met advies voor te lichten ; hij kan op eigen initiatief andere vraagstukken in behandeling nemen en daarvoor oplossingen voorstaan, met zaakkennis en rijp overleg gezocht. Laat ons hopen dat hij van deze bevoegdheid ruim gebruik zal maken. .

* * *

Op 19 April 1906, twee dagen na zijn vertrek uit Antwerpen om zijn tweede groote reis aan te vangen, verging bij kalm weder in de Golf van Gaskonje het schoolschip « Comte de Smet de Naeyer ».

De bevelhebber Fourcault, de officieren van Zuylen en Ingenbleek, zes en twintig kadetten en het grootste gedeelte van de bemanning vonden hun graf in de golven. De roering in den lande was onbeschrijfelijk : met de ramp van het schoolschip scheen de hoop op een degelijke handelsvloot insgelijks te moeten schipbreuk lijden. Tal van tekortkomingen kwamen aan het licht, tal van beschuldigingen werden geuit, die weerklank vonden in de wetgevende Kamers en voor het gerechtshof.

Meteen werd nog eens het gansche vraagstuk opgeworpen : waarom had de Staat de opleiding van zeeofficieren aan particulieren opgedragen en niet zelf deze taak ondernomen, vooral daar de Regeering zeevaartscholen te Oostende en te Antwerpen bezit, waar men onverstoord voortgaat diploma's uit te reiken ! Diende er verder niet eerder getracht het aantal onder Belgische vlag varende schepen te vermeerderen, zeeofficieren waren er immers meer dan genoeg ? En zoo het onderricht aan de Staatszeevaartscholen ontoereikend was, was het dan niet de plicht der Regeering voor grondige en spoedige hervorming en verbetering te zorgen ? Zijn de talrijke zeerampen die de Belgische schepen treffen wel aan het gebrek aan geleerdheid en ervaring der Belgische stuurlieden toe te schrijven ? Ofwel is de oorzaak niet eerder te vinden in het feit dat maar al te dikwijls oude schepen in Engeland opgekocht en dan genaturaliseerd worden, en dan, bij gebrek aan

toezicht, nog zoo overladen worden, dat zeerampen onvermijdelijk zijn?

Maar de beweging was te sterk, de wil was te hoog gespannen om de zaak op te geven. De Regeering steunde, in 1907, de Association maritime, met een inschrijving van 500.000 frank, dat aldus het kapitaal verdubbelde. Het schip, de oude « Macquirie », in « Comte de Smet de Naeyer » herdoopt, werd aangekocht om nabij Antwerpen als liggend schip tot voorbereidend onderwijs te dienen. Een nieuw opleidingsschip « L'Avenir », deze maal in Duitschland gebouwd, liep van stapel. Het opperbevel werd aan den Duitschen kapitein Zander toevertrouwd; de eerste officier, de heer Käusling, was insgelijks een Duitscher, en de bemanning was voor een deel ook uit Deutsche matrozen samengesteld.

Dit Fransch uithangbord en deze leiding van een vreemdeling — een kaakslag voor al onze Vlaamsche zeeofficieren — deden de maat overloopen. In een merkwaardige reeks artikels, werd in de « Vlaamsche Gazet » nogmaals den toestand onzer marine besproken; groote volksvergaderingen werden belegd en op 11 Oogst 1908 richtte de heer Augusteyns een interpellatie tot den Minister van Spoorwegen en Zeewezen en den Minister van Nijverheid en Arbeid « over de benoeming van vreemdelingen als officieren aan boord van het schoolschip en over de miskennis der Nederlandsche taal in het aldaar gegeven onderwijs ». Daarop volgde een grondige bespreking; door de heeren Augusteyns en Ad. Henderickx werd krachtig betuigd welk onrecht door de handelwijze der « Association maritime belge » aan onze Vlaamsche zeeofficieren werd gedaan, alsook hoe zeer aan de belangen van het Vlaamsche volk werd te kort gedaan. Zooals de heer Henderickx het debat samenvatte: « Het schip heet « L'Avenir » en de bevelen en onderrichtingen bij de practische oefeningen zullen in 't Fransch gegeven worden. Nu ontbreekt er niets meer dan dat de toekomstige matrozen gedwongen worden Fransch te leeren om het de Vlaamschonkundige zeekapiteins gemakkelijk te maken ». De Minister van Zeewezen pleitte verzachtende omstandigheden voor het benoemen van een vreemdeling als opperbevelhebber en de Minister

van Arbeid hield staande — ondanks de 200.000 frank toelage, meer dan de Staat besteedt aan het Vlaamsch Konservatorium en het Hooger Handelsinstituut van Antwerpen — dat de « Association » een vrije instelling is, die enkel door den Staat ondersteund wordt. Deze heeft voor plicht toezicht te houden op het gegeven onderwijs, zonder zich te bemoeien met de taal waarin de leergangen gegeven worden....

Kapitein Zander, die na een jaar moest aftreden, is, in 1912, nog bevelhebber van het schoolschip.... Kapitein Zellien, die hem moest vervangen, heeft het opleidingschip lang verlaten....

Dit teekent den ganschen toestand. In het zeewezen, een dienst die afhangt van het Ministerie van Spoorwegen, valt het niet te betwisten dat onze taal niet de plaats bekleedt die haar logischerwijze toekomt.

Op de zeevaartscholen van Antwerpen en Oostende is het onderwijs deels Nederlandsch, deels Fransch.

In de hoogste afdeelingen wordt het Fransch zelfs gansch op den voorgrond geplaatst en de Vlaamsche leergangen zijn er niet meer verplichtend.

Wij vragen ons af om welke reden men in deze scholen, die toch wel vakscholen zijn, het vakonderwijs aan Vlaamsche leerlingen in het Fransch wil geven? Dat men er het Fransch onderwijze evenals het Engelsch en het Duitsch, is nuttig.

Van een anderen kant dient ook aangemerkt dat onze zeetaal het Nederlandsch is: onze matrozen zullen steeds moeten gevonden worden onder de bevolking van de kust en van de Vlaamsche steden zooals Antwerpen.

De Fransche zeetaal is onbekend buiten Frankrijk en... de hoofdbureelen van het Belgisch Zeewezen.

Het onderwijs in de hoogergenoemde scholen dient dus uitsluitend in het Nederlandsch te worden gegeven. Het schijnt dat, zulks vroeger gedaan werd en wij vragen ons wel af waarom men het veranderd heeft. Wellicht om onze Vlaamsche zeelieden te kunnen bedelen met zeeofficieren die huune taal niet verstaan?

Op het vergane schoolschip « Comte de Smet de Naeyer » was de voertaal van gansch het onderwijs — buiten dat van

het Nederlandsch — Fransch. Zonderling genoeg werden er de kommando's in het Nederlandsch gegeven, zoowel aan de bemanning als aan de leerlingen. Op het huidige schoolschip « L'Avenir » is het niet beter gesteld, wat de voertaal betreft. De Vlamingen moeten Fransch kennen om het aannemingsexamen af te leggen: de Walen daarentegen worden aangenomen zonder een grondige kennis van het Nederlandsch.

In waarheid schijnt men van het zeewezen, dit bij uitstek Vlaamsch bedrijf, een tweetaligen dienst te willen maken, waar men dan nog het Fransch, een taal, die in dit vak van ondergeschikt belang is, op den voorgrond wil plaatsen.

Deze ministerieele dienst moest immers, evenals al de andere, met Vlaamsch kundige ambtenaars volgepropt worden. Zij zijn het die de Fransche zeetaal in België hebben ingevoerd, en wat zij ook mogen aanwenden in onze zeevaartscholen en elders, die taal blijft enkel voor hen van eenig nut, omdat zij de oorspronkelijke, de natuurlijke Belgische zeetaal, d. i. de Nederlandsche taal, niet kennen.

Niet alleen staan hier groote Vlaamsche stoffelijke belangen op het spel, maar de bloei van onze scheepvaart is van het gebruik van het Nederlandsch, als zeetaal, afhankelijk: al de argumenten, die pleiten voor een Vlaamsch hooger onderwijs, vooral waar het een hooger technisch en een hooger landbouwonderwijs geldt, zijn hier ten volle toepasselijk.

* * *

En deze bloeiende zeevaart is er noodig om een verhooging der Vlaamsche volkskracht te bewerken en een voortdurenden bloei aan den Belgischen handel te verzekeren. Daarvan zijn allen overtuigd, die verder zien dan hun eigen belang en weten wat er in den vreemde omgaat.

Men weet met welke toewijding Koning Albert zich toegelegd heeft op de studie en de bevordering der zeevaartbelangen. Op 29 Januari 1908 sprak Prins Albert in den Senaat eene rede uit over de uitbreiding der koopvaardijvloot en over de visscherij. Deze merkwaardige rede mag

gelden als de waardige tegenhanger van diegene door Leopold II, insgelijks als kroonprins in den Senaat in 1856 gehouden en die het gansche economisch programma bevatte, dat deze werkelijk groote vorst gedurende veertig jaar met ijzeren wil zou doorvoeren. De kern van deze redevoering van Prins Albert bestond uit drie grondgedachten, drie flamingantengedachten eigenlijk: 1° het achteruitblijven van het Belgisch kapitaal; 2° de onwetenschappelijke inrichting van schier al onze instellingen; 3° het gebrek aan een degelijke vakopleiding van onze werklieden. Prins Albert paste deze drie grondgedachten op onze bedrijvigheid ter zee toe en heeft sindsdien niet opgehouden voor de uitbreiding van onze scheepvaart en onze zeevischerij door woord en daad te ijveren. Alleen zal het volstaan hier de aandacht te vestigen op de krachtige woorden die hij op 10 Maart 1910, tot een afvaardiging van groote nijveraars, richtte: « Als ik hier M. Greiner (bestuurder der maatschappij Cockerill, te Seraing) zie, die met zooveel bevoegdheid een onzer grootste en oudste ondernemingen voor scheepsbouw bestuurt, dan ben ik gelukkig hem te herhalen dat een mijner dierbaarste wenschen is, eenmaal België in het bezit te zien van een talrijke koopvaardijvloot, van schepen die de zeeën onder Belgische vlag doorkruisen, en Antwerpen als de zetel der groote nationale reederijen en de boorden der Schelde, als die der Clyde, met geroemde scheepswerven bedekt, te aanschouwen. Om dezen gewichtigen en nieuwen weg onzer economische ontwikkeling af te leggen, is er evenveel kracht als aanhoudendheid noodig. Maar wij moeten niet aan ons zelve twijfelen. »

Niet minder krachtig en welsprekend drukte zich de heer Louis Franck, voorzitter van den Belgischen Zeevaartbond, uit, in zijne openingsrede van het Eerste Zeevaart-Congres (5 Juni 1910), in tegenwoordigheid van Koning Albert, uitgesproken: « Aan iederen rijpen geest, zal het voorkomen dat de ontwikkeling onzer nationale reederij in een nadere toekomst onafscheidelijk gebonden is aan de bestaansvoorwaarden zelve van onze groot-industrie.... De twee factoren: de noodzakelijkheid aan de werkende bevolking meer welvaart te bezorgen en het overal heerschende trust- en beschermingsstelsel, maken het noodzakelijk, voor

iedere nationale nijverheid, in het bezit te wezen van een geheel van organen, die eenerzijds, deze nijverheid in betrekking stellen met de overzeesche koopers, en anderzijds, door onafhankelijk optreden en ingrijpen, de middelen verzekeren om zich in den economischen strijd te weren.... Een nationale koopvaardij, bankinstellingen in den vreemde, nationale huizen en vertegenwoordigers in al de landen van overzee — dit zijn onontbeerlijke inrichtingen voor de volkeren die er naar streven in de wereld der stoffelijke belangen mondige, energievolle en veerkrachtige groote menschen te blijven. »

« Navigare necesse est, vivere non est necesse », zegden reeds de Ouden. De Duitsche keizer vernieuwde de spreuk in het gevleugelde woord: « Unsere Zukunft liegt auf dem Wasser! » En zegden de oude Vlamingen, wier luisterrijk verleden op zee ons den weg zou moeten wijzen, niet reeds: « Uw weg is in de zee en uwe paden in vele wateren! »

Mogen de Vlamingen van heden dit gedenken en zich niet door meer voortvarende landgenooten het gras onder de voeten laten wegmaaien.

1912.

BIBLIOGRAPHIE.

I. **STATISTIEK.** *Exposé de la situation du Royaume (1841-1850)*, publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Th. Lesigne, 1852. 1 vol. in-4°.

Exposé de la situation du Royaume (1851-1860), publié par le Ministère de l'Intérieur. Bruxelles, Th. Lesigne, 1865. 3 vol. in-4°.

Id. Id. (1861-1875), publié par les soins de la Commission centrale de statistique. Bruxelles, Th. Lesigne, 1885.

Tableau général du Commerce de la Belgique avec les pays étrangers pendant l'année 1903. Bruxelles, Mertens, juin 1904. Troisième partie: Navigation maritime; en volgende jaren tot 1910.

Lloyd's Register of British and foreign shipping Annual Returns. Bureau Véritas. Répertoire général de la marine marchande pour 1904-1905. Paris 1905.

Annual statement of the navigation and shipping of the United Kingdom for the year 1902. London 1903 en volgende jaren.

Tables showing the progress of merchant shipping in the United

Kingdom and the principal maritime countries. London 1903.

The Naval annual. Portsmouth, jaarlijks.

Statistiek van de Zeescheepvaart (uitgegeven door het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel. 's Gravenhage. Jaarlijks.

Tonnage statistics of the decade 1891-1900. (Journal of the Royal statistical Society, vol. LXV. London.)

Rodenburg. Scheepvaart onder Nederlandsche vlag. Amsterdam, 1903.

II. DE BELGISCHE HAVENS. *La Belgique.* 1830-1905. Institutions. Industrie. Commerce. Bruxelles, J. Goemare, 1905. (Uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid.)

Ed. Dein. Anvers et la Belgique maritime. Paris, Bernard, 1899.

J. Van Rijswijck. Le port d'Anvers. (La Belgique contemporaine, revue, 1re année, n° 1, avril 1904.)

P. Segers. Le port d'Anvers et ses extensions maritimes. (Revue générale. Bruxelles, mai 1904.)

A. Ghislain. Géographie industrielle et commerciale de la Belgique. Bruxelles, Lebègue, z. j.

R. Ehrenberg. Hamburg und Antwerpen seit 300 Jahren. Hamburg, Harold, 1899.

Douglas Owen. Ports and docks, 1904.

P. de Rousiers. Les fonctions économiques des ports maritimes modernes. (Revue économique internationale. Bruxelles, vol. III, n° 4, décembre 1904.)

P. de Rousiers. Hambourg et l'Allemagne contemporaine, Paris 1903.

K. Wiedenfeld. Die Nordeuropäischen Welthäfen in ihrer Verkehrs- und Handelsbedeutung. Berlin.

J. Charles. Hambourg et les exigences de la navigation moderne. Outillage et trafic. Bruxelles, Bulens, 1905.

Stahlberg. Der Hamburger Hafen, seine Gliederung und sein Betrieb. Berlin, Mittler, 1907.

L. Strauss. Le Port d'Anvers. (Revue de Belgique, août 1907.)

Chambre de commerce d'Anvers. Rapport. Anvers, De la Montagne. Jaarlijks.

III. HET HEDENDAAGSCH ZEEVERKEER EN ZIJNE TECHNIEK. *Dr Ernst von Halle.* Volks- und Seewirtschaft. Reden und Aufsätze. Berlin, 1902, 2 Bände.

Fitger. Die Wirtschaftliche und Technische Entwicklung der Seeschiffahrt von der Mitte des 19^a Jahrhunderts bis auf der Gegenwart, Leipzig, 1902.

R. Verneaux. L'industrie des transports maritimes au XIXe siècle et au commencement du XXe siècle. Paris, Pedone, 1903. Vol. 1 et 2.

A. Pierrard. Cours d'armements maritimes. Anvers 1904.

G. Johnston. L'Etat et la marine marchande en Allemagne. (Revue politique et parlementaire.) Paris, décembre 1902.

W. Bates. American navigation. The political history of its rise and ruin and the proper means of its encouragement. Boston 1902.

Report from the select committee of steamship subsidies. London 1902.

Schayé. L'Etat et la marine marchande française. Paris 1900.

Congrès international de la marine marchande (1900). Comptendu des travaux et des séances. Paris 1902.

The nautical magazine. London Spottiswoode and Co (wekelijks).

De Zee, tijdschrift gewijd aan de belangen der Nederlandsche stoom- en zeilvaart. Amsterdam, Drukkerij De Jong. Maandelijks.

IV. DE BEWEGING VOOR EEN HANDELSVLOOT. *G. Lecoïnte.* La création d'une marine nationale belge. Paris, Berger-Levrault, 1897.

Th. Gollicr. Notre marine marchande. Wavre, Brossart-Légrand, 1900.

C. Smcesters. Notre marine marchande. Bruxelles, Schepens et Co C. F., 1903.

Léon Hubert. La marine marchande nationale. Conférence. Bruxelles, Ligue Maritime belge, 1902.

G. Lecoïnte. La marine marchande belge. (Revue Générale, Bruxelles, mai 1902.)

Comte Ch. d'Ursel. Un navire-école pour la marine marchande en Belgique. (Revue générale, juin 1902.)

A. Lecoïnte. Rapport sur le développement de la construction navale en Belgique. Bruxelles, Goemare, 1900.

De Vlaamsche Gazet. Onze bedrijvigheid op zee. Eene reeks gewichtige artikels. December 1907.

Ch. Hervy-Coustin. Pour notre marine et pour nos marins. Bruxelles, A. Dewit, 1908.

Chambre de Commerce d'Anvers. Marine marchande. Rapport de

la section de géographie commerciale. Anvers, De la Montagne, 1910.

C. Smeesters. Droit maritime et droit fluvial. Bruxelles, Larcier, 1911.

Over al de hier besproken vraagstukken in verband met de scheepvaart, vindt men verder talrijke en uitstekende verslagen in: *Congrès International d'expansion économique mondiale*, tenu à Mons du 24 au 28 septembre 1905. Rapports. Section IV. Marine, 1 deel. Bruxelles, Hayez, 1905.

Compte rendu des séances (blz. 151-172). Een deel. Bruxelles, Goemare, 1905.

Alsook in: *Premier Congrès Maritime national*, organisé par la Ligue maritime belge, tenu le 5 juin 1910 à Bruxelles.

Annales parlementaires. Sedert 1900. Passim.

Bulletin (Revue) de la ligue maritime belge. Bulletin bi-mensuel, Anvers, 1902 en volgende jaren.

Le mouvement maritime. Journal hebdomadaire. Bruxelles 1901 en volgende, sedert 1906 onder den titel: *La Belgique maritime et coloniale*.

Revue Economique Internationale, sedert 1903. Bruxelles. (Belangrijke artikels over het internationaal verkeer en de techniek der scheepvaart, de havens, enz.)

VI. — DE ZEEVISSCHERIJ.

De zeevisscherij verzekert niet enkel een bestaan aan de bevolking der kust, zij verschaft niet alleen een gezond en goedkoop voedsel aan de inwoners van stad en platteland, zij bewerkt ook grootendeels den bloei en de uitbreiding der scheepvaart. Het visschersbedrijf is de beste leerschool voor den zeeman en is aangewezen om de koopvaardij-schepen van ervaren manschappen te voorzien. De naburige landen hebben dat sedert lang reeds ingezien en het belang eener welvarende zeevisscherij begrepen: overal werd zij door ernstige maatregelen beschermd of vooruit geholpen.

Zoo ging het in Engeland, dat volgens het jaaroverzicht der uitkomsten door den « Board of Trade » in 1903 uitgegeven, thans in het bezit is eener visschersvloot van 26.000 vaartuigen die uit den rijkdom der zee een jaarlijksche som putten van 242 millioen frank.

In Frankrijk geeft de vischvangst, met 25.920 vaartuigen (1900), eene jaarlijksche opbrengst van 120 millioen frank.

Wordt de opbrengst der Hollandsche haringvisscherij niet geschat op 19 millioen frank (1903)? Bedroeg de visschersvloot van het kleine Nederland in datzelfde jaar 1903 niet 5.922 vaartuigen met eene bemanning van 21.467 visschers?

Noorwegen eindelijk haalt ieder jaar 30 millioen kronen (1902) uit de zeevisscherij (haring, kabeljauw, enz.).

Duitschland, dat sedert 30 jaar niets verwaarloost om de zeebedrijven uit te breiden, heeft zijn visschersvloot, die de Noordzee buiten de territoriale wateren bevischt, zien stijgen van 337 schepen op 1 Januari 1886 tot 530 op 1 Januari 1904. De bemanning verdriedubbelde in hetzelfde tijdperk (1.327 in 1886, 4.154 in 1904); de tonnenmaat volgde dezelfde beweging (1886: 30.675 ton; 1904, 113.754 ton).

* * *

En nochtans, lang vóór de uitvinding van het haringkaken op zee door Gillis Beuckels (van Biervliet) en Jacob

Kien (van Oostende), op het einde der XIV^{de} eeuw, hadden de bewoners der Vlaamsche kust zich op de visscherij toegelegd. Door het haringkaken echter, beleefde de groote haringvisscherij een verbazende ontwikkeling. De kroniekschrijvers van dien tijd schatten het aantal Vlaamsche haringbuizen op duizend. Niet alleen voorzag de visscherij de inlandsche markt, doch zij riep weldra een zeer levendigen uitvoerhandel, vooral met Duitschland in het leven. Gedurende twee honderd jaar bekleedde aldus de visscherij een voorname plaats in de economische bedrijvigheid van Vlaanderen. De beroerten der XVI^{de} eeuw bewerkten den ondergang der havens van Nieuwpoort en Oostende en vernietigden alzoo voor langen tijd de Vlaamsche vischnijverheid.

Onder de Oostenrijksche overheersching herleefde voor korten duur de haringvisscherij, om dan weer te bezwijken onder de lasten van de talrijke oorlogen en de drukking der fiskale maatregelen genomen tegen den invoer van Vlaamsche visch, door Frankrijk of Engeland. De verovering van de Nederlanden door Frankrijk maakte ook hier het Fransche premiestelsel ten voordeele der kabeljauwvangst en andere beschermingsmaatregelen van toepassing. Dit alles kwam de Vlaamsche visscherij ten goede, zoodat in het jaar XII, Oostende 35 sloepen voor de groote en 23 booten voor de kleine vischvangst, Nieuwpoort 13 sloepen en 21 booten, Blankenberghe 10 sloepen en 60 kleinere vaartuigen telden. De sloepen hadden een inhoud van 50 tot 60 ton; in de visscherij waren 1.400 man bedrijvig. In het jaar XIII, werden 60 sloepen voor de kabeljauwvisscherij uitgerust.

De regeering van koning Willem werkte met voorbeeldigen ijver om de visscherij weer op te beuren. De wet van 22 Januari 1816 loofde een hooge uitrustingspremie uit voor de walvisch- en zeerobbenvangst. Door een wet van 1816 bekam de visscherij vrijdom van den accijns op het zout, benoodigd voor de visscherij. Voor de haringvisscherij werden premiën van 500 gulden per vaart vastgesteld voor elke sloep, die zich bezig hield met de vangst van zoutharing in de havens van het land en voor rekening van inwoners uitgerust, en van 200 gulden voor elke boot

die zich toeleigde op de kleine haringvisserij. Vreemdelingen mochten geen deel nemen aan de Nederlandsche haringvisserij en inwoners van het Rijk mochten niet varen op visscherssloepen onder vreemde vlag. In 1818, werd op haar beurt de kabeljauwvisserij beschermd. Deze en andere maatregelen werkten gunstig op de uitbreiding der visscherijnerijverheid van de Vlaamsche kust.

De tijdruimte die met 1830 aanvangt, kan men in twee scherp afgeteekende tijdvakken verdeelen, het eene van 1830 tot 1865, het tweede van 1865 tot op onze dagen. Gedurende het eerste tijdvak bleef het Hollandsche stelsel van kracht en werd de visscherij wezenlijk door de regering gesteund.

Van 1834 af, komt een jaarlijksch crediet van 40.000 frank op de begrooting voor, om premiën ter bevordering van de visscherij uit te deelen volgens een nader te bepalen stelsel. Intusschen bleef de wet van 1818 van kracht. Men moest echter wachten tot 1842 vooraleer een Belgische wet aan dit onderwerp gewijd werd; deze wet was in den grond niets meer dan een fiskale wet, die schier al de bepalingen der wet van 1818 onaangeroerd liet voortbestaan: de groote haringvisserij, de versche haringvangst, de kabeljauwvisserij op IJsland en de Feroë-eilanden, de hoekwantvisserij en de kustvisserij, alsook de inrichtingen voor het droogen van kabeljauw, werden door het uitloven van premiën begunstigd: deze premiën beliepen van 300 tot 1.800 frank per uitrusting; zij werden verdeeld onder den reeder en de bemanning, gewoonlijk $\frac{1}{3}$ voor den reeder, $\frac{2}{3}$ voor de bemanning. Behalve deze aanmoediging door het premiestelsel, werd de visscherij door andere maatregelen bevorderd: volgens de wet van 1817, op de nationale militie, werden de matrozen op de groote vaart van den krijgsveld dienst vrijgesteld. De visschers van Oostende en van Nieuwpoort, die deelnamen aan de kabeljauwvisserij, waren met deze matrozen gelijkgesteld en dus van den dienst ontslagen. Deze gunst werd later door de militiewet van 1870 afgeschaft.

Het valt niet te betwijfelen dat het premiestelsel — al zijn er ook schaduwzijden aan verbonden —, machtig bijdroeg om de Vlaamsche visscherij uit haar eeuwenoud ver-

val herop te beuren. Men zou te vergeefs in de geschiedenis van onze visscherij een tijdperk zoeken, waar alle visscherijbedrijven zich tegelijkertijd in de korte spanne tijds van vijf en twintig jaar zoo krachtig ontwikkelden. De haringvisscherij telde reederijen te Oostende, te Brugge, te Nieuwpoort en te Antwerpen. De visschers van Oostende, Antwerpen en Nieuwpoort legden zich zoowel op de zomer- als op de winterkabeljauwvangst toe. Voor de eerste maal beantwoordde de voortbrenging aan 's lands behoeften. De kustvisscherij van de Panne en Heyst vermeerderde van jaar tot jaar hare beoefenaars en hare opbrengst. Alleen Blankenberghe bleef wat ten achter.

In de jaren '60 stond België in het teeken van het *laissez-faire*-stelsel, van de onbeperkte vrijheid in de economische bedrijvigheid. De visscherij ondervond daarvan weldra den terugslag. De bescherming die deze tak van nijverheid sedert den Hollandschen tijd genoot, was een doorn in het oog der theoriekers van den vrijhandel. In 1861, werd in de Kamers voorbehoud gemaakt betreffende het krediet bestemd voor het uitloven der premiën voor de zeevisscherij: het krediet werd met vijf duizend frank verminderd. In 1865, bedroeg de voorgestelde som op de begrooting 74.550 frank; het Parlement verminderde het met 10.000 frank en men sloot zich bij het beginsel eener jaarlijksche vermindering van dezelfde som aan. Dit beteekende de afschaffing der premiën over enkele jaren.

Tegen deze afschaffing werd krachtdadig verzet aange- teekend, zoodat men besloot tot een onderzoek betreffende den toestand der zeevisscherij: het is de beruchte enquête van 1865. Steunende op spitsvondige redeneeringen, luidde het besluit dat in de laatste jaren de visscherij geen vooruitgang vertoonde en dat dus de premiën eerder een hindernis tot grootere ontwikkeling waren. Met het eigenaardig optimisme der economisten dier dagen, werd duidelijk gemaakt dat enkel de volkomen vrijheid de visscherij tot hooger vlucht kon brengen.

De premiën en de maatregelen die sedert 1816 onze visscherij tot een sedert eeuwen ongekenden luister hadden opgevoerd, werden in 1865 afgeschaft. *En zonder dat er*

iets anders of beters voor in de plaats kwam, werd de visscherij voortaan aan zichzelf overgelaten.

* * *

De uitslagen dier politiek van volkomen verwaarloozing bleven niet uit. Handel en nijverheid beleefden in de laatste 50 jaar een ongehoorde ontwikkeling; op het gebied der zeevisscherij heerschte er slechts stilstand of achteruitgang. De eenige merkelijke verbetering dagteekent van de allerlaatste jaren, sedert het aanwenden der stoomschepen.

De volgende staat geeft een overzicht van den toestand sedert 1841:

JAAR	Aantal vaartuigen	Inhoud in ton	Bemanning
1841	185	5265	1108
1845	206	5930	1231
1850	207	5800	1244
1855	209	6000	1306
1860	248	7611	1528
1865	269	10158	1646
1870	266	9074	1639
1875	255	8388	1564
1880	307	10180	1768
1885	344	12341	1930
1890	349	11265	1928
1895	366	9379	1758
1900	378	9069	1916
1903	432	9105	2148
1904	418	8816	2021

In 63 jaar is dus het aantal visschers met duizend vermeerderd, juist de aanwinst welke men in Nederland voor

één enkel jaar waarneemt: in 1901, 20.154; in 1902, 21.225 visschers. De hooger opgegeven tonnenmaat bewijst verder dat indien het aantal vaartuigen aanzienlijk toenam en steeg van 185 tot 418, onze vloot schier uitsluitend bestaat uit booten en kleine zeilsloepen: voor 1904 is de gemiddelde inhoud per schip 21 ton; voor de jaren 1841, 1865 en 1875 was dit cijfer respectievelijk 30, 38 en 36 ton.

Gaat men de samenstelling der visschersvloot na, dan wordt dit vermoeden volkomen bevestigd.

Op 31 December 1904 vond men te Oostende: 22 stoomtrawlers, 118 zeilsloepen en 32 kleine schepen; te Blankenberghe 55 sloepen; te Adinkerke (Panne) 81; te Heyst 66; te Oostduinkerke 27; te Coxyde 15 en te Nieuwpoort 20, dit maakt 22 stoom- en 414 zeilschepen.

Om den toestand volkomen te kenschetsen geven wij hieronder de opbrengst der visscherij in de laatste dertig jaar:

JAAR	Kabeljauwvisscherij		Steurharingvisscherij Kl. Haringvisscherij		Versche vlsscherij	
	Aantal uitrustingen	Opbrengst in kg.	Aantal uitrustingen	Opbrengst in kg.	Aantal uitrustingen	Opbrengst in fr.
1873	160	2.074.460	21	30.000	248	1.867.765
1875	150	1.794.440	30	96.500	251	2.105.877
1880	142	1.442.591	42	42.179	307	2.814.585
1885	54	255.650	34	55.439	341	3.603.529
1890	49	409.189	36	14.400	398	3.261.149
1895	46	324.367	76	46.025	393	2.929.851
1900	21	57.240	85	86.700	391	5.571.411
1901	9	33.750	67	86.497	406	5.733.545
1902	6	23.625	71	123.975	420	6.364.348
1903	1	4.657	86	183.352	443	6.346.183
1904	2	6.750	86	280.028	437	5.978.421

De opbrengst van de verse visch stijgt sedert 1896, d. i. sedert het aanwenden van de stoomtrawlers; de vermeerdering in de aanvoeren is dan ook schier enkel aan Oostende te danken, zooals men uit de afzonderlijke cijfers voor Oostende kan zien :

1896 :	2.584.422	frank.
1897 :	2.608.381	»
1898 :	3.039.112	»
1899 :	3.339.178	»
1900 :	4.016.183	»
1901 :	4.209.908	»
1902 :	4.824.520	»
1903 :	4.320.267	»
1904 :	4.107.187	»

Deze cijfers vergeleken bij de eerste, wijzen uit dat het aandeel der andere visschershavens betrekkelijk gering is; het bedroeg in 1903, voor

Nieuwpoort	92.088	frank.
Oostduinkerke	310.797	»
Coxyde	184.176	»
Blankenberghe	237.475	»
Heyst	280.500	»
Adinkerke (Panne)	920.880	»

Hier, zoowel als voor de zeevaart, moeten wij bekennen dat, in verhouding tot onze bedrijvigheid op ander gebied, wij in de rij der volkeren de laatsten zijn. Hoe kan het ook anders? Van Staatswege werd sedert 1865 niets meer gedaan ten gunste dezer tweede specifiek-Vlaamsche nijverheid. Alle landen bevorderen rechtstreeks of onrechtstreeks hunne visscherij. Te onzent bleef de Regeering werkeloos, de openbare meening onverschillig. Achter haren gordel van blonde duinen scheen lang de zee een onbekende wereld aan wier uitbating niemand dacht. De groote nijverheid beschermen en begunstigen, ziedaar de eenige economische politiek der regeeringsmannen sedert 1830 tot op onzen tijd; haar innerlijk sterk maken door

het verleenen van allerlei voordeelen langs bestuurlijken weg, haar verkeerswegen verzekeren door het sluiten van handelsverdragen of het stellen van invoerrechten, dit gold als een axioom.

De kolen-, ijzer- en glasnijverheid was immers in België *de* nijverheid. Zoo werd de zee verwaarloosd èn als voermiddel, de zeevaart, èn als nimmer uitgeputte voorraadkamer, de visscherij. Die verwaarloozing strekt zich uit tot de visschersbevolking en de menschen der kust in het algemeen. Als in 1845-47 de helft der Vlaamsche bevolking, door de omwenteling in de productiewijze en den mislukten oogst, van de openbare liefdadigheid leefde — of stierf — dacht er niemand aan in de zee voor de toekomst eene bron van voedsel, en van verdiensten tevens, te zoeken.

Bij andere crisissen, in 1862, in 1880 evenmin. Eén uur van de zee vinden de menschen een minder dan schriel bestaan in het bewerken van een plekje gronds, tegen een ongehoord opgedreven rente. Terwijl ons land overbevolkt is, en in de dorpen en in vele steden de visch als een weelde-artikel geldt, en in zekere deelen van het Walenland om zoo te zeggen onbekend is, laat men te onzent de vischrijke ruimten der Noordzee aan onze naburen over.

De badgasten, aangetrokken door de pracht der zee en de wereldsche genoegens onzer badplaatsen, volgen des zomers met nieuwsgierig oog de visschers als zij met hun schilderachtige kleederdracht en verweerd aangezicht voorbijtrekken. Menigeen denkt dan wel eens met benepen hart aan de gevaren van het harde visschersbedrijf, maar het belang dat men visschers en visscherij toedraagt, reikt niet verder. Nooit heeft de Regeering op wetgevend gebied iets voor de visschers verricht. Niet één der sedert 1887 afgekondigde arbeidswetten is op hen toepasselijk: men mag ongestraft hun loon achterhouden of hen dwingen tot winkelnering; als slachtoffers van een ongeval worden zij of hun naastbestaanden tot armoede gedoemd. Oud geworden hebben zij niet eens recht op de 65 frank jaarlijksch pensioen aan alle andere arbeiders van stad of dorp toegekend.

Sedert jaren wordt om eene kleine visschershaven in de

Panne gevraagd. Een gewone visschersboot kost 3.000 fr., maar vergt gedurende de vijftien jaar dat zij in gebruik blijft dezelfde som aan allerhande herstellingen. De duurzaamheid zou met een goede schuilhaven verdubbeld worden. Thans wordt met zwaar weder de boot tegen het strand geslagen en eischt telkens kostelijke herstellingen. Door het gebrek aan een visschershaven, verliest elke visschersbaas jaarlijks 200 frank aan allerlei kosten. Niet enkel stoffelijke schade is daarvan overigens het gevolg : als het vaartuig te ver op het zand raakt, is het slechts met ongelooflijke inspanning weer vlot te krijgen : door den zwaren arbeid daarbij verricht, lijden nagenoeg de helft der visschers van de Panne aan breuken.

Wekt het dan verwondering dat de bevolking allengs aan het visschersbedrijf den rug toekeerde? Te Antwerpen werden in 1871, 11 schepen met 125 man uitgereed; in 1895 bleef er nog een enkel over, dat het volgende jaar van de lijst verdween. Aan de kust verlaat men de vischvangst voor winstgevender of minder gevaarlijke beroepen. Gevaarlijk is de stiel ongetwijfeld. Men loopt in ons land hoog op met het gevaar waaraan de mijnwerkers door hun arbeid blootgesteld zijn; dit gevaar is echter grooter voor de visschers, al wordt daar nooit een woordje over gerept. Volgens het beheer der kolennijnen, verongelukten op 10.000 werklieden gemiddeld, in het tijdperk 1871-1880, 24.5 werklieden; in 1880-1890, 19.92; in 1891-1900, 13.91. Welnu een nauwkeurige berekening, steunende op de Nederlandsche statistiek uitgegeven door het Collegie voor de zeevisscherij (in België, hoe ongelooflijk ook, wordt de statistiek der ongevallen niet opgemaakt), gaf mij voor het tijdperk 1894-1903, een *risicocijfer van 22.72*, dus nagenoeg het dubbel van het cijfer der mijnwerkers.

Onder de algemeene onverschilligheid, stuitend op den onwil der Regeering en der gezaghebbende kringen, geheel aan zichzelf overgelaten, moest de visscherij te onzent een armtierig plantje blijven in de gaarde onzer welig opbloeiende andere bedrijven.

Zoo werd aan de groote haringvangst sedert 1864 vaarwel gezegd; deze visscherij was vroeger nochtans welvarend en winstgevend. De vangst bracht nog in 1841,

106.622 kgr. haring op; in 1850, 298.392 kgr. Deze tak der visscherij verdient des te meer aanmoediging, daar de haring het voedsel der minder goeuden is. Men houde rekening met de ontzaglijke hoeveelheid haring die jaarlijks door den vreemde in ons land ingevoerd wordt. In 1903 beliep de invoer 20.000.000 kgr. ter waarde van vier millioen frank. Met de kabeljauwvangst, voorheen zoo bloeiend, staat het niet beter. Zes sloepen legden zich op deze visscherij toe in 1902, slechts een enkel vaartuig in 1903. In 1836 bestonden er 83 reederijen voor de kabeljauwvangst, die van jaar tot jaar in beteekenis wint, om in 1867 het aanzienlijk getal van 361 uitrustingen te bereiken. Sedertdien, dit is sedert de afschaffing der premiën, waarvan hooger sprake, is er een gestadige verslapping waar te nemen waarvan de volgende opgaven getuigen:

JAAR	Aantal uitrustingen		Opbrengst in 1000 K. G.
	voor Oostende	voor het Rijk	
1836	75	83	1130
1840	91	110	1950
1850	106	125	2157
1860	136	173	1838
1867	142	361	2565
1870	150	277	1558
1880	120	142	1443
1881	109	131	1000
1883	101	112	679
1884	97	106	494
1890	46	49	409
1895	45	46	324
1898	40	40	116
1899	22	22	81
1900	21	21	57
1901	9	9	34
1902	6	6	24
1903	1	1	16

Enkel de steurharingvisscherij en de verse vischvangst zijn vooruitgegaan. Voor de steurharingvisscherij werden er in 1855, 16 vaartuigen uitgezonden; de opbrengst bedroeg 30.027 frank; in 1903, rekende men 71 sloepen en de waarde der vangst was 183.352 frank.

De verse vischvangst telde in 1855, 197 booten met eene opbrengst van 998.398 frank; in 1903 vindt men 443 uitrustingen waarvan de opbrengst beloopt tot 6.343.483 frank. Men stelle daartegenover het cijfer van de in 1903 ingevoerde en verbruikte visch: 18.597.851 frank, en men houde rekening dat in dat jaar voor 3.339.965 frank visch uitgevoerd werd, dan blijft het waar dat wij nagenoeg geheel van den vreemde afhangen voor ons vischverbruik. Wij betalen dus jaarlijks 15 millioen aan den vreemde, terwijl anderzijds onze visscherij afneemt.

* * *

Dat deze achteruitgang niet toe te schrijven is aan algemeene oorzaken, bewijst de bloeiende toestand waarin de zeevisscherij der naburige landen, die mede de Noordzee bevissen, zich mag verheugen.

Nederland telt thans (1903) 5.922 vaartuigen, dit is 1.000 meer dan vóór 12 jaar (1891: 4.902 vaartuigen).

De haringvisscherij heeft niet opgehouden vooruit te gaan, zooals volgende tabel bewijst:

JAAR	Visscherij met kielschepen (pekelharing)		Visscherij met bomschuiten (steur- en pekelharing)	
	Aantal schepen	Waarde der algemeene vangst in gulden	Aantal schepen	Aantal stuks (in 1000 stuks)
1879	128	1.854.750	268	103.690
1890	196	2.917.850	266	189.126
1900	324	4.773.498	289	125.801
1903	513	6.596.305	264	162.177

In 1879, bedroeg de visscherij met kielschepen 128 vaartuigen; de waarde der algemeene vangst werd voor dat jaar

geschat op 1.854.750 gulden; in 1903, is de vloot samengesteld uit 513 schepen en de waarde stijgt tot 6.596.305 gulden. De steurharingvisscherij nam in dezelfde tijdruimte insgelijks aanzienlijk toe, zoodat in 25 jaar de opbrengst der haringvisscherij in Nederland van 2.8 miljoen gulden tot ongeveer 8.5 miljoen gulden gestegen is.

Dat deze groote opbrengst een voorwerp van steeds levendiger en winstgevender handel is, leert men uit de cijfers van den uitvoer.

Een overzicht omtrent den uitvoer sedert 1861, geven de volgende cijfers, ontleend aan de officieele statistieke tabellen van den in-, uit- en doorvoer, maandelijks door het Ministerie van Financiën (in Nederland) uitgegeven.

Uitvoer in 1861-1870 gemiddeld 19.710 ton pekelharing.				
»	1871-1880	»	75.322	»
»	1881-1890	»	227.200	»
»	1891-1900	»	316.308	»
»	1901	»	423.547	»
»	1902	»	573.640	»
»	1903	»	699.727	»

In dezelfde tijdruimte dat onze haringvisscherij te niet ging, steeg de haringuitvoer in Nederland van 19.000 tot 700.000 ton!

Een steeds grooter gedeelte daarvan wordt in België afgezet: in 1894, 21.340 ton; in 1900, 23.153 ton, en in 1903, 37.107 ton pekelharing.

De Nederlandsche uitvoer naar Duitschland en Amerika verdubbelde in weinige jaren: in 1894 bedroeg de uitvoer naar Duitschland 292.620 ton en, in 1903, 517.647 ton. Naar Noord-Amerika beliep de uitvoer van zoutharing in 1898 over de 55.000 ton en, in 1903, 92.730 ton; dus verdubbeling in 6 jaar!

Voor de versche visch voldoet onze visscherij evenmin aan het verbruik: België is de hoofdmarkt van Nederland voor de versche visch. De invoer uit Nederland bedraagt voor ons land nog meer dan voor Duitschland, ondanks de snel toenemende bevolking en den snellen groei der algemeene welvaart bij onze Oosterburen.

Ziehier het bedrag van den uitvoer van Nederland in de laatste vijf jaren in 1.000 kgr. :

UITVOER VAN VERSCHE VISCH

JAAR	België	Duitschland	Geheele uitvoer
1899	4.502	1.416	6.100
1900	4.341	1.686	6.132
1901	4.043	2.790	6.915
1902	4.677	3.995	8.793
1903	4.650	4.453	9.186

De Vlaamsche kustvisserij kan ook niet voldoen aan het verbruik voor wat betreft de garnaal, zooals blijkt uit de cijfers van de uit Nederland naar België uitgevoerde garnaal.

Uitvoer van garnaal naar België, in 1899 :	2.239.000	kgr.
» » » 1900 :	2.014.000	»
» » » 1901 :	2.207.000	»
» » » 1902 :	2.199.000	»
» » » 1903 :	1.980.000	»

In Nederland wordt dus ook het volle gewicht van de zeevisserij beseft en alles wat rechtstreeks of onrechtstreeks tot haren bloei kan bijdragen met zorg gepleegd. Het College voor zeevisserij brengt jaarlijks uitvoerig verslag uit over alles wat de visserij aanbelangt in Holland en in den vreemde, zoodat regeering en wetgevende macht steeds op de hoogte blijven. Talrijke vakbladen en vereenigingen wijzen op alle verbetering daar en elders. Verder is het Rijksinstituut voor het onderzoek der zee met het wetenschappelijk bestudeeren der vischgronden belast en bewijst zodoende onschatbare diensten aan de zeevisserij. Eindelijk is er alles op ingericht om den verkoop der vischvangst en den vischhandel te bevorderen : inrichting der vischhallen en van snelle spoorwegverbinding, enz.

In *Engeland* wordt niet minder dan in *Nederland* de visscherij aanzien als van nationaal belang en de cijfers bewijzen welke schatten jaarlijks door de Engelsche visschers uit de zee worden geput.

Enkele gegevens zullen deze bewering ten volle staven :

Volgens het jaaroverzicht der uitkomsten van de zeevisscherijen in het V. K. in 1902, uitgegeven door den « Board of Trade », bedroeg het aantal ingeschreven vaartuigen en het aantal mannen en jongens in de visscherij gebruikt in 1902 :

LANDEN	Vaartuigen	Bemannig
Engeland en Wales.	7.099	39.566
Schotland , , .	10.403	37.394
Ierland	7.877	27 967
In 't geheel	25.797	106.477

Voegen wij de opbrengst der zeevisscherijen in de verschillende deelen van het Vereenigde Koninkrijk te zamen, dan blijkt het dat die visscherijen volgens de hierboven medegedeelde opgaven in het afgelopen jaar (1902) het volgende hebben opgeleverd :

LANDEN	Waarde der opbrengst in 美	Haring in 美	Kabeljauw in 美
Engeland en Wales	6.816.375	1.094.963	631 871
Schotland	2.580.778	1.360.412	222.510
Ierland	309.860	76 537	11.553
In 't geheel	9.707.013 美	2.531.912 美	865.934 美

Dus 242 millioen frank, waarvan 63 millioen voor de haring-, 21 millioen voor de kabeljauwvisscherij.

Voor *Noorwegen* is de haring- en kabeljauwvisserij niet minder winstgevend. Immers aan de kabeljauw, de zomer- of de vetharing en de makreelvisserij is in 1903 deelgenomen door het hierna volgend aantal visscherslieden:

Kabeljauwvisschers	75.999
Haringvisschers	27.782
Makreelvisschers	23.420

Totaal: 107.201

Dit beduidt het minimum der kustvisserij, de walvischvangst en dergelijke daargelaten.

Wat de waarde van de opbrengst der kustvisserij betreft, zie hier eenige gegevens. (De waarde van de visch wordt daarbij vermeld, naar de prijzen die men dadelijk bij den aanvoer heeft kunnen bedingen. De marktwaarde is natuurlijk veel grooter.)

JAAR	Kabeljauwvisserij	Haringvisserij	Noordsche kustvisserij
1898	8.934 000 kronen	5.280.000 kronen	20 653.000 kronen
1899	11.122.000 .	6.085.000 »	24.292.000 »
1900	13.570.000 .	8.131.000 »	29.395.000 »
1901	12.602.000 »	6.447.000 »	27.593.900 »
1902	12.895.000 .	7.020.000 »	29.364.000 »

Voor *Noorwegen* zowel als voor *Nederland* neemt de vischuitvoer steeds toe, wat wel een teeken is van den bloeienden toestand der visserij in dat land, dat veel minder inwoners telt dan *België*.

De geheele uitvoer in kronen voor de laatste 35 jaar bedroeg:

JAAR	Haring- visscherij	Kabeljauw- visscherij	In 't geheel
1866-70	13.729.800	18.700.966	33.329.266
1871-75	16.136.500	24.559.400	41.838.100
1881-85	12.227.200	29.316.000	43.257.800
1891-95	9.981.400	34.157.900	46.561.100
1900	15.073.400	31.372.900	50.102.600
1901	11.393.600	33.176.700	49.199.200
1902	14.339.500	38.075.800	56.808.900

Zelfs het kleine *Denemarken* streeft op het gebied der visscherij België verre voorbij. Inderdaad, de gezamenlijke Deensche zeevisscherij bracht op in

1898 :	6.120.448 kronen.
1899 :	7.651.412 »
1900 :	7.826.918 »
1901 :	8.683.967 »
1902 :	9.877.459 »

Duitschland eindelijk zal ons het bewijs leveren dat ernstige toewijding en belangstelling voor de visscherij van wege den Staat veel kunnen doen.

In de Noordzee telde *Duitschland* voor weinige jaren minder visschers en vaartuigen dan België. Thans is die toestand gansch omgekeerd: de volgende getallen leeren ons hoe de *Duitsche* visschersvloot zich gestadig ontwikkelt.

Duitsche visschersvloot der Noordzee :

	Aantal vaartuigen	Tonnenmaat	Bemanning
1 Januari 1886	337	30.675	1327
» 1894	456	56.790	2104
» 1902	521	99.063	3795
» 1904	530	113.754	4154

In België had men in 1885: vaartuigen, 344; bemanning, 1930. In 1903: vaartuigen, 432; bemanning, 2148.

Duitschland gaat al meer en meer voldoen aan zijn eigen vischverbruik, zooals de waarde van vischaanvoer in de vier groote Noordduitsche visschershavens Altona, Bremerhaven, Hamburg en Geestemünde ten volle bewijst.

Zoo gaat de haringvisscherij snel vooruit; zij werd uitgeoefend:

in 1899 met 110 vaartuigen en bracht 72.515 tonnen haring op;

in 1900 met 118 vaartuigen: 120.876 $\frac{1}{2}$ tonnen haring;

in 1901 met 124 vaartuigen: 167.815 $\frac{1}{2}$ tonnen haring;

in 1902 met 130 vaartuigen: 207.059 tonnen haring;

in 1903 met 145 vaartuigen: 242.689 tonnen haring.

Dit bedrijf is overigens winstgevend zooals weinig andere. Een voorbeeld onder meer: de Embdener haringvisscherij-maatschappij, die beschikt over 34 loggers en een stoomboot, heeft in 1903 evenals in 1902 een dividend van 20 % uitgekeerd. De dividenden der vorige jaren beliepen 8, 11 $\frac{1}{2}$, 12 en 20 %.

* * *

Wij zegden hierboven dat de kleine verbetering te onzent ontstaan, enkel als oorzaak had het aanwenden van stoomschepen voor de visscherij: daar deze kwestie werkelijk met den dag steeds van meer gewicht wordt, achten wij het noodig ze nader uiteen te zetten. Op dien weg ligt, naar onze meening, de redding der zeevisscherij: een der redenen van verval is immers, behalve de onverschillige houding der Belgische Regeering, de verarming der vischgronden, waar thans de kustvisscherij uitgeoefend wordt. Het bevisschen van vischrijker deelen van de Noordzee is dus gewenscht en daartoe is de stoomvisscherij bijzonder geschikt.

Het gebruik van stoomschepen in de zeevisscherij is van jongeren datum; in 1876 werd voor de eerste maal in Schotland de visscherij bij middel van stoomsleepers uitgeoefend.

De eerste Belgische stoomtrawler was de « 071 Prima » van 40 ton, die voor een Oostendsche reederij in 1893 begon te varen. De uitslagen waren zoo overtuigend dat weldra andere stoomvaartuigen voor de visscherij aangekocht of gebouwd werden, zoodat in weinige jaren het getal der stoomtrawlers van 50 à 70 ton tot 20 steeg. In 1894 vatte kapitein Zorgedragter der « Pêcheries Ostendaises » het plan op zich naar IJsland te begeven en zich op de kabeljauwvisscherij en tevens op die van versche visch toe te leggen. Al de groote kabeljauwen, in den aanvang gevischt, werden als stokvisch bereid en als er voldoende voorraad was, ging men voort met het schrobnet te visschen om dan met versche visch terug te keeren.

Deze werkwijze eischte steeds ruimer booten. Zoo werd er in 1901 voor eene Oostendsche firma een stoomtrawler van 123 ton gebouwd. In 1902 liep eindelijk te Hoboken, op de werf van Cockerill, een stoomtrawler van stapel voor de Belgische visschersvloot bestemd, metende 232 scheepston. Hij heeft 500 P. K. en zal $10\frac{1}{2}$ à 11 knopen loopen.

Het nieuwe schip « 083 Roi des Belges » werd ingericht zoowel voor de schrobnet- als voor de haring- en kabeljauwvisscherij. Deze stoomtrawler kan 250 vaten met visch bergen en draagt tevens 15.000 kgr. zout, 35.000 kgr. ijs en 125 ton kolen. De bemanning van zulk een schip bedraagt 16 à 25 man. Zulk een groote trawler bezat de Belgische visschersvloot nog niet. Denkelyk zal men het bij de afmetingen van dien trawler niet laten: het plan bestaat bij Engelsche reeders nog grooter schepen van stapel te laten loopen met 750 P. K. Het aantal schepen voor de trawlvisscherij neemt overal toe. Zij oefenen tevens de haringvisscherij uit.

Wij zagen dat er te onzent in 1893 een enkele stoomsloep bestond; thans telt onze visschersvloot er 22.

De Duitsche Noordzeevloot getuigt insgelijks van een snelle ontwikkeling op dit gebied, gelijk de volgende staat het uitwijst.

JAAR	Aantal stoomvaartuigen	Tonnenmaat	Bemanning
1 Januari 1886	1	419	14
› 1894	65	24.463	660
› 1902	116	50.017	1270
› 1904	135	61.976	1496

Nederland schijnt meer schoorvoetend dezen weg in te gaan, al is het aantal stoomvaartuigen reeds aanzienlijk: 85 voor het jaar 1903.

Hier schijnt voor het stoomvaartuig, zoowel als voor de nijverheid, eene veelbelovende toekomst weggelegd.

Men kan in het kort de voordeelen van de stoomvisscherij aldus samenvatten: Zij kunnen steeds, ook bij ongunstig weer en windstilte visschen en door hun snelheid nieuwe vischgronden opsporen op grooter afstand van het gewone vischwater, die met zeilschepen niet te bereiken zijn zonder te groot tijdverlies of van waar een eventueele vangst nooit in verschen toestand kan worden aangebracht. De stoomschepen kunnen bovendien steeds den dag van hun terugkomst bepalen en aldus hun vangst ter markt brengen op die dagen waar gewoonlijk het meest naar visch gevraagd wordt.

Een niet te versmaden voordeel is verder dat de vischvangst met stoomschepen minder gevaarlijk is dan met de niet of halfoverdekte zeilschepen. Bij zwaar weder kan men bij de eersten sneller de netten ophalen (dit wordt mechanisch verricht) en gemakkelijker een haven binnenloopen.

Daar de vangst zekerder en winstgevender is wordt het uitbetalen van vaster en hooger loonen aan de visschers mogelijk gemaakt. Thans wordt op de zeilschepen de winst gedeeld tusschen de bemanning en den reeder; dit maakt van de verdienste iets wisselvalligs, waarvan mettertijd de visschers het slachtoffer zijn, vooral als er betrekkelijk vischarme gronden bevischt worden, zooals het thans het geval is vaar al de kleine Belgische visschersvaartuigen.

De schaduwzijden, want die zijn er natuurlijk ook, zijn de oude bekenden uit de ontwikkeling der kapitalistische productiewijze: het aanwenden van grootere stoomsloepen met aanzienlijk productief vermogen, bemoeilijkt de concurrentie der zeilschepen. De oprichting van machtige ondernemingen wordt in de hand gewerkt; in de plaats van vele kleine reeders treden eenige groote. Voor de visschers beteekent de verandering ook gemis aan zelfstandigheid, al is die onafhankelijkheid met de bestaande toestanden niet te overdrijven: toch blijft het waarheid dat de visscher in een gewoon loontrekkend werkman herschapen wordt. Eindelijk door den hoogen prijs van een stoomtrawler — 150.000 frank en meer — ligt het aanschaffen van zulk een schip voor altijd buiten het bereik van den alleenstaanden kleinen reeder of visschersbaas. Maar cooperatieve uitbating van stoomtrawlers is voor de toekomst niet uitgesloten — mits behoorlijke tusschenkomst van Staat en Gemeente.

De kwestie stelt zich aldus: de visscherij kan te onzent een bloeiende nijverheidstak worden, mits behoorlijke aanmoediging en belangstelling van wege de openbare machten. Deze nijverheid kan aan vele honderden, misschien duizenden eene broodwinning verschaffen. De uitbreiding der zeevisscherij kan aan de arme overbevolkte streken van Vlaanderen eene uitkomst bezorgen: dus vermeerdering van het volksinkomen en gezonder volksbestaan. Wat de zeevisscherij, en vooral de te onzent eens zoo bloeiende haring- en kabeljauwvisscherij, voor een land kan beteekenen, hebben wij uit de toestanden van Nederland, Engeland en Noorwegen op treffende wijze leeren kennen.

Voor al moet de gedachte veld winnen en in alle kringen doordringen dat de zeevisscherij een groot Vlaamsch en nationaal belang oplevert: ten eerste voor de kustbewoners aan dewelke een welvarende visscherij een bestaan verschaft, ten tweede voor de scheepvaart die onder de visschers goede matrozen en werktuigkundigen (stoomvisscherij) vindt; ten derde voor het volk in het algemeen, waaraan de zeevisscherij rechtstreeks een goedkoop en gezond voedsel bezorgt en onrechtstreeks gelegenheid geeft tot het uitoefenen van talrijke nieuwe bedrijven.

VII. — DE VLAAMSCHE VISSCHERSBEVOLKING.

I. Optelling der grondgegevens.

Sedert 1905, heeft de Regeering, n.l. het Belgisch Arbeidsambt, een Onderzoek over den toestand der zeevisscherij ingesteld.

Bij dit onderzoek behoort ook, om aan de enquête een vasten statistischen grond te verzekeren, eene optelling der zeevisscherij, d. i. eene statistische opname der visschers-bedrijven en eene optelling der visschers.

Als ambtenaar der Arbeidsstatistiek werd mij de taak opgedragen deze optelling te ontwerpen en te leiden en er de uitslagen van te ontleden en te boek te stellen. (1)

Uit deze gegevens zal ik hier een en ander mededeelen, o. m. wat betreft de demographische bijzonderheden die onze visschersbevolking kenschetsen en haar aldus van de overige Vlaamsche bevolking onderscheiden.

Veel van wat hier volgt staat min of meer bekend bij diegenen die regelmatig onze zeekust bezoeken, vooral tusschen Nieuwpoort en de Fransche grens, veel wordt er ook « vermoed »; maar wie eenigszins met de statistische methode vertrouwd is, weet hoe dikwijls en in welke mate dergelijk vermoeden van de werkelijkheid afwijkt, al ware het maar enkel omdat de mensch steeds geneigd is eenige hem bekende gevallen tot algemeenen regel, haast tot « wet » te verheffen.

De statistiek is ook meer methode, dan op zichzelf staande wetenschap, methode die aanwending vindt in alle wetenschappen waar men door onbetwistbare cijfers een of meer verschijnsels wil vaststellen. Nu, de werkelijkheid kan alleen juist gewikt en gewogen worden door een met

(1) Zie voor meerdere inlichtingen: *Enquête sur la Pêche maritime en Belgique. Introduction. Recensement de la Pêche maritime.*

In deze uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid, zal men vele bijzonderheden en al de tabellen vinden die hier achterwege moesten blijven.

zorg doorgevoerde optelling, gevolgd door een zorgvuldige herziening der opgetelde eenheden.

De voornoemde statistiek heeft dus één groep der Belgische bevolking bestudeerd: men zou evengoed een andere lokaal gegroepeerde massa kunnen bestudeeren, zooals de textielbewerders van Gent of de arbeiders van een kolenmijnbekken.

Over de gevolgde methode der optelling hoef ik hier niet in bijzonderheden te treden. Voor de optelling werd een dubbel optelblad gebruikt: aan de eene zijde werden al de inlichtingen betreffende het huisgezin opgeteekend, aan de andere zijde allerlei bijzonderheden over de loopbaan van den visscher, of de visschers, van het huisgezin. Van methodologisch standpunt valt op te merken dat men zich niet beperkte tot statistische gegevens (zooals het met een tienjaarlijksche optelling b.v. geschiedt) maar ook dynamistische gegevens verzamelde: zoo vroeg men niet enkel het aantal kinderen in het gezin op het oogenblik der optelling; maar de kinderen die gestorven of van huis waren (gehuwd, in dienst, enz.) werden in bijzondere vakjes vermeld. Anderzijds werden zekere vragen gesteld nopens het bedrijf van vader en grootvader, enz.

Vooraleer over te gaan tot het eigenlijke onderwerp, blijkt het wel noodig enkele algemeene trekken der visschersbevolking op te teekenen.

2. Aardrijkskundige verspreiding der visschers.

De 2.336 opgetelde visschers zijn gevestigd in elf gemeenten:

Visschers		van het geheel.
281	wonen te Adinkerke (De Panne)	of 16.31 t.h.
242	» Blankenberghe	» 10.36 »
130	» Coxyde	» 5.57 »
249	» Heyst	» 10.66 »
34	» Nieuwpoort	» 1.45 »
218	» Oostduinkerke	» 9.33 »
1070	» Oostende	» 45.81 »
12	» andere gemeenten (1)	» 0.51 »

(1) 7 te Breedene, 2 te Clemskerke, 2 te Lombardzijde en één te Middelkerke.

Men kan dus drie groepen onderscheiden :

De Panne, Coxyde, Oostduinkerke, Nieuwpoort of de westkust tot aan de Fransche grens, die 32.66 t. h. der visschers bedraagt; dan de groep Heyst-Blankenberghe, 21.02 t. h., en tusschen beide Oostende, met 45.81 t. h., of ongeveer de helft der visschers.

Maar de gemeenten, door visschers bewoond, zijn niet uitsluitend visschersdorpen zooals het in andere landen wel het geval is. Men vindt er ook handels-, kleine nijverheids- en landbouwbedrijven.

Ziehier dienaangaande eenige cijfers (bij de visschers is hun gezin medegerekend) :

Gemeenten	Aantal gezinnen	Aantal personen in deze gezinnen	Aantal inwoners per gemeente op 31 December 1905	Verhouding der visschersgezinnen tot de gansche bevolking
Adinkerke . .	256	1363	3.790	35.96 %
Blankenberghe .	175	770	6.088	12.65 %
Coxyde . . .	88	528	1.474	35.82 %
Heyst	145	859	4.361	19.70 %
Nieuwpoort . .	28	130	3.891	3.34 %
Oostduinkerke .	174	881	2.537	34.59 %
Oostende . . .	782	3934	41.698	9.43 %
Andere gemeenten	10	56	—	—
Totaal.	1648	8521	—	—

In drie gemeenten dus, Adinkerke, Coxyde en Oostduinkerke, maakt de visschersbevolking één derde uit der gansche bevolking, in Heyst één vijfde en in Blankenberghe

en Oostende is het aandeel der visschers met hun gezin ongeveer één tiende der stedelijke bevolking.

3. Samenstelling der visschersgezinnen.

Alhoewel in dit hoofdstuk noch over den economischen toestand der zeevisscherij (1), noch over loon, noch over de sociale positie der visschers wordt gehandeld, achten wij het noodig eenige woorden over de samenstelling der gezinnen te zeggen. Men verstaat hier door gezin de vereeniging der personen door rechtstreeksche bloedverwantschap verbonden, die onder hetzelfde dak leven. Personen vreemd aan het gezin zoowel als zijverwanten worden daarin niet begrepen. Het gezin bestaat dus hoofdzakelijk uit vader, moeder en kinderen, soms ook uit kleinkinderen.

De gezinnen worden in drie soorten verdeeld: 1° diegene waarvan het hoofd visscher is; 2° diegene waarvan het overleden hoofd visscher was; 3° de gezinnen waarvan het hoofd het visschersberoep niet uitoefent, maar waar men visschers (kinderen) aantreft. Eindelijk zijn er nog visschers die met broeders en zusters, of die alleen (bij vreemden) wonen.

De gezinnen waar men personen (vaders, broeders, zonen), die het visschersberoep (als baas, matroos, jongen of lavertje) uitoefenen aantreft, waren ten getale van 1.648. Maar de gezinnen waar het hoofd visscher is, zijn op verre na het talrijkst: 1.429 gezinnen of 86.71 t. h. waren in dat geval. Dit bevestigt eens te meer hoe sterk in dit zeebedrijf de beroepstraditie is.

De alleenwonende visschers, of die in een hun vreemd gezin leven zijn weinig talrijk: men heeft er 74 op de 2.336 visschers opgeteld, de meeste te Oostende (54). Dit bewijst hoe zeer het familielevén onder de visschers ontwikkeld is.

(1) Daarvoor is ook in deze studie alle onderscheid tusschen *visschersbazen* (eigenaars of niet eigenaars van 'hun vaartuig), *matrozen* of *gewone visschers* en *jongens*, evenals tusschen *stuurlieden*, *werktuigkundigen* en *matrozen* (als het stoomschepen geldt) weggevallen. Allen werden zonder onderscheid van economische bedrijvigheid gerekend als *visschers*.

Het gezamenlijk aantal personen, in de gezinnen opgeteld, wordt aldus verdeeld:

	Aantal der familieleden	Visschers in deze gezinnen
Gezinnen waar de vader visscher is	7.491	1.977
Gezinnen waar de overleden vader visscher was	282	92
Gezinnen waar de vader geen visscher is	702	170
Huishoudens (broeders en zusters) waar visschers zijn.	46	23
Alleen wonende visschers	—	74
	<hr/>	<hr/>
	8.521	2.336

Men mag dus zeggen dat het aantal personen die geheel of gedeeltelijk hun bestaan vinden in de visscherij over de 8.595 (8.521 + 74) beloopt, waaronder 2.336 visschers.

Het bovengemeld getal van 8.521 personen, die de visschersgezinnen uitmaken, bedraagt:

Mannen boven de 16 jaar	2.378, of 27.91 t. h.
Vrouwen boven de 16 jaar	2.104, of 24.69 t. h.
Kinderen beneden de 16 jaar	4.039, of 47.40 t. h.

Onder de 4.039 jongens en meisjes beneden de 16 jaar, zijn er 3.167 die minder dan 12 jaar tellen. Deze overheersing van het kinderlijk element is het gevolg van het hoge geboortecijfer, waarover verder meer.

Hoeveel personen in deze gezinnen oefenen nu een winstgevend bedrijf uit? Dit toont de volgende tabel:

GEMEENTEN	Aantal opgetelde gezinnen	Gezamenlijk aantal personen in de gezinnen	Aantal visschers in deze gezinnen	Aantal personen die een winst- gevend bedrijf uitoefenen (daarin begrepen de getallen van kol 4)			
				minder dan 16 jaar oud	meer dan 16 jaar oud		Totaal
					m. 6	v. 7	
1	2	3	4	5	6	7	8
Adinkerke	246	1363	379	51	368	79	498
Blankenberghe . .	175	770	236	11	256	23	290
Coxyde	88	528	129	19	134	36	189
Heyst	145	859	240	33	250	21	304
Nieuwpoort . . .	28	130	32	3	35	2	40
Oostduinkerke . .	174	881	218	36	228	38	302
Oostende	782	3934	1016	130	1026	90	1246
Andere gemeenten	10	56	12	—	14	—	14
Totaal.	1648	8521	2262	283	2311	289	2883

Maar onder de winstgevende bedrijven is de visscherij overwegend. Inderdaad, als men voor elke gemeente het aantal personen die een winstgevend bedrijf uitoefenen, afzonderlijk neemt, dan bekomt men den volgende uitslag :

GEMEENTEN	Aantal personen die winstgevende bedrijven uitoefenen.	Aantal visschers onder deze personen
Adinkerke	498	379 of 76,11 t. h.
Blankenberghe	290	236 » 81,38 »
Coxyde	189	129 » 68,26 »
Heyst	304	240 » 78,95 »
Nieuwpoort	40	32 » 80,00 »
Oostduinkerke	302	218 » 72,19 »
Oostende	1246	1016 » 81,54 »
Andere gemeenten	14	12 » 85,72 »

Uit deze cijfers blijkt dat de opgetelde gezinnen schier uitsluitend hun bestaan vinden in de opbrengst der visscherij.

Het cijfer is het kleinst te Coxyde, Oostduinkerke en Adinkerke (De Panne), dit is in gemeenten waar de landbouw bij de visscherij dikwijls een nevenberoep uitmaakt, en niet in plaatsen zoals Blankenberghe en Oostende, waar het meer ontwikkeld economisch leven meer gelegenheden zou moeten aanbieden tot het kiezen van een ander beroep dan de visscherij.

Deze optelling leert ons verder dat de moeders gewoonlijk geen winstgevend beroep uitoefenen; zij doen enkel hun huiswerk: op 1.394 gezinnen, waar men de aanwezigheid der moeder vaststelt, vindt men er 1.266, hetzij 90,82 t. h., die in dat geval verkeeren.

Enkel in de 73 gezinnen waar de overleden vader visser was, is dat anders: daar vindt men 22 gezinnen, of 30,14 t. h., waar de moeder een beroep uitoefent. Op de 282 personen, die deze gezinnen uitmaken, zijn er 134 of 47,52 t. h. die een winstgevend beroep uitoefenen; schier al de jongens oud genoeg om iets te verdienen zijn vis-

schers: op de 98 jongens boven de 16 jaar zijn er 85 in dat geval, en op de 18 jongens van 12 tot 16 jaar, 7 insgelijks reeds op zee. In dergelijke gevallen zal voortaan het liefdadig werk der « Ibis », door toedoen van Prins Albrecht gesticht, helpend kunnen optreden.

4. Geboorteplaats der visschers.

De verplaatsing der werklieden van het eene oord naar het andere, is bij de economisten, ook in België, een welgekend feit. Het is vooral in het overbevolkte Vlaanderen een met cijfers vastgesteld verschijnsel. (1)

Bij de visschers treft men niets dergelijks aan; terwijl in Duitschland, een groot gedeelte der matrozen in visscherij en scheepvaart bedrijvig, van het platteland afkomstig zijn, behooren schier al onze visschers tot de zeekust; zoo vindt men op de 2.336 visschers, 2.029 die in de gemeente geboren zijn waar zij wonen. Voegt men daarbij de 216 visschers in een andere visschersgemeente of in een naburige gemeente geboren, dan kan men vaststellen dat 2.245 visschers op 2.336 afkomstig zijn van de zeekust. Voor Oostende zijn de cijfers vooral beteekenisvol: 907 visschers op de 1.070 die aldaar wonen zijn in de stad geboren. Ondanks al de wisselvalligheden, die de ontwikkeling dier weelderige badstad kenschetsen, is het nog de oorspronkelijke bevolking waar schier uitsluitend de visscherij haar bemanning vindt.

Voor de andere gemeenten zijn de cijfers even welsprekend:

	Aantal visschers	geboren in de gemeente of in eene naburige gemeente
Adinkerke	381	362
Blankenberghe	242	236
Coxyde	130	124
Heyst	249	246
Nieuwpoort	34	33
Oostduinkerke	218	207
Oostende	1070	914

(1) Zie verder: *Bevolkingscijfer en Stambelang*.
V. E. O.

5. Beroepsafstamming der visschers.

De optelling heeft voor al de visschers het beroep van vader en grootvader opgenomen en aldus is het mogelijk de beroepsgeschiedenis van drie geslachten vast te stellen, en zelfs in vele gevallen van vier of vijf geslachten, in de talrijke gezinnen waar vader, zoon en kleinzoon werden opgeteld.

Welnu, wat vooral treft, is het groot aantal visschers waarvan de grootvader reeds den zelfden stiel uitoefende.

Op de 2.336 visschers, vindt men er aldus 1.594 of 68.24 t. h. waarvan de grootvader visscher was, en daaronder zijn er 1.524, of schier allen, waarvan de vader het beroep van den grootvader heeft voortgezet.

In 736 gevallen, oefende de grootvader een ander beroep uit dan de visscherij, maar voor de helft ongeveer, voor 337, was de vader visscher.

Onderzoekt men de cijfers voor elke gemeente, dan bekomt men zeer uiteenlopende cijfers, zooals onderstaande tabel aantoonst:

GEMEENTEN	Aantal visschers	Aantal visschers waarvan				Gezamenlijk getal der visschers	
		de grootvader en de vader visschers waren		de grootvader een ander beroep uitoefende en de vader visscher was		waarvan ten minste de vader visscher was	
		Abs. getal	t. h.	Abs. getal	t. h.	Abs. getal	t. h.
Adinkerke	381	241	63,26	81	21,26	322	84,52
Blankenberghe	242	227	93,81	3	1,24	230	95,05
Coxyde	130	64	49,23	47	36,15	111	85,38
Heyst	249	174	69,88	44	17,67	218	87,55
Nieuwpoort	34	23	67,64	5	14,71	28	82,35
Oostduinkerke	218	55	25,23	63	28,90	118	54,13
Oostende	1070	737	68,88	111	10,37	848	79,25
Andere gemeenten	12	3	25,00	3	25,00	6	50,00
Totaal	36	1524	65,24	357	15,28	1881	80,52

Hieruit blijkt, dat te Blankenberghe de visschers een echte kaste uitmaken: schier al de visschers aldaar zijn kinderen en kleinkinderen van visschers. In de belangrijke centra van De Panne, Heyst en Oostende verkeerden de twee-derden der vischers in dat geval. De verhouding is aanzienlijk kleiner te Coxyde en te Oostduinkerke, waar vele visschers afstammen van landbouwers.

Zoo, om een enkel voorbeeld aan te halen, toonde ons een onderzoek in de optelbladen van Heyst, gansch toeval- lig gekozen, dat op de 249 visschers (bazen, matrozen, jongens) aldaar ingeschreven, dezelfde familienamen terug- komen: men vindt er 35 Van Torre's, 24 Van Dieren- donck's, 20 Saevens', 19 Vlietinck's, 11 Dewaele's, 10 Gezelle's, 9 De Groote's en evenveel Desmidt's, enz.

Dat visschersdochters met visschers trouwen is een welbekend feit.

6. Ouderdom der visschers.

Rangschikt men de 2.336 visschers volgens den ouderdom, dan bekomt men volgende reeks:

		Aantal visschers.	
Beneden de 12 jaar . .		15,	of 0.64 t. h.
Van 12 jaar tot 14 jaar		86,	3.68 »
14	16	165,	7.06 »
16	21	338,	14.47 »
21	30	592,	25.35 »
30	35	301,	12.89 »
35	40	235,	10.06 »
40	45	203,	8.69 »
45	50	178,	7.62 »
50	55	99,	4.24 »
55	60	67,	2.86 »
60	65	37,	1.59 »
65	70	16,	0.68 »
70 jaar of meer		4,	0.17 »

Daaruit blijkt dat een vierde der visschers (25.86 t. h.) minder dan 21 jaar oud zijn; een vierde (25.34 t. h.) hebben den ouderdom van 21 tot 30 jaar bereikt; een weinig minder dan een vierde (22.94 t. h.) is 30 tot 40 jaar oud; het laatste vierde (25.86 t. h.) is 40 jaar of ouder.

Het cijfer der visschers (jongens) beneden de 16 jaar is opmerkelijk en wordt zelden in andere nijverheidsgroepen waargenomen: 11.35 t. h. meer dan een tiende van al de visschers!

Het nagaan der hooger opgegeven verhoudingen toont ook aan dat de percentages zeer gering zijn wat betreft de oude visschers.

De visschers die een ouderdom van

50 of meer bereikten, maken	9.54 t. h.	van het geheel uit.
55	»	5.30 »
60	»	2.44 »

Daar de ontleding der Nijverheids- en Beroepsopstelling

van 31 October 1896 een bijzondere studie wijdde aan de oude werklieden, zal het zeker niet van belang ontbloot zijn het aantal oude werklieden in mijnen, fabrieken en werkhuizen bedrijvig, met dat der oude visschers te vergelijken. (1)

In het geheel werden in 1896 de volgende percenten in de nijverheid gevonden :

Mannen van 50 jaar of meer :	14.56	t. h.
» » 55 » »	8.27	»
» » 60 » »	4.18	»

De proporties zijn dus aanzienlijk kleiner voor de visschers; in een woord, de kansen van overleving zijn in de visscherij geringer dan in de nijverheid, wat niemand zal verwonderen, als men al de gevaren, de ontberingen in acht neemt verbonden aan het visschersbedrijf, uitgeoefend op lichte, soms zelfs niet overdekte schuitjes.

7. Loopbaan der visschers.

Vooraleer over te gaan tot het vaststellen der jaren door de visschers in het bedrijf doorgebracht, is het goed te doen opmerken dat vele visschers, nog in hun volle kracht, hun gevaarlijken stiel verlaten om iets anders aan te vangen: winkelier, kruier, landbouwer, enz. Het weelderig badseizoen in schier al de visschershavens levert daartoe gelegenheid genoeg op en vele visschers maken daarvan gebruik.

De volgende cijfers kunnen dus niet volkomen dienen tot het vaststellen der beroepsinvaliditeit of -sterfte onder de visschers.

Met dit voorbehoud, ziehier de verdeeling der visschers volgens de jaren in het beroep doorgebracht :

(1) Recensement général des Industries et des Métiers (31 octobre 1896). Volume XVIII. Exposé général des méthodes et des résultats. Bladz. 404

410	oefenen het beroep uit sedert min dan 5 jaar of	17.55	t. h.
336	»	5 jaar tot 10	14.39 »
326	»	10 15	13.96 »
313	»	15 20	13.40 »
289	»	20 25	12.37 »
190	»	25 30	8.13 »
196	»	30 35	8.39 »
119	»	35 40	5.09 »
157	»	40 jaar en meer	6.72 »

Er zijn dus wel degelijk visschers, die lange jaren op zee varen, maar hun getal is bitter klein....

8. Huwelijkscijfer der visschers.

Op de 2.336 visschers, vindt men :

932	ongehuwden, of	39.90	t. h.
1346	gehuwden	» 57.61	»
58	weduwnaars	» 2.46	»

Doch als men de visschers van min dan 21 jaar terzijde laat, waarvan er slechts 4 gehuwd zijn, dan bekomt men de volgende verhouding :

Visschers van 21 jaar en meer (totaal 1.732) :

332	ongehuwden, of	19.16	t. h.
1342	gehuwden	» 77.48	»
58	weduwnaars	» 3.36	»

Eene tabel van de Nijverheidsoptelling van 1896 (1), laat ons toe een vergelijking te maken met de nijverheidswerklieden.

Uit onze berekening blijkt het volgende :

Nijverheidswerklieden (442.211).

Ongehuwden	26.91	t. h.
Gehuwden	68.45	»
Weduwnaars of gescheiden.		4.64	»

(1) Op. cit. vol. XVIII. Bladz. 278 (Répartition des ouvriers d'après l'état civil).

De vergelijking der twee reeksen percenten toont duidelijk aan, dat het huwelijkscijfer hooger is onder de visschersbevolking dan in de overige nijverheidsbevolking van het land.

En niet enkel in de kleine dorpen ondervindt men zulks, maar overal waar visschers gevestigd zijn :

GEMEENTEN	Aantal visschers van 21 jaar of meer	Aantal gehuwden of weduwnaars	Verhouding t. h.
Adinkerke	257	200	77,82
Blankenberghe . .	192	155	80,74
Coxyde	94	74	78,72
Heyst	175	120	68,58
Nieuwpoort . . .	27	25	92,60
Oostduinkerke . .	181	151	83,43
Oostende	795	668	84,03
Andere gemeenten	11	9	81,82

Men ziet het, overal zijn de percenten hooger dan in de nijverheid, en dit is des te merkwaardiger in steden zooals Blankenberghe en Oostende, waar de visschersgezinnen slechts een betrekkelijk klein gedeelte der gezamenlijke bevolking uitmaken, zooals wij hooger hebben vastgesteld.

9. Geboortecijfer.

In landen waar het huwelijkscijfer hoog is, moet men daaruit nog niet besluiten dat er talrijke kinderen geboren worden (Frankrijk).

Maar bij de visschers staan huwelijks- en geboortecijfer even hoog.

Op de 1578 gezinnen die hier in aanmerking komen, zijn er 146 gezinnen of 9.25 t.h. die geen kinderen hebben, of beter gezegd, die er nog geen hebben, want een klein onderzoek heeft ons bewezen dat dit cijfer meestal jonge gezinnen bevat.

370	gezinnen, of	23.45	t. h.	hebben	1	of	2	kinderen.
379	»	24.02	»	»	3	4	»	
300	»	19.01	»	»	5	6	»	
383	»	24.27	»	»	meer dan 6 kinderen.			

Doch deze cijfers geven niet enkel de nog levende kinderen op, maar al de kinderen die geboren werden. Deze cijfers leveren dus de juiste maatstaf der nataliteit in de visschersgezinnen.

De aangehaalde cijfers bewijzen dat het geboortecijfer zeer hoog is, de huwelijken doorgaans zeer vruchtbaar, zonder dat men echter daarvan de beteekenis kan doen uitkomen door eene vergelijking met andere cijfers betrekking hebbende op andere gedeelten van het land.

Zoo geven de tienjaarlijksche bevolkingsoptellingen slechts de gezinnen op zooals zij bestaan op het oogenblik der optelling, zonder dat gestorven, getrouwde of elders wonende kinderen in aanmerking komen; anderzijds, geeft de jaarlijksche statistiek der geboorten enkel de geboorten van het verlopen jaar op en de verhouding der geboorten tot het aantal inwoners (zoo veel per duizend inwoners).

De Nijverheidsoptelling van 1896 laat ons hier ook in den steek, daar deze optelling ook slechts rekening gehouden heeft met de kinderen die bij hunne ouders inwoonden op het oogenblik der optelling.

Die vruchtbaarheid der visschersgezinnen is overigens niet even sterk in al de gemeenten, zooals de volgende cijfers aantoonen :

GEMEENTEN	Aantal gezinnen	Gezinnen zonder kinderen	Gezinnen hebbende of hebbende gehad			
			1 of 2 kinderen	3 of 4 kinderen	5 of 6 kinderen	meer dan 6 kinderen
		p.c.	p.c.	p.c.	p.c.	p.c.
Adinkerke	234	17 7.26	46 19.66	50 21.37	45 19.23	76 32.48
Blankenberghe	173	25 14.45	54 31.21	31 17.92	33 19.08	30 17.34
Coxyde	87	9 10.35	10 11.49	15 17.24	18 20.69	35 40.23
Heyst	142	13 9.16	22 15.49	22 15.49	23 16.20	62 43.66
Nieuwpoort	26	4 15.38	8 30.77	8 30.77	2 7.70	4 15.38
Oostduinkerke	158	12 7.67	40 25.32	43 27.21	24 15.19	39 24.68
Oostende	748	65 8.69	187 25.00	209 27.94	153 20.46	134 17.91
Andere gemeenten	10	1 10.00	3 30.00	1 10.00	2. 20.00	3 30.00

Het hoogste cijfer wordt dus door Coxyde en Heyst bereikt, waar 60 t. h. der gezinnen 5 kinderen of meer hebben gehad, en door Adinkerke, waar 52 t. h. der gezinnen in hetzelfde geval verkeerden.

De volgende tabel (zie bladzijden 348-349) biedt de gelegenheid aan het verschijnsel in al zijne bijzonderheden te bestudeeren.

Uit deze tabel blijkt namelijk dat :

kinderen in leven

370 gezinnen met 1 of 2 kinderen hebben samen	486
379 » 3 4 » »	1058
300 » 5 6 » »	1333
383 » meer dan 6 » »	2717

Over deze kinderen geeft verder deze tabel tal van inlichtingen : aantal kinderen die bij de ouders inwonen, die het gezin verlaten hebben (ongehuwden en gehuwden), dit alles naar geslacht. Maar de ruimte ontbreekt ons hier om tot een grondige ontleding der talrijke gegevens over te gaan.

10. Kindersterfte in de visschersgezinnen.

Indien het geboortecijfer hoog is in de bestudeerde groep van gezinnen, dan kan men dadelijk ook in de groote tabel hierna vaststellen, dat de kindersterfte insgelijks een zeer hoog cijfer bedraagt: op 6.834 kinderen in deze gezinnen geboren, zijn er 1.226 of 17.94 t. h. overleden.

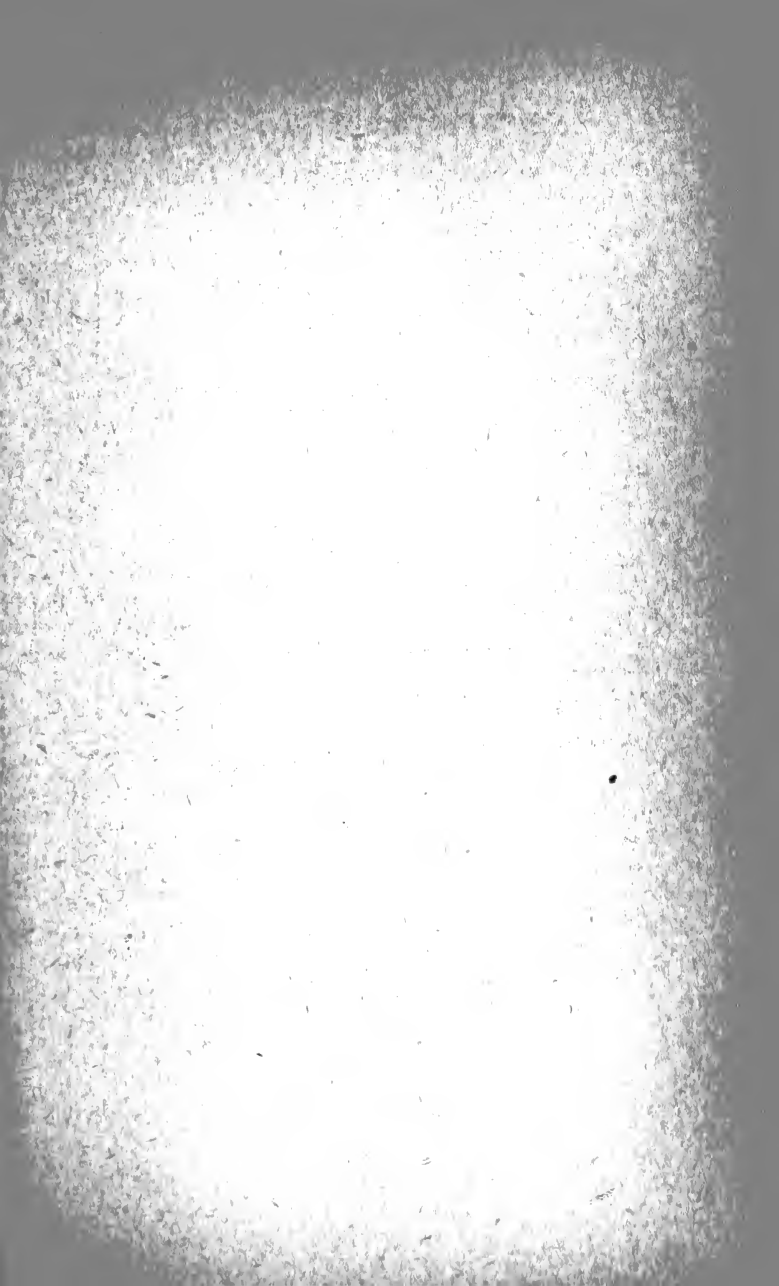
Deze verhouding is nagenoeg even groot, wat ook het geboortecijfer van het gezin zij:

Gezinnen met	Aantal geboorten	Aantal overleden kinderen.	
		Absoluut getal	Getal t. h.
1 of 2 kinderen	578	92	15.92
2 4 »	1318	250	18.97
5 6 »	1630	293	17.98
meer dan 6 kinderen	3308	591	17.87

Onderzoekt men den toestand in de verschillende gemeenten, dan kan men vaststellen dat de kindersterfte haar maximum bereikt in de visschersgezinnen te Blankenberghe: 24.27 t. h., hetzij schier het vierde der kinderen betalen daar den tol aan den dood.

Ziehier overigens de cijfers voor elke gemeente:

Gemeenten	Aantal geboorten	Aantal overleden kinderen.	
		Absoluut getal	t. h.
Adinkerke	1178	233	19.78
Blankenberghe	647	157	24.27
Coxyde	500	86	17.29
Heyst	783	127	16.22
Nieuwpoort	79	12	15.19
Oostduinkerke	659	89	13.50
Oostende	2937	510	17.36
Anderc gemeenten	51	12	23.53

visschersgezinnen.

OF HEBBENDE GEHAD

KINDEREN					DRIE OF VIER KINDEREN															
Vrouwelijk Geslacht					Mannelijk Geslacht											Vrouwelijk Geslacht				
Totaal der meisjes	Overleden	wonende met de ouders	de ouders verlaten hebbende		Gezinnen	Totaal der kinderen	Totaal der jongens	Overleden	wonende met de ouders		de ouders verlaten hebbende			Totaal der meisjes	Overleden	wonende met de ouders	de ouders verlaten hebbende			
			ongehuwd	gehuwd					Totaal	waarvan visschers	ongehuwd	gehuwd	waarvan visschers				ongehuwd	gehuwd		
13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31		
23	—	28	—	—	50	176	98	20	72	11	—	6	4	78	14	61	1	2		
32	5	27	—	—	31	100	59	16	38	10	1	4	4	41	9	30	1	1		
40	2	8	—	—	15	53	2	5	17	1	—	2	1	29	7	19	—	3		
18	2	14	—	2	22	78	42	5	27	3	—	—	—	36	6	27	2	1		
5	—	5	—	—	8	28	19	4	15	2	—	—	—	9	1	8	—	—		
21	3	17	1	—	43	151	82	17	52	8	2	11	6	69	5	47	6	11		
134	18	102	1	13	209	728	401	86	291	69	6	18	12	327	55	238	7	27		
2	1	1	—	—	1	4	2	—	2	—	—	—	—	2	—	2	—	—		
250	31	202	2	15	379	1318	727	153	524	104	9	41	27	591	97	432	17	45		

KINDEREN					MEER DAN ZES KINDEREN															
104	20	75	—	9	76	688	362	86	242	108	8	26	24	326	61	207	15	43		
92	19	57	2	14	30	285	167	43	100	41	2	22	16	118	28	74	4	12		
48	7	32	1	8	35	330	162	28	117	36	6	11	12	168	29	119	4	16		
61	10	42	—	9	62	544	274	41	200	98	1	32	32	270	46	164	10	50		
5	2	3	—	—	4	28	12	3	9	—	—	—	—	16	1	14	—	1		
56	8	47	—	1	39	310	164	16	136	26	6	6	7	146	16	116	9	5		
440	87	318	7	28	134	1091	587	108	449	123	11	19	31	504	76	384	12	32		
5	—	3	—	2	3	32	16	4	11	1	—	1	—	16	5	11	—	—		
841	153	577	10	71	383	3308	1744	329	1264	433	34	117	104	1564	262	1069	54	159		

Hier wordt dus, langs een gansch anderen weg dan gewoonlijk in dergelijke opzoekingen gevolgd wordt, bevestigd wat men reeds door de algemeene statistiek van de kindersterfte voor de zee kust had vastgesteld.

Voor de periode 1891-1900, beliep de sterfte in het eerste levensjaar (0 tot één jaar) in het arrondissement van Oostende 252 p. d., het hoogste cijfer van het Rijk, en tot 236-243 p. d. in het arrondissement Veurne. (1)

Volgens de laatste gegevens hieronder en medegedeeld door het Ministerie van Binnenlandsche Zaken, is het euvel nog erger in de visschersgemeenten.

De kindersterfte (0 tot 1 jaar) in de visschersgemeenten. (2)

VISSCHERS- GEMEENTEN	Geboorten	Volstrekt getal der kinderen gestorven onder 1 jaar	Verhouding per duizend der kindersterfte op levende geboorten
Blankenberghe .	212	58	273
Heyst	161	40	248
Nieuwpoort . .	120	34	283
Coxyde	64	16	250
Oostduinkerke .	100	36	360
Adinkerke . . .	148	35	236
Oostende	515	482	318
De provincie . .	27227	5669	208
Het Rijk	186271	28520	153

(1) Ligue internationale belge pour la protection de l'enfance du premier âge, sous le haut patronage de S. A. R. la Princesse Elisabeth de Belgique. — *Rapport* présenté au Comité directeur le 27 novembre 1904 par le Dr Eug. Lust, secrétaire général.

(2) Deze inlichtingen zijn ontleend aan: Enquête sur la Pêche maritime. Première partie. Etude économique de la Pêche maritime par Charles De Zuttere, Bruxelles, 1909. Bladz. 17 en volg. (Uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid, Arbeidsambt.)

De kindersterfte in het eerste levensjaar bedraagt dus in de bewuste gemeenten van 236 tot 360 p. d.

Het verslag van Dr Lust geeft geen zeer bepaalde reden van die vreeselijke sterfte op: Quant à la mortalité excessive des enfants nés viables et robustes, et qui se rencontre spécialement dans nos fertiles campagnes flamandes, on peut l'attribuer surtout à l'ignorance grande des notions, même les plus élémentaires, de l'hygiène de l'élevage des nourrissons ».

In eene onlangs verschenen studie over de kindersterfte in Vlaanderen, drukt Camille Jacquart zich volgender wijze uit:

« L'influence des conditions climatiques et d'altitude compliquée par le problème des eaux alimentaires, apparaît nettement dans le fait de la décroissance du taux de la mortalité infantile au fur et à mesure que l'on s'éloigne pour pénétrer dans l'intérieur du pays. Mais même dans la plaine maritime, nous avons remarqué que l'importance du facteur physique n'est pas souveraine; son action nocive ne s'exerce que dans la mesure où les soins que les enfants reçoivent laissent à désirer. Dans l'arrondissement d'Ostende, les morts de nourrissons sont très peu fréquentes pendant les premiers mois de vie, moins nombreuses que dans beaucoup d'autres régions du pays flamand; leur nombre s'élève brusquement après le sixième mois et atteint des proportions effrayantes, qui placent l'arrondissement d'Ostende en haut de l'échelle de la fréquence de la mortalité de nourrissons et des enfants de 1 à 5 ans. A l'entérite, qui joue un grand rôle dans cette mortalité et qui dénote les défauts graves du système d'alimentation, viennent se joindre les maladies des voies respiratoires qui enlèvent le tiers des nourrissons et qui sont imputables, sans doute, aux conditions climatiques spéciales du littoral. » (1)

Men kan dus, in korte trekken, deze overgrootte verkwisting van het menschenmateriaal bij de visschersbevolking,

(1) Camille Jacquart. *La mortalité infantile dans les Flandres. Etude de démographie belge*, Bruxelles, Albert Dewit, 1907, bladz. 127.

dat, zooals wij zooeven zagen, niet specifiek aan deze bevolking eigen is, maar waaronder gansch Vlaanderen lijdt, aan verschillende oorzaken toeschrijven.

1° Het klimaat: koude, mist, wind, wederveranderingen, enz.

2° Het gebrek aan algemeene hygiëne, evenals aan gezondheidsmaatregelen voor de zuigelingen.

3° De armoede die in vele visschersgezinnen met talrijk kroost heerscht ten gevolge van de geringe loonen van den vader met een of twee jongens die als visscher varen.

4° Het fatalisme, eigen aan de visschersbevolking, dat men overigens ontmoet in alle menschengroepen, rechtstreeks aan de natuur onderworpen.

5° De aanhuwelijking in eigen kring, zooals het bij de visschers geschiedt, zal zeker niet weinig bijdragen tot het behoud van goede — maar ook van slechte — gebruiken; en van de laatste zijn niet zelden de jonge kinderen het slachtoffer.

Om deze plaag der kindersterfte, waardoor onze mortaliteitskaarten voor West-Vlaanderen in 't zwart geverfd worden, te doen ophouden, moeten allen die onze Vlaamsche bevolking liefhebben optreden: statistici en economen, geneesheeren en openbare besturen, moeten zich hier de hand geven en samenwerken.

1909.

* * *

De hiervoor gedrukte studie over de zeevisscherij werd in het begin van 1905 — dus met behulp der cijfers van 1903 en 1904 — geschreven. Ziehier een overzicht van den toestand der Belgische visscherijvloot sedert dien tijd:

JAAR	AANTAL vaartuigen	INHOUD in ton	BEMANNING
1904	418	8 816	2.021
1905	422	9.140	1.973
1906	401	8.088	1.914
1907	420	8.027	2.006
1908	449	8.401	2.152
1909	464	8.434	2.210
1910	474	8.665	2.212

Als men de opbrengst nagaat ondervindt men niet meer vooruitgang :

JAAR	Kabeljauwvisscherij		Steurharingvisscherij Kleine haringvisscherij		Verse visserij	
	Aantal uitrustingen	Opbrengst in kg.	Aantal uitrustingen	Opbrengst in fr.	Aantal uitrustingen	Opbrengst in fr.
1904	1	6.750	26	28.028	437	5.978.421
1905	1	4 050	8	6.704	441	6.164.938
1906	1	5.805	99	269.761	422	6.316.521
1907	2	2 145	103	243.080	434	6.069.672
1908	—	—	141	317.051	460	6.242.603
1909	—	—	128	137.382	475	6.203.810
1910	—	—	192	58 947	498	6.486.702

Er is erger, een steeds grooter deel dezer opbrengst wordt door vreemde visschers geleverd, die Oostende aandoen.

In 1911 werd er te Oostende verkocht, visch door Belgische vaartuigen ter markt gebracht: voor 4.730.025 frank.

Door vreemde vaartuigen: voor 1.074.640 frank.

Dit aandeel wordt van jaar tot jaar grooter, zooals de onderstaande cijfers bewijzen:

In 1908:	483.316	frank	vreemde	visch
1909:	576.652	»	»	»
1910:	1.008.539	»	»	»
1911:	1.074.640	»	»	»

De Deensche stoomtrawlers hadden daarin het grootste aandeel: 582.513 frank.

Blijkens de door ons opgemaakte statistiek (Recensement, blz. 144) voor het jaar 1908, kwam er niet één vreemde stoomtrawler voor; het waren dus alleen vreemde zeilsloepen die hun vangst te Oostende kwamen verkoopen. Het aantal dezer sloepen bedroeg 282 op een totaal van 2.743 sloepen waarvan de opbrengst ter vischmijn van Oostende verkocht werd, of 10.28 t. h.

Deze vreemde zeilsloepen behoorden tot de volgende nationaliteit:

Fransche	208,	of	73.76	t. h.
Engelsche	73,	»	25.89	»
Nederlandsche	1,	»	0.35	»

Uit deze cijfers in verband met de vorige blijkt dus dat hier een kentering ontstaan is en geenszins ten goede onzer zeevisscherij.

Dit zal ons verder de samenstelling van de visscherijvloot op 1 Januari 1912 bewijzen.

De haven van Oostende telde 26 stoomvischsloepen, 7 motorsloepen (waarvan ééne afgetakeld) en ééne (Pionier II) verkocht aan Brazilië, 75 groote en 64 kleine zeilsloepen en 154 open roei- en zeilbooten.

Te Blankenberghe waren er in de vaart 61 kleine zeilsloepen en drie kleine booten.

Te Heyst, een groote zeilsloep en 66 kleine sloepen.

Te Zeebrugge, 5 kleine sloepen met hulpmotor.

Te Oostduinkerke, 16 kleine zeilsloepen.

Te Nieuwpoort, 2 groote zeilsloepen (de twee grootste onzer visscherijvloot en die zich toeleggen op de groote haringvangst), verder 35 kleine sloepen en 5 open bootjes.

Te Coxyde, 9 kleine sloepen en een open boot, en in De Panne, 2 groote zeilsloepen en 97 kleine.

Onze geheele visschersvloot bedraagt aldus 642 vaartuigen.

Deze cijfers roepen meer dan één bedenking te binnen. Men stelt ten eerste met leedwezen vast dat het getal der groote zeilsloepen, bestemd voor de hoogzeevisscherij, steeds afneemt. Te Oostende werd het volgend aantal groote sloepen uitgerust:

Op 31 December 1909:	92
» 1910:	88
» 1911:	75

Als niets deze verdwijning komt tegenhouden, zal binnen weinige jaren onze zeilvloot — eens zoo beroemd — volkomen verdwenen zijn. In andere landen kan men weliswaar ook een gelijkaardige teruggang vaststellen, maar men vergete niet dat overal die vermindering meer dan vergoed werd door het toenemen van stoomsloepen en motorsloepen. Het staat gansch anders te Oostende: het getal der stoomtrawlers blijft onveranderd: 26 sedert drie jaar. Het getal der vreemde stoomvisschsloepen, die de haven bezoeken, neemt integendeel toe.

Het aantal sloepen voorzien van een hulpmotor neemt ook af. Deze motor, van 20 tot 60 paardekracht, dient hoofdzakelijk om de netten op te halen. De eerste boot voorzien van een hulpmotor kwam te Oostende in Juni 1900 aan.

Alhoewel de voordeelen van zulk een motor zeer groot zijn en deze in weinige jaren met honderden op de Deensche en Hollandsche zeilsloepen gesteld werd, waren de uitslagen te Oostende niet gunstig. Dit is enkel te wijten aan gebrek aan vakkennis bij onze visschers: onbekendheid in het hanteeren der machines, zorgeloosheid bij het onderhouden, wellicht ook vijandschap tegen nieuwigheid,

stelden telkens na weinige reizen de motor buiten dienst, zoodat hij van de sloepen weggenomen werd.

De feiten bewijzen ten volle dit gezegde: door toedoen van Koning Albert, liet het « Werk der Ibis » drie sloepen met motor bouwen en de uitslag was zeer bevredigend. Een reederij van Oostende heeft thans te Oostende een sloep op stapel, die met een motor van 40 P. K. voorzien wordt: een visscher der bemanning zal door een bestendigen werktuigkundige vervangen worden. De uitslag van dit initiatief schijnt niet twijfelachtig. Maar het had, dunkt ons, zijn belang hier nog eens aan te stippen dat hier ook gebrek aan vakkennis den bloei eener Vlaamsche nijverheid in den weg stond.

* * *

Wij stippen verder aan dat de haven van Nieuwpoort de twee grootste zeilsloepen van onze visschersvloot bezit. Zij behoren tot de moedige firma Carbonez, Billiau & Cie, te Nieuwpoort, die er sedert eenige jaren naar streeft de groote haringvangst, eens zoo bloeiend aan onze kust, weêr te doen herleven.

Op 10 Juni 1907, vertrok voor de eerste maal de logger « Saint-Antoine-de-Padoue ». Sedertdien heeft deze vooruitstrevende firma haar pionierswerk met goeden uitslag voortgezet en een tweede logger uitgereed. Een motorboot van het werk der « Ibis » legt zich thans op de haringvangst toe, zoodat voor de laatste jaren de uitslag als volgt was:

Jaar	Uitrustingen	Ophrengst in kg.
1907	1	325.500
1908	1	241.000
1909	3	798.000
1910	3	636.800

* * *

Terwijl aldus onze zeevisscherij eerder af- dan toeneemt, gaat dit bedrijf maar steeds vooruit bij al onze burenen der Noordzee.

In 1910, legden zich in Nederland toe op de zoutharingvisscherij 720 vaartuigen, waaronder 38 stoomschepen, 1 stoomlogger, 3 hulpstoomers, 5 petroleummotor-sloepen, 500 loggers, kotters of sloepen, 6 loggerbommen en 167 bomschepen. In 1886, bedroeg deze vloot slechts 462 vaartuigen; in 1900 bedroeg de opbrengst 7.339.275 gulden; in 1910, 11.654.951 gulden. In 1900, beliep de uitvoer aan haring over de 316.308 ton; in 1910, 619.493 ton. In 1900, bedroeg de uitvoer van haring naar Duitschland 283.200 ton, naar België 24.813 ton; in 1910, respectief 461.973 en 52.447 ton. De uitvoer van Hollandschen haring naar deze landen is dus in tien jaar meer dan verdubbeld.

De andere visscherijbedrijven van Nederland, alsook de zeevisscherijen van Groot-Brittanje, van Noorwegen, van Denemarken, die zich alle in toenemenden bloei bevinden, gaan wij voorbij om deze studie niet te rekken. Wij wenschen nog enkel met één woord te wijzen op den vooruitgang van de Deutsche haringvisscherij: deze wordt thans uitgeoefend door talrijke naamlooze vennootschappen gevestigd te Emden, Vegesack, Elsfleth, Gluckstadt, Leer, Nordenham en Bremerhaven.

Ziehier in enkele trekken den vooruitgang dezer visscherij sedert tien jaar:

JAAR	GEVISCHT MET					Opbrengst in duizend marken
	loggers	stoom- booten	stoom- loggers	motor- loggers	gezamenlijk aantal vaartuigen	
1900	110	8	—	—	118	3.420
1901	114	9	—	—	123	3.792
1902	118	10	1	1	130	5.096
1903	132	8	4	1	145	4.614
1904	138	10	8	1	157	4.822
1905	161	16	8	1	186	6.570
1906	182	16	16	—	214	8.393
1907	185	17	28	—	230	7.068
1908	183	18	53	—	254	7.007
1909	190	18	62	—	270	10.118
1910	186	15	68	2	271	11.500

Ziehier nog enkele inlichtingen over de oudste en grootste te Emden bestaande haringvisscherij-maatschappij, de « Emders Herings-Fischerei-Aktien-Gesellschaft ».

Deze maatschappij begon in 1872 hare zaken op zeer bescheiden voet; ziehier den uitslag van enkele jaren:

JAAR	VAARTUIGEN		BESOMMING der opbrengst in marken
	Loggers	Stoombooten	
1872	6	—	147.777
1875	11	—	145.155
1880	1	—	250.483
1885	14	—	347.597
1890	17	—	350.035
1895	24	—	731.624
1900	30	—	761.560
1904 (1)	34	1	947.576
1908	34	1	1.109.786
1909	30	5	2.187.760

In dit laatste jaar, kon een dividend van 10 t. h. worden uitgekeerd; aan loon werd aan de manschappen 560.706 marken uitgedeeld.

Dit voor een enkele maatschappij!

Cijfers zijn welsprekender dan lange beschouwingen.

* * *

Waarom moet deze minderheid der Vlaamsche visscherij toegeschreven worden?

Aan gebrek aan kapitaal, gebrek aan vakkennis, gebrek aan toewijding van de openbare macht; deze drie slepen een vierde oorzaak na zich: daar het loon gering is, en het gevaar groot, wordt het aanwerven der visschers met den dag moeilijker.

Over het gebrek aan kapitaal zullen wij niet uitweiden: dit hangt samen met de nationaliseering van ons kapitaal waarover wij reeds hooger handelden. De zeevisscherij kan een zeer winstgevende geldbelegging zijn, als zij in han-

(1) Voor 1905 ontbreken de cijfers.

den is van menschen die hun vak kennen. Aan het hoofd van zekere Duitsche visscherij-vennootschappen staan oud-officieren van de Staatsmarine en de koopvaardij; enkelen ontzien het niet op een logger het bevel te voeren. In België staat men er zoover af in de visscherij geld te willen beleggen, dat de bestaande firma's zelfs van de banken geen leeningen mits verband op hun schepen kunnen bekomen.

* * *

Het beroepsonderwijs streeft er naar, in alle vakken, het jonge geslacht, met wetenschappelijke en praktische kundigheden te wapenen, die toelaten zich aan de sleur te onttrekken en den arbeid te verbeteren om aldus het productie-vermogen te verheffen.

Dit is ook het doel der visscherij-scholen, die in de jongste tijden in al de visschershaven werden opgericht: twee te Oostende (een gemeentelijke en een vrije), een te Blankenberghe, te Nieuwpoort, te Coxyde en te Oostduinkerke. Maar het zijn allen lagere scholen, waar men slechts de eerste beginselen kan opdoen. Wil de visscher het diploma van kapitein ter kustvaart verwerven, dan moet hij naar de Zeevaartschool. In het « Onderzoek over den toestand der zeevisscherij » (1905), heb ik getracht betreffende het vakonderwijs gegevens te verzamelen: aan iederen visscher werd in de vragenlijst de vraag gesteld waar hij het beroep geleerd had: op 2.334 vissschers, hadden er slechts 340 de lessen eener school gevolgd, of 14.55 t. h. Doch daar de oudste scholen slechts sedert een goede twintig jaar bestaan, was het noodig met den ouderdom van den visscher rekening te houden.

Van de vissschers die het volgende aantal jaren op zee varen, zijn er:

15 jaar en meer:	6.18 t. h.	die een school bezochten;
van 10 tot 15 jaar:	21.71 t. h.	» »
5 tot 10 jaar:	19.70 t. h.	» »
min dan 5 jaar:	30.05 t. h.	» »

De verhouding der vissschers die eenige vakkennis op de school hebben opgedaan, is dus sedert 15 jaar gestegen:

maar nog slechts één derde der jongste visschers hebben de lessen eener visscherijschool gevolgd.

Een van de redenen daarvan is zeker het ontoereikend vakonderwijs dat aldaar gegeven wordt: onze scholen, om werkelijk nuttig te zijn, zouden op een hooger trap moeten staan.

Het « Werk van de Ibis » kan hier als voorbeeld dienen. Bij het inhuldigen van die instelling, op 9 Juli 1906, drukte Prins Albert zich aldus uit over het doel van dit prachtige werk, waarvan hij de oprichter was:

« Sedert lang vragen al dezen, die zich getroffen voelen door het lot der knappe kustbewoners, een weezenhuis.

» De Kamer van Koophandel te Oostende drukte reeds voor jaren zulken wensch uit. De zee, helaas! maakt vele slachtoffers. Nog slechts voor tien dagen is een storm de lijst komen vergrooten en heeft nogmaals eenige huisgezinnen van hunnen steun beroofd.

» Voor alle nijverheden is er eene wet die de herstelling der werkongevallen regelt. Welnu, niets in dezen zin bestaat voor de visscherijnijverheid, die van deze beschermingswetten geen voordeel trekt. 't Is waar dat de weezen der visschers altijd opgenomen worden door de andere huisgezinnen; dit is het gevolg der gevoelige verstandhouding die deze ruwe werklieden aaneensluit. Maar de aangenomen kinderen zijn een groote last voor die talrijke familiën die somtijds zelf in nood verkeerden. Men kan dus goed begrijpen dat het onderricht en de opvoeding veel moeten te lijden hebben. De weezen werden ook dikwijls naar den buiten uitbesteed, bij bloedverwanten of vrienden, waar zij den landbouw leeren en nooit naar het visschersbedrijf terugkeeren.

» De weezenschool voor visschers zal niet alleen de weezen der visschers van Oostende opnemen, maar wel al deze van de kust en ook van Antwerpen. En indien de middelen het toelaten, zullen wij natuurlijk de gastvrijheid van de « Ibis » uitbreiden tot het aannemen van de weezen der Belgische matrozen.

» Heden ten dage houdt het vraagstuk onzer koopvaardijvloot de openbare meening bezig. Het is niet nutteloos te dezer gelegenheid te herinneren, dat in al de landen der

wereld de visschersbevolking de beste zeemannen levert en dat bijgevolg de belangen der visscherij ter harte nemen, dit ook werken is ten voordeele onzer koophandelsmarine.

» Het werk zou ook onvolledig zijn indien, na ons met de kinderen bezig gehouden te hebben, men dan de jongelingen zou verwaarloozen.

» Het schoolschip voor de weezen der visschers is bestemd voor de kleine weezen en zal volledig worden door aangehechte sloepen die de kinderen zullen terugnemen wanneer zij de lessen van den kajuitjongen zullen gevolgd hebben. »

Dit gansche programma werd punt voor punt met voorbeeldige toewijding ten uitvoer gebracht.

Het « Werk » omvat drie groote afdeelingen.

De eigenlijke weezenschool bevindt zich op het liggend schip « Ibis I », een oude Engelsche kanoneerboot, 45 m. lang, die te Slijkens (bij Oostende) gemeerd ligt. De kinderen bewonen dit schip van den ouderdom van 6 jaar af. Onder leiding van uitstekende meesters worden zij aldaar voor hun zeebedrijf opgeleid totdat zij 12 jaar bereiken en hun loopbaan als kajuitjongen op de varende sloepen van het « Werk » aanvangen.

Aan het stationschip zijn gevoegd: een zwemdok en een stoomboot van 20 ton om wandelingen te doen.

De tweede afdeeling bestaat uit een magazijn-werkhuis aan wal, waar het vervaardigen en herstellen van netten en andere visscherij-benodigdheden, onder leiding van een gewezen kapitein van eene stoomsloep, onderwezen wordt. Daaraan zijn ook gehecht de bibliotheek, de kookschool en de bureelen van de reederij.

De boetjes volgen ook twee namiddagen 's weeks de lessen der beroepsschool van Oostende, waar zij het bewerken van hout en ijzer leeren.

De derde afdeeling omvat de visschersvloot van het Werk: De « Ibis III », dundee met motor van 30 P. K., in Schotland gebouwd. De inrichting is bestemd voor twaalf jongens, benevens de bemanning en oefent alle soort van visscherij uit. Aan boord bevindt zich een laboratorium ten dienste van wetenschappelijk onderzoek. Deze boot vischt gewoonlijk in de Noordzee en het Kanaal.

De « Ibis IV » is een kotter van Deensch model met motor van 16 P. K. en legt zich toe op de zoogezegde visscherij van De Panne, met visschers uit deze streek.

De « Ibis V » en « Ibis VI » zijn stoomtrawlers en vischen tusschen IJsland, Portugal en de westkust van Ierland. De « Ibis VI », op de werven van Cockerill te Hoboken gebouwd, is de schoonste stoomvischsloep van onze vloot.

Eindelijk de « Ibis VII », ook « Pionier II » geheeten, legde zich toe op de haringvisscherij op de hoogte der Feroë- en Shetland-eilanden. Sedert het begin van dit jaar (1912), werd dit schip aan de Braziliaansche regeering verkocht. Want het werk der Ibis wordt even geprezen in den vreemde als te onzent. En hoe kan het anders? Alles wordt er op toegelegd om de beroepskennis van matrozen en jongens te bevorderen. De leiders zijn geleerde en ervaren mannen, gekozen onder de beste vaklieden der kust. Het Werk der Ibis beperkt zijn arbeidsveld niet bij het kweeken van geleerde en bekwame visschers; de leiders houden zich bezig met alles wat de uitbreiding der scheepvaart en vooral der visscherij betreft. Zoo doen de booten der Ibis de groote visschershavens van de Noordzee en het Kanaal aan: Aberdeen, IJmuiden, Grimsby, Lowestoft, Soutwold, Plymouth. De bemanning benuttigt deze bezoeken om de visscherij-inrichtingen dier havens te bezichtigen en te bestudeeren.

Wie eens de flinke kleine boetjes (een vijftigtal, waaronder een twaalfstal uit Antwerpen) in hun geel katoenen pak met wit en blauw gestreepte baaitje op het dek van « Ibis I » heeft gezien, vergeet dit schouwspel niet gauw!

En wat natuurlijk zou zijn bij alle andere volkeren, maar bij ons, helaas! wel treft omdat het zoo dikwijls anders is: gansch het werk draagt een zuiver Vlaamsch karakter. Zooals kapitein Bultinck, de ijverige secretaris en leider van het werk, het pleegt te herhalen, onze visschers moeten door en door Vlaamsch blijven, want het gebruiken van een vreemde taal kan slechts één gevolg hebben, dat is het indringen van vreemden. Bevestigt de gansche ergerlijke geschiedenis van het schoolschip dit gezegde niet? Indien wij, langer dan de gemeten ruimte

dezer studie het toeliet bij het Werk der Ibis stilhielden, dan is het omdat dit werk het bewijs levert van wat er kan verricht worden op gebied van zeevisscherij en scheepvaart, als deze factoren aanwezig zijn: oprechte belangstelling, zin voor werkelijkheid, wetenschap en vakkennis. Dit staft ook glansrijk het gezegde: dat door verwaarloozing, sleur, soms onwil onze zeebedrijven kwijnden of achteruitgingen.

* * *

In onzen tijd is het niet voldoende een degelijke visschersvloot met flinke matrozen te bezitten, degelijke inrichtingen aan wal zijn er niet minder noodig: in een visschershaven moet alles zoo ingericht zijn, dat de visch zonder eenig tijdverlies verkocht en naar het binnenland verzonden wordt. Wie eens de havens van IJmuiden, Geestemünde, Grimsby bezocht, weet dat onze havens op dit gebied alles te wenschen overlaten. In zijn groote redevoering over het zeebedrijf in den Senaat, in 1908 uitgesproken, kon Prins Albert verklaren: « In België bestaat er geen enkele visschershaven die ernstig is ingericht. Ik betreur het dat men in de belangrijke havenwerken van Oostende de zeevisscherij-instellingen volkomen heeft verwaarloosd ».

De inrichting van een visschershaven is immers gansch verschillend van die eener gewone handelshaven, de eerste moet toegankelijk zijn bij alle tijden, ook bij laag water. Hare aanlegkaaien moeten uitgestrekt en overdekt zijn en voorzien van al de mechanische toestellen om gemakkelijke behandeling en snel vervoer van de visch te bevorderen. De bevoorrading in kolen, zout, ijs en zoet water moet er practisch en zonder nuttelooze kosten kunnen geschieden. Sneltreinen, met bijzondere ijswagens, moeten van de vischmijn, insgelijks practisch ingericht en aan de kaai gelegen, de verse visch tot op de meest verwijderde markten vervoeren.

De regeering heeft haar inzicht doen kennen te Oostende verbetering in den toestand te brengen, en verder te Zeebrugge, waar er ruimte genoeg is, een visschershaven in te richten, door het graven van een havenkom van 10 meter

breedte op 400 meter lengte, zich aansluitend bij een andere havenkom metende 800 meter lengte op 80 meter breedte. De diepte zou 6 m. 50 bedragen en de kommen zouden op alle uren van den dag voor de visschersbooten bereikbaar zijn. Verder voorzien de plannen, aanlandingskaaien en een verzendingsstatie.

Wordt dit grootsche plan uitgevoerd, dan zou België eindelijk in bezit komen van een uitstekende haven voor de haringvangst.

Na jaren lang talmen en tegenstribbelen, schijnt men er toe besloten te zijn de gewenschte schuilverhaven aan De Panne te graven. Door het Koninklijk besluit van 31 Mei 1907 werd een studie-commissie ingesteld. De uitslag van hare werkzaamheden, tevens op technisch en handelsgebied gevoerd, was een lijvig verslag in 1909 verschenen, waarin de inrichting der voornaamste havens van de Noordzee grondig bestudeerd wordt. In 1911, kwam eindelijk het noodige krediet op de begroting en op het einde van dit jaar werden de opmetingen gedaan en de maatregelen genomen om in het bezit der vereischte gronden te komen.

Vooralsnog wordt nog maar de geul van de haven gegraven; deze geul zal als schuilverhaven voor onze visschers dienen.

Anderzijds wil men ook aan de haven van Nieuwpoort merkelijke verbeteringen toebrengen.

* * *

Op sociaal gebied echter blijft nog alles voor onze visschers te doen. Daar woekeren tal van misbruiken en aftroggelarijen, waaraan door een aangepaste wetgeving, zooals dit voor de nijverheidswerklieden sedert 1887 geschiedde, paal en perk dient gesteld. Geen arbeider, tenzij de matroos der koopvaardij, is zoo weinig beschermd.

Het loon is gering en wordt dan nog, vooral te Oostende, door kwade praktijken verminderd. Daardoor wordt de visscherij meer en meer voor andere bedrijven verlaten.

In het « Onderzoek over den toestand der zeevisscherij » heb ik getracht dit verschijnsel in cijfers vast te stellen

(Recensement, bladz. 119-125). Aan iederen visscher werd gevraagd hoeveel jaar hij het beroep uitoefent.

Op de 2.336 opgetelde visschers, waren er die zich op het visschersbedrijf toeleegen:

410	sedert min dan 5 jaar, of	17.55	t. h.
336	» 5 tot 10 »	14.39	»
326	» 10 » 15 »	13.96	»
313	» 15 » 20 »	13.40	»
289	» 20 » 25 »	12.37	»
190	» 25 » 30 »	8.13	»
196	» 30 » 35 »	8.39	»
119	» 35 » 40 »	5.09	»
157	» 40 en meer jaar	6.72	»

Er bleek verder dat schier de helft der visschersbazen, eigenaars van hun vaartuig, sedert 25 jaar varen; hetzelfde geldt voor meer dan de twee vijfden der bazen die voor rekening van een reeder varen; deze verhouding was slechts van één vijfde voor de matrozen. Een der groote oorzaken van dit laatste cijfer is stellig, behalve dat er matrozen ook visschersbazen worden, dat vele visschers het beroep verlaten als zij nog in staat zijn het lange jaren uit te oefenen.

Als men nu het gezamenlijk aantal visschers met dat der laatst aangekomenen vergelijkt, dan verkrijgt men de maat der aanwerving van het beroep.

Ziehier enkele cijfers dienaangaande:

	Aantal Visschers	Visschers sedert min dan 5 jaar in het bedrijf	t. h.
De Panne	381	69	18.11
Coxyde	105	22	20.95
Oostduinkerke	128	62	20.31
Oostende	1.070	186	17.38
Blankenberghe	242	32	13.22
Heyst	249	56	22.49

Daaruit blijkt dat de aanvulling van het beroep het zwakst is te Blankenberghe en te Oostende. Welnu, het is juist in deze laatste haven dat er het meeste kans voor uitbreiding der visscherij bestaat: de klachten over gebrek

aan manschappen te Oostende zijn dus volkomen gegrond en worden door de cijfers bevestigd.

Een der oorzaken is zeker het geringe loon: op de zeilsloepen bestaat het loon der visschers uit een aandeel van de opbrengst der vangst. De visscher is dus aan een groot risico blootgesteld. Het kan aldus gebeuren, en het gebeurt meer dan men denkt, dat na twaalf dagen vaart, een visser voor zijn aandeel 13 of 14 frank bekomt. Met dit karige loon moeten de vrouw en de doorgaans talrijke kinderen leven, en daarmee moeten bovendien de mond- en andere behoeften voor de volgende reis bekostigd worden. Dit laatste geeft daardoor aanleiding tot tal van misbruiken.

Het is dus begrijpelijk dat dit belachelijke loon, in verband met het harde bestaan op zee, de menschen het bedrijf doet verlaten.

Het Werk der Ibis betaalt aan de matrozen zijner zeilsloepen een vast maandelijksch loon; het ging nooit anders op de stoomsloepen, en dat tot ieders bevrediging.

Wil men niet volkomen afbreuk doen aan eeuwenoude gebruiken, dan zou men het loon uit twee bestanddeelen kunnen samenstellen: een vast gedeelte, een soort van minimumloon per maand, en een veranderlijk gedeelte naar de opbrengst der vangst. Deze wijze van arbeidsvergoeding zou desnoods wettelijk kunnen geregeld worden, zooals het gebeurde in de fabrieksnijverheid, voor de werkhuisreglementen, het arbeidskontrakt, het meten van den geleverden arbeid. Het truck-systeem, de verplichte winkelneering, dient insgelijks beteugeld.

De bijzondere arbeidswijze en vergoeding van den arbeid, gebruikelijk in de visscherij, is zeker een der oorzaken waarom de visschers van de gansche arbeidswetgeving uitgesloten werden. Men had dus moeten zorgen voor een bijzondere wetgeving, alleen toepasselijk op het visscherijbedrijf, zooals men het meermaals deed voor de mijnwerkers.

Men schijnt thans dien weg te willen betreden. Op 17 Januari 1912 heeft de Regeering een Ontwerp van wet tot instelling van eene voorzorgkas der zeevisscherij ingediend. Dit ontwerp heeft voor doel de bestaande kassen,

die allen in verval of zelfs verdwenen zijn, te vervangen. Deze kas heeft voor doel de visschers tegen de ongevallen in hun beroep te vrijwaren. De aansluiting is verplichtend voor de bazen en visschers die op de hoogzeevisscherij varen. De aansluiting is vrij voor de visschers die in de territoriale zee visschen, maar kan voor hen bij Koninklijk besluit verplichtend gemaakt worden. De kas wordt gevoed door stortingen van de aangesloten visschers, door een toelage van den Staat en, in voorkomend geval, toelagen van de belanghebbende provinciën en gemeenten.

Daarmede bekomen eindelijk de visschers dezelfde voordeelen als de nijverheidswerklieden door de ongevallenwet van 24 December 1903. Het is te hopen dat dit ontwerp spoedig door de Kamers gestemd en tot wet zal worden.

* * *

Vooruitgang is er dus in de laatste jaren vast te stellen, maar deze vooruitgang is niet in verhouding met de economische macht van ons land, met het belang der visscherij en vooral niet met wat in den vreemde gedaan wordt ter bevordering van deze nijverheid.

De zwakke zijden blijven het gebrek aan kapitaal, aan vakkennis, aan bestendige zorg van de openbare macht. Het eerste hangt grootendeels af van het persoonlijk initiatief, alhoewel de Staat, moest met den tijd dit initiatief uitblijven, hier zou kunnen optreden zooals hij het deed voor de scheepvaart en met geldelijke leeningen model-reederijen helpen in het leven roepen of steunen, bijvoorbeeld voor de haringvangst te Zeebrugge.

Gebrek aan vakkennis: wij toonden het reeds aan. Onze visscherijscholen leveren niet de gewenschte uitslagen op. De bekrachtiging ontbreekt: men zou aan de visschersbazen het bezit van een diploma van visschersbaas, dat nu niet bestaat, kunnen opleggen. Deze verplichting zou dadelijk een uitbreiding van het technisch onderwijs dezer scholen voor gevolg hebben. Gebrek aan vakkennis houdt technische verbeteringen tegen; een dezer verbeteringen is zeker de hulpmotor: onvolledig vakonderwijs en verachtterde bewerktuiging gaan steeds samen.

Duitschland wijst ons hier nogmaals den weg. De prachtige ontwikkeling van het beroepsonderwijs in dit land is welgekend, ook waar het geldt de kleine ambachten. De scholen van Stuttgart, Darmstadt, Nurenberg en zooveel andere steden, met hunne « Meisterkurse » voor schoenmakers, kappers, hoefsmeden, behangers, zijn beroemd. In België is men denzelfden weg opgegaan. Het « Ambt van Neringen en Ambachten » houdt zich bezig met alles wat den bloei der kleine ambachten kan bevorderen: leergangen, tentoonstellingen van klein gereedschap, leeningen om het aanschaffen van dit gereedschap door den kleinen burger mogelijk te maken.

Maar in dit loffelijk streven werd, natuurlijk, de visscherij vergeten, alhoewel de visscherij nog hoofdzakelijk bestaat uit kleine bazen. In 1905 waren er op 426 zeilsloepen, 386 of 90 t. h. door een enkelen persoon uitgebaat en 219 werden door den eigenaar zelf bevaard.

Welnu, wat deed de Deutsche regeering? Zij vereenigde de visschers te Kiel; al hunne onkosten werden vergoed en daar, gedurende dagen, werden hun de voordeelen van den hulpmotor, de verschillende stelsels, de hanteering door bevoegde technici getoond. Zoo handelde ook de Deensche regeering.

Een der groote redenen, zooniet de eenige waarom de visscherij — en ook de scheepvaart — bij alle gouvernementeele werkzaamheid als verstooteling behandeld wordt, is dat geen enkele dienst er zich uitsluitend mede bezighoudt. Alles wat de visscherij en de scheepvaart aangaat is over vier of vijf ministerieele departementen verdeeld en aan diensten toegevoegd die talrijke andere werkzaamheden hebben: het gevolg blijft niet uit: niemand voelt zich verantwoordelijk en er wordt niets verricht.

Op het Eerste Zeevaart-Congres, te Brussel op 5 Juni 1910 gehouden, had ik de eer deze twee vraagstukken te behandelen en de twee volgende voorstellen te doen aannemen:

1° Het Congres drukt den wensch uit dat de verschillende diensten, thans over vier departementen verspreid, die de zeebedrijven in hun bevoegdheid hebben, zouden vereenigd worden in een Scheepvaart- en Zeevisscherijambt.

(Office de la marine et de la pêche maritime), waarvan eene afdeeling zich zou bezighouden met de zeevisscherij in technisch opzicht (zeevaardigheid en veiligheid der booten), in economisch opzicht (verzending en verkeerswegen) en in sociaal opzicht (verzekering, arbeidswetgeving). (1)

2° Het Congres drukt den wensch uit dat de Regeering met het ook op de verspreiding van de mechanische werktuiging en den hulpmotor op de zeilvischsloepen:

a) een of meer bijeenkomsten voor de visschers der kust zou beleggen, waar aan dezen op praktische wijze het nut en de voordeelen van een verbeterd gereedschap zouden aangetoond worden; deze bijeenkomsten zouden echte leergangen zijn, door deskundigen gegeven, waarvan al de kosten (reis- en verblijfkosten der visschers, tentoonstelling van verbeterde sloepen) door de Regeering zouden vergoed worden;

b) dat de Regeering het aanschaffen door de visschers van verbeterd gereedschap zou vergemakkelijken door het toestaan van crediet, zooals het thans geschiedt voor de ambachtslieden der andere bedrijven.

Deze twee wenschen werden aan de Regeering overgemaakt, tot hier toe echter zonder eenig gevolg.

1912.

BIBLIOGRAPHIE.

(Zie ook de literatuur over de *scheepvaart* in verband waarmede de visscherij dikwijls behandeld wordt.

I. **STATISTIEK.** *Tableau général du Commerce de la Belgique avec les pays étrangers pendant l'année 1903.* Bruxelles, juin 1904. (Troisième partie, pêche maritime) en volg. jaren.

Enquête sur la pêche maritime en Belgique. (Uitgave van het Ministerie van Nijverheid en Arbeid).

Introduction. *Recensement de la pêche maritime.* Bruxelles, Le-

(1) Bij Koninklijk Besluit van 11 November 1912 (Staatsblad van 11-12 November 1912) werd een Ministerie van Zeewezen ingericht, dat ook de zeevisscherij in zijn bevoegdheid heeft.

bègne et Cie, 1909. (Bestuurd en bewerkt in het Arbeidsambt door Lodewijk de Raet).

Verslag over den staat der Nederlandsche Zeevisscherijen over 1901. 's Gravenhage, Gebroeders 1902 en volg. jaren.

Jaarverslag van de vereeniging ter bevordering van de Nederlandsche Visscherij over 1902. Rotterdam, C. Geleyns 1903.

Verslag van het eerste Nationaal Visscherscongres, gehouden te Utrecht, 9-10 November 1898. Leiden, Edw. Ydo 1899.

Sea Fisheries of the United Kingdom 1902. Copy of statistical tables and memorandum relating to the sea Fisheries of the United Kingdom in the year 1902. London Eyre and Spottieswood 1903 en volg. jaren.

Le Mouvement Maritime. Journal hebdomadaire. Bruxelles 1901 en volg. verschijnt sedert 1906 onder den titel: *Belgique maritime et coloniale.*

Bulletin de la ligue maritime belge, bulletin bimensuel. Anvers 1902 en volg.

De Nederlandsche Visscherijcourant. Uitgever: Vennootschap Laurens-Coster, Haarlem.

Mededeelingen over Visscherij. Maandblad uitgegeven door den wetenschappelijken adviseur in visscherijzaken. Helder, C. De Beer

Fiskerei-Beretning for aaret 1907 en volgende. Jaarlijksch verslag over de Deenske Zeevisscherij. Universitetsboghandler C. God, Kopenhagen.

Bulletin trimestriel de l'Enseignement professionnel et technique des pêches maritimes. Hôtel des sociétés savantes, Paris. Drie-maandelijksch.

Mittheilungen des Deutschen Seefischerei-Vereins Dr Herwig, Berlin. Tijdschrift. 12 n^{rs} per jaar.

Aarsberetning vedkommende Norgcs Fiskerier for 1909 en volgende. Jaarverslag, in verschillende afleveringen, van de Noordsche zeevisscherij.

Meer van technischen aard:

Conseil permanent international pour l'exploration de la mer. Uitgaven: 1° Bulletin trimestriel, 2° Bulletin statistique, 3° Rapports et procès-verbaux en 4° Publications de circonstance (thans 53 kleine en groote monografien). Ondanks de Fransche titel, schier uitsluitend in het Engelsch en in het Duitsch. Uitgever: Andr. Fred. Høst en zoon, Kopenhagen. (1902-1911.)

Travaux de Recherches relatives à la pêche maritime, Ostende.

(Onder leiding van Prof. Gilson). Fascicules I-V (1911). Gand, Buyck Frères.

II. **GESCHIEDENIS.** *Martial Cloquet.* Etudes sur le commerce, la marine et la pêche maritime. Bruxelles, Méline, 1842.

Rapport de la Commission chargée de faire une enquête sur la situation de la pêche maritime en Belgique. Documents parlementaires, Session 1865-66.

A. *Beaujon.* Overzicht der geschiedenis van de Nederlandsche Zeevisscherij. Leiden, E. J. Brill, 1885.

Ed. *Vlietinck.* Oud Oostende. Oostende, F. Vlietinck, 1888.

R. *Blanchard.* La Flandre. Etude de la plaine flamande. Paris, A. Colin, 1906.

III. **HEDENDAAGSCHE TOESTAND.** R. *de Ryckere.* Le régime légal de la pêche maritime dans la mer du Nord. Commentaire du Règlement, etc. Bruxelles, F. Larcier, 1901.

Dr A. *Tacquin.* L'abandon de notre pêche à la morue (Encyclopédie du Soir, 19 mars 1903).

M. *Lindeman.* Die Seefischereien (Peterman's Mitteilungen Ergänzungsheft n^{er} 60 (1903?).

A. *Dittmer.* Die Deutsche Hochsee-, See- und Küstenfischerei im 19ⁿ Jahrhundert. Hannover und Leipzig, Habersche Buchhandlung 1902.

J. G. *Alfalo.* The sea fishing industry of England and Wales. A popular account of the fisheries and fishing ports of those countries. London Standford 1904.

Daniel Bellet. Les inscrits maritimes et la pêche à vapeur. (Revue politique parlementaire). Tome 49, 10 septembre 1904.

Dr A. *Tacquin.* L'industrie moderne de la pêche. (Revue Economique Internationale). 1904.

Dr *Hellmut Sköllin.* Aktive maritime Berufstätigkeiten der Mecklenburgischen Küstenbevölkerung (Thünen-Archiv, organ für exacte Wissenschaftsforschung, 1er Jahrgang Zweites Heft Jena, G. Fischer, 1905.

Louis de Raet. La pêche maritime en Belgique. Rapport présenté au Congrès International d'expansion économique de Mons. Bruxelles, Hayez, 1905.

E. *Vliebergh.* De visschers van de Panne (Dietsche Warande 1906).

Enquête sur la Pêche maritime en Belgique.

Première partie: *Etude économique de la pêche maritime* par Charles De Zuttere. Bruxelles, Lebègue et Cie, Soc. Belge de Librairie, 1909.

Fr. Bly. Onze zeilsloepen, uitgegeven door de K. Vlaamsche Academie. Gent, Siffer, 1902, 2° uitgave 1910.

H. Baels. De visschers en de werkongevallen. Brussel, H. Mommens, 1906.

Lod. de Raet. Demographische nota over de Vlaamsche visschersbevolking. (Handelingen van het XIIIe Vlaamsch Natuur- en Geneeskundig Congres). Brussel, 1909.

Ch. De Zuttere. La grande pêche maritime en Allemagne et en Belgique. (Revue Economique Internationale, mars 1909).

Ch. De Zuttere. Le crédit et l'assurance mutuelle dans la pêche maritime. Bruges, Houdmont Frères, 1911.

Pescator. Een paar bladzijden uit de geschiedenis onzer zeevischerij-nijverheid. (De Vlaamsche Gids, 1911).

Goldschmidt. Die Deutsche Seefischerei. Berlin, Heymann, 1911.

 VIII. — VLAAMSCHE CAPTAINS OF INDUSTRY ?

O nze tijd komt meer en meer in het teeken der groot-industrieële techniek. Men moge dit, van uit het standpunt der schoonheid, betreuren, en spreken met Nietzsche van « het onpersoonlijke van den machine-arbeid, die niet tot beter maken aanspoort en den lust tot kunstenaar worden niet opwekt », het blijft niettemin waar dat niemand de weldaden der hedendaagsche techniek gaarne zou missen.

Erge klachten tegen de moderne productie-wijze werden reeds vroeg vernomen, klachten ingegeven door gevoelens van menschelijkheid. Thomas Carlyle sloeg in zijn tijd de verbazende ontwikkeling der groote nijverheid gade: hij had in zijne jeugd nog het Old England, zoo niet het Merry England gekend; nu zag hij het nijverheidsstelsel opschieten, en dadelijk trof hem de schaduwzijde er van. Hij kantte zich met al de kracht van zijn begeesterd woord tegen wat hij noemde de materialistische strooming van den tijd, en sprak tevens van den heiligen plicht, die in die nieuwe omstandigheden rustte op de hoogere standen in 't algemeen, op de technische leiders in 't bijzonder. Hem komt de eer toe, de eerste aan de « Captains of industry » — het woord is van hem — den weg getoond te hebben, dien zij moesten opgaan om den socialen vrede te bevorderen.

Het kwaad lag immers niet in de ontwikkeling der techniek. De klachten vonden overal hun oorsprong in de weëën, waarmede de overgang van de handnijverheid tot de nieuwe productie-wijze gepaard ging. Dat de jammerlijke verschijnsels van de eerste veertig jaar van het machine-tijdvak niet noodzakelijk gebonden zijn aan de nieuwe wijze van voortbrengen, gaat men mettertijd weer inzien.

Hoe men ook oordeele over de middelen, die er moeten gebruikt worden om de methoden der groot-industrieële voortbrenging eindelijk met ons gevoel van menschelijkheid en rechtvaardigheid te verzoenen, het is een onom-

stootbaar feit dat de tegenwoordige techniek in onze maatschappij een overheerschende rol speelt, en men moet er rekening mee houden.

Een kort overzicht van de ontwikkeling der economische beweegkracht kan ons een beeld geven van de snelle uitbreiding der nijverheid. Tot 1850 was de verspreiding van het stoomwerktuig nog gering: in Frankrijk telde men te dien tijde ongeveer 5.000, in Duitschland 3.600 vaste machines. In het jaar 1895 waren er in Duitschland 58.530 nijverheidsinrichtingen van stoomkracht voorzien, met een totaal van 2.7 millioen paardekracht; rekent men daarbij de machines en motoren voor het vervoer (spoorwegen, schepen en trams), dan wordt dit cijfer twee- tot driemaal grooter. Men kan de totale beweegkracht in Groot-Brittanje in 1895 schatten op 12 à 13 millioen P. K., die van de Vereenigde Staten op 10 à 11 millioen, die van Duitschland op 10 millioen. (1) In België telde de private nijverheid, in 1896, 14.000 stoomwerktuigen met eene gezamenlijke beweegkracht van 630.000 P. K.; voegt men daarbij de staatsspoorwegen, dan komt men tot ongeveer één millioen paardekracht. (2) In 1846 bedroeg de beweegkracht der nijverheid, zonder het vervoer, 40.000 P. K.; in 1896, 430.000. In de laatste vijftig jaar is dus de beweegkracht vertiendubbeld. Men berekent gewoonlijk dat het arbeidsvermogen van de paardekracht gelijk staat met dat van tien man. Ware de beweegkracht dezelfde gebleven sedert 1846, dan zouden er in België vier millioen werklieden meer noodig zijn om den arbeid te verrichten die thans door het stoomwerktuig volbracht wordt.

Niemand denkt er zeker aan, den achteruitgang of de verslapping der techniek te wenschen, en hare beteekenis in het maatschappelijk leven kan niet anders dan grooter worden. Door haar kan men voortdurende vermeerdering der productie tegelijkertijd met prijsvermindering der pro-

(1) Gustav Schmoller. Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre. I, Leipzig 1900: Die Entwicklung der Technik in ihrer volkswirtschaftlichen Bedeutung, blz. 187-228.

(2) Recensement des Industries et des Métiers (31 oct. 1896), Vol. XVIII: Exposé des résultats, blz. 344 en volgende.

ducten verkrijgen. Ook op zedelijk gebied is hare werking ten deele zeer heilzaam geweest. Waar men voorheen kleine handwerkslieden aantrof, is de groote fabriek ontstaan; door het samen zwoegen van talrijke arbeiders in dezelfde nijverheidsinrichtingen en onder dezelfde loonvoorwaarden ontstond een nieuw gevoel: de solidariteit, het samen-voelen en -handelen der arbeiders, die met hunne vak-vereeningen de collectieve macht der loontrekkenden stelden tegenover de macht van den fabrieksbaron. De vakvereening leerde invloed uitoefenen op loon en werkt-uren, waar de geïsoleerde arbeider zwak of hulpeloos stond. Zoo groeide onder de arbeiders het klassegevoel, en dat riep eene beweging in het leven, waarvan de historische beteekenis niet kan overschat worden.

Thans voelt elke natie heel duidelijk, dat hare politieke macht door hare economische ontwikkeling bepaald wordt, en tracht op technisch gebied aan het hoofd der beweging te staan.

Maar de vorderingen der wetenschap dwingen de techniek gelijken pas met haar te houden. De tijd der persoonlijke technische routine, al werd zij ook gediend door scherpzinnigheid en verstand, is overgegaan in de berede-nerde beheersching der technische vraagstukken door volkomen kennis van al hun elementen.

Anderzijds was, vooral onder den invloed der socialis-tische schrijvers, de erkenning van het zedelijke moment in de economische wetenschap niet minder van gewicht. Men ging inzien, dat de sociale ethiek eischen stelt, dat het ontstaan van zedelijke sociale toestanden eerst en vooral afhangt van den stand der huishouding en de ver-houding van mensch tot mensch, — dat ook op economisch gebied voor het individu de plicht bestaat niet egoïstisch slechts zijn eigen belang te zoeken, maar ook iets over te hebben voor het welzijn van de gemeenschap, voor de stof-felijke en geestelijke verheffing zijner medemenschen.

In het begin van het industrie-tijdvak stond men nog ver van zulke gedachten. De pas ontstane nijverheid zocht haar weg, had tegelijk met alle technische en sociale moei-lijkheden te kampen. Alles was nieuw voor de technische leiders, zoowel de kennismaking met de nieuwe machines

als de kennismaking met den modernen fabrieksarbeider. De technische vraagstukken gingen voor. Gesteund door de economie van het « laissez faire », hield de nijveraer het voor een uitgemaakte zaak, dat er tusschen werkgever en arbeider geen andere band moest bestaan dan het verkoopen eenerzijds en het betalen anderzijds van de arbeidskracht.

Maar de kentering kwam: de arbeidersbeweging en de meer humane opvatting der economie deden veler oogen opengaan en schudden het geweten der besten wakker: zij verstonden dat men hier niet alleen te doen had met arbeidskracht, maar met menschen, die zelfstandige sociale krachten zijn. Zoo ontstond, bij enkele werkgevers, het stelselmatig streven om hun werkvolk een menschwaardig bestaan te verzekeren. In beider voordeel. De hedendaagsche mededinging brengt in de nijverheid menigen strijd op leven en dood meê: hoe zou men dan de gevaarlijke reis ondernemen met manschappen, waarop niet te rekenen valt en die op elken stond met opstand dreigen? Menige onderneming, verzwakt door die gestadig gespannen verhouding tusschen kapitaal en arbeid, ging in een crisis te gronde, waar andere zegevierend den storm doorstonden.

De technische leider moet dus niet enkel in zuiver technisch opzicht wetenschappelijk geschoold zijn: hij moet ook met het werkvolk leeren omgaan, en goede wil is daar niet voldoende: ook op dat gebied bestaat er een « techniek ». Hij moet het werkvolk kennen, zijn behoeften, zijn gewoonten. Hij moet er in rechtstreeksche voeling meê blijven. Hij moet op de hoogte zijn van de groote sociale vraagstukken en hun mogelijke oplossingen; hij moet die vraagstukken leeren inzien met hun zedelijken achtergrond, ten bate van de productie zelve, maar ten bate ook van de menschen, van de gemeenschap. Zoo zal er van hem een beschavende invloed uitgaan, zoo zal hij zijn: een echt « captain of industry », — zoo zal hij worden, naar het woord van den Franschen socioloog Cheyssen, een « sociaal ingenieur ». (1)

* * *

(1) Cheyssen, Le rôle social de l'ingénieur, in La Réforme sociale, oct. 1897, blz. 510 en volgende.

Als wij nu nagaan wat er zoo al aan socialen ingenieursarbeid verricht wordt in onze Vlaamsche nijverheidssteden als Gent, Aalst, Dendermonde, Sint-Niklaas, Roeselaere of Kortrijk, dan moeten wij bekennen dat dit van weinig of geene beteekenis is. De technische leiders schijnen voor het meerendeel buiten de hooger geschetste gedachtenstrooming te blijven, of machteloos te zijn iets in dien zin aan te pakken. En bij alles wat elders kapitaal en arbeid van elkander verwijdert, komt in onze gewesten nog een andere factor de zaak bemoeilijken: de taal.

In vele gevallen spreekt de werkgever een vreemde taal, — het Fransch, — en staat anders niet in betrekking met de werklieden dan door tusschenkomst van beambten of meestergasten: aldus blijft de heilzame invloed van den persoonlijken omgang, waarop alle deskundigen zooveel gewicht leggen, volkomen uit. Ofwel spreekt de technische leider met zijn personeel het platste dialect: daar ook kan er geen sprake zijn van beschavende uitwerking. Terwijl in andere landen de gēdachten van hoog naar laag dringen, gelijk het zonnelicht tot den bodem van een rivier, om daar het minste plantje te beschijnen, blijft hier alle licht halverwegen steken. Is het dan vreemd, dat de Vlaamsche fabrieksarbeider door een zoo bekrompen gezichteinder omsloten is, en zich niet verheft van zijn slaafschen arbeid, dan om wat uitspanning te zoeken in den drank en de grofste vermaken? Waar het er beter toegaat, zooals te Gent, is dit enkel te danken aan de arbeiders zelve, die door de vakvereeniging tot meer bewustheid gekomen zijn. Van socialen arbeid der technische leiders is er geen sprake.

Waar geen liefde voor de taal is, is ook geen liefde voor het volk dat die taal spreekt, en geen neiging om het zieleleven van dat volk te bestudeeren en te veredelen. De veronachtzaming der taal heeft het Vlaamsche volk schatten gekost. Er gebeurt in Vlaamsch-België een schromelijke verspilling aan sociale energie, die verloren gaat of schadelijk werkt, terwijl ze verbazend veel zou opleveren, werd ze maar goed geleid.

De gevolgen van dien jammerlijken toestand blijven niet uit. De fabrieksarbeider staat in technisch opzicht niet op

de gewenschte hoogte : hij is doorgaans traag en onontwikkeld. Dat weegt op den prijs en bemoeilijkt de mededinging. En ten slotte moet de fabrieksarbeider grootendeels het gebrek aan doorzicht der technische leiders ontgelden : de mededinging wordt weer mogelijk gemaakt door het uitkeeren van lage loonen voor een langen arbeidsduur.

Hoe kan er verbetering in dien toestand gebracht worden? Door de **vervlaamsching van ons hooger technisch onderwijs**. De sociale ingenieur kan eerst dan in Vlaanderen ontstaan, als de technische leider liefde gevoelt voor de taal van het volk en die taal voldoende kent. Door dien maatregel bekomt ook ons lager technisch onderwijs goede bestuurders en leeraars.

Ten slotte heeft die vervalamsching haar gewicht voor heel ons geestesleven. « Verhooging van den levensstandaard blijft onverbiddeelijke voorwaarde voor uitbreiding van literarisch genieten », zegde terecht L. Simons op het Congres te Deventer : « de vraag van de uitbreiding onzer letterkunde blijft er eene van cultuur-economischen aard. » (1)

En dit geldt niet enkel voor de letterkunde !

1905.

(1) Referaat overgedrukt in *de Studies in Volkskracht*, Eerste reeks, n^r XI, blz. 523 en volgende.

 IX. — BEVOLKINGSCIJFER EN STAMBELANG.

1. Volksteelt en Volkskracht.

Een ras of volk, dat in aantal vermindert, sterft noodzakelijk uit.

» Een ras of volk, dat in gehalte vermindert, gaat denzelfden weg der vernietiging op.

» Een ras of volk, waarvan het weerstandsvermogen, de gezondheid, de verstandelijke begaafdheid, de arbeidsdeugdelijkheid en de krachtsinspanning verzwakken, moet in den bestaansstrijd ondergaan.

» Een volk dat in den bestaansstrijd zich niet de noodige en onontbeerlijke bestaans-middelen weet te verzekeren, kan zich zelf onmogelijk handhaven.»

Aldus rechtvaardigt L. Simons zijn *Studies in Volkskracht*.

Een volk kan dus van drieërlei zijde beschouwd worden: *demografisch* (aangroei, vermindering, levenskracht der bevolking), *economisch* (arbeids-deugdelijkheid, bestaansmiddelen), *sociaal* (levenswijze en verstandelijk peil).

Deze vraagstukken bekomen een ongemeene beteekenis, in ons land, waar twee rassen tegenover elkaar staan en, bewust of onbewust, sedert 70 jaar om den voorrang strijden: beide zijn ongeveer van dezelfde getalsterkte, beide bezitten verscheiden maar op zich zelf te waardeeren eigenschappen, beide hebben een economische bedrijvigheid, die, alhoewel verschillend, aan beiden gelijke beteekenis geeft.

Als het geldt de toekomst van den Nederlandschen stam in België te ontcijferen, wordt het onontbeerlijk de drie hooger opgegeven factoren aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen; op die wijze alleen wordt het mogelijk de volkswetenschap op te bouwen, die ons de gegevens bezorgt om aan een gezonde Vlaamsche volkskracht te arbeiden.

Voor meer dan dertig jaar deed Julius Vuylsteke reeds

een poging in dien zin met het uitgeven van zijn merkwaardige *Statistieke Beschrijving van België* (1869). De wonden, geslagen door de crisis van de jaren '40, die het Vlaamsche volk met ondergang bedreigde, waren nog bloedend; het stambewustzijn was bij de meeste Vlamingen nog zwak of afwezig; het streven der Vlaamschgezinden kon op wetgevend gebied nog op geen enkelen uitslag wijzen.

Sedertdien is er merkelijke verbetering waar te nemen. Toch is van het opgegeven drieledig standpunt, de toestand niet rooskleurig, verre vandaar. Op de economische minderheid van Vlaamsch-België, heb ik sedert drie jaar, in talrijke opstellen gewezen; het sociaal peil van ons volk staat niet hoog. Alleen wat de volksvermeerdering aangaat schijnt onze volkskracht in gunstiger voorwaarden te verkeeren.

Op deze zijde van ons volksbestaan, wil ik hier in 't kort de aandacht vestigen.

2. De beweging der Belgische bevolking.

Drie groote bewegingen kan men voor het tijdperk 1850-1900 in de Belgische bevolking waarnemen:

1° *De verzwakking der Vlaamsche bevolking door de crisis van 1846.*

De crisis in de vlasnijverheid (1840-1850), verergerd in 1846, door hongersnood en de daaruit voortvloeiende ziekten, had een algemeenen achteruitgang der Vlaamsche bevolking voor gevolg. Gedurende eeuwen, vond Vlaanderen zijn welvaart in een gelukkig samenwerken der landbouw- en textielbedrijven (vlasspinnerij en linnenweverij). De bevolking groeide geweldig aan. Van 1801 tot 1846, dus in 45 jaar, vermeerderde de bevolking van Oost-Vlaanderen met 231.627 zielen of 41 t. h., die van West-Vlaanderen, met 182.980, of 40 t. h. Het waren de dichtsbepvolkte provinciën van het Rijk.

De crisis van 1846 maakte het grootste deel der bevolking broodeloos. De armoede was verschrikkelijk. In Oost-Vlaanderen worden 28 inwoners op 100, in West-Vlaanderen 34 op 100, in de arrondissementen Roesselare en Thielt zelfs 42 en 43 op 100 inwoners, door het arbureel onder-

steund. In 1846 en 1847, overtreffen de sterfgevallen de geboorten met 7833 in Oost-, met 11.560 in West-Vlaanderen. « On ne peut se dissimuler, zegde Ducpétiaux, que l'extension de la misère dans les Flandres n'ait entraîné une dégénérescence d'une partie de la classe ouvrière, dégénérescence dont les traces se feront remarquer pendant longtemps encore. La génération qui a vu le jour sous l'influence des événements désastreux des dernières années est affaiblie, étiolée; elle n'est pour ainsi dire pas née viable ».

Ziehier nu den weerklink van deze economische gebeurtenissen op het bevolkingscijfer.

Tusschen 1846 en 1856, vermindert de bevolking in 9 arrondissementen op de 14 van beide Vlaanderen: Brugge (—0.70 t. h.), Kortrijk (—3.64), Dixmude (—4.68), Roeselare (—7.60) en Thielt (—9.44); Aalst (—1.48), Gent (—1.65), Eekloo (—3.93) en Oudenaarde (—10.53).

De woorden van Ducpétiaux waren dus maar al te waar. Doch allengs, en dit bewijst de groeikracht van het Vlaamsch ras, worden de leemten weer aangevuld en hernemt de bevolking haren groei van voor 1846: de economische crisis van 1846 heeft dus tijdelijk het huwelijks- en geboortecijfer doen dalen en aldus de Vlaamsche volksteelt gestremd.

2° *De vermeerdering der bevolking in Waalsch-België door de opkomst der nijverheid (1840-1870).*

Terwijl de Vlaamsche bevolking achteruitging, ontstond een tegenovergestelde beweging in het Walenland. Deze streek komt tot hoogen economischen bloei, dank zij het uitgestrekt kolenbekken van Henegouwen en Luik, waar zich de groot-industrie vestigt.

In het tijdperk 1846-1856, als West- en Oost-Vlaanderen hun bevolking met —2.81 en —2.66 t. h. zien afnemen, stijgt die van Henegouwen met 7.60 t. h., die van Luik met 11.22, die van Namen met 8.60 t. h. De aanwas is in zekere arrondissementen nog treffender: Bergen (10.52 t. h.), Charleroi (29.99), Luik (15.70), Verviers (15.58).

In hoever deze vermeerdering aan de geboorten, of aan de inwijking toe te schrijven is, valt moeilijk te zeggen. Zeker is het, dat de vermindering der Vlaamsche bevolking, niet enkel als oorzaak had een teruggang in de ge-

boorten, maar dat in dit tijdperk de uitwijking naar de nijverheidscentra van het Walenland en het Noorden van Frankrijk een aanvang neemt: de verplaatsing van het Vlaamsch element naar het Walenland is in dit tijdperk begonnen.

3° *Het Vlaamsch geboortecijfer herstelt het evenwicht.* Ondanks deze dubbele beweging is de verhouding tusschen de Vlaamsche en de Waalsche provinciën onveranderd gebleven: Antwerpen, Brabant, Oost- en West-Vlaanderen en Limburg bevatten in 1900, 62.14 t. h. van de bevolking van het Rijk, Henegouwen, Luik, Namen en Luxemburg 37.86 t. h.; in 1846, was die verhouding reeds 62.72 en 37.26 t. h.

Al is deze toestand voor een klein deel aan den steden-groei (Brussel) toe te schrijven, toch is hij vooral het gevolg van de vermeerdering der Vlaamsche bevolking, die haar groei van vóór 1846 hernomen heeft. Anderzijds kan men in de Waalsche provinciën, een stilstand in den bevolkingsaanwas in Henegouwen en Luik waarnemen, en een achteruitgang in de provinciën Namen en Luxemburg. Zoo verminderde de bevolking in het tijdperk 1890-1900 in de arrondissementen Philippeville (—2.05 t. h.), Virton (—0.84), Ath (—0.70) en Marche (—0.48). Dezelfde vermindering is reeds waar te nemen voor het vorig tijdvak 1880-1890.

Door vermindering der vruchtbaarheid, bewuste aantalsbepערking of nog andere oorzaken, neemt het geboortecijfer in al de Waalsche provinciën af.

Voor het tijdperk 1890-1900 waren de cijfers op 10,000 inwoners de volgende:

Provinciën.	Geboorten	Sterfgevallen	Overschot
Antwerpen	329	190	139
West-Vlaanderen	320	194	126
Oost-Vlaanderen	334	208	126
Limburg	294	179	115
Brabant	282	181	101
Luik	254	178	76
Henegouwen	236	161	75
Luxemburg	235	175	60
Namen	229	172	50

De vier Vlaamsche provinciën komen aan 't hoofd te staan, het half-Vlaamsch, half-Waalsch Brabant volgt dan.

Dat deze beweging voortduurt bewijzen de laatste cijfers, die voor 1905 :

Provinciën.	Geboorten.	Sterfgevallen.	Overschot.	Overschot op 10.000 inwoners.
Antwerpen	27.944	13.892	13.052	145
West-Vlaanderen	28.253	16.843	11.410	134
Oost-Vlaanderen	33.010	19.657	13.353	124
Limburg	8.263	4.155	4.108	160
Brabant	33.353	21.276	12.057	87
Luk	18.372	12.895	5.477	62
Henegouwen	24.788	17.662	7.126	60
Luxemburg	5.443	3.631	1.812	79
Namen	7.237	5.475	1.752	49

Het verschil is treffend: in de vier zuiver Vlaamsche provinciën worden tweemaal zooveel kinderen geboren als in de vier Waalsche: 97.470 en 55.840! Dus moet wiskundig gesproken de Vlaamsche bevolking de bovenhand krijgen. Men moet hier echter rekening houden met drie factoren die den aanwas der Vlaamsche bevolking komen verzwakken.

3. De uittocht der Vlaamsche bevolking.

a) Naar het Walemland. — Indien er geen uitwijking plaats greep, dan zou de bevolking aangroeien met het overschot der geboorten over de sterfgevallen: welnu, als men dezen regel toepast op het tijdperk 1890-1900, dan ziet men dat voor de Vlaamsche provinciën de aanwas der bevolking kleiner is dan dit overschot.

Ziehier de cijfers:

Voor de volgende provinciën en arrondissementen is de aanwas voor 1890-1900 kleiner dan voornoemd overschot der geboorten:

Arrondissement	Mechelen	—	7.481
»	Turnhout	—	7.021
»	Leuven	—	13.755
Provincie	Oost-Vlaanderen	—	32.961
»	West-Vlaanderen	—	22.975
»	Limburg	—	11.268

Deze cijfers bewijzen dat de Vlaamsche gewesten met hun kinderen de groote steden en de Waalsche streken gaan bevolken; inderdaad, voor de volgende arrondissementen en provinciën is de aanwas der bevolking grooter dan het overschot der geboorten:

Arrondissement	Antwerpen	+	25.686
»	Brussel	+	60.225
Provincie	Henegouwen	+	11.479
»	Luik	+	13.982

Ziedaar de uitslag van den uittocht van het Vlaamsch element naar de groote steden en naar het Walenland.

b) Naar den Vreemde (uitwijking). — Maakt men voor het tijdvak 1890-1900 de balans op van in- en uitwijking voor het Rijk, dan komt men tot volgende uitslag. Volgens de bevolkingsregisters bedroeg de

Uitwijking	213.035	} 1891-1900
Inwijking	246.673	

Maar het cijfer der uitwijking beantwoordt niet aan de werkelijkheid: vele lieden, als zij het land verlaten, verzuimen zich te laten schrappen van de bevolkingsregisters; immers, als men het overschot der geboorten berekent, met inachtneming der cijfers hooger opgegeven voor elke provincie, dan komen wij reeds tot een netto verlies door uitwijking van 24.271. Het cijfer der uitwijking is dus stellig voor tien jaar niet onder de 300.000 Belgen.

Uit het standpunt der stambelangen behooren hier dadelijk eenige aanmerkingen bij:

a) *Vreemde inwijking*:

1° Deze bestaat vooral uit Franschen (403 op 1000 vreemdelingen), Duitschers (202 ‰), Nederlanders (256 ‰);

2° De vreemdelingen vestigen zich vooral te Brussel, te Antwerpen en in de provinciën Henegouwen en Luik ;

3° Behalve de Nederlanders, komen zij hier te lande het Fransch element versterken ; de Duitschers leeren snel Fransch, zelden Nederlandsch ; de Franschen dringen overal hun taal op.

b) *De Belgische uitwijking :*

1. Deze richt zich weinig naar de overzeesche landen. Op de 25.000 landverhuizers die zich jaarlijks te Antwerpen inschepen, vond men :

In 1895	1.267	Belgen.
» 1896	1.518	»
» 1897	925	»

In tien jaar (1888-1897), bedroeg dit getal 36.625 Belgische uitwijkingen ; dit is stellig sedertdien, om vele redenen, niet vermeerderd.

2. De Belgische uitwijking richt zich dus vooral naar de naburige landen, en grootendeels naar Frankrijk.

Volgens de bevolkingsregisters, verhielden zich de getallen aldus :

	Uitgewekenen in 't algemeen	Uitgewekenen naar Frankrijk
1895	18.617	10.459
1896	19.762	11.525
1897	21.830	11.482

Zooals wij reeds zegden, blijven deze getallen onder de waarheid, maar zij kunnen hier heel goed dienst doen als *aanduiding* van de beweging die onze menschen naar den vreemde lokt.

3. Het grootste getal dier uitwijkingen naar Frankrijk komen uit Henegouwen en West-Vlaanderen :

In 1895 waren er	6.596,	d. i.	63	t. h.
» 1896	»	6.967,	»	60
» 1897	»	6.690,	»	58

Volgens de Fransche optelling (*Résultats de statistique du dénombrement de 1891*), waren er te dien tijde in het *Département du Nord* 289.528 Belgen of personen in België geboren. Sedertdien is dat cijfer stellig nog gestegen. *Het grootste gedeelte dier Belgen zijn Vlamingen*. Immers elke crisis in de textielnijverheid (1846, 1863, enz.) had een massa-uitwijking naar de Fransche steden Rijsel, Roobaais en Toerkonje voor gevolg. Zoodat het niet overdreven is, de Vlaamsche uitwijking in de laatste vijftig jaar naar het Noorden van Frankrijk op 500.000 Vlamingen te schatten.

c) De Stedengroei. — Behalve naar het Walenland en naar Noord-Frankrijk richt zich de Vlaamsche menschenstroom naar de steden.

De uittocht der plattelandsbevolking is een algemeen verschijnsel in Europa. Dank zij de vervoermiddelen neemt de beweeglijkheid der bevolking steeds toe, zooals men licht kan nagaan in de cijfers der optellingen.

Op 1000 inwoners waren er in de gemeente geboren waar zij gevestigd zijn :

In 1846	702
» 1856	691
» 1866	694
» 1880	672
» 1890	652
» 1900	634

Dat de beweging zich richt naar de steden, blijkt hieruit dat in 1900, op 1000 inwoners er in de gemeente geboren waren waar zij gevestigd zijn :

In gemeenten van meer dan 100.000 inwoners (Brussel met voorsteden, Antwerpen, Gent en Luik)	489
In gemeenten van 20.000 tot 100.000 inwoners .		609
» » 5.000 » 20.000 » . .		635
» » 2.000 » 5.000 » . .		683
» » minder dan 2.000 » . .		693

In de gemeenten met meer dan 25.000 inwoners vonden men, in 1846, 12.23 t. h. der bevolking van het Rijk, in 1880, 19.34 t. h. en in 1900, 24.57 t. h., *een vierde der Belgische bevolking woont in de groote centra.*

Indien wij nu de gemeenten nemen, die in 1900 meer dan 20.000 inwoners telden, dan zien wij dat op 100 inwoners het volgende getal in de gemeente geboren zijn.

Vlaamsche steden.	Waalsche steden.
Aalst . . . 80.56	Doornik . . . 66.27
Lokeren . . . 79.90	Gilly . . . 65.18
St-Niklaas. . . 78.99	Jumet . . . 61.45
Turnhout . . . 77.87	Seraing . . . 59.32
Lier . . . 77.71	Luik . . . 56.43
Roeselare . . . 76.28	Bergen . . . 55.41
Mechelen . . . 71.02	Verviers . . . 54.72
Leuven . . . 69.24	Namen . . . 52.30
Brugge . . . 68.89	Charleroi . . . 34.35
Kortrijk . . . 66.60	
Gent . . . 65.13	

Behalve de groote steden Antwerpen en Brussel, die wij voorloopig ter zijde laten, kan men vaststellen dat de Vlaamsche steden een veel hooger percentage ingeborenen aanwijzen. De Waalsche gemeenten hebben een kleiner getal ingeborenen: *als men opklimt tot 1846, dan stelt men vast dat die verhouding gestadig afneemt.* Van waar komen die 40 t. h. inwoners der Waalsche steden, die daar niet geboren zijn? Voor een klein gedeelte van het Waalsche platteland, *grootendeels van de Vlaamsche gemeenten.* Wij komen dus langs een anderen weg tot hetzelfde besluit: de Vlaamsche bevolking vult de Waalsche bevolking aan, waar de natuurlijke aanwas door de geboorte niet meer voldoende is.

* * *

Doch twee groote steden vergen vooral onze aandacht: *Antwerpen*, de grootste Vlaamsche stad, *Brussel* met de voorsteden, de grootste stad van het Rijk, wij durven niet meer zeggen van het Vlaamsche land.

Op 31 December 1905, bedroeg de bevolking van Antwerpen 297.311 inwoners, en met Borgerhout, 341.972; Brussel telde 198.614 inwoners en met de gemeenten Anderlecht, Etterbeek, Elsene, Laken, Molenbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-ten-Noode en Schaarbeek, 608.911 inwoners. Voegt men daarbij nog de 62.498 inwoners van Koekelberg, Jette, Vorst en Ukkel, die eigenlijk ook deel uitmaken van den Brusselschen omtrek, dan komt men tot het getal van 671.409 inwoners. Rekent men nu daarbij de bevolking van Gent met de voorsteden Ledeberg en Gentbrugge (189.551) dan heeft men voor de drie steden Brussel, Gent en Antwerpen 1.202.832 inwoners. Dit maakt dat op de 7.160.547 inwoners van het Rijk: *het zesde deel der Belgische bevolking in Brussel, Antwerpen en Gent gevestigd is, dus meer dan het vierde der Vlaamsche bevolking (4.320.611) in drie steden verblijft.*

De snelle aanwas der bevolking in Brussel en in Antwerpen is vooral te danken aan inwijking, daar het geboortecijfer in die steden daalt van jaar tot jaar.

Het aantal personen, geboren in deze gemeenten neemt af bij elke optelling, een duidelijk bewijs dat de menschenstroom van elders komt.

Van waar? Voor Antwerpen, voor het meerendeel uit het Vlaamsche land (de Kempen, het land van Waas) en voor een gering deel uit het Walenland en uit den vreemde.

Voor Brussel, de hoofdstad met haar ambtenaarswereld, is de Waalsche inwijking sterker, alsook de vreemde elementen, maar het grootste gedeelte der inwijkelingen wordt hier weêr door de Vlaamsche provinciën geleverd.

Ziehier het aantal inwoners, op 100, in de gemeente geboren bij de verschillende optellingen:

GEMEENTEN		1866	1880	1890	1900
	Antwerpen	67.17	63.10	63.11	56.72
	Borgerhout	41.17	38.21	45.90	45.14
Voorsteden van Brussel	Brussel	54.96	51.03	53.79	46.01
	Anderlecht	42.76	36.12	38.10	36.90
	Etterbeek	46.41	33.78	33.28	33.40
	Elsene	29.83	28.75	33.85	29.31
	Laken	34.32	35.46	38.39	37.13
	Molenbeek	28.84	30.32	39.00	36.44
	St-Gillis	28.81	22.13	24.11	24.70
	St-Joost-ten-Noode	19.80	20.10	23.47	19.36
	Schaarbeek	25.19	25.29	34.63	27.78

Hier wordt nogmaals bewezen dat de groote steden langs den buitenkant aangroeien, door de voorsteden.

4. Het Bevolkingscijfer en het Stambelang.

Om de beteekenis van de voorgaande cijfers samen te vatten: in de Belgische bevolkingsbeweging, spelen Oost- en West-Vlaanderen, de hoofdrol. Deze provinciën hebben, in de laatste tien jaar, zooveel door uitwijking naar den vreemde (van de *tijdelijke* uitwijking der « Franschmans » is hier natuurlijk geen sprake), als door verhuizing naar het Walenland en de groote steden, 100.000 menschen verloren, en dit verlies is grooter dan dat van al de provinciën te zamen, waar de aangroei der bevolking kleiner is dan het overschot der geboorten over de sterfgevallen. Deze beweging ontnemt dus aan Vlaamsch-België een zuivere Vlaamsche bevolking, en dit verlies wordt alleen vergoed door een hoog geboortecijfer (33 per 1000 inwoners). Het Walenland, waar het geboortecijfer 21 op 1000 is, kan den toevoer van uitheemsche elementen niet missen, om de bevolking aan te vullen. *Oost- en West-Vlaanderen zijn aldus de voorraadkamers waaraan de andere Belgische, en vooral Waalsche provinciën, nieuwe levenskracht ontleenen.*

Laat ons nu onderzoeken, door middel der statistiek van de landstalen en met het oog op de stambelangen, wat er van deze Vlamingen geworden is.

a) De Vlamingen in 't Walenland. — De verhuizing duurt nu ongeveer vijftig jaar; het lijdt dus geen twijfel dat, hebben deze Vlamingen hun nationaliteit behouden en gesteld de vruchtbaarheid der Vlaamsche vrouwen, hun getal in de Waalsche gewesten, zeer aanzienlijk moet zijn.

De statistiek der talen die met elke optelling voltrokken wordt, bewijst het tegendeel.

Spraken :

	Enkel Vlaamsch	Vlaamsch en Fransch
<i>Provincie Luik :</i>		
1866 . . .	21.490	16.338
1880 . . .	20.216	22.054
1890 . . .	17.743	43.286
1900 . . .	15.231	40.828
<i>Provincie Henegouwen :</i>		
1866 . . .	15.476	17.566
1880 . . .	13.836	23.804
1890 . . .	11.303	36.946
1900 . . .	15.772	46.237

Men vergete daarbij niet dat elke dier provinciën nog een kleine oorspronkelijke Vlaamsche bevolking bezit : het canton Aubel in de provincie Luik, Edingen en omliggende gemeenten in Henegouwen.

De bovenstaande cijfers bewijzen dat de Vlamingen snel hun nationaliteit verliezen : de kolom der enkel-Vlaamsch-sprekenden vertegenwoordigt de laatst aangekomenen ; de Fransch-sprekenden, degenen die reeds langer in 't Walenland verblijf houden, misschien voor een deel ook de kinderen, die van hun ouders Vlaamsch leerden.

Zonder verder in beschouwingen te treden over den toestand der Vlamingen in de Waalsche gewesten, kunnen wij toch vaststellen dat bij de Vlamingen die zich in het Walenland gaan vestigen het stambewustzijn snel verzwakt of verdwijnt, zoodat zij in het tweede of in het derde geslacht verwaalscht zijn.

De voornaamste oorzaken daarvan zijn :

1. Het groot aanpassingsvermogen aan het midden bij Vlamingen en Germanen in 't algemeen ;

2. De geringe verstandelijke ontwikkeling der uitwijkingen, zoodat geen intellectueele band hen hecht aan de moederstreek ;

3. De nederige toestand der meesten — werklieden of kleine neringdoenden — die, door de min of meer vijandige behandeling van de Walen, er belang bij hebben zoodra mogelijk met de Waalsche bevolking te versmelten ;

4. De verfransching door het onderwijs, daar geen enkele Waalsche gemeente tot hiertoe Vlaamsche klassen of scholen ten behoeve der Vlaamsche kinderen heeft ingericht ;

5. Het gebrek aan ontwikkelde Vlamingen, die als leiders en inrichters kunnen optreden. (De omgekeerde toestand dus van de *Ligue of Ruche Walonne* van Antwerpen en Gent, die vooral bestaan uit Staatsambtenaars en officieren.)

b) De Vlamingen in de groote steden. — De uittocht der Vlaamsche bevolking richt zich ook naar Gent, en vooral naar Antwerpen en Brussel.

In hoever behouden de Vlamingen daar hun nationaliteit? Dank zij de voertaal van het lager onderwijs, in hoofdzaak Nederlandsch te Gent en te Antwerpen, zijn de uitslagen der optelling in taalopzicht nogal brevredigend, al vermeerdert ook het aantal « tweektaligen » op onrustbarende wijze.

Ziehier de cijfers der optelling van 1900.

Kenden :

	Enkel Vlaamsch	Vlaamsch en Fransch (1)	Enkel Fransch' 3
Antwerpen	184.163	59.755	6.827
Borgerhout	29.414	5.461	261
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	213.577	65.216	7.088
Gent	110.163	39.406	2.422
Gentbrugge	8.524	1.563	184
Ledeberg	9.884	2.431	220
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	128.571	43.400	2.826

(1) Zie bladz. 393

Men ziet het, de enkel-Fransch-sprekenden maken in beide steden een verzwindende minderheid uit; voor het grootste deel der tweetaligen, blijft het Nederlandsch de omgangstaal, het beetje Fransch, een weeldeartikel. De toestand zou maar gevaarlijk worden, wanneer men het Vlaamsch als voertaal van het lager onderwijs ging vervangen door het Fransch. Brussel gaat ons toonen wat daarvan de gevolgen zijn.

Volgens de statistiek der talen in 1900 opgemaakt, kenden in Brussel:

	Enkel Vlaamsch	Vlaamsch en Fransch (1)	Enkel Fransch
Brussel	36.309	91.625	42.321
Molenbeek	23.028	25.256	6.526
Anderlecht	17.834	20.155	6.895
Laken	11.658	13.544	3.228
Schaarbeek	11.361	34.148	12.822
St-Gillis	6.151	24.335	17.605
Etterbeek	4.917	9.242	5.459
Elsene	3.925	22.574	27.833
St-Joost-ten-N.	3.246	17.546	8.927

In al deze gemeenten, is dus het getal der tweetaligen aanzienlijk grooter dan dat der enkel-Vlaamsch-sprekenden: deze groep bestaat hoofdzakelijk uit oude menschen, uit lieden die nooit naar school gingen en uit Vlaamsche ingewekenen. Als zekere officieele personen nu deze cijfers in de handen krijgen, wrijven zij zich in de handen en spreken van *diffusion des langues nationales* en *racés sœurs*. Maar deze « diffusion » is louter schijn. Ziehier waarom:

1. Het hooge cijfer der enkel-Fransch-sprekenden, bewijst dat deze « diffusion » bij de Walen van Brussel niet bestaat. Zij dringen eenvoudig hun taal op en kweeken aldus kunstmatig voor de Vlamingen de behoefte om Fransch te kennen. Hun kinderen gaan naar school, leeren er Fransch en blijven « van alle Vlaamsche smetten vrij ».

(1) Bij deze groep hebben wij steeds het getal der drietaligen, Vlaamsch, Fransch en Duitsch gerekend. Dit getal is, in 't algemeen, behalve voor Antwerpen en Brussel, niet zeer hoog.

2. Dat de tweetaligen — 999 op 1000 zijn natuurlijk Vlamingen — de twee talen zouden kennen, is niet waar: deze tweetaligen *spreken* Vlaamsch, omdat hun ouders van Vlaamschen oorsprong zijn, zij *leeren* Fransch in de uitsluitend op Franschen voet ingerichte school. De tweetaligen kunnen doorgaans geen Vlaamsch *lezen*; de taal der cultuur is voor hen het Fransch. Of zij nu goed of slecht Fransch spreken, gelijk de Kaekebroeks, is voor ons van geen belang meer; maar wel dit: zij zijn verloren voor den Nederlandschen stam.

Als de Vlaamschgezinden zich dus — met recht — verzetten tegen de Brusselsche schooltoestanden, dan is dit niet uit vijandschap voor het Fransch, beschouwd als *vermeerdering van talenkennis*, maar omdat men het Fransch gebruikt als *middel tot ontvlaamsching*.

Hoevelen hebben wij er te Brussel niet gekend, wier ouders geen Fransch kenden, zij kwamen immers « van den buiten », wier kinderen geen Vlaamsch meer kunnen spreken: in twee geslachten was dus de volledige verfransching voltrokken.

3. De reden van dezen toestand is niet ver te zoeken: het stambewustzijn is bij de oerbevolking, zoowel als bij de ingeweken Vlamingen, zwak of bestaat niet. De taal speelt geen rol in de politiek: tot gemeenteraadsheer, tot schepen, ook van onderwijs, tot burgemeester worden Vlaamschonkundige Walen heel natuurlijk gekozen. Wordt de kennis van het Vlaamsch bij gemeenteamtenaars, schoolbestuurders of gemeentevaders aangetroffen, dan is dat veelal louter toeval.

Verre dus van een verheugend feit te zijn, *stelt het aanzienlijk getal der tweetaligen het batig saldo der denationalisatie van de Vlamingen daar*. Dat is de waarheid!

Daarom ook is de stedengroei voor het stambelang van gewicht, want de stedengroei werkt, in België, de verfransching in de hand.

* * *

Om nu dit alles samen te vatten:

De Vlaamsche bevolking groeit veel sneller aan dan de

Waalsche en zou dus in normale omstandigheden deze metertijd, als getal, overvleugelen. Maar een aanzienlijk deel dezer volkskracht gaat door drie oorzaken verloren :

1° Door uitwijking naar Noord-Frankrijk, waar, door de drukking der Regeering, na weinige jaren de Fransche nationaliteit aanvaard wordt, waar verder door de omgeving en de school de ontvlaamsching snel vooruitgaat ;

2° Door vestiging in het Walenland, waar de Vlaamsche menschen nieuwe levenskracht toevoeren en waar ook de opslorping in betrekkelijk weinig tijd geschiedt ;

3° Door den uittocht naar de groote steden, vooral Brussel, waar de denationalisatie door de school gebeurt : wordt dit ontvlaamschingsproces daar voortgezet, dan wordt Brussel eene Fransche stad, wat voor de Vlamingen met het verlies eener provincie gelijk staat.

* * *

Drie driedubbele stroom tegen te houden, daaraan valt niet te denken, want al deze menschen streven naar lotsverbetering, worden gestuwd door hun economisch belang.

Alleen kan hier verbetering der bestaansmiddelen in Vlaanderen zelf, door technische bekwaming, om de menschen aan den geboortegrond te hechten, met eenige kans op welslagen, beproefd worden.

Doch, in afwachting blijft er niets anders over dan te pogen deze Vlamingen, én in Noord-Frankrijk én in 't Walenland én in Brussel voor den Nederlandschen stam te behouden door het opwekken van het stambewustzijn.

Door groepeerings moeten overal Vlaamsche koloniën ontstaan : men richte deze groepen in op economischen grond, door een reeks instellingen van stoffelijk belang, verschillend naar plaats en gelegenheid : pensioenkas, onderlinge bijstand, enz. De vereeniging geschiede zooveel doenlijk onder menschen van dezelfde streek, zelfs van hetzelfde dorp, dit sluit de band vaster. Men vergete ook het vermaak niet : tooneelmaatschappijen, zelfs handboogschutters en boldersmaatschappijen, kunnen hier goed werken. Aansluiting van die groepen tot één bond, het *Algemeen Nederlandsch Verbond*, zal dan licht gaan.

En daar het hier meestal Vlamingen geldt met geringe ontwikkeling en positie, moet de hulp van hooger komen, van de **stambewuste Vlamingen uit Vlaamsch-België**.

Zijn eenmaal deze groepen op stevigen voet ingericht, dan zal niets hen beletten invloed te oefenen op de plaatselijke Waalsche overheden en scholen met Vlaamsche klassen te eischen, waar hun kinderen niet meer zullen opgroeien tot Walen of verfranschte Vlamingen.

1906.

* * *

Deze studie moest, blijkens aantekeningen, uitgebreid en volledig worden met behulp der laatste statistieke gegevens (nl. de optelling van 1910, en andere cijfers van 1912). Zij moest tevens tot grondslag dienen voor een derde deel van « Volkskracht », dat de schrijver zich voornam op dit te doen volgen. Hiervan is slechts het materiaal voorhanden alsook enkele bladzijden handschrift die ons over den inhoud van het ontworpen werk inlichter. Volgende punten moesten ontwikkeld worden :

De bevolking : De stand der bevolking — de aanwas der bevolking — de verdeeling naar de talen — de taalgrens — de stedengroei — Brussel in gevaar (taal) — de talenstatistiek ; onjuistheden in de talenstatistiek : 1. *De statistiek van 1846* ; 2. *De optellingen van 1856 tot 1890* ; 3. *De statistiek van 1910 : de methode, de algemeene uitslagen, de gemeenten der taalgrens, de Brusselsche omtrek, de Vlamingen in het Walenland*. — Uittocht der Vlamingen naar den vreemde en vreemde uitwijking : *de Vlamingen in het Walenland, de Vlamingen te Brussel*.

Verder nog : Het inkomen — rijkdomverdeeling — loon — spaarkas — De sociale stroomingen : *onderlinge bijstand, syndicale beweging, sociale wetten* — de huisvesting — de weldadigheid — de kleeding — het alcoholisme — de misdadigheid — De gezondheid : *hygiëne, ziekte, sterfte, doofstommen, krankzinnigen*.

(Nota, R. L.)

X. — EEN ECONOMISCH PROGRAMMA VOOR DE VLAAMSCHE BEWEGING.

Zonder ons te verdiepen in de sociale wijsbegeerte, mogen wij ons afvragen wat onze tijd zoo al typisch heeft, wat hem onderscheidt van vroegere tijdvakken der geschiedenis. Dat typische vinden wij dan vooral hierin, dat wij thans een streven naar de volle ontplooiing van alle geestes- en lichaamskrachten bij enkelingen en volkeren gadeslaan. Het leven golft breeder, zoo niet immer hooger, dan vroeger. De kamermuziek der achttiende eeuw heeft plaats gemaakt voor een machtige tonenrijke wagneriaansche symphonie.

Tegen het schraal idealisme van het begin der 19^e eeuw stellen wij het veelzijdiger, dieper, reëler, ja grootscher bestaan van heden. Is het leven breeder en dieper op zich zelf geworden, de gezichteinder heeft zich ook oneindig verruimd: het neemt den schijn aan alsof al de volkeren der aarde leven van denzelfden hartslag, die het bloed tot in de meest verwijderde deelen doet stroomen. Dit verschijnsel doopte Neumann-Spallart, nu reeds meer dan twintig jaar geleden, als *Weltwirtschaft*; het vierde zijn hoogtij dit jaar in ons land, als *économie mondiale, expansion mondiale, en mondialisme*.

Het kenmerk van onzen tijd is dus het ongehoord opbloeien der economische, der stoffelijke bedrijvigheid. Naar het woord van Bismarck: « de diplomatische verwickelingen zijn eigenlijk twisten van kooplieden geworden ».

De kwestie van Marokko, de steeds toenemende vijandschap tusschen Groot-Brittanje en Duitschland, de gedachte eener nauwere aansluiting tusschen Nederland en België, om enkel de vraagstukken van den dag te melden, hebben alle als achtergrond en als voornaamste oorzaak economische belangen.

Een mensch, een volk dat de stroomingen van zijn tijd niet klaar inziet en zich niet kan aanpassen aan de nieuwgeboren verhoudingen, is mettertijd tot ondergang veroordeeld. En dan denk ik aan Vlaamsch-België. In de wereld dergenen die ijveren voor de veredeling van hun volk door

middel zijner taal, is men nog niet genoeg van het komende bewust. Nochtans moet te onzent nog meer dan elders de nieuwe bries de atmosfeer vernieuwen. Want meer dan in andere landen werden in het verleden de economische belangen verwaarloosd door de Regeering en allen die invloed hadden. Overigens, onze nationale helden, waar men steeds naar opkijkt, waren *realisten* in merg en been; men bestudeere maar eens de economische politiek van een Artevelde; het is immers juist omdat deze menschen zoo goed hun tijd begrepen en daardoor invloed konden uitoefenen, dat de geschiedenis hun naam opgeteekend heeft.

Laat ons daarom tachten de eischen van onzen tijd met verstand en scherpzinnigheid te ontleden. Zoodoende bekomt de Vlaamsche Beweging hare volle beteekenis.

Deze studie heeft een dubbel doel: zij wil eene poging zijn om te doen uitkomen, niet het eenige noodige, maar het méést noodige voor ons volk, en vervolgens de wegen en middelen aanwijzen die kunnen bijdragen tot de verwezenlijking van dat noodige voor onze Vlaamsche menschen. In andere woorden, zij is eene aansporing tot nadere studie onzer specifiek Vlaamsche economische belangen.

Om de kwestie echter in haar volle licht te stellen, achten wij het wenschelijk nog even nadruk te leggen op de typische stroomingen van onzen tijd.

* * *

Niet ten onrechte noemde Franklin de mensch een *tool making animal*. Bij begaafde en in cultureel opzicht hoogstaande volkeren komen er tijden waarop, door de talrijke ontdekkingen op natuurkundig gebied, de techniek plotseeling een hooge vlucht neemt. Zoo ging het in den tijd der Renaissance, zoo is het sedert eene eeuw. James Watt en Volta, Liebig en Wöhler, Faraday en Maxwell, Gauss en Weber, Stephenson en Bessemer, Helmholtz en Siemens hebben een systeem van practische wetenschap opgebouwd zooals het menschedom er tot hiertoe geen gekend had. Zij schiepen een gansch nieuw tijdvak voor het economisch-technisch leven. Aan het tijdperk der groote leidende gees-

ten, die hoofdzakelijk van 1770 tot 1870 werkzaam waren, sloot zich, sedert de jaren 1830-1840, een tijdperk van gansch nieuwe verspreiding der technische wetenschap door de hoogeschole, de technische en nijverheids- en vakschole. Nog in de 18^e eeuw spelen schrandere werklieden een groote rol op het gebied der technische ontdekkingen; heden zijn het nog enkel de wetenschappelijk opgeleide krachten, die werkelijk tot het meesterschap kunnen opklimmen. Naar het juiste woord van een Fransman « *aujourd'hui on ne trouve plus, on invente* ». Men denke slechts aan de werkplaatsen van Edison en Tesla, waar stelselmatig « uitvindingen » worden gedaan.

De omwenteling in de nijverheidstoestanden, door de vorderingen der techniek veroorzaakt, begon tusschen 1768 en 1800, met het uitvinden der spin- en stoommachine en der cokeshoogovens. Door de oorlogen van het eerste keizerrijk tot 1830 tegengewerkt, neemt de groot-industrie van dan af een nieuwe vlucht met het spoorwegbouwen tusschen 1840 en 1860, doch breekt eerst zegevierend overal door in de economische bloeiende tijdperken van 1850-1873 en 1880-1900. (1)

Deze uitbreiding is het gemakkelijkst te meten aan de vermeerdering der drijfkracht: in België bedroeg de drijfkracht door de nijverheid gebruikt, in 1846, 40.000, in 1896, 430.000 paardekracht; dus vertiendubbeling in vijftig jaar. (2)

Het mijnwezen en de metaalproductie hielden noodzakelijk met de algemeene ontwikkeling gelijken tred. Op het einde der 18^e eeuw, zocht men middelen om aan de stijgende vraag naar ijzer te voldoen door vergrooting der hoogovens en verwarming met steenkolen en cokes.

Het aanleggen van spoorwegen, de ontstaande machine-industrie en de uitrusting der mijnen met groote mechanische kracht deden de ijzerproductie geweldig toenemen. De grootste omwenteling op dit gebied ontstond door de

(1) *Gustav Schmoller*. Grundriss der allgemeinen Volkswirtschaftslehre 1ste Deel, Leipzig 1900. (*Die Entwicklung der Technik in ihrer Volkswirtschaftlichen Bedeutung*, bladz. 187-228.

(2) *Recensement général des Industries et des Métiers* (31 oct. 1886), volume XVIII. Exposé des Résultats, bladz. 344 en volgende.

vervanging van ijzer door staal, dat men eerst rond het midden der laatste eeuw in groote hoeveelheid leerde voortbrengen, dank zij de verbeterde methodes van Siemens (1852), Bessemer en eindelijk Martin (1858).

De meest moderne ijzer- en staalfabrieken, zooals die van Krupp te Essen, die van de Creusot in Frankrijk, van Cockerill in België, van Carnegie te Pittsburg in Amerika, zijn op technisch gebied wel de meest volledige der moderne reuzenondernemingen.

Deze wonderen der techniek hebben daarbij rechtstreeks op ons stoffelijk leven gereageerd: door de verandering in de arbeidswijze, door de aanwending van de arbeidsmachines die steeds goedkooper en beter werken.

Door de techniek is de machtsverhouding tusschen de volkeren een andere geworden: de landen met kolenrijke streken kwamen nu aan de beurt. Zoo bracht de techniek aan zekere volken rijkdom en macht, eerst op economisch, dan op staatkundig terrein. Men is tot de overtuiging gekomen dat de economische macht een factor van allereerste beteekenis is en men streeft er naar op economisch gebied overwinnaar te blijven. De politiek stelt alle middelen — geoorloofde en door de rechtvaardigheid verafschuwde — in het werk om nieuwe afzetmarkten voor de toenemende productie te verwerven. Dit is immers de voornaamste drijfveer der koloniale politiek van Europa en van Amerika.

Door het hedendaagsch verkeer werd in onmiddellijke nabijheid gerukt, wat vroeger wereldver en aan elkander vreemd was. Voorheen onontwikkelde volkeren hebben zich met ongelooflijke snelheid tot de Europeesche beschaving opgewerkt en op dezelfde lijn gesteld als de landen met eeuwenoude cultuur: dit wonder geschiedde door het aanwenden onzer moderne techniek. Heeft Japan niet nauwkeurig afgekeken hoe Europa werkte, treedt het thans niet in het strijdperk toegerust met de meest dreigende voordeelen: veel goedkooper arbeidskrachten?

* * *

Anderzijds werd door die techniek in ieder land een rijker en breeder veld aan den ondernemingsgeest openge-

steld. Krachten zijn niet zoo ongelijk verdeeld tusschen de verschillende volkeren, maar wel de kunst om die krachten oordeelkundig uit te baten, en daar komt het eigenlijk op neer in de wereldmedediging.

In deze wereldmedediging kan die methodische uitbating van krachten zich voornamelijk onder twee gedaanten voordoen : wij zullen die bestempelen als *de technische inrichting* en *de economische* (in den engeren zin van het woord) of *handelsinrichting*.

De *technische inrichting* omvat alles wat betrekking heeft op het voortbrengen, op het produceeren ; de *handelsinrichting*, alles wat het verkoopen der vervaardigde producten aangaat.

De vraagstukken, door de *technische inrichting* opgeworpen, zijn talrijk en in steeds wisselende beweging, zelfs buiten de zuiver mechanische verbeteringen, die ik hier volkomen terzijde laat. In het Engelsch worden deze problemen *samengevat* in de woorden « *modern workshop practice* » dit is, de inrichting van de hederdaagsche werkplaats. Zoo zullen op tijd verouderde machiënen en werktuigen (*machines-outils*) opgeruimd en door de nieuwste stelsels vervangen worden ; en daar in dit vak de vooruitgang aanhoudend is, zal dit streven naar verbetering van drijf- en arbeidsmachines een voortdurende zorg voor den technischen leider blijven. Boeken over technologie verouderen verbazend snel en zijn tien jaar na hun verschijnen onbruikbaar.

Niet enkel de verbetering der machines is van het grootste gewicht, maar ook de verbetering der arbeidsmethoden, der werkwijze, is hoogst noodig, en de nijveraer die er naar streeft zijn fabrieksprijs gestadig te verlagen, mag dat nooit uit het oog verliezen. (1) Doch, is de aanschaffing van het beste materiëel onontbeerlijk, is de verst gedreven organisatie een onmisbare factor, men moet ook de menschen, de beste arbeidskrachten bezitten om dat alles door te voeren en toe te passen. Voorwaar, een gewichtig ele-

(1) Zie in de uitstekende studie van *Prof. Waxweiler* typische voorbeelden daarvan uit de Amerikaansche werkwijze : *La concurrence américaine et le rôle de l'ingénieur commercial*, in de *Revue Economique internationale*, n^o van 15 Mei 1904.

ment in de hedendaagsche productiewijze met het oog op de wereldmedediging!

Om de waarheid van deze bewering dadelijk te doen inzien, halen wij slechts één voorbeeld aan, uit de honderden ons bekend. Wij ontleenen het aan het werk van Schulze-Gävernitz over het groot-bedrijf, en nl. over de katoenspinnerij. Schulze heeft twee spinnerijen bestudeerd, de eene gelegen te Oldham in Engeland, de andere te Mülhausen. Ziehier tot welken uitslag hij komt: (1)

	Oldham	Mülhausen
Aantal spullen in de fabriek:	70.000	32.000
Aantal werklieden in de geheele fabriek:	167	185
Aantal werklieden per 1000 spullen:	2,4	5,8

Daaruit blijkt dat in Oldham minder arbeiders gebruikt worden om 70.000 spullen dan in Mülhausen om er 32.000, nog niet de helft, te besturen.

Voor de spinnen van het garen merk n^r 40 twist, in de voormelde Engelsche en eene Zwitsersche spinnerij, bewakwam dezelfde geleerde volgende uitslagen: (2)

	Oldham	Zwitserland
Aantal werklieden per 1000 spullen:	2,3	6,2
Daarvan:		
Voor de voorbereiding:	0,31	1,7
Voor het grofspinnen:	0,62	1,2
Voor het fijnspinnen:	1,37	3,3

Te Gent staan wij zeker niet hooger dan in het Deutsche Mülhausen of het Zwitsersche Zürich.

Het valt niet moeilijk een besluit te trekken uit deze cijfers: zij leeren ons dat men in Engeland met hetzelfde aantal werklieden tweemaal zooveel kan produceeren als op het vasteland. Is het dan te verwonderen, dat de Engelsche spinner een veel hooger loon trekt voor 8 of 9 uur werk dan de Gentenaar voor 11 1/2 of 12 uur arbeid?

De oorzaak van dien toestand is niet ver te zoeken en

(1) *G. von Schulze-Gävernitz*. Der Grossbetrieb, ein wirtschaft- und socialer Fortschritt. Leipzig 1892. Blad. 127.

(2) Aldaar bladz. 138.

kan aldus samengevat worden : betere machines (met meer productievermogen), grootere specialisatie in den arbeid, beter geoeffende of geschoolde arbeiders.

Lang heeft men gemeend dat de uitbreiding van het machienengebruik voor gevolg zou hebben de verlaging van den arbeider, zijn verandering in een vleeschelijk werktuig. Het is juist omgekeerd uitgevallen. Zeker, de geoeffende fabrieksarbeider kent niet zooals veel ambachtslieden van vroeger een half dozijn stielen. Er is verdeeling, specialisatie van den arbeid ontstaan. Maar juist deze specialisatie vergt van den werkman meer kennis, meer aandacht, meer verstand, meer technische opleiding dan vroeger.

Laat ons een paar citaten doen, waarin deze waarheid erkend wordt door de meest bevoegden : ziehier wat Prof. Waxweiler, ingenieur, bestuurder van het *Institut de Sociologie Solvay* en van de *Ecole de Commerce* te Brussel dienaangaande zegt :

« C'est que, en vérité, si l'ouvrier moderne ne doit guère dépenser d'énergie musculaire, son labeur est d'une autre nature. Forcé de fixer son attention sur un mécanisme dont le fonctionnement est éternellement identique, constamment harcelé par un mouvement ininterrompu, son système nerveux s'use plus vite que l'acier dont est faite sa machine. Il lui faut de la vigilance, de la dextérité, de la souplesse, nous dirions presque une virtuosité spéciale, ce que M. T. F. Bayard, ancien secrétaire d'État aux États-Unis, définissait « le produit de l'éducation des facultés » (*the outgrowth of educated senses*). Tout cela ne vas pas sans un important dégagement d'énergie vitale, et surtout cela ne se rencontre que chez des hommes appartenant à une classe socialement avancée. » (1)

Andrew Carnegie bevestigt dit in zijn werk *The Empire of Business* ; wij nemen slechts het volgende uit de Fransche vertaling : « L'ouvrier d'autrefois serait incapable de diriger les machines compliquées d'aujourd'hui et de fournir l'effort d'intelligence et d'activité que les méthodes actuelles exigent. » (2)

(1) E. Waxweiler. La concurrence américaine enz. blad. 616.

(2) André Carnegie. L'empire des Affaires, bladz. 280.

Een der factoren om een enkel voorbeeld aan te halen, die in het wetenschappelijk landbouwbedrijf het gebruik der machines heeft tegengewerkt, is toch dat de gewone landarbeiders de noodige vakkennis niet bezaten om er mede om te gaan. Men moest zijn toevlucht nemen tot geleerden arbeid, tot beter betaald personeel, en met de gedrukte prijzen der producten, kon de landbouwer niet altijd zulk een duren handenarbeid bekostigen.

Er bestaan immers twee soorten van werklieden: de fabrieksarbeider zonder eenige bijzondere kennis, die aan den werkgever zijn spierkracht verkoopt; dat is de sjouwer, de maneuver, de ongeoefende arbeider, de *unskilled labourer* der Engelschen, die vandaag werkzaam is in eene machienefabriek, morgen de flesschen spoelt bij een bierhandelaar en overmorgen in een scheikundige nijverheid terecht komt. Die man is de koelie der nijverheid; door gebrek aan kennis of aan aanleg kan hij het nooit verder brengen dan overal het grof-werk te verrichten. Daar er veel van zulke ongeleerde werkhanden zich aanbieden, is het loon van dit soort werklieden steeds laag.

Van een gansch andere soort, haast tot een andere klas behoorend, is de geleerde werkmán, monteerder, werktuigkundige, bank- of paswerker, spinner, wever. Dit is de bedreven arbeider der nijverheid, de *skilled labourer* en ook de best betaalde.

De industriele ontwikkeling van een land berust grotendeels op deze geleerde arbeiders, en hangt van hun gehalte en getalsterkte af. Het voorbeeld uit Schulze's werk leerde ons reeds dat de arbeid van goed betaalde werklieden bij slot van rekening kan goedkoop zijn. De Amerikaansche arbeider ontvangt nog hooger loonen dan de Engelsche, en toch is dit geen hinderpaal voor de mededinging, want, zegt een Amerikaansch ingenieur, « *Jet the American has a way of doing things and producing things with dear labour more cheaper than others can with cheap labour.* » (1)

Die geleerde arbeider is dus een factor van groote betee-

(1) G. R. Dunell. Prospective expansion of American shipbuilding, in *The Engineering Magazine*. April 1899.

kenis in de concurrentie. Hoe meer geleerde arbeid een land bezit, hoe meer gelegenheid om goed en goedkoop te produceeren en hoe meer kans van welgelukken op de internationale nijverheidsmarkt. « In the industrial battle being fought between nations, the most important weapon is an intelligent man technically educated. » (1)

In de talrijke studiën, die zich ten doel stellen de oorzaken der huidige verzwakking van Engeland's nijverheids- en handelspositie te onderzoeken, hoort men telkenmale als een leitmotief weerklinken: wij lieten ons door onze mededingers, Amerika en Duitschland, voorbijstreven omdat wij de technische opleiding van bestuurders en werklieden verwaarloosden, en het geneesmiddel luidt: « sharpening the wits of our people, » (2) het verstand verscherpen van onze werklieden, door algemeen en technisch onderwijs.

Elk land heeft er dus alle belang bij, de vorming van geschoolde arbeiders aan te moedigen, en daarom kan het technisch onderwijs, zoowel hooger als lager, niet genoeg naar waarde geschat worden. Dit heeft men in Duitschland sedert lang erkend, en daaraan is voor een goed deel de zegepraal der Deutsche industrie te danken. De heer Tutein Nolthenius, in een geestig Gids-artikel, bracht dit onlangs nog onder de oogen van het Nederlandsch publiek, voor wat de patroonsleergangen betreft. (3)

Ziedaar in korte trekken wat wij verstaan onder technische inrichting.

* * *

Hoe staat het nu met de opleiding der krachten van de nijverheid in Vlaamsch-België, waar scherpt men het verstand onzer werklieden? Waar worden deze mannen gevormd die, volgens Prof. Wexweiler, tot een gevorderden maatschappelijken stand moeten behooren, en naar Carne-

(1) *Louis Duncan*. Technical education, in *The Engineering Magazine*. November 1903.

(2) *Sir William H. Bailcy*. Technical education in Great-Britain and Foreign competition, in *Cassiers Magazine*. Februari 1898.

(3) *R. P. J. Tutein Nolthenius*. Bijlage tot Baedeker's Zuid-Duitschland, in *De Gids*, Juni 1905.

gie, in staat moeten zijn de verstandelijke inspanning te leveren, geeischt door de hedendaagsche werkmethodes? Het lager onderwijs, dat tot grondslag van alles moet dienen, verkeert in een erbarmelijken toestand. Geen streek van België, waar nochtans voor het geheel reeds 30 t. h. der jonge rekruten onbekwaam zijn een tekst te lezen, levert meer ongeletterden op dan Vlaanderen.

De eerste en dringendste maatregel om onze werklieden op hooger technisch peil te brengen, is dus *streng toegepaste leerplicht*. Gedurende meer dan veertig jaar heeft men in ons land over dit vraagstuk getwist, maar men ging enkel uit van het eng standpunt der politiek, *en niemand stond op om aan te toonen dat dit vraagstuk eerst en vooral van economisch belang was*.

« En was het meest te betreuren is, is, dat onze volkskinderen, wanneer ze de school verlaten, hunne moedertaal niet genoegzaam kennen om als ambachtslieden, zich in hun vak door zelfstudie te bekwamen. Om zich van die waarheid te overtuigen is het voldoende te denken aan hetgeen gebeurt in Nederland en Duitschland. Dààr verschijnen volksboeken die handelen over alle stielen... Hoeveel onzer vlaamsche werklieden lezen en gebruiken dergelijke boeken? De meesten vermoeden zelfs niet dat dergelijke dingen bestaan! Waaraan de schuld? Aan de onvoldoende kennis der Nederlandsche taal. Ons volk leest niet (politieke bladen en romans niet medegerekend); het leest niet, omdat het die boeken en tijdschriften niet begrijpt... De vlaamsche werkman blijft niet op de hoogte van wat zijn vak in andere landen is. Als we hem niet beter voor het leven voorbereiden, zal zijn toestand steeds erger worden, want het dalen onzer industrie zal ook de loonen doen dalen.» (1) Voor het lager technisch onderwijs telt Vlaamsch-België (Brussel niet medegerekend), een half dozijn nijverheidsscholen en eenige weefschoolen, en deze scholen zijn op verre na niet alle op de hoogte van de eischen des tijds, noch wat de leerkrachten noch wat de onderwijsmiddelen betreft.

(1) Uit *Ons Volksonderwijs*, orgaan van den Bond van oud-leerlingen der stadsscholen van Gent, overgedrukt in *Het Volksbelang* van 23 Juli 1904.

Als ik een hooger Vlaamsch technisch onderwijs bij de vervlaamschte hoogeschool te Gent vraag, dan is het groo-
 tendeels om die geestelijke atmosfeer te doen ontstaan
 waarin de goede nijverheidskrachten gedijen : meestergas-
 ten en lager technisch personeel, even noodig als de inge-
 nieurs, en mettertijd onontbeerlijk om de nijverheid te doen
 bloeien.

De instellingen daartoe noodig zijn in Vlaanderen
 schaarsch. Wij zijn arm aan dat intellectueel kapitaal, zoo-
 als Hipp. Meert het zeer juist noemde. Laat ons dat intellec-
 tueel kapitaal eens schatten voor de meest nijverige Waal-
 sche provincie en de meest gevorderde Vlaamsche : voor
 Henegouwen en voor Oost-Vlaanderen.

Volgens het *Annuaire de statistique* (1) vond men in
 beide provinciën voor het jaar 1902-1903 de volgende instel-
 lingen :

Henegouwen	Oost-Vlaanderen
40 Nijverheidsscholen met 11.561 leerlingen	5 met 1.754 leerlingen

Thans (1905) bezit Henegouwen 43 nijverheidsscholen,
 dit is, de $\frac{3}{5}$ van al de bestaande scholen van het land, met
 13.000 leerlingen, waaronder 900 meisjes!

Daar nu al deze gestichten ruimen finantieelen steun van
 den Staat genieten, ligt het klaar dat ook de Waalsche pro-
 vincie daarvan het leeuwenaandeel wegdraagt. De gelde-
 lijke tusschenkomst van den Staat voor het vakonderwijs
 steeg van jaar tot jaar.

Het bedroeg :	144.312 fr.	in	1875
	180.941	»	» 1880
	333.080	»	» 1890
	1.105.008	»	» 1903

Dus verdriedubbeling in dertien jaar. Welnu deze ver-
 meerdering geschiedde om zoo te zeggen enkel ten bate der
 Waalsche gestichten.

(1) *Annuaire Statistique de la Belgique pour 1904*. Bruxelles 1905,
 bladz. 315 en volgende.

Is het niet kenschetsend dat zelfs voor de hoofdnijverheid van Vlaanderen, de textielnijverheid, het Walenland ons vooruit is voor het wetenschappelijk onderwijs in dien nijverheidstak? Oost- en West-Vlaanderen bezitten 35 weefschoolen met 644 leerlingen (1903), maar deze scholen, overblijfsels nog van den overigens onvoldoenden steun tijdens de crisis van 1847, kwijnen: de staatstoelagen beliepen in 1875 reeds over de 46.106 fr., in 1903 58.791 fr. Deze scholen hebben dus blijkbaar geen aandeel aan de uitbreiding van het middelbaar en lager technisch onderwijs, waarneembaar door de vermeerdering der toelagen aan dit onderwijs be-
steed, zooals hooger gezegd.

Welnu, vóór een tiental jaren werd te Verviers eene *Ecole supérieure des Textiles* opgericht, waarvan de begrooting in 1902-1903 over de 99.000 fr. beliep, waaronder 34.337 fr. van den Staat.

Men bedenke nu dat de ondernemingen dezer nijverheid in October 1901 over de drie provinciën van Oost- en West-Vlaanderen en Luik aldus verdeeld waren, de inrichtingen met minder dan tien werklieden niet medegerekend: (1)

	Aantal ondernemingen	Werklieden		
Oost-Vlaanderen	330	38.268	53.10	} t. h. van het gezamen- lijk aantal werklieden in die nijverheid gebruikt.
West-Vlaanderen	112	7.249	10.06	
Luik	201	14.479	20.17	

In Oost- en West-Vlaanderen vindt men dus 63.46 t. h. van al de werklieden in de textielnijverheid werkzaam. Te Gent alleen telt men 18.800 textielarbeiders of 26.2 t. h., en buiten een paar leergangen aan een of twee nijverheidsscholen wordt er niets gedaan om de technische kennis der bevolking te vermeerderen.

Het moet ook gezegd worden dat gemeenten en provincie in Henegouwen heerlijk in dezen hunnen plicht verstaan: moet ik even herinneren aan het oprichten van een hogere nijverheidsschool en een museum te Charleroi, voor wier inrichting het provinciaal bestuur 900.000 fr. uitgeeft?

(1) Zie het omvangrijk onderzoek door den schrijver dezer studie bestuurd en bewerkt: *Salaires et durée du travail dans les industries textiles*. Bruxelles, 1905. (Uitgave van het Belgisch Arbeidsambt) bladz. 52 en 283.

Als men nu aanneemt dat op die 13.000 leerlingen der Henegouwsche nijverheidsscholen, er jaarlijksch 3.000 de school verlaten om in de industrie hun bestaan te vinden, dan maakt dit na twintig jaar ongeveer 50.000 werklieden en meestergasten die den geschoolden arbeid vertegenwoordigen. Een waar leger tegenover de weinige duizenden Vlaamsche werklieden in den zelfden tijd gekweekt!

Men voege daarbij nu : een *Technische hoogeschool*, bestaande sedert 1836, waarvoor onlangs 1.200.000 fr. voor materieel en nieuwe gebouwen door de stad Bergen en de provincie uitgegeven werd, en twee hogere handelsscholen : de *Ecole supérieure commerciale et consulaire du Hainaut* en het *Institut commercial des industriels du Hainaut*, beide te Bergen.

Men bedenke daarbij nog dat er in Henegouwen eenheid heerscht wat de taal aangaat: Fransch voor alle graden en takken van het onderwijs; dat men daar niets bemerkt van dien scheidsmuur tusschen ontwikkelden en arbeiders, waarvan wij de verderfelijke gevolgen aantoonen, in een vorig opstel over de sociale rol der technische leiders: « Terwijl in andere landen (te onzent in het Walenland) de gedachten van hoog naar laag dringen, gelijk het zonnelicht tot den bodem van een rivier, om daar het minste plantje te beschijnen, blijft hier alles halverwege steken. Is het dan vreemd, dat de Vlaamsche fabrieksarbeider door een zoo bekrompen gezichteinder omsloten blijft, en zich niet verheft van zijn slaafschen arbeid dan om wat uitspanning te zoeken in den drank en de grofste vermaken?

Waar geen liefde voor de taal is, is ook geen liefde voor het volk dat die taal spreekt, en geen neiging om het zieleleven van het volk te bestudeeren of te veredelen. Er geschiedt in Vlaamsch-België een schromelijke verspilling aan sociale energie, die verloren gaat of schadelijk werkt, terwijl ze verbazend veel zou opleveren, als ze maar goed bestuurd werd.

De gevolgen van dien jammerlijken toestand blijven niet uit; de fabrieksarbeider staat in technisch opzicht niet op de gewenschte hoogte: hij is doorgaans traag en onontwikkeld. Dat weegt op den prijs en bemoeilijkt de mededinging. En eindelijk moet de fabrieksarbeider grootendeels

het gebrek aan doorzicht der technische leiders ontgelden : de mededinging wordt weer mogelijk gemaakt door het uitkeeren van lage loonen voor een langen arbeidsduur. »

Prof. Mac Leod spreekt niet anders : « Bezoeken wij in de eerste plaats onze groote nijverheidsinrichtingen, b.v. de groote fabrieken te Gent. Wij zien dat, in vele gevallen, Waalsche of vreemde werklieden de beter betaalde plaatsen bekleeden waartoe meer kennis wordt vereischt; die plaatsen ontnemen zij aan evenveel Vlamingen, die met zwaarderden arbeid gelast blijven en minder verdienen. Waar de rijverheid nieuwigheden invoert neemt zij zeer dikwijls hare toevlucht tot niet-Vlaamsche werkkrachten, omdat de Vlaamsche werklieden meestal met nieuwe doenwijzen onbekend, met moderne vakkennis zeer karig beedeeld zijn. » (1) Om uit eigen ervaring te putten, te Baelen (in de Kempen) heeft de maatschappij « La Vieille Montagne een zinkfabriek opgericht : ondanks den goeden wil van de bestuurders kon men er niet toe komen Vlaamsche meester-gasten en geschoolde arbeiders te vinden of te vormen : de Vlamingen verrichten daar het grofste werk, het vervoeren van erts en dergelijke karweien. Walen uit de provincie Luik nemen al de best-betaalde plaatsen in.

Is het wel noodig aan te dringen op de grondige hervorming en degelijke uitbreiding van ons technisch onderwijs, *in het Vlaamsch?*

* * *

Wij zegden het reeds : op een ander gebied nog moet er tegenwoordig gewerkt worden om in de wereldmededinging goed figuur te maken. De *handelsinrichting* mag niet minder op de hoogte zijn dan de technische inrichting. Het is immers niet voldoende te produceeren, de producten moeten hun weg naar den verbruiker vinden. En dit gaat in onzen tijd van gemakkelijke verbinding per spoorweg, stoomboot en telegraaf niet meer zoo licht als vroeger. In die gezegende tijden was het immers voldoende goede waar te leveren, om een vasten aftrek te bekomen. Thans baat het niet meer goedkoop en goed voort te brengen, men moet ten eerste in elke waar voortbrengen wat het meest gezocht

(1) J. Mac Leod. Nieuwe wegen, in *Van nu en straks*, 1901, bladz. 6.

wordt, en daarna moet men de markt vinden om het te verkoopen. De handelsman gelijk den reiziger in een sneeuwstorm : voor den eenen zoowel als voor den anderen is het stil blijven staan een wisse dood.

Dit alles maakt op handelsgebied een methodische doenwijze onontbeerlijk. Vooral in een land met een handelsbeweging als België.

Na de scheuring met Nederland was onze handel onbeduidend geworden ; in 1831 bedroeg de in- en uitvoer 202 millioen frank. In 1904 beliep het cijfer van onzen algemeenen handel over de fabelachtige som van 8.276 millioen frank. Wij zijn de vijfde handelsmacht van de wereld en streven landen als Rusland, Oostenrijk-Hongarije en Italië voorbij.

Door vergelijking van het cijfer van den bijzonderen handel der voornaamste landen, in 1884 en 1904, dus in eene tijdruimte van twintig jaar, bekwam ik den volgenden uitslag :

Tusschen 1884 en 1904 vindt men voor

	Invoer.	Uitvoer.	Te zamen.
België een vermeerdering van	95 t.h.	63 t.h.	79 t.h.
Duitschland	103 »	61 »	83 »
Groot-Brittanje	41 »	57 »	47 »
Frankrijk	4 »	38 »	49 »

Onze bijzondere handel is gestegen in deze twintig jaar van 2.763 millioen (1884) tot 4.965 millioen (1904). Iedereen kent de verbazende economische ontwikkeling van het Duitsche Rijk, welnu onze uitvoer bereikt, zooals men hierboven ziet, een grooter percent dan die van het steeds aangehaalde Duitschland.

Uit de vermelde cijfers blijkt ook wat zich meer en meer afteekent : Engeland en vooral Frankrijk zijn op nijverheids- en handelsgebied aan het zinken. En de oorzaak is juist het gebrek aan die hoofdvereischte, hierboven aangegeven : op handelsgebied mag men niet rusten « Frankreich hat keine Initiative : es ist zufrieden mit dem Abglanz früherer grösserer Taten. » (1) « England, das auf eine in-

(1) *Vanderlip*. Amerikas Eindringen in das Europäische Wirtschaftsgebiet. Berlin 1903, bladz. 1.

dustrielle Vergangenheit zurückblickt und sich doch von allem abwendet, was einen Wechsel bedeutet und festhält an den Einrichtungen der Väter... » (1)

Duitschland en Amerika hebben Engeland ingehaald en Frankrijk achteruit gedrongen, omdat zij dit initiatief in handelszaken bezaten, en niet minder omdat zij wetenschappelijk te werk gingen. Wat sir Norman Lockyer, met ietwat overdrijving, maar met veel waarheid, in zijne toespraak over de rol van het verstand in de geschiedenis (*Brain-power in history*) aldus uitdrukt: « we are suffering because trade no longer follows the flag as in the old days, but because trade follows the brains ».

De Duitse handel nam als uitgangspunt zijner uitbreiding over den aardbodem die methodische doenwijze, vrucht van kennis en overleg, vrucht van de « brains » toegepast op de handelszaken. Daaraan is de reusachtige vooruitgang van dit land toe te schrijven. Maar om zoo methodisch te werk te gaan zijn goede wil en orde niet voldoende; kennis is hier onontbeerlijk.

Men is immers allengs tot de overtuiging gekomen dat tot het opleiden van een beslagen handelsman, een wetenschappelijke vorming zoo noodig is, als voor elk ander vrij beroep. In dit opzicht verliest de verouderde stelling, dat men de handelszaken enkel al doende, door de practijk leert, gestadig veld. Door het ingewikkeld economisch leven van onzen tijd is de handel een wetenschappelijk vak geworden dat veel studie vergt. Dit werd al vroeg ingezien in de twee landen, waar men juist op handelsgebied de meeste voortvarendheid aan den dag legt, in Duitschland en in de Vereenigde Staten van Amerika.

Zoo ontstonden in Duitschland de handelshoogeschoolen van Leipzig, Francfort, Keulen en Berlijn (October 1905), nevens talrijke middelbare handelsschoolen en handelscurssussen. (2)

In Amerika vindt men niet minder dan 5.040 handels-

(1) -*Lenschau*. Die amerikanische Gefahr. Berlin 1902, bladz. 33.

(2) *Das Unterrichtswesen im Deutschen Reich*, herausgegeben von W. Lexis (Band IV. Das Technische Unterrichtswesen, 2ter teil. Die Hochschulen für besondere Fachgebiete). Berlin, 1904.

scholen met 226.400 leerlingen; 67 dezer scholen zijn aan universiteiten gehecht en tellen 8.600 studenten. De school van Chicago is een toonbeeld van inrichting en is alle deskundigen wel bekend. (1)

Zelfs het in zake speciaal onderwijs zoo verachterde Engeland heeft voor weinige jaren een handelsfaculteit te Manchester zien ontstaan.

Hier te lande bleef men ook niet werkeloos. Het in 1852 opgerichte Handelsinstituut te Antwerpen behield het monopolie van het handelsonderwijs schier gedurende een halve eeuw. Twee stroomingen werkten samen om dat onderwijs een nieuw leven in te gieten: eenerzijds de uitbreiding van het economisch leven, de voortdurende groei der nijverheid, voor wie het vinden van nieuwe uitwegen een levenszaak is; anderzijds de vorming der handelswetenschap en het voorbeeld van Duitschland en Amerika. Door deze dubbele beweging ontstonden in België zeven nieuwe hogere handelsscholen. Twee danken hun oprichting aan het initiatief der groot-industrieelen in de twee voornaamste nijverheidscentra van het Walenland; Luik (1898) en Bergen (1899). Verder werden drie scholen gehecht aan vrije gestichten van middelbaar onderwijs: St-Ignatius, Antwerpen (1900), St-Louis, Brussel (1897) (2), St-Joseph, Bergen (1899). Als in 1897 aan de Staatshoogescholen van Gent en van Luik een begin werd gemaakt met hooger handelsonderricht, lieten de vrije hoogeschole van Brussel en van Leuven niet na hetzelfde te doen. De Vrije Universiteit van Brussel heeft in October 1904 het handelsonderwijs naar het voorbeeld der eerste Deutsche en Amerikaansche scholen heringericht en aldus tot een tot nog toe in België onbekende hoogte opgevoerd.

Wat de handelsinrichting betreft, hebben wij dus de oevers der empirie verlaten. Dat deze verandering beantwoordde aan een werkelijk gevoelde behoefte, bewijzen de cijfers: meer dan 800 studenten leggen zich thans in de

(1) *Edmund J. James*. Commercial education, in *Monographs on Education in the United States* edited by N. M. Bulter. Paris, Exposition of 1900, en *Les sciences commerciales*, in *l'Echo de l'Industrie*, n^o van 1 November 1903.

(2) Thans wêer verdwenen.

hoogergemelde gestichten toe op het wetenschappelijk aanleeren van het handelsvak.

De koloniale beweging, sedert 1880 voor goed aan den gang, schijnt de slapende krachten der Belgen te hebben gewekt, zoodat men tegenwoordig te allen kant hoort spreken van de Belgische economische uitbreiding (« expansion belge »). En hiervoor werd niet het minst gedaan door den genialen economist Leopold II, wiens streven met roemenswaardige aanhoudendheid sedert jaren deze leer verkondigt en, waar het kon, met woord en daad bevorderde. Meermaals drukte onze Koning de meening uit, dat het Belgische jonge geslacht moest opgeleid worden om den wereldrol te spelen, die ons schijnt weggelegd door des lands ontwikkeling op nijverheids- en handelsgebied. Zoo werd door hem het plan ontworpen eener « Wereldschool » (te Tervueren op te richten) waar de jonge krachten zich zullen toeleggen op de studie der vreemde landen, uit het oogpunt der nijverheid, handel en economie. Deze « école mondiale » volledigt op gelukkige wijze ons systeem van hooger handelsonderwijs.

Hier wordt zeker met zooveel methode gewerkt, als wanneer het de stichting van een rijk in Afrika gold, de Congo-Vrijstaat; maar even daar als hier, zooals in alle dergelijke Belgische ondernemingen, moet het betreurd worden dat er zoo weinig rekening wordt gehouden met de taal der Vlamingen. Dat de rechtmatige belangen van meer dan de helft van het Belgische volk, met geen andere taal dan het Nederlandsch, daaronder lijden, spreekt vanzelf. Rechtstreeks brengt misprijzing of verwaarloozing der taal van de meerderheid nadeel, niet enkel aan de taal als cultuurmiddel, maar ook aan het volk dat die taal spreekt: het wordt den eenvoudigen Vlaming onmogelijk gemaakt langer in onze handelswereld op te klimmen boven het allerlaagste werk.

Vervlaamsching van den handel is dan ook ten zeerste gewenscht. De Vlamingen zelf hebben aan de verwaarloozing der Vlaamsche taal als handelstaal niet weinig schuld en deelen met de overheden de verantwoordelijkheid voor dien toestand. Wij zijn op handelsgebied in een kringloop, waar slechts uit te geraken is door den durf van de hande

laars geholpen door de met België handeldrijvende of in België verblijfhoudende Nederlanders. Vlaamsch-Nederlandsche Kamers van Koophandel zouden kunnen de kern worden van de beweging tot vervlaamsching van den handel.

De Staat, door de openbare meening in die richting tot handelen gedwongen, zou ook het zijne kunnen bijdragen door een gehele of gedeeltelijke vervorming van het thans bestaande Fransch handelsonderwijs. Al de particuliere handelsscholen, waarvan hooger sprake, genieten van den Staat ruimen finantieelen steun (6 tot 12 duizend frank voor elke school). Behalve voor zijn eigen scholen, het handelsinstituut te Antwerpen en de universitaire afdelingen, is het de plicht van den Staat te zorgen dat deze scholen het meest mogelijke nut afwerpen, wat met het thans overal bestaande leerplan zeker niet het geval is. Hier zoowel als voor het technisch onderwijs is de eenheid van taal, voor alle trappen van onderwijs, van overwegend belang voor de economische opvoeding van het volk.

Immers het heele scheepsverkeer geschiedt langs het Vlaamsche land, en dit verkeer bedroeg in 1903, 56.4 t. h. van den invoer en 58.6 t. h. van den uitvoer. Zeker is de handel, bijzonder de groothandel, in onze havensteden niet gansch, zelfs niet voor het grootste gedeelte in Vlaamsche handen. Te Antwerpen, waar zoovele nieuwe Engelsche en vooral Duitsche handelshuizen de oude Antwerpsche firma's in den wereldhandel verdrongen, is dat zeker het geval: wetenschappelijk opgeleide handelaars, een degelijke nationale handelsvloot en een met echt nationaal-Vlaamschen geest bezielde bevolking, het moet alles samenwerken om hier verandering te brengen ten bate van de dierbaarste Vlaamsche belangen.

* * *

Een nationale handelsvloot, zegden wij te recht. Hier ook kan de handelsinrichting nog veel verbeterd worden.

Is het Belgisch handelscijfer hoog, onze handel wordt grootendeels met Europa gedreven.

In 1904, stond het percentage der verschillende werelddeelen voor den bijzonderen handel als volgt:

	Invoer.	Uitvoer.
Europa	69.7 t. h.	84.0 t. h.
Amerika	19.5 »	9.1 »
Afrika	2.7 »	2.9 »
Azië	6.0 »	3.4 »
Oceanië	2.1 »	0.6 »

Onder de Europeesche landen zijn het natuurlijk onze onmiddellijke geburen waarmede er het meest zaken worden gedaan.

In 1903, was de percentage voor de vier omliggende landen als volgt:

	Invoer.	Uitvoer.
Frankrijk	15.52 t. h.	18.62 t. h.
Nederland	8.63 »	11.02 »
Groot-Brittanje	14.45 »	17.28 »
Duitschland	12.81 »	21.76 »

De beteekenis van deze cijfers valt niet te loochenen: zij hebben als oorzaak onze onvoldoende handelsvloot. Veel waren op Engelsche en Duitsche schepen vervoerd met bestemming naar Engeland, Duitschland en Nederland vinden in werkelijkheid hun weg in de overzeesche bezittingen. Deze landen verkoopen aldus onze waren onder hun naam: wij verliezen daardoor èn het voordeel der reklaam voor eigen producten èn dat van het zeevoer. Op 100 millioen frank jaarlijks aan vracht besteed komen er 97 millioen frank in den zak van vreemde reeders te recht. De Belgische buitenlandsche handel hangt dus feitelijk af van den goeden wil zijner mededingers op handels- en nijverheidsterrein. Op dezen misstand, die op den duur onze handelspositie moet bedreigen, kan niet genoeg nadruk gelegd worden.

Dit was ook de reden waarom in de behandeling der scheepvaart, deze specifiek-Vlaamsche nijverheid, een kentering ten goede in de laatste jaren ontstond.

Een vraagstuk van overwegend belang voor de Vlamingen en voor hunne toekomstige staatkundige en economische positie in de Belgische huishouding: met de ont-

worpen uitbreiding der haven en de aanstaande uitbating der Kempische kolenmijnen, wordt Antwerpen voor goed het centrum van het Belgisch economisch leven.

Van groot gewicht is insgelijks onze zeevisscherij, die tweede specifiek-Vlaamsche nijverheid, evenals de scheepvaart verwaarloosd door de Belgische regeeringen waarmede de Vlamingen sedert 1830 gezegend werden.

Wij verwijzen den lezer naar de vorige opstellen over deze gewichtige vraagstukken. (1) Er zij slechts met een enkel woord nog gewezen op de bedrijvigheid die nog steeds de hoofdfactor blijft van ons Vlaamsch economisch systeem: op den landbouw en veeteelt.

Naar de landbouw-optelling van 1895 bedroeg het aantal in den landbouw bedrijvig:

In Vlaamsch-België	765.000 of 63.57 t. h.
In Waalsch-België	438.000 of 36.43 t. h.
In het Rijk	1.203.000

Op 100 inwoners in den landbouw bedrijvig worden er gevonden: in de provincie Antwerpen 16, Brabant 17, West-Vlaanderen 25, Oost-Vlaanderen 23, Henegouwen 13 en Luik 11.

Onlangs heb ik met cijfers bewezen dat voor het wetenschappelijk landbouwbedrijf de Vlaamsche provinciën de meest verachterde zijn. De gansch Fransche inrichting van het wetenschappelijk landbouw-onderwijs draagt daarvan de schuld, want de schranderheid, de werklust en de spaarzaamheid onzer Vlaamsche boeren zijn van ouds bekend. Een degelijk Vlaamsch landbouwenderricht zou onze landbouwopbrengst met tientallen millioenen kunnen vergrooten en welvaart brengen, waar veel onzer landbouwers thans een schriel bestaan vinden. Meer dan ooit kan men hier niet genoeg herhalen: « taalbelang is ook stoffelijk belang ».

* * *

(1) *Lodewijk de Raet*: Vlaanderen's economische ontwikkeling en toekomst, in *Neerlandia*. Vlaanderen-nummer (Juni en Juli 1904) en Vlaanderen's zeevisscherij in *Vlaanderen*, n^r van November 1905.

En daarmee zijn wij den kring onzer Vlaamsche economische bedrijvigheid met haastigen tred rondgegaan. En overall staan wij voor deze waarheid: taalbelang en stoffelijk belang, als men de zaken van nabij beschouwt, komen op één lijn te staan. Deze twee belangen zijn één, want de taal is het eenig middel tot verspreiding van het onderwijs: het lager en het speciaal onderwijs, van welke soort ook.

Men ziet het, de noodzakelijkheid van een hooger technisch, een hooger handels-, een hooger landbouwonderwijs zit om zoo te zeggen organisch ineen met onze stoffelijke behoeften. Niet op willekeurige wijze zette ik in een vorig opstel, over den Vlaamschen landbouw, de gedachte vooruit dat de Vlaamsche Hoogeschool, die eens de bekroning zou zijn der Vlaamsche Beweging, uit *zeven* faculteiten zou bestaan: twee voor zuivere wetenschap: 1° *wijsbegeerte en letteren*, 2° *wetenschappen*, en vijf voor toegepaste wetenschap: 3° *rechten*, 4° *geneeskunde*, 5° *technische wetenschappen* (zooals de *faculté technique* aan de Staatshoogeschool te Luik sedert 1893, maar te Gent voor burgerbouw en mijnen), 6° *sociale en handelswetenschappen* (zooals de *faculty of Commerce* te Manchester en te Chicago), 7° *landbouw en veeartsenijkunde*.

Zulke inrichting, voegde ik er bij, zou leiden tot de harmonische ontwikkeling van al de Vlaamsche krachten op intellectueel en op stoffelijk gebied.

Zullen wij nu wachten totdat ons van staatswege dit hooger technisch, handels- en landbouwonderwijs geschonken wordt?

Neen, zeker niet! Want dan loopen wij gevaar intusschen economisch zoodanig achteruit te gaan, dat er haast geen reden meer zou bestaan om het nog in te richten. Hier zooals in de biologie geldt de regel: *la fonction crée l'organe*. De behoefte moet eerst dringend bestaan. Wat zouden wij uitrichten met volkomen Vlaamsche ingenieurs of handelaars (handelaars vooral, want ingenieurs en landbouwkundigen zouden nog wel dadelijk een arbeidsveld vinden) indien er geen voldoende vraag naar is?

Wij zullen dus gelijktijdig moeten bewerken: de ver-vlaamsching der nijverheid, de vervlaamsching van den handel.

Daartoe zie ik maar een practisch overal doorvoerbaar middel : dat de Vlamingen zich gaan bekommeren, methodisch bekreunen om onze stoffelijke belangen. Dit kan geschieden : 1° door besprekingen en bestudeering dier belangen in de bestaande vereenigingen, 2° ofwel in daartoe opzettelijk opgerichte vereenigingen. Waarom zouden degenen die belang stellen in den landbouw, in de zeevisscherij, in de scheepvaart (men denke aan eene Vlaamsche *Ligue maritime belge!*) zich niet bij elkander aansluiten? Moest men vreezen aldus te veel de krachten te splitsen, welnu men richte dan één bond op voor de studie van al onze stoffelijke belangen.

Ik koester het plan weldra in het *Algemeen Nederlandsch Verbond* een voorstel in te dienen tot benoeming eener *Commissie der Vlaamsche stoffelijke belangen*, die na een grondig onderzoek van den toestand, voor de economische vraagstukken van den Nederlandschen stam in België zou doen wat de *Vlaamsche Commissie* van 1856 verrichtte voor de taalbelangen: het formuleeren van een economisch programma voor de Vlaamsche beweging.

De Vlaamsche beweging is immers geen uitsluitend letterkundige beweging, noch minder eene beweging van liefhebberende archeologen of folkloristen, het is eene cultuur-beweging, in den hoogsten zin van het woord, een sociale beweging. Zij wordt nog grootendeels geleid door menschen die — eere zij de uitzonderingen — niet genoeg doordrongen zijn van de eischen van het moderne leven.

Vele Flaminganten beperken hun gezichteinder alleen tot schoonheid, literaire schoonheid. Dit is zeer wel, maar dit is toch maar ééne zijde onder de vele zijden van ons volksbestaan. Spreekt men hen van nijverheid en economie dan halen zij minachtend de schouders op en verklaren geen begrip te hebben van cijfers.

Zij vatten niet het nauw verband tusschen techniek en volkswelvaart ; zij zien niet in dat hun letterkundige arbeid gesloten werk blijft voor hun volk, zoolang dat volk geen ordentelijk bestaan kan genieten — door meer algemeen en technisch onderwijs, hooger loon, minder werkuren.

Laat de dichters en prozaschrijvers den gouden draad spinnen, die ook in óns bestaan moet gevlochten zijn ;

maar, laat ons, prozamenschen indien men wil, technici en economisten, zorgen voor de materiële zijde van ons volksbestaan : nuchterheid en idealisme staan hier niet vijandig tegenover elkander.

Het zijn gekende waarheden, die wij hier verkondigen, en toch is het besef bij velen nog gering, dat deze waarheden — al worden ze theoretisch erkend — practisch moeten worden dóorgevoerd. Want reeds vroeg moet gezaaid worden, wat men later zal willen oogsten.

Onze nijverheid, onze handel, onze scheepvaart, onze landbouw, onze visscherij vergen alle evenveel van ons.

De toekomst behoort aan die beschaving welke het best de vraagstukken van den tijd weet op te lossen ;

die de kunst verstaat om al de krachten van het volk dienstbaar te maken tot harmonische ontwikkeling van het geheele volksleven ;

die ook weet alle slapende energiën te wekken en te benuttigen voor de verdere uitbreiding en instandhouding van die beschaving.

Zoo verkondigt luide alles rondom ons dat hooge geestcultuur niet meer volstaat om de nationale welvaart te verzekeren, dat gansch andere machtige factoren daartoe noodig zijn. De economie beheerscht thans alle andere machtsverhoudingen. « Nicht im Kampfe der Völker, sondern in saurer Arbeit um des Lebens Notdurft baut sich ein Volk seine Heimat auf. » (1)

Laat ons hopen dat de leiders der Vlaamsche Beweging dit gaan inzien, en alzoo de werkelijk goede herders worden, die ons helpen dat hoog en nuttig programma voor ons volk te verwezenlijken.

Mannen der daad, mannen doordrongen van de werkelijkheid, zonder echter de voeling met het ideale te verliezen, zijn bij ons van noode : dan zal de wereld ons strijvaardig vinden.

Wij, die ons bestaan als Vlaamschsprekend volk steeds

(1) v. Inama-Sternegg. August Meitzen, ein Vortrag. in Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung. 12ter Band 1903, bladz. 115.

bedreigd zien, hebben er alle belang bij, economisch sterk te zijn.

De Vlaamsche Beweging is niet op te lossen langs sentimenteelen weg, maar kan enkel langs economischen weg haar einddoel bereiken.

In de laatste jaren, heeft men, doelende op het steeds meer zich toeleggen op de wetenschap in de landstaal, gesproken van *nieuwe wegen*.

Er zijn nog andere nieuwe wegen te bewandelen, overigens evenmin nieuw als de wetenschappelijke, voor den gene die de Vlaamsche Beweging in hare ontwikkeling nauwkeurig volgt. Maar nieuw zijn deze wegen toch in dézen zin : dat er vroeger geen sprake was van methodische, van stelselmatige bedrijvigheid.

Welnu, die nieuwe wegen, die wij gaarne de Vlamingen zouden zien betreden, worden samengevat in de leus waarmede ik mijn Neerlandia-bijdrage in het Vlaanderen-nummer sloot : *Nieuwe wegen, ook op technisch-economisch gebied!*

Wij hopen hier nog scherper dan vroeger omljnd te hebben wat wij daarmee bedoelden.

En die economische richting, die voortaan voor onze Beweging, voor het behoud van onzen stam noodzakelijk wordt, dringt zich met meer kracht dan ooit op, sedert het Kempisch kolenbekken een ommekeer in de Vlaamsche volkshuishouding bracht, en stelt ons eigenlijk voor de vraag : *to mend or to end*, veranderen of verdwijnen.

XI. — VLAAMSCHE VRAGEN VAN DEN DAG.

Nooit, in onze economische geschiedenis sedert 1830, stonden wij voor zulke moeilijke en gewichtige problemen als thans; nooit bood zich voor de Vlaamschgezinden zulke gelegenheid, om rechtstreeks invloed te oefenen op de toekomst van Vlaamsch-België.

Meer dan veel boeken litteratuur, meer dan honderden redevoeringen op congressen en vergaderingen zullen de vraagstukken, die in een korte spanne tijds moeten opgelost worden, in Vlaanderen's welvaart, en dus ook in Vlaanderen's moreele en verstandelijke ontwikkeling ingrijpen. Deze vraagstukken zijn: *de ontginning van het Kempisch kolenbekken, de overname van Congo en de uitbreidingspolitiek op handels- en zeevaartgebied*, waarvan het koloniaal vraagstuk slechts een onderdeel uitmaakt.

Over de gevolgen der ontginning van de kolenmijnen, waardoor een groot gedeelte van Vlaamsch-België van landbouwstaat tot industriestaat wordt, kunnen wij kort zijn.

Sedert vier jaar hebben wij herhaaldelijk de aandacht der Vlamingen op de gewichtige gevolgen dier economische gebeurtenis gevestigd. Daar de uitbating door den Staat nu voor goed uitgesloten is, en het voordeeligste deel van dit kolengebied aan private ondernemingen weggeschonken werd, blijft er den Vlamingen niets over dan te zorgen voor een degelijk technisch onderricht in het Vlaamsche land, zoowel voor ingenieurs als voor werklieden, meestergasten en beambten. Daarvoor is het nog tijd, maar meer dan tijd ook, willen de Vlamingen daar niet overrompeld worden en hun laksheid bekoopen met de verwaalsching van de Kempen.

De twee andere vraagstukken zijn niet minder zwaar aan gevolgen en verdienen evenveel als het eerste bij voortduuring de aandacht der Vlamingen gaande te houden.

Onderstaande studie heeft voor doel met enkele trekken de uitbreidings- en koloniale kwesties te kenschetsen en, zoo mogelijk, te bepalen welke, naar onze meening, de

houding der Vlamingen tegenover deze nieuwe stroomingen onzer economische bedrijvigheid moet zijn.

I.

Moesten wij ons ten taak stellen België's economisch leven sedert 1830 in tijdperken samen te vatten, tot klarer of gemakkelijker overzicht der feiten, en met volle bewustheid van het steeds willekeurige van dergelijke in-deelingen, dan zouden wij drie groote tijdvakken onderscheiden: de periode van de opkomst der groote of fabrieks-nijverheid (1830-1850), die der geleidelijke ontwikkeling van ons land tot industriestaat (1850-1885) en de uitbreidingsperiode, die in de jaren '80 aanvangt, om thans haar volle beteekenis te erlangen.

Het eerste tijdvak wordt gekenschetst door de verandering in de productiewijze, door de toepassing van den stoom, de nieuwe kracht die, dank zij de talrijke uitvindingen van het einde der 18° eeuw, op een uitgestrekt gebied der voortbrenging den handenarbeid ging vervangen. Voór de gebeurtenissen van het jaar '30 reeds was deze verandering begonnen: zoo lokte Koning Willem I talrijke Engelschen naar ons land, die hier nieuwe nijverheidstakken of nieuwe arbeidsmethodes invoerden; de meest bekende daaronder is John Cockerill.

Hoe was het te dien tijde met de Belgische nijverheid gesteld? Buiten de gewone ambachtslieden, zooals bakkers, klee- en schoenmakers, schrijnwerkers, metselaars, bestond het meerendeel der nijverheidsbevolking uit werklieden die in eigen huis, alleen of met hun gezin, werkten. Meer dan 280,000 spinsters, 75,000 wevers met 50,000 heipers waren in het bewerken van het vlas werkzaam, dit is ongeveer 400,000 menschen, meest in de dorpen en kleine steden van Vlaamsch-België verspreid. Er bestonden ook wel grootere werkhuizen of manufacturen, voor de voortbrenging van machienen, gereedschap, papier, aardewerk, wollen of katoenen stoffen; maar zelden waren er meer dan honderd arbeiders in een werkhuis; slechts bij uitzondering was een stoommachiene in gebruik. Van dergelijke machienen bestonden er, in 1830, maar 185 in de manufac-

turen, en dan nog meest te Gent en te Verviers, voor de katoen- en wolspinnerij. Al deze stoomtuigen bereikten te zamen een kracht van 2.500 p.k. en het sterkste daaronder was van 80 paardekracht.

Alleen in de kolenindustrie kon de toestand als voorbode van de nijverheid-in-woording gelden: 30.000 werklieden waren daar reeds onder en boven den grond bedrijvig en tot het uitpompen van het water waren er 200 stoommachienen, « pompes à feu » in gebruik, met een gezamenlijk arbeidsvermogen van 10.000 p.k. In 't geheel bedroeg de Belgische nijverheid 13.000 p.k., juist zooveel als thans een enkele onzer nijverheidsinrichtingen, die van Cockerill te Seraing!

Maar in dien toestand ging snel verandering komen. De nijverheid, tot dan toe vooral in de volkrijke steden gevestigd, ontwikkelt zich nu in de kolenstreek: tusschen 1834 en 1838 worden 16 hoogovens in het arrondissement Charleroi alleen opgericht; in vijf jaar wordt het kapitaal der kolenmijnen met 60 millioen vermeerderd, het aantal kolenputten verdubbeld.

In andere bedrijven worden insgelijks groote kapitalen belegd: in de glasblazerij 7,5 millioen, evenveel in de stoomspinnerij van het vlas. Nieuwe banken verrijzen en slopen 80 millioen op, die dan weer tot uitbreiding van het nieuwe nijverheidsstelsel machtig bijdragen.

Men mag de industriele waarden, die tusschen 1834 en 1838 in omloop kwamen, op 350 millioen schatten. (1) Zoo ontstond de moderne groot-industrie in ons land: van 115.000 fr. klom de invoer van machienen in vijf jaar tot 5 millioen en de uitvoer van 800.000 fr. tot 6 millioen; de nijverheidsinrichting van Cockerill telde in 1840 reeds 2.200 werklieden.

Welke weëen deze omwenteling over Vlaanderen bracht, door de vernietiging der oude vlasnijverheid, willen wij hier niet herhalen: de voorrang op economisch, sociaal en politiek gebied ging over tot het Walenland.

Zooals het in België ging, gebeurde het ook in Frank-

(1) *Briavoine*. De l'industrie en Belgique. Sa situation actuelle. Bruxelles, 1839.

rijk, in Duitschland en de andere landen van Europa, met uitzondering van Engeland, dat alle andere staten dertig jaar vooruit was en op nijverheidsgebied een onbetwiste meesterschap uitoefende.

* * *

In het tweede tijdvak werkte men in België, zoowel als elders, volop aan het versterken en voltooien van het in de vorige periode onder den invloed van speculatie en winzucht wat snel opgetrokken systeem; de rol van den stoomgroeide voortdurend en een voor een werden alle nijverheden van de nieuwe kracht afhankelijk; het spoorwegnet werd in alle richtingen uitgebreid; overal rezen de torenhooge fabrieksschouwen op, als het symbool der inbezitting van steeds uitgestrekter gebied door de industriele ontwikkeling.

Door dat voltooien en uitbreiden vond een goed gedeelte der grootnijverheid, gedurende lange jaren, vaste en gemakkelijk te bereiken klanten en moest zich maar weinig bekommeren om buitenlandsche afzetmarkten. Maar juist het aanleggen van spoorwegen in tot hiertoe voor het verkeer gesloten landen, zoowel als de toepassing der stoomkracht op de scheepvaart, begonnen een ander aanzien te geven aan de economie dier dagen. De tweede periode heeft dan ook als eigenaardig karakter het « grooter worden » van het economisch gebied. Tot 1850 is de economische bedrijvigheid grootendeels tot West-Europa beperkt. Van dan af komen zich nevens de van ouds beschaafde landen nieuwe streken scharen: Oost- en Oost-Zuid-Europa, Noord-Amerika, Australië, Zuid-Amerika en ten slotte Azië, met Japan en China. Doch deze laatste erlangen eerst noemenswaardige beteekenis in het derde tijdvak.

Europa had aldus zijn eigen mededingers opgewekt: het eerste slachtoffer was de Europeesche landbouw, die op het einde dezer periode, rond 1880, onder de concurrentie van het nieuw ontsloten landbouwgebied van Rusland, Amerika en Indië dreigde ten onder te gaan. Zoo eindigde dit tijdperk met een algemeene daling der prijzen en een zware crisis, zoowel voor de nijverheid als voor den land-

bouw. « Une crise d'abondance, » werd zij terecht door *Eudore Pirmez* genoemd, in dien zin dat men geen weg meer wist met de steeds toenemende hoeveelheid producten, die op de markt kwamen, doch daar geen koopers vonden: het verbruik had met de productie geen gelijken tred gehouden, er ontstond overproductie. Het optimisme der vroegere jaren moest wijken voor de werkelijkheid: het was niet voldoende fabrieken te bouwen en vennootschappen op te richten, er moesten ook afzetmarkten gevonden. En gelijk het vroeger met de techniek geschiedde, werd nu de handel, het opzoeken van nieuwe vertierwegen, een vak dat veelomvattende kennis vereischte.

In deze tweede periode, in tegenstelling tot de eerste, die op het vasteland streng protectionistisch geweest was (tot steenkolen toe werden beschermd!), vierde het Manchesteriaansch of vrijhandelsstelsel een volledigen triomf; tijdelijke zegepraal echter, want onder de hevige crisis op het einde van dit tijdvak zou in de volgende periode de vrijhandel schier overal bezwijken, en zelfs bedreigd worden in landen als Engeland en Nederland, die vroeger op dit gebied aan de gansche wereld tot toonbeeld hadden gediend.

* * *

Zoo treden wij in het derde tijdvak. De economische mededinging tusschen de verschillende industriele landen wordt vinniger; de heerschappij van Engeland loopt ten einde en wordt voor menig bedrijf met welgelukken betwist. De vrijhandelsperiode der jaren '60-'70 is voorbij: Duitschland, Frankrijk, Noord-Amerika, om maar van de groote te spreken, heffen inmer hooger wordende rechten, om den invoer van uitheemsche producten te bemoeilijken en aldus de nationale nijverheid te beschermen.

Overall is de nijverheid tot zulke hoogte opgevoerd, dat nieuwe afzetmarkten voor de overvloedige producten onontbeerlijk zijn. Engeland woekert met zijn aanzien als oude nijverheidsmacht en bezit overigens een vast gebied in een koloniaal Rijk, gelijk er nooit een tweede was. Duitschland en Amerika, de jongste, doch de gevaarlijkste

bestrijders van de Engelsche nijverheidshegemonie, kunnen aan des te voordeeliger prijzen hun overblijvende producten in het buitenland ter markt brengen, daar de producenten reeds in eigen land over een goed beschermd en uitgestrekt afzetgebied beschikken. Zelfs buiten hun grenzen kunnen de groote mogendheden, om hun nationale producten te bevoordeelen, « argumenten » gebruiken, waarvan het gebruik aan kleinere nijverheidsstaten ontzegd is. Het afdwingen van allerlei vergunningen : aanleggen van spoorwegen, uitbaten van mijnen, graven van havens, bouwen van kaden, oprichten van banken, met de voorwaarde dat het te leveren materiaal aan hun landgenooten zal besteld worden, werd nu het werk der diplomatie in de half beschaafde Staten van het Oosten en het Verre-Oosten.

Ook in de andere werelddeelen kan men een inkrimpen der arbeidssfeer van de kleine nijverheidsnatiën ondervinden. Met het uitgesproken doel voor hun overvloedige productie eenen uitweg te vinden, werd er nu door allen naar gestreefd meer en meer onbezette of wilde streken onder eigen vlag te brengen. De politiek der inpalming en verovering, die in de vorige periode zelfs door Groot-Brittanje maar zwakjes was gevolgd geworden, werd nu hoofdzaak der buitenlandsche politiek. Zelfs het Amerika van Washington en Monroë ontsnapte niet aan die veroveringskoorts, die men bestempelde met den naam *imperialisme*. Zekere werelddeelen werden letterlijk onder de groote mogendheden verdeeld en het land, dat men niet dadelijk in bezit kon nemen of economisch bewerken, werd door een nieuwe schepping van het Statenrecht voor de toekomst bewaard onder de gedaante van belangen- of machts-sferen.

Bij die politieke bedrijvigheid, voegt zich nog voor de groote Staten, het aanzien, dat voortvloeit uit het vertoonen van hun vlag, in alle zeeën der wereld, op machtige oorlogsbodems of op talrijke koopvaardis-schepen.

Het valt licht te begrijpen dat de positie van de werkzame, dichtbevolkte, industrieel zeer ontwikkelde kleinere landen, als België, met den dag moeilijker werd. België heeft niet de macht om anderen een bepaalde economische

politiek op te dringen ; het aantal nationale verbruikers is beperkt tusschen zeer nauwe grenzen ; het bezit geene talrijke koopvaardijvloot ; buiten zijn landgebied in Europa, wappert zijn driekleur in geen ander werelddeel. Nauwelijks levert de clausule der meestbegunstigde natie, die de groote bazen aan elkaar toestaan, een gelegenheid om zijn ouden luister op nijverheidsgebied te handhaven. Maar voor hoe lang nog?

België telt, naast Engeland, de betrekkelijk grootste industriele bevolking : in 1896 bedroeg zij 700.000 arbeiders en werksters en mag thans op 900.000 geschat worden, zoodat het achtste deel onzer gezamenlijke bevolking in de nijverheid werkzaam is. De optelling van 1896 bewijst dat er te dien tijde niet minder dan 1234 inrichtingen met meer dan 100 werklieden, en 133 met meer dan 500 werklieden in ons land bestonden. (1)

In 1906 waren er 26.500 motoren, met een gezamenlijke kracht van meer dan 2 millioen paardenkracht ; trekt men daarvan de motoren af die in gebruik zijn voor de scheepvaart en het vervoer (spoorwegen en buurtspoorwegen), dan blijven er nog voor de nijverheid 19.800 stoommachines over, met een globale kracht van 987.000 p.k. (2) Welnu, dit is meer dan de helft van de kracht, door de geheele Fransche nijverheid gebruikt.

Naar de jaarlijksche schatting van *G. de Laveleye*, be draagt ons nijverheidskapitaal ongeveer 3 milliard frank, dit is het derde van het nijverheidskapitaal van het Duitse Rijk.

Uit dit alles blijkt een voorspoed, die menig grooter land België zou kunnen benijden, maar die tevens van aard is om bezorgdheid te wekken voor de toekomst ; en het is met recht, dat menig economist, dat menig politiek man, voor wie kiesbelang niet alles is, met kommer de toekomst in kijkt : eenerzijds al de klippen, waarop in het wereldverkeer het Belgisch bootje kan stranden, en anderzijds een

(1) Recensement général des Industries et des Métiers (31 oct. 1896) Vol. V. Répartition des entreprises d'après le nombre d'ouvriers occupés.

(2) Statistique des Industries extractives et métallurgiques... pour l'année 1906. Bruxelles, 1907.

bevolking, waarvan in hoofdzaak de opbrengst van den arbeid het eenig inkomen is.

* * *

Meer dan één middel werd vooruitgezet om de Belgische productie op de gewenschte hoogte te houden. Er kan geen spraak zijn, den fabrieksprijs rechtsstreeks te verlagen: door de sociale wetgeving, door het stijgen der werkloonen, door het verminderen van den arbeidsduur, alle zonder eenigen twijfel verheugende feiten, zijn de lasten, die op de nijverheid rusten, stellig niet verminderd en laten dit niet hopen voor de toekomst.

Maar onrechtstreeks kan dit geschieden door verbetering der machienen, door betere arbeidsmethoden en door verhooging van het productievermogen door grootere technische bekwaaming der werkkrachten. Anderzijds, en in onmiddellijk verband met de vorige hervorming, kan er ook gestreefd worden naar ontwikkeling der nijverheden die dure produkten onder kleinen omvang leveren, die dus veel arbeid vergen, veel maakloon bevatten.

Verder kan er gezorgd worden voor een nationale inrichting van den buitenlandschen handel, die nu grootendeels afhangt van vreemde tusschenpersonen. Een grooter deel der winst zou aldus aan de productie ten deel vallen en zoo meer ruimte laten voor de mededinging.

Een ander middel is het veroveren van nieuwe afzetmarkten, zoo mogelijk door het verwerven van eigen koloniale bezittingen, waarvoor een koopvaardij onder eigen vlag, door het ontstaan van eigen reederijen, een onontbeerlijke voorwaarde is.

Zoo onstond hier te lande, deels door redeneering of door bestudeering der gebeurtenissen, deels door ervaring, allengs een reeks nieuwe economische stroomingen, die met den algemeenen naam uitbreidingspolitiek — expansion économique — bestempeld werden.

II.

Welke beteekenis heeft nu deze uitbreidingspolitiek voor

Vlaamsch-België? Welke eischen mogen aan de nieuwe richting ozer volkshuishouding gesteld worden, opdat de Vlamingen' op dit nieuwe arbeidsveld, grootendeels bevrucht door de gemeenschappelijke geldelijke offers van de Vlaamsche en de Waalsche burgers, niet worden verdrongen, onmachtig gemaakt, zoodat feitelijk de voordeelen uitsluitend of grootendeels toekomen aan het tot hiertoe op allerlei wijze bevoorrechte gedeelte van het Belgische volk?

Uitbreiding van het Belgisch economisch gebied werd dus in drie richtingen aangeraden of beproefd: in de nijverheid, in de scheepvaart en den handel, en in de koloniale politiek.

* * *

Op de gewenschte evolutie der nijverheid hebben wij reeds in vroegere studies met nadruk gewezen. Ons besluit was, dat vooral voor Vlaamsch-België een verhooging van het productievermogen zich opdrong, verhooging die slechts bereikt kan worden door meer algemeen, meer technisch onderwijs.

Terecht zou men dit streven kunnen bestempelen met het woord, door een tegenstrever der koloniale politiek uitgesproken: *l'expansion à l'intérieur!* (1)

Er is inderdaad in ons land, en vooral in Vlaamsch-België, op nijverheids- en landbouwgebied nog zooveel te doen, vóór wij de grens van het mogelijke bereikt hebben! Maar het zou naar ons dunken een kortzichtige politiek wezen, onverschillig te blijven voor de gevaren die onze economische macht naar buiten bedreigen: innerlijke versterking onzer economie door meer technische bekwaming eenerzijds, bestendige verovering van nieuwe afzetmarkten, van een ruimer arbeidsveld buiten onze grenzen anderzijds, zijn geen tegenstrijdige strevingen, maar moeten eerder beschouwd worden als twee zijden van dezelfde economische politiek: het bereiken van den hoogstmogelijken standaard van intellectuele ontwikkeling en stoffelijke welvaart van de Belgische natie.

(1) Door den heer *Hubin* (zitting der Kamer van volksvertegenwoordigers van 17 Maart 1908: ondervraging over het gebruik van inlandsche steenen voor onze openbare werken).

Dit dient vooral gezegd te worden voor vele Vlaamschgezinden, die met lede oogen de gedachte der uitbreiding zien wortel schieten in de beslommeringen onzer politieke mannen: zij vreezen dat daardoor de aandacht afgeleid wordt van de talrijke vraagstukken, die hun ter harte gaan, dat deze daardoor verwaarloosd of achteruitgeschoven worden.

Wij kunnen deze meening niet deelen: de Vlaamschgezinden, zoomin als wie ook overigens, zijn niet bij machte om den stroom der gebeurtenissen van richting te doen veranderen: de economische geschiedenis leert ons dat wie dit beproeft, het steeds tot zijn schade doet en ten slotte genoodzaakt is zich bij het nieuwe aan te sluiten, wil hij niet ondergaan. In het eerste gedeelte van dit opstel hebben wij aangetoond dat de uitbreidingspolitiek niets anders is dan een strijd om het economisch voortbestaan, waaraan geen volk in onzen tijd kan ontsnappen.

Is het dan niet practischer en voordeeliger voor de Vlamingen de nieuwe strooming aan hun ideaal van geestelijke en stoffelijke volksontvoogding dienstbaar te maken en aldus het rechtmatig aandeel van den uitslag voor hun stamgenooten te bekomen?

* * *

De overname van Congo en de toekomstige koloniale politiek mogen de Vlamingen niet onverschillig laten. Wij zullen hier niet het al of niet wenschelijke van koloniale bezittingen bespreken: het nut, om niet te zeggen de noodzakelijkheid, van een koloniaal gebied voor een industrieel hoog ontwikkeld en overbevolkt land kan niet ernstig betwist worden. Het zou van wege de Belgen een schromelijke kortzichtigheid zijn de kolonie van de hand te wijzen, die de vérziende politiek en het bewonderenswaardig en aanhoudend streven van Leopold II voor België verworven heeft. (1)

(1) Wie daarvan overtuigd wil worden, leze het verslag betreffende het verdrag van overname door *Leon de Landsheere* en vooral de zoo meesterlijke als welsprekende redevoering van den heer *Louis Franck*, in zitting der Kamer van volksvertegenwoordigers op 27^{en} April l.l. uitgesproken.

Kan de noodzakelijkheid der overname zoowel als de groote rijkdom van Congo moeilijk betwist worden, men moet anderzijds erkennen dat deze overname in aannemelijke voorwaarden dient te geschieden. Over de politieke zijde der kwestie laten wij aan meer bevoegden het woord; maar de Vlamingen hebben hier ook buitengewoon gewichtige belangen te verdedigen en den eisch te stellen, dat deze belangen bij de overname niet over 't hoofd worden gezien.

Tot hiertoe was de Onafhankelijke Staat een gebied waarin noch de Belgische Regèering noch de Vlaamsche bevolking iets te zeggen hadden; alles werd er beheerd naar de ingeving der hooge ambtenaars en vooral naar de eigen inzichten van den alleenheerschenden vorst. Alles is thans zoo Fransch, alsof Congo eene Fransche kolonie ware. Weet men, bij voorbeeld, dat te Waver in Brabant eene school voor vreemde onderofficieren, meestal uit Zweden en Denemarken, ingericht is, enkel om hun Fransch aan te leeren vooraleer zij in Congo dienst nemen?

Het voortduren van dien toestand in het Congoleesch bestuur beteekent de volkomen uitsluiting van de meer dan drie millioen uitsluitend Vlaamschsprekende Belgen; zij zouden zich daar even thuis gevoelen als in welke andere Engelsche, Duitsche of Portugeesche kolonie. De Vlaamsche Belgen zouden enkel, zooals met zoovele inrichtingen in België nog het geval is, het voordeel genieten als belastingbetalers de financieele lasten te dragen. Dit mag niet geschieden: de rijkdommen van ons koloniaal bezit moeten voor iederen Belg toegankelijk zijn, hij zij Waal of Vlaming.

Congo werd gemaakt ten koste van Vlaamsch zoowel als van Waalsch bloed. Of waren De Bruyne, de gebroeders Van de Velde en zoovele anderen geen Vlamingen? Ik neem graag aan dat noch de Regeering noch het Congoleesch bestuur het inzicht hebben de Vlamingen èn van alle plaatsen èn van alle economische mogelijkheden uit te sluiten, maar feitelijk komt men daartoe, indien de rechten van de Vlaamsche taal in deze kolonie van een *tweetalig* land niet gewaarborgd worden.

Is het reeds nu belangrijk dat het verkeer en verblijf,

alsook het bekleeden van betrekkingen aan de Vlamingen in Congo niet onmogelijk gemaakt worden, voor een verdere toekomst is het niet minder van gewicht. Congo zal niet altijd een uitbatingskolonie blijven; men mag ook de hoop koesteren eens in het oostelijk gedeelte, waar hooggelegen, koele, gezonde en vruchtbare streken liggen (Katanga!), een bevolkingskolonie te zien ontstaan. Zal dan niet de nederzetting van het kinderrijkste deel van België's bevolking tegengehouden, bemoeilijkt worden door het verfranscht bestuur? Zal er dan geen schreeuwende ongelijkheid ontstaan tusschen Vlamingen en Walen? Zullen deze Vlaamsche kolonisten zich, in eigen land, op nationalen bodem mogen gevoelen? Zal men langer voortgaan de millioenen negers te verfranschen, als men bedenkt dat de eenige Europeesche taal, door de negers gebruikt, reeds in gansch Zuid-Afrika, tot aan de grens van Congo, het Nederlandsch is?

* * *

Men ziet het, tal van vraagstukken van het hoogste belang doen zich hier voor, en wij veroorloven ons aan onze goedgezinde volksvertegenwoordigers, van welke partij ook, te zeggen: Laat Congo niet *ontaarden in een leen voor het Walendom!*

Is het niet opmerkelijk dat in het lijvige verslag van den heer *Begerem* over de koloniale wet geen enkel woord over het gebruik der talen gezegd wordt, en dat als het geldt den charter eener kolonie op te stellen, behoorende tot een land waar, theoretisch ten minste, de Nederlandsche en de Fransche taal op denzelfden voet staan?

Art. 2 der koloniale wet zegt dat een reeks artikelen der Belgische Grondwet in de kolonie van toepassing zijn; daaronder bevindt zich niet eens art. 23, dat de vrijheid van de in België gesproken talen waarborgt. Doch ware dit zoo, de toestand wordt er niet veel beter om. Wat dit vrij gebruik der talen voor de Vlamingen geweest is en nog is, weten wij maar al te goed. Deze zoögezegde vrijheid werkte immers alleen de willekeur van ambtenaars en rechters in de hand. Congo zou dus verkeeren in den toev. E. O.

stand van Vlaamsch-België vóór het stemmen der Vlaamsche taalwetten, en de taalrechten der Vlaamsche kolonisten of particulieren, in Congo gevestigd, zouden daar met de voeten getreden worden, zooals het in België het geval was, totdat de wet daar perk en paal aan stelde. Deze bittere ervaring moet aan de Vlaamsche Belgen in Congo gespaard worden: waartoe zou anders de geschiedenis van onzen taalstrijd dienen?

Wórdt de kolonie op Fransche leest geschoeid, dan wordt weer eens op kunstmatige wijze, zooals dit zoo dikwijls sedert 1830 gebeurde, de kennis van het Fransch aan allen opgelegd, die in onze toekomstige kolonie iets willen verrichten, zelfs als particulieren.

* * *

Een troef in de handen der Vlaamschgezinden is het zeker, dat nu het Parlement in de koloniale zaken het hooge woord zal voeren, en niet meer de onverantwoordelijke macht van den Koning, bijgestaan door eenige hooge ambtenaars.

Er kan dus te allen tijd verbetering in den toestand op taalgebied gebracht worden, naarmate de Vlaamsche Beweging in kracht toeneemt.

Maar toch is het van het grootste belang dat in de organieke wet van de koloniale bezittingen, als natuurlijk uitvloeisel van hooger gemeld art. 23, de beginselen der wetten van 1873-1889 op het gerecht, van 1878 op bestuurlijke zaken en van 1898 op de afkondiging van wetten en decreten (gelijkheidswet) geschreven worden. (1)

Dit is gewichtig voor twee redenen: wordt de koloniale wet zonder dergelijke bepalingen aangenomen, dan zal het later veel moeilijker zijn het taalrecht der Vlamingen te doen eerbiedigen; men zal dan stuiten op allerlei verworven rechten en belangen, waarvan nu geen spraak kan zijn.

Verder stond, van een politiek standpunt, de kans nooit

(1) In een vertoogschrift heeft de *Vlaamsche Volksraad*, die zich herhaaldelijk met de zaak onledig hield, uitstekend de wijzigingen aanbevolen, die aan de koloniale wet dienen gebracht te worden, om aan de Vlamingen voldoening te geven.

zoo schoon, om de Regeering te dwingen het taalrecht der Vlamingen in de kolonie te erkennen: het zal van het karakter en de krachtadigheid van eenige Vlaamsche, vooral katholieke, volksvertegenwoordigers afhangen of de erkenning der Vlaamsche taal een werkelijkheid is, waarmede moet rekening gehouden worden, of wel slechts eene «quantité négligeable», een stof tot redevoeringen in tijden van verkiezingen.

Daarom zeggen wij aan de *vertegenwoordigers* van het Vlaamsche land: Op u, die geroepen zijt, den charter der kolonie vast te stellen, rust de plicht het uiterste aan te wenden, opdat voor uwe landgenooten geene nieuwe ketens gesmeed worden.

* * *

Van het Vlaamsch standpunt uit moet de uitbreidingspolitiek, vooral op *zeevaartgebied*, in denzelfden geest beschouwd worden.

Na 1830 mocht men hopen dat België, als een jonge veerkrachtige Staat, fier op zijne onafhankelijkheid, zich zou beijveren eene plaats in te nemen onder de zeevarende volkeren en een bedrijvig heden aan een roemvol verleden binden. En nochtans was die hoop ijdel. De bestaande premiën uit den Hollandschen tijd werden afgeschaft, ondanks het petitionnement der Handelskamers van Antwerpen en van Oostende. De groote handelsenquête van 1843 bracht al het hachelijke van den toestand aan het licht. Men vroeg het advies der Handelskamers aangaande het nemen van beschermingsmaatregelen voor de scheepvaart: Antwerpen, Oostende, Brugge, Gent, Brussel, Leuven, Aalst waren er voor; Charleroi, Luik, Verviers, de voornaamste nijverheidscentra, antwoordden ontkennend. Is dit niet kenschetsend?

Wat kon het geven dat de Vlaamsche zeevaart het goed of slecht had, als de Waalsche produkten, zooals kolen, ijzer en glas, maar aan voordeelige prijzen vervoerd werden? Dit gaf bij onze regeeringsmannen den doorslag: wij waren immers geen zeevarend volk! Maar voor de havens, die handel en verkeer bevorderen, moest gezorgd worden; 't lot der nijverheid hing er van af!

Zoo zien wij de Belgische koopvaardij voortsukkelen, onder verouderde wetten en reglementen, zonder eenige aanmoediging van den Staat. Zeevaart, zeevisscherij, het waren immers specifiek-Vlaamsche bronnen van welvaart; onze ambtenaarswereld, zoowel als de regeeringen, verkeerden in een gedachtenkring, die daarvan zoo verstond! Particulier initiatief bleef ook uit; de Staat deed niets om het aan te moedigen of op te wekken.

Zestig jaar waren er noodig om het verkeerde van dergelijke politiek in te zien: gedurende dien tijd was onze visscherij met rassche schreden achteruitgegaan en om zoo te zeggen tot de kustvisscherij vervallen, en de heele moderne omwenteling van het zeewezen voltrok zich zonder dat België verroerde.

Immers in de laatste halve eeuw zijn de vervoermiddelen ter zee meer dan vervijfdubbel. De zeeën worden bevaren door meer dan 45,000 schepen, die te zamen meer dan 40 millioen ton meten. Meer dan 600 havens worden door regelmatige lijnen bediend en vormen aldus reusachtige stations van een overgroot net, dat alle gedeelten van den aardbodem omvat.

Op het gebied der zeevaart is dus ook in de laatste jaren eene kentering ontstaan. Inderdaad, en de oorzaken daarvan kenschetsen op wonderlijke wijze onze gansche economische geschiedenis: de huidige beweging kwam niet tot stand om de welvaart der Vlaamsche bevolking of eene toekomst en eene broodwinning aan onze Vlaamsche jongens te bezorgen; als Vlaanderen immers herhaaldelijk dreigde te bezwijken onder de crississen van 1847, 1864 of 1880, dacht niemand er aan dat op zee een uitkomst voor onze zwaar beproefde bevolking kon gezocht worden; neen, onder den drang der vreemde concurrentie, in verband met de uitbreidingsgedachten, werd er met het zeventigjarig *laissez faire* afgebroken.

Zoo schijnt thans de regeering geneigd den weg van alle zeevarende volkeren te willen bewandelen, en wel in twee richtingen: door financieele tegemoetkoming aan Belgische zeevaartlijnen, en door subsidieering van een schoolschip. In den laatsten Kamerzittijd werd met algemeene stemmen een wetsvoorstel aangenomen, waardoor de rege-

ring gemachtigd werd voor vijf millioen frank obligatiën te onderschrijven ten voordeele van de maatschappijen *Océan* (2 millioen), *Compagnie royale Belgo-Argentine* (2 millioen) en *Compagnie nationale des Transports Maritimes* (1 millioen), onder voorwaarde dat deze vennootschappen harerzijds het maatschappelijk kapitaal zouden vergrooten. De memorie van toelichting tot dat voorstel vatte op uitstekende wijze de argumenten samen, die ten voordeele eener krachtige Belgische handelsmarine zijn vooruitgezet geworden.

De Staat is ook handelend opgetreden door de geldelijke ondersteuning der *Association Maritime*, die in 1903 gesticht werd met het doel, tot de vorming van zeeofficieren voor de koopvaardij bij te dragen. En dat, alhoewel de Staat zelf twee zeevaartscholen onderhoudt: te Oostende en te Antwerpen, waar, zonderling genoeg, nog dagelijks diploma's uitgereikt worden. De beslissing der al of niet toereikende bekwaamheid der aldaar gediplomeerde zee-officieren, en die ten getale van meer dan zeshonderd zijn, laat ik aan meer bevoegden over.

De lijdensgeschiedenis der pogingen van de *Association* is ook genoeg bekend, en de uitslag is van dien aard dat er geen andere uitkomst voor den Staat blijft dan zelf de zaak in handen te nemen. De geldelijke tusschenkomst van den Staat is thans veel grooter dan die der particulieren: eerst bedroeg de jaarlijksche subsidie 75.000 fr., later 125.000 fr.; het schijnt dat het nu 200.000 fr. zou zijn! Dit is meer geld dan de Staat uitgeeft voor het Vlaamsch Conservatorium en het Hooger Handelsinstituut van Antwerpen te zamen! Daarbij zou de Staat ook het kapitaal met 500.000 fr. vergroot hebben, dit is evenveel als het oorspronkelijk kapitaal der *Association*.

Aan die voorwaarden kan de Staat evengoed zelf de zaak in handen nemen: te onzent huivert men steeds voor kloeke besluiten, men werkt steeds per stuk en per brok: *le système des petits paquets*.

De Staat had eigenlijk deze zaak nooit aan het streven van particulieren moeten overlaten: vond men het onderwijs der zeevaartscholen onvoldoende, dan moesten de programma's herzien, de wetten op het zeewezen en op het

verleenen van diploma's gewijzigd en dan kon de Staat zelf een schoolschip inrichten, met alle noodige leerkrachten en stoffelijke schikkingen. *Met de overname van Congo komen wij toch vroeg of laat tot eene Staatsmarine, en wellicht sneller dan men denkt.*

* * *

De zee bespoelt onze Vlaamsche kust; al onze havens zijn Vlaamsche steden; onze zeelieden, onze visschers, onze loodsen zijn Vlamingen: alleen in het hooger bestuur van het zeewezen zijn talrijke Waalsche ambtenaars...

Tot hiertoe is de Belgische zeetaal het Vlaamsch. Maar wordt er niet opgepast, dan verdringt daar ook het Fransch de Nederlandsche taal. Alhoewel onze taal op het schoolschip niet volkomen uitgesloten schijnt, bekleedt zij daar niet, evenmin als in het bestuur, den rang, den voorrang die haar toekomt, waar het geldt deze bij uitstek Vlaamsche nijverheid. Nevens groote, stoffelijke belangen zijn hier ook voor de Vlamingen gewichtige taalbelangen op het spel: wordt eens de Belgische koopvaardij door Waalsche of Vlaamsch onkundige officieren bestuurd, dan zullen de Vlaamsche jongens daarvan de eerste slachtoffers zijn.

Overigens, al wat op de zeebedrijven betrekking heeft, moet door woord en schrift onder de Vlaamsche bevolking, vooral die van de kuststreken, bekend gemaakt worden. Allengs zal men het groot nationaal belang, dat er voor de Vlamingen in de zeevaart ligt, gaan waardeeren. Dan zal men ook leeren inzien dat de scheepvaart een zeer winstgevende geldbelegging en tevens een bij uitstek nationaal werk is.

* * *

Is ons Vlaamsch ideaal werkelijk leefbaar, zooals wij het denken, dan moet ons streven niet beperkt blijven tot het scheppen van zuiver intellectueelen arbeid, op kunst- of wetenschappelijk gebied. De gelegenheid biedt zich aan dit nu te doen voor de meest gewichtige vraagstukken, waar-

over ons land sedert zijn onafhankelijk bestaan te beslissen had.

Zullen wij machteloos en onverschillig tegenover deze problemen staan, waarvan onze toekomst als Vlaamschsprekend volk afhangt en aldus de ontmoedigende bevestiging leveren, dat ons Vlaamsch ideaal slechts een machtspreek is, zonder kracht en zonder leven? Dit zal geen Vlaming willen beamen. Want het Vlaamsche leven moet werkelijkheid worden; de Vlaamsche gedachte moet onze economische instellingen doordringen, evenals onze kunst, onze letterkunde. Het gebouw moet Vlaamsch zijn van de grondvesten af; een dunne laag Vlaamsch, als alles binnen op zijn Fransch ingericht is, brengt ons nooit tot het doel. Maar daarvoor moeten de Vlamingen ook de hand aan 't werk leggen en reeds bij het leggen van den eersten steen aanwezig zijn!

Op die voorwaarde alleen zal het Vlaamsche volk het zijne krijgen: aan de deskundigen, aan onze Vlaamsche mannen, aan onze Vlaamsche pers het volk over zijn ware behoeften en belangen in te lichten.

1907.

XII. — DE VLAMINGEN ONDER DE NIEUWE REGEERING.

In Vlaamsch België werd het bericht, dat Koning Albert, bij zijn troonsbeklimming, den grondwettelijken eed ook in het Nederlandsch had afgelegd, met levendige vreugde vernomen. Het was de eerste plechtige erkenning van het goede recht onzer taal na tachtig jaar miskennen.

Een Comiteit, gevormd uit vertegenwoordigers van de voornaamste Vlaamschgezinde maatschappijen des lands, kwam tot stand om dit heugelijk feit te herdenken en den Koning de dankbaarheid der Vlamingen te vertolken.

Het besloot van deze gebeurtenis gebruik te maken om het huidige programma der Vlamingen in enkele bladzijden uiteen te zetten en aan den Vorst daarvan een exemplaar te overhandigen.

Die dankbetuiging aan den Koning en die samenvatting onzer verzuchtingen, zooals zij hierachter volgen, werden op groot getal afgedrukt en door heel het Vlaamsche land verspreid.

De uitvoerende Commissie bestond uit de heeren Max Rooses, voorzitter, A. J. Hendrix, schrijver, Adelf. Henderickx, Flor. Heuvelmans, Dr A. Van de Perre, A. c. Van der Cruyssen, J. Van de Venne, Is. Van Doosselaere, Em. Wildiers, leden, en Lodewijk de Raet, verslaggever.

* * *

Sire, wij wenden ons tot Uwe Majesteit uit naam der aanzienlijkste Vlaamsche maatschappijen, die zich ten doel stellen de belangen der Nederlandsche taal in België te behartigen en de grieven te doen verdwijnen, die haar gebruik belemmeren en wier voortduren de zedelijke en stoffelijke ontwikkeling van het Vlaamsche volk zou tegenwerken.

Wij houden er aan, in de eerste plaats, Uwe Majesteit onze erkentelijkheid te betuigen voor de genegenheid, die zij jegens onze dierbare moedertaal aan den dag heeft gelegd.

Toen Uwe Majesteit bij hare troonsbeklimming den grondwettelijken eed ook in het Nederlandsch aflegde, pleegde Zij eene daad, die men in alle landen der wereld als eene zeer natuurlijke zou aanschouwen, maar die te onzent, in de voorwaarden, waarin wij sedert 1830 geleefd hebben, moest aangezien worden en inderdaad aangezien werd als de erkenning van een lang miskend recht, als de eerste stap op een nieuwe baan, waar voor ons reiner lucht stroomt en ruimer licht straalt. Alle Vlamingen zijn er gevoelig aan geweest, dat Uwe Majesteit Hare regeering aaning met die daad van eerbiediging der gelijkheid van beide landstalen en wij voelen ons gelukkig de tolk hunner dankbaarheid te mogen zijn.

Bij tal van bezoeken, als Kroonprins, aan de Vlaamsche gewesten gebracht, heeft Uwe Majesteit insgelijks de Nederlandsche taal gebezigd en Zij heeft aldus herhaaldelijk blijk gegeven van Hare hoogschatting der taal van de meerderheid der Belgen. Telkens werd door het Vlaamsche volk zulke daad van verlichte genegenheid toegejuicht en wij zijn gelukkig met de nieuwe ook die oudere schuld van erkentelijkheid tegenover Uwe Majesteit te kwijten.

Wij hebben de vaste overtuiging en eerbiedig uiten wij ons vertrouwen, dat Uwe Majesteit tegenover de talen harer onderdanen dezelfde regels van rechtvaardigheid en liefde zal tot richtsnoer nemen, die Zij wil volgen voor alle belangen waar hun heil en vooruitgang mee verbonden zijn.

In een vrij land waar twee talen gesproken worden, elke door een nagenoeg even groot aantal inwoners, is het wel natuurlijk dat geene van beide bevoordeeld worde en, indien er wetten noodig zijn om hun gebruik te regelen, mogen die op geen anderen gronslag berusten dan op dien der volkomen gelijkheid. Te onzent is dit ongelukkig het geval niet geweest tot groote schade van het Vlaamsche volk, dat aldus verhinderd werd in zijne verstandelijke ontwikkeling, belemmerd in zijnen stoffelijken vooruitgang, gekrenkt in zijn gevoel van eigenwaarde.

Volgaarne erkennen wij dat in de laatste dertig jaren eenige onzer ergste grieven door de wetgeving werden hersteld, doch talrijke en ergerlijke ongelijkheden en rechts-

miskenningen blijven voortbestaan in schier al de Staatsinstellingen : het Bestuur, het Gerecht, het Leger en hoofdzakelijk het Onderwijs.

De Vlaamsche burger kan zich niet altijd in rechtstreekse betrekking stellen met de hogere ambtenaren, omdat deze zijne taal niet verstaan. Voor de gerechtshoven is hij niet altijd zeker zijn recht te kunnen doen gelden, omdat zijne taal daar niet voldoende begrepen en gesproken wordt. In het leger kan de soldaat zich niet voelen in een groot vaderlandsch gezin omdat zijne taal er eene vreemde is. De hoofdoorzaak dier wantoestanden en der onvoldoende ontwikkeling van het Vlaamsche volk is het onderwijs, dat zoo bedeed wordt aan de Vlaamsche leerlingen dat zij hunne moedertaal onvoldoende kennen, zoodat zij, die in het latere leven geroepen worden om deel te nemen aan het bestuur van het land, niet in staat zijn met de overgrootste meerderheid der Vlaamsche burgers in die gemeenschap van taal en gedachte te staan, die noodig is om het gezonde leven en den vooruitgang van den Staat te verzekeren.

Wij hopen deze grieven eerlang te zien verdwijnen en in volle vertrouwen zien wij op tot Uwe Majesteit, overtuigd als wij zijn dat Zij met een geest van genegenheid en rechtvaardigheid de pogingen zal gadeslaan en ondersteunen, die wij aanwenden om in daden de gelijkheid te doen verwezenlijken, die ieder ons in woorden toekent.

Sire, het weze ons daarom veroorloofd de aandacht Uwer Majesteit te vestigen op het Programma der Vlamingen, dat hierna volgt. Het behelst de uiteenzetting van wat wij wenschen en vragen met het oog op de geestelijke en stoffelijke welvaart der Vlaamsche Belgen, met het oog ook op de stevige inrichting van ons Staatsbestuur, op de eendracht en den vrede onder de burgers, verschillend van taal maar eensgezind in liefde tot het vaderland. België kan zijne lotsbestemming alleen dan vervullen, zooals Uwe Majesteit het zegde, wanneer zijne verstandelijke en zedelijke krachten zooveel mogelijk ontwikkeld worden, en die krachten kunnen niet hun hoogste peil bereiken, wanneer de groote helft van het volk belemmerd wordt in het gebruik zijner

eigen taal, het natuurlijk middel om zijn geest te verrijken en zijn beschaving te volledigen.

De dag, dien Uwe Majesteit te gemoet zag, waarop kunstenaars en schrijvers van Vlaanderen en Walenland den weg met hunne meesterstukken zullen bezaaien, zal voor ons niet in zijn vollen luister aanbreken dan wanneer alle burgers voor hunne taal dezelfde rechten en dezelfde toewijding zullen genieten. Wij voelen in ons hart de hoop en de overtuiging ontkiemen dat Uwe Majesteit al wie het wel meent met het Vlaamsche volk zal ondersteunen in zijn pogen om de komst van dien blijden dag te verhaasten.

Programma der Vlamingen aangeboden aan Zijne Majesteit Koning Albert.

Na de Omwenteling van 1830, scheen de volledige verfransching en het verdwijnen der Vlaamsche (Nederlandsche) taal in Vlaamsch-België nog enkel een kwestie van tijd.

De bewindvoerders, die nu het roer in handen kregen, gingen uit van het beginsel, dat, ter wille der eenheid van den Staat, in zulke hachelijke omstandigheden geboren, een degelijk bestuur van het land op ééne taal moest berusten. Zij vleidden zich met de begoocheling dat eenheid van taal in België te bereiken was door de Vlamingen tot het verwaarloozen van hun taal te brengen en tot het aannemen van het Fransch, dat de officieele taal in België werd door het besluit van 16 November 1830.

Met het oog op dat doel werden alle maatregelen genomen : het hooger en het middelbaar onderwijs werden volkomen verfranscht, de Vlaamsche taal werd er zelfs niet meer of nog nauwelijks onderwezen ; Fransche rechtspleging voor alle rechtbanken in het Vlaamsche land ; volkomen verfransching van het leger ; verfransching van alle takken van het bestuur ; voor het minste ambt werd in Vlaamsch-België de kennis der Fransche taal verplichtend gemaakt en daarenboven werd dit gedeelte van het land overstroomd met Waalsche beambten.

Aldus werd op kunstmatige wijze de noodzakelijkheid der kennis van de Fransche taal aangekweekt. Onze hoo-

gere standen waren lang vóór 1830 verfranscht : zij zouden tegen de genomen maatregelen niet opkomen, deze zouden integendeel hun volle goedkeuring en medewerking verwerven.

De Grondwet van 1831 had weliswaar in art. 23 de gelijkheid der in België gesproken talen erkend en de vrijheid voor de burgers de taal hunner keuze te gebruiken, maar deze vrijheid werd ook ingeroepen door de verfranschte ambtenaars en rechters, en bij botsing tusschen den minderen of terechtstaanden burger, die niets dan Vlaamsch kende, en den boven hem aangestelde, die alleen Fransch verstond, geschiedde alles in het Fransch.

Doch de verwezenlijking der taaleenheid in een Staat, die uit een even groot aantal Vlamingen als Walen bestond, bleek weldra een ijdele poging. De taalverdrukking wekte in de Vlaamsche gewesten misnoegdheid en verzet, die uiting vonden bij onze letterkundigen. In gloedvolle geschriften, zooals in Conscience's *Leeuw van Vlaanderen*, dat Epos der Vlamingen, vergeleken dezen de vernedering van heden met de glorierijke tijden van voorheen. Vertoog-schriften van Vlaamsche burgers en genootschappen werden met honderden naar de Kamers gestuurd, waar enkele leden de verdediging der Vlaamsche taalbelangen namen, in den beginne echter zonder tastbaren uitslag.

Pas had dus de hooger geschetste politiek van verfransching zich klaar afgeteekend of daar weerklonk in Vlaanderen de leus : « *De Taal is gansch het Volk* » en daardoor verstond men dat de taal niet enkel den letterkundigen schat van het volk door de eeuwen heen omvat, maar dat zij ook is de trouwe bewaarster van zeden en overleveringen, de bezielster van alle kunst onder welken vorm ook, dat zij tevens de eenige waarborg is van verstandelijken, moreelen en niet minder van stoffelijken vooruitgang van het volk.

* * *

Het uitsluiten onzer taal uit de hoogere Staatsinstellingen, die bij alle volkeren de stuwkrachten zijn van beschaving en stoffelijke ontwikkeling, had voor het Vlaamsche land de noodlottigste gevolgen. Men kon boeken schrijven

over *Le Paupérisme en Flandre* en deze streek met haar rijk verleden waarvan onze trotsche Hallen, Stadhuizen en Kerken de krachtige getuigenis afleggen, kon door vreemde schrijvers, zooals Wolowski, zonder tegenspraak vergeleken worden met Ierland op zijn slechtst.

De verloochening van de taal had voor gevolg of ging gepaard met de verwaarloozing van de stoffelijke belangen der Vlaamsche bevolking, op het gebied van nijverheid, landbouw, visscherij, scheepvaart, overal dus waar het specifiek Vlaamsche of overwegend Vlaamsche bronnen van welvaart gold. Men verloochende niet enkel de taal als middel tot verrijking en verhooging der algemeene vorming, maar ook als bron om de voortbrengingskracht en daarmee de kapitaalwaarde van het Vlaamsche gedeelte des lands te versterken. Zoo kon Julius Vuylsteke in zijn *Korte statistieke beschrijving van België* (1870) als volgt, voor de Vlaamsche gewesten, de balans opmaken van dat veertigjarig tijdvak van Belgische onafhankelijkheid: verarming, verstandelijke en zedelijke verstomping, lichamelijke ontaarding, stoffelijke achteruitgang.

Als verzet tegen deze verwaarloozing van alles wat Vlaamsch is in taal of wezen, ontstond de Vlaamsche Beweging. Steeds was haar programma: de heropbeuring van den Vlaming, *de volledige ontwikkeling van alle volkskrachten, op intellectueel en stoffelijk gebied door het eenig passende middel, door de volkstaal.*

Is de Vlaamsche Beweging, in haren oorsprong een taalbeweging, in hare gevolgen is zij een echte sociale beweging. Dit verklaarde reeds in 1869, Jonkheer de Maere, van Gent, in de Kamer van Volksvertegenwoordigers, als hij de aandacht vestigde op de economische en zedelijke minderheid der Vlaamsche tegenover de Waalsche bevolking. Jhr de Maere schreef die ongelijkheid toe aan den mangel aan volksbeschaving in Vlaanderen, door de minachting van de volkstaal veroorzaakt en besloot dat « de Vlaamsche kwestie geen literarische, noch staatkundige, maar een *sociale quaestie* was ».

Legden de eerste aanvoerders, meestal letter- en taalkundigen, vooral nadruk op andere zijden van dit veel-omvattende programma, dan is dit heel begrijpelijk: Zij waren

nog te dicht bij de gebeurtenissen om er al de gevolgen van te kunnen beseffen.

Het aanleggen en optrekken van dit gebouw van Vlaamsche beschaving, hoe eenzijdig in opvatting en inrichting het in den beginne mocht zijn, danken wij aan Vlaamsche schrijvers en geleerden, meestal volksjongens, die dikwijls onder hoon en spot, altijd onder bedekte vijandschap, daarvoor met weergalooze volharding steen voor steen hebben aangebracht.

Daarom blijven de namen van Jan-Frans Willems, de eerste groote wekker van Vlaanderen, van Conscience, die « zijn volk leerde lezen », van Peter Benoit die « het leerde zingen » en van de lange schaar schrijvers en geleerden, die leden en streden voor de opbeuring van hun volk, in eerbiedvolle herinnering bij hunne landgenooten voortleven. Daarom ook verzezen in de schaduw onzer stadhuizen en op onze markten de standbeelden van die groote mannen, als zoovele symbolen van het ontwaken en het herleven van het Vlaamsche volk. Wekkers van hun taalgenooten, werden de onaanzienlijken van vroeger als ware helden door het dankbare nageslacht gevierd.

Onder deze, was Karel Lodewijk Ledeganck door zijn onvergankelijke trilogie « *De drie Zustersteden* » het geweten van Vlaanderen. Na de poëtische verheerlijking van het voorgeslacht, riep hij den Vlamingen van zijnen tijd immers toe :

Daarom gedenk
Den heilgen wenk

Van al wat u omringt. Blijf trouw aan uw verleden!

Blijf steeds uw Vlaamschen oorsprong waard!

Wees Vlaamsch van hart en Vlaamsch van aard!

Wees Vlaamsch in uwe spraak en Vlaamsch in uwe zeden!

Uw roem en uw geluk vindt ge op dien weg alleen,

Met al de heerlijkheid der dagen van voorheen!

Ledeganck werd op 29 Augustus 1897 in zijn geboortestadje gevierd. Maar hier juichten niet enkel de uit alle oorden van het Vlaamsche land samengestroomde Vlaamschgezinden ; nevens de burgemeesters van de drie Zustersteden, waaronder de onvergetelijke Jan Van Rijswijk, verscheen ook de jonge telg van België's geliefd Vorstenhuis,

Prins Albert van België, die er een Vlaamsche redevoeering uitsprak. Deze daad wekte diepe roering in den lande en van dien dag bracht het dankbaar volk de liefde, die het aan zijn ontslapen broeder, Prins Boudewijn, « den Vlaamschen Prins », gewijd had, op den toekomstigen Koning over. Was het niet het blijde voorteeiken, dat de Vlaamsche gouwen, eindelijk eens zouden geregeerd worden door een Vorst, die hun land en hun taal zou kennen en beminnen?

* * *

Stellig werd menige maatregel genomen, menige wet ingevoerd ten doel hebbende Vlaamsche taalgrieven te herstellen, te beginnen met die van 17 Augustus 1873 over het gebruik der Nederlandsche taal in strafzaken tot die van 18 April 1898, waardoor de gelijkheid der beide landstalen in de uitvaardiging der wetten plechtig erkend werd.

Maar de weg der volledige rechtsherstelling is op verre na niet tot het einde toe afgelegd en menige dringend noodzakelijke hervorming wacht nog haar beslag van de wetgevende macht. Hervormingen, die België's eenheid niet bedreigen, evenmin als zij onze Waalsche broeders kunnen schaden of hun taalrecht, dat zij sedert 1830 zoo breed mogelijk genoten, in gevaar brengen. Immers van de eenheid door het prijsgeven van hun taal en hun ganschen cultuurschat door de Vlamingen kan geen spraak meer zijn. Van die eenheid door de algemeene verfransching willen de Vlamingen niet weten. De ware eenheid van het land eischt dat aan de beide stammen, zoowel aan de Vlamingen als aan de Walen, de gelegenheid worde verschafft zich natuurlijk en volledig te ontwikkelen, *hun maximum te geven op intellectueel en stoffelijk gebied*, en dit kan slechts in eigen taal gebeuren.

Een andere vervreemding, gevaarlijker dan die tusschen Walen en Vlamingen, moet in Vlaamsch-België tegengewerkt worden. Het is de in sociaal opzicht zoo gevaarlijke kloof tusschen de Franschsprekende hoogere standen en de Vlaamschsprekende massa van kleine burgers, werklieden en landbouwers.

* * *

De Vlamingen zijn geene vijanden der Fransche taal, zij zullen steeds deze taal met ijver en liefde aanleeren als de taal van de andere helft van het land, voor eigen ontwikkeling of voor het vervullen van een openbaar ambt. Maar zij streven er naar aan hunne taal de eerste plaats in Vlaamsch-België te verzekeren, zoowel in het huisgezin, in het onderwijs, als in gansch het openbaar leven.

Is de Vlaamsche bevolking, met haar aloude beschaving, dit ideaal, dat bij al de Europeesche volkeren gemeengoed geworden is, dan onwaardig?

Niemand zou zulks durven beweren, evenmin als dat onze taal minderwaardig of ongeschikt is voor de uitingen van wetenschap en kunst of voor hooger geestesleven.

Het verlichte Nederland, waar onze taal de rol vervult die wij haar in Vlaamsch-België toewenschen, kan daarvoor borg staan.

Staten met kleiner taalgebied dan het onze, zooals de Noordsche Koningrijken, zooals die van het Balkan-schiereiland genieten dat recht. Het gebied, waar onze taal gesproken wordt, is overigens zoo klein niet als zekeren, meestal onwetenden en Vlaamschonkundigen, steeds beweren: Vlaamsch-België, Nederland, Insulinde, Zuid-Afrika, haast tot aan Katanga, tot aan de grens van het Afrikaansche Rijk, dat Leopold II voor ons dierbaar vaderland als een nieuw arbeidsveld voor alle Belgen verwierf, dàar weerklinkt onze moedertaal; Zuid-Afrika, waar tot diepe ontroering van alle Vlaamsche Belgen, Minister Malan aan België's toekomstigen Koning den welkomgroet van onze Zuid-Afrikaansche taalbroeders bracht in onze dierbare moedertaal.

* * *

België's eerste en geliefde Koning onderteekende den 27ⁿ Juni 1856, het besluit, waardoor « *de Commissie belast met het opzoeken van middelen om het gebruik van de Vlaamsche Taal te regelen in hare betrekkingen met de verschillende gedeelten van het openbaar bestuur* » in het leven werd geroepen.

De instelling der Vlaamsche Commissie van 1856, die

onder hare leden Conscience, David en Snellaert telde, was de eerste officieele stap op de baan der rechtsherstelling van onze taal. In het merkwaardige en nog zeer lezenswaardig verslag van Dr Snellaert werden al de grieven der Vlaamsche bevolking opgesomd en de wenschelijkheid en de noodzakelijkheid van het verdwijnen dier grieven met tal van redenen bewezen.

Enkele dier grieven bestaan niet meer, *vele* echter zijn niet hersteld, en drukken, na meer dan vijftig jaar, nog even zwaar op meer dan de helft der Belgen.

Mochten deze grieven, hierna samengevat, onder de Regeering van Koning Albert, onder zulke blijde voortteekens ingeluid, eindelijk verdwijnen tot heil der Vlaamsche bevolking, tot versterking van gansch het Rijk!

Dat is de innige wensch van de eerbiedvolle en aan het Vorstenhuis zoo verknochte Vlaamsche burgers.

Hooger Onderwijs.

De invloed uitgaande van een wel-ingericht hooger onderwijs kan voor de beschaving van een volk niet te hoog worden geschat: in den grond staat de cultuurbeweging van een land rechtstreeks in verband met de hoogere ontwikkeling door de hoogeschoolen aangekweekt.

De invloed van de hoogeschool is zoo groot omdat zij een brandpunt van beschaving is. Het is daar dat men zich verheffen moet op de hoogte der wetenschap van de geheele beschaafde wereld, om de doctors in de rechten, de geneesheeren, de leeraars, de ingenieurs, zóó te kunnen vormen dat zij, in al de deelen van het land verspreid, hunne plaats aan het hoofd der beschaving innemen. Ieder gediplomeerde der hoogeschool is rechtstreeks of onrechtstreeks een leider der beschaving; ieder leerling der hoogeschool moet dus bij het verlaten der Universiteit zoo goed mogelijk toegerust zijn voor zijn maatschappelijke werking.

Maar wil de hoogeschool aan dit verheven ideaal beantwoorden, wil zij een brandpunt van beschaving wezen, dan moet zij in rechtstreeksche betrekking staan, eenerzijds met alle andere takken van het onderwijs, anderzijds

V. E. O.

met de groote massa van de natie zelve; de taal die in de Universiteit weerklinkt, moet de taal wezen waarin het gansche volk leeft, voelt en denkt.

Daarom heeft overal de levende nationale taal het doode Latijn vervangen: niet alleen de talen der groote volkeren, zooals het Engelsch, het Fransch en het Duitsch hebben de plaats van het Latijn ingenomen; ook kleinere volkstalen, zooals het Nederlandsch (in Nederland), het Zweedsch, het Deensch, het Czechisch, het Hongaarsch en andere veel minder verspreide, worden sedert jaren als voertaal van het Hooger Onderwijs gebruikt en hebben thans een wetenschappelijke literatuur.

In België bestaan twee Staatshoogescholen: de eene in het Walenland, de andere in Vlaamsch-België. Te Gent, in het midden van het Vlaamsche land gelegen, wordt het onderricht in het Fransch gegeven en daardoor is deze hoogeschool geen brandpunt van beschaving voor de omliggende bevolking.

Twee commissiën bestaande uit talrijke hoogleeraars, natuur- en geneeskundigen, rechtsgeleerden en ingenieurs hebben de wenschelijkheid en de mogelijkheid eener Vlaamsche Hoogeschool tot in de kleinste bijzonderheden bestudeerd. In hunne verslagen hebben zij breedvoerig de verstandelijke, economische en sociale misstanden, voortvloeiende uit het voortbestaan der Fransche universiteit in Vlaanderen, aangetoond.

De intellectueele en sociale invloed der hoogeschool in het algemeen kan niet worden betwist.

Doch buiten deze algemeene reden, die meer betrekking heeft tot de verspreiding der cultuur en de verheffing van het verstandelijk peil van gansch het volk, zijn er nog andere beweegredenen, die de oprichting eener Vlaamsche Hoogeschool dringend noodzakelijk maken.

Intellectueele redenen: de Vlaamsche Universiteit is een factor van gewicht voor den bloei der letterkunde, de dierbaarste schat van taal en volk; zij maakt de verspreiding van kennis door hooger onderwijs voor het volk (University Extension), volkshoogeschool, vacantiëleergang, naschoolsche inrichtingen, practisch uitvoerbaar in de

Vlaamsche gewesten en wordt aldus het palladium der nationaliteit.

Bestuurlijke redenen: de Vlaamsche Hoogeschool moet de rechters, geneesheeren, technici, ambtenaars opleiden, die door een eerlijke toepassing der Vlaamsche wetten, eerst de gelijkheid tusschen Vlaamschsprekende en Franschsprekende burgers tot werkelijkheid maken.

Sociale redenen: de Vlaamsche Hoogeschool is alleen bij machte om de verschillende standen der maatschappij, de thans verfranschte hoogere standen en de Vlaamsch gebleven bevolking, nader tot elkander te brengen en aldus den socialen vrede helpen te stichten.

De Commissiën, die het vraagstuk bestudeerden, besloten eenparig dat het meest practische voor het land en het minst kostbare middel was: de Hoogeschool van Gent volledig te vervlaamschen, mits bijvoeging eener afdeling voor het Mijnwezen en van eene Hoogere Landbouwschool.

Dit is niet meer de wensch alleen van de Vlaamsche geleerden en intellectueelen, die reeds in 13 Natuur- en Geneeskundige Congressen en 5 Rechtskundige Congressen bewijs gaven dat het mogelijk is en dat een goed deel onzer geleerde standen het wenschelijk acht dat een volledig hooger onderwijs in de landstaal ingericht worde. Het bekomen eener Vlaamsche Hoogeschool, door de vervlaamsching der Hoogeschool van Gent, is thans het voornaamste punt van het programma der Vlaamsche Beweging.

Dit vraagstuk beheerscht de gansche toekomst van het Vlaamschsprekend gedeelte van het Belgische volk, want de Vlaamsche Hoogeschool moet aan de Vlaamsche beschaving den grondslag geven dien zij thans mist.

Technisch Onderwijs.

Doch onze tijd vergt meer dan de algemeene cultuur, dan het onderwijs in de vier faculteiten van wijsbegeerte en letteren, wetenschappen, rechtsgeleerdheid en geneeskunde; het kenmerk van onze eeuw is het ongehoord opbloeien der economische bedrijvigheid.

Het technisch onderwijs (vorming van ingenieurs van burgerlijke bouwkunde, van mijnwezen, technologen, enz.) is daarvan de grondslag. Daarom vragen de Vlamingen de vervlaamsching der technische scholen gehecht aan de hoogeschool te Gent, met bijvoeging van eene afdeeling voor het mijnbouwonderricht.

Immers het hooger technisch onderwijs moet aan de nijverheids- en vakscholen wetenschappelijk opgeleide bestuurders en leeraars bezorgen. De voornaamste reden waarom deze scholen zoo opmerkelijk klein in aantal zijn in Vlaamsch-België, is het gebrek aan degelijke leerkrachten.

De vorming van een geoefenden arbeidersstand in Vlaamsch-België wordt daardoor bemoeilijkt of zelfs onmogelijk gemaakt. In het algemeen klaagt men dat onze handenarbeid ongeoeffend is gebleven en op de minst winstgevende fabricaten wordt toegepast: vele handelswaren verlaten ons land als half-fabricaten, om in andere landen verder bewerkt te worden. Dit kan vooral gezegd worden voor het Vlaamsche land, waar geene kolenmijnen of steengroeven, geen groote ijzer- of glasnijverheid, maar wel overvloedige werkkrachten aanwezig zijn, die zich moeten toeleghen op arbeid die uitteraard, op de internationale arbeidsmarkt, weinig winstgevend is: daardoor zijn de loonen in Vlaanderen zoo laag.

Jaarlijks verlaten meer dan 60.000 werklieden (de Franschmans) gedurende maanden vrouw en kinderen om in Frankrijk als veldarbeiders, aardwerkers of steenbakkers werk te vinden, terwijl in eigen land de best betaalde plaatsen, die meer technische vaardigheid eischen, door Walen of vreemdelingen ingenomen worden.

De hoedanigheid van onze Vlaamsche arbeidskrachten dient veredeld te worden door een degelijk Vlaamsch nijverheids- en vakonderwijs.

Van de goede of slechte verhouding tusschen werkgever en arbeiders hangt dikwijls de bloei of de ondergang der onderneming af. Het Vlaamsche land heeft behoefte aan Vlaamsche « Captains of industry », maar de werking van den nijverheidsbaas als sociale ingenieur kan eerst ontstaan met een Vlaamsch hooger technisch onderwijs.

Het behandelen der technische vraagstukken in het Nederlandsch ten behoeve van Vlaamsch-België (bruggen en wegen, zeewezen, spoorwegen, telegraaf- en telefoonwezen, arbeidstoezicht) veronderstelt insgelijks een technische opleiding in het Nederlandsch.

Eindelijk stelt de ontdekking van een uitgestrekt kolenbekken in het zuiverst-Vlaamsch gedeelte van ons land, in de Kempen, tal van nieuwe vraagstukken, vooral van socialen aard. Al de misstanden hooger opgesomd zullen zich hier voordoen, maar in veel grootere mate: de rol van den privaten ingenieur zoowel als die van den staatsingenieur zal hier zwaar zijn, zoodat het opleiden van Vlaamsche mijningenieurs een sociale noodzakelijkheid van allereerste beteekenis is, zoowel voor de toekomst der Kempische bevolking, als voor het gansche land.

Dat zulk hooger technisch onderwijs in de Nederlandsche taal geen droombeeld is, bewijst de bloei der *Technische Hoogeschool van Delft*, die thans meer dan 1200 studenten telt, verdeeld over al de ingenieursvakken.

Hooger Landbouwonderwijs.

De landbouw is in Vlaamsch-België, benevens de textielnijverheid, de hoofdbron van het inkomen. In de laatste vijf en twintig jaar heeft de Staat meer dan 20 millioen frank uitgegeven voor het landbouwonderwijs. Maar hoeveel is daarvan werkelijk nuttig besteed geworden in de Vlaamsche streek? Onze Vlaamsche landbouwers kennen geen andere taal dan het Vlaamsch en nochtans is het hooger landbouwonderwijs (te Gembloux) en nagenoeg gansch het middelbaar landbouwonderwijs in de Fransche taal ingericht.

Schreef niet Tisserand, de bekende Fransche landbouwkundige: « *Un enseignement supérieur reposant sur de larges bases, loin de n'être que le couronnement de l'organisation de l'instruction agricole, en formera au contraire le véritable fondement.* »

Welnu van Gembloux, in het Walenland gelegen en met Fransch onderricht, gaat voor Vlaanderen rechtstreeks geen invloed uit.

Is het daardoor niet dat, vergeleken bij de minder goed

door de natuur bedeelde Waalsche provinciën, de verachtterde toestand van den Vlaamschen landbouw niet valt te loochenen? Deze minderheid kan overigens met cijfers be-
wezen worden, zoodat het vraagstuk van een Vlaamsch hooger landbouwonderwijs werkelijk voor de Vlamingen een *millioenenkwestie* is.

Verder is, om talrijke landbouwkundig-economische en sociale redenen, een hooger landbouwenderricht in de Nederlandsche taal voor Vlaanderen onontbeerlijk.

Immers de staatsbedrijvigheid op landbouwgebied is een onmisbare voorwaarde voor de welvaart van den landbouw geworden, want langzamerhand is een wetenschappelijke leiding van het landbouwbedrijf onontbeerlijk gebleken.

Het hooger landbouwonderwijs heeft daardoor meer en meer aan omvang en beteekenis gewonnen.

Men heeft wel eens Vlaanderen « *la terre classique de l'agriculture* » genoemd. Is de toestand nog zoo erg niet als hij met de bestaande onderwijstoestanden zou kunnen zijn, dan moet dit toegeschreven worden aan de van ouds nog voortwerkende kracht van gewoonte en ervaring; maar die kracht wordt van dag tot dag van minder beteekenis in verhouding tot den snellen vooruitgang van de landbouw-wetenschap in andere landen.

En nochtans, meer dan elders, wordt door de overbevolking van Vlaamsch-België een vermeerdering van het productievermogen van den landbouw een sociale eisch van het allergrootste belang.

De gevolgen dier overbevolking zijn een der oorzaken van de achterlijkheid van het Vlaamsche land. De landbouw en de schaarsche nijverheid zijn niet bij machte om de bevolking met voldoende arbeid een ordentelijk loon en menschwaardig bestaan te verzekeren; de overvloed van werkkrachten komt verder het loon drukken; de lage *standard of life* van de Vlaamsche werklieden werkt de intellectueele en moreele ontwikkeling tegen, terwijl lage loonen en onvoldoende voeding, ziekte, kindersterfte en ontaarding na zich slepen. Is dit niet de oorzaak der uitwijking van talrijke Vlaamsche werklieden naar den vreemde of naar het Walenland?

Welnu deze gedwongen uitwijking met haar beklagens-

waardige gevolgen kan slechts tegengewerkt worden, door verbetering der bestaansmiddelen in Vlaanderen zelf, bij middel der vermeerdering der vakkennis door nijverheid- en vakscholen, en door vermeerdering der vakkennis op landbouwgebied. Hoe winstgevend in Vlaanderen reeds de landbouw ook weze, deze han stellig nog oneindig hooger opgevoerd worden.

Maar deze vermeerdering van het productievermogen is slechts bereikbaar door een oordeelkundige samenwerking van Staat en wetenschap bij middel van een Vlaamsch hooger landbouwonderwijs, dat aan de scholen van lageren graad degelijke leerkrachten zou bezorgen.

Met het oog op den te verwachten uitslag en de financiële belangen van den Staat vragen de Vlamingen, dat *aan de vervlaamschte hoogeschool te Gent een Vlaamsche hoogere landbouwschool zou opgericht worden.*

Economische en maatschappelijke redenen, even gewichtig als diegene die gelden voor een Vlaamsch hooger landbouwonderwijs, pleiten voor het oprichten van een *Vlaamsch veeartsenijkundig Instituut*. Daar de Staat in de laatste jaren groote sommen heeft besteed om de school van Kuregem op de gewenschte hoogte te brengen, schijnt wel de meest practische en minst kostelijke oplossing te liggen in *de oprichting te Kuregem van een Vlaamsche veeartsenijkundige afdeeling nevens de bestaande Fransche.*

Middelbaar Onderwijs.

Het hooger onderwijs beoogt vooral het aanleeren der wetenschap en het voorbereiden tot een maatschappelijke rol; het middelbaar onderwijs heeft in hoofdzaak ten doel het aanleeren der talen en der beginselen van de wetenschap, alsook het ontwikkelen van den geest ter voorbereiding tot de hoogere studiën.

Het middelbaar onderwijs zorgt verder voor de opleiding van de meeste beambten van handel, nijverheid en bankwezen, terwijl anderzijds meest al de beambten van den Staat (Ministeriën, post- en telegraafwezen, spoorwegen), van de provinciën en de groote gemeenten in de athenea, colleges en middelbare scholen gekweekt worden.

Het sociaal nut van een grondige kennis der Nederlandsche taal voor deze talrijke schaar, die de kern uitmaakt van den middenstand, is voor iedereen tastbaar. Deze middenstand is in Vlaamsch-België nog zuiver Vlaamsch; de jongelieden die hun middelbare studiën doen, hebben in de lagere school een hoofdzakelijk Vlaamsch onderricht gekregen, met een onvoldoende kennis van het Fransch.

De opvoedkunde zoowel als het welbegrepen belang der Vlaamsche jongens en meisjes, eischen dus dat voor gansch het middelbaar onderwijs, de moedertaal, het Nederlandsch, de voertaal weze voor de meeste vakken, de moderne talen (Fransch, Engelsch en Duitsch) uitgezonderd in zooverre deze talen door de rechtstreeksche methode worden onderwezen.

Men mag wel zeggen dat dit op den huidigen dag nog nergens het geval is, al heeft de wetgevende macht ingezien dat het stelsel van volledige verfransching, dat vroeger in zwang was, niet meer te dulden was. De gegrondheid der Vlaamsche eischen werd dus principieel erkend, maar in de praktijk staat het nog treurig gesteld en nog steeds worden heele geslachten van jongens en meisjes opgeofferd, in hun natuurlijke ontwikkeling gestremd door het heilloos stelsel van verfransching dat na het jaar '30 zegevierde.

* * *

Door de wet van 15 Juni 1883 op het middelbaar onderwijs wordt bepaald, dat de leergang in het Nederlandsch op de middelbare scholen en athenea van het Vlaamsche land door middel van het Nederlandsch moet worden gegeven, alsook de lessen in het Duitsch en in het Fransch, totdat de leerlingen in staat zijn die studie door middel van de taal zelf die men onderwijst, voort te zetten. Voor minstens twee leergangen van het programma, — tot nu toe de geschiedenis en aardrijkskunde en de natuurwetenschappen — zal het Nederlandsch de voertaal wezen.

Deze wet had voor doel in de Vlaamsche gewesten de beide landstalen op gelijken voet te stellen, en de Vlaamsche scholieren tot de meer goeude klassen behorende een degelijke kennis van de taal des volks te bezorgen. Het doel

van het middelbaar onderwijs zou anders moeten zijn. *Het Nederlandsch zou de voertaal van de voornaamste leervakken moeten wezen*, en daar de Vlaamschgezinden aannemen dat de leerling ook een grondige kennis van het Fransch verwerve, zoo zouden de bijvakken, in die taal dienen onderwezen te worden.

Maar verre daarvan, worden niet eens de voorschriften der wet van 1883 eerlijk uitgevoerd, meestal door den onwil der schooloverheden, besturende bureelen en middenbestuur, die soms alles in het werk stellen om de heilzame werking der wet te verijdelen en te dwarsboomen.

Een der grootste gebreken der wet van 1883 is dat zij tal van uitzonderingen voorziet, die haar ontzenuwen, zooals de zoogezegde Waalsche afdeelingen. Een tweede gebrek is dat zij niet toepasselijk is op de vrije gestichten van middelbaar onderwijs, die nochtans evenals de Staatsgestichten het voorrecht bezitten, getuigschriften af te leveren die toegang verleen tot de hoogeschool.

Om deze ongelijkheid te doen verdwijnen en om deze gestichten aan te sporen het Nederlandsch als voertaal voor zekere vakken in te voeren, werd een wetsvoorstel door den heer Coremans ingediend, gewijzigd door de heeren Franck en Segers en thans door de Kamers met een groote meerderheid aangenomen, door den Koning bekrachtigd en in het Staatsblad van 15 Mei 1910 afgekondigd.

De wet Franck-Segers, die op gelukkige wijze de wet van 1883 aanvult, moet echter voor gevolg hebben de volledige uitvoering der wet van 1883 in al de middelbare scholen en athenea van het Vlaamsche land.

Eertsgenoemde wet heeft, zonder het recht der Waalsche burgers in het minst te krenken, het bestaan der Waalsche afdeelingen in de vrije gestichten geregeld: deze zullen alleen bestemd zijn voor kinderen van Waalsche ouders, en niet voor **de kinderen van Vlaamschen** oorsprong wier ouders zoo kortzichtig en weinig vaderlandslievend zijn dat zij hun kroost opvoeden in een vreemde taal en het alzoo onbekwaam maken, op lateren leeftijd, de sociale plichten tegenover hun Vlaamsche medeburgers te vervullen.

Het blijft dus een noodzakelijke eisch dat de wet van 1883, die een minimum van Nederlandsch onderwijs oplegt,

stipt, eerlijk en volledig uitgevoerd, dat mettertijd dezelfde heilzame methode van onderricht door middel van het Nederlandsch als voertaal, tot andere hoofdvakken worde uitgestrekt, dat de vrije gestichten, in het Vlaamsch gedeelte van het land gelegen, tot het volgen derzelfde onderwijsmethode worden aangespoord, en dat, in afwachting daarvan, de pas gestemde wet stipt worde nageleefd.

Lager Onderwijs.

De menschelijke geest verricht in de kinderjaren den grootsten arbeid van opnemen en vergaren. Wanneer het kind, op zesjarigen leeftijd, op school komt, bestaan in de kinderziel enkel voorstellingen en begrippen innig verbonden, samengegroeid en vereenzelvigd met de klanken die gediend hebben om ze tot stand te brengen. Het verstand van het kind is één met zijne moedertaal en zijne moedertaal één met zijn verstand.

Wil men dus dien eersten paedagogischen regel toepassen, van het onbekende aan het bekende te knoopen, dan is de eerste eisch, die men moet stellen voor de lagere school in Vlaamsch-België: *alle onderwijs der lagere school dient in de taal van het kind, dit is, in Vlaamsch-België, in het Nederlandsch gegeven te worden.*

* * *

Ten einde voor de hoogere verfranschte standen, voor Vlaamsch-kundige beambten, politieke mannen en magistraten den omgang met het volk te vergemakkelijken, ontstond de wensch om in alle lagere scholen van het Vlaamsche land een tweede taal, het Fransch, te onderwijzen.

Alsof de hoogere standen, de ambtenaars, de politieke mannen die allen middelbaar of hooger onderwijs genoten, over niet meer tijd en geld beschikten om de taal van het volk aan te leeren!

Immers de Vlaamsche kinderen verlaten in het algemeen vroegtijdig de school (11^e en 12^e jaar); het schoolbezoek laat veel te wenschen over; de onderwijzer of onderwijzeres be-

schikt nauwelijks over den tijd om het programma uit te voeren ; schier elk jaar wordt nog iets aan dat programma bijgevoegd.

En dit laat zich psychologisch verstaan, als men bedenkt dat de overgrootte massa der bevolking, behalve enkele bevoorrechten, die middelbare of hoogere studiën doen, geen ander onderwijs kan genieten. Aldus bepaalt de waarde van het lager onderwijs de waarde van het geslacht dat later de natie zelve zal uitmaken.

Bij de talrijke vakken die op het leerplan voorkomen, komt zich nog de studie der tweede taal, het Fransch, voegen. Nu, de heer G. Segers heeft het doel en het ware wezen van de lagere school als volgt omschreven : « In de lagere school wordt geleerd wat niemand kan missen in welken stand hij zich ook bevinde. Het moet terzelfder tijd bijdragen tot de algemeene gēstesontwikkeling. »

Welnu voor de massa der Vlaamsche leerlingen levert de studie van het Fransch geen nut op ; voor enkelen die later hun streek verlaten is de opgedane kennis te luttel, zoowel als voor degenen die later een openbaar ambt willen bekleden. Door het aanleeren der tweede taal wordt de lagere school van haar natuurlijke bestemming afgeleid : om het volk een algemeene ontwikkeling te verleenen moet de school kennis en gedachten geven. In ons land willen de verfranschers haar gebruiken om nieuwe woorden, die geen nieuwe denkbeelden aanbrenge, te onderwijzen. Het kind dat Fransch leert vermeerdert daardoor met niets den schat zijner voorstellingen, begrippen, oordeelen, die gezamenlijk zijn denkmateriaal uitmaken.

Een tweede taal is verder een belemmerend ofwel een nutteloos vak op het overladen programma. Immers dan kunnen twee gevallen zich voordoen « onderwijst men op de lagere school een vreemde taal *grondig* dan offert men er meer tijd aan op dan er kan gemist worden bij het onderrecht der onontbeerlijke vakken ; besteedt men er te *weinig tijd* aan, dan trekt de leerling voor het latere leven er hoe genaamd geen nut uit ». (M. Rooses.)

Ondanks al de ministerieele voorschriften wordt een tweede taal slechts in weinige scholen van het Walenland onderwezen, terwijl dit in de meeste scholen met Neder-

landsche voertaal wel het geval is. Naar zorgvuldige berekeningen, besteedt de onderwijzer in de Vlaamsche scholen, *één vijfde* van den tijd aan de studie van het Fransch; dit vijfde wordt bij andere volken, en ook bij onze Waalsche landgenooten, verstandig gebruikt om de rekenkundige kennis uit te breiden, maar vooral om de kennis der moedertaal, grondslag van alle onderwijs en bovenal van zelfonderricht door boeken en tijdschriften, te vermeerderen. •

Zorgvuldige onderzoekingen, zooals die van Dr Schuyten, hoofd van den paedologischen dienst der stad Antwerpen, leveren het bewijs dat het Fransch onderricht op de lagere scholen uiterst slechte uitslagen oplevert, terwijl het de grondige kennis van de andere vakken in den weg staat.

Het verschil van programma — in het Vlaamsche land een tweede taal, in Waalsch-België maar één taal, de moedertaal, — is een der oorzaken van de achterlijkheid der Vlaamsche bevolking.

« Heden nog, zegt Prof. Mac Leod, is een boek of een courant, waarin meer dan de 600 alledaagsche woorden gebruikt worden, onverstaanbaar voor den Vlaming, die op onze tweetalige scholen zijn onderwijs heeft ontvangen, in het Fransch evenmin als in zijn eigen taal. Daaruit volgt dat alle hooger geestesvoedsel hem ontzegd blijft of door hem slechts met buitengewone inspanning kan genoten worden, want zoodra men wil spreken of schrijven over andere zaken dan de gansch gewone voorwerpen of gebeurtenissen, die in de beperkte volkstaal een naam hebben, is men gedwongen een aantal nieuwe woorden te gebruiken. De school moet die woorden bekend maken en aldus den weg banen voor verdere ontwikkeling.

» Op 100 scholen van het Vlaamsche land zijn er 90 waar dit niet gedaan wordt... De schooluren moeten immers dienen om te leeren: « cheval, chevaux; — mourir, mourant, mort, je meurs, je mourus », enz.

» Terwijl men aldus in ons land het Vlaamsche volk verknoeit, wordt in naburige landen geen tijd verloren. Daar worden generatiën gevormd, die van jaar tot jaar meer woorden kennen van hun eigen taal, die aldus rijker

worden aan denkbeelden, aan kennis; want ieder nieuw woord is de voorstelling van een nieuw denkbeeld.»

De tweede eisch, waaraan een gezond en vruchtdragend lager onderwijs moet voldoen, is: op de lagere school in Vlaamsch-België, moet de moedertaal grondig aangelcerd worden en al den beschikbaren tijd daaraan besteed; de studie van de tweede taal, het Fransch, werkt belemmerend voor de andere vakken en moet dus van het leerplan verdwijnen.

* * *

Van dezen regel kan maar afgeweken worden in de groote centra; daar moet aan de leerlingen of oud-leerlingen der lagere school gelegenheid gegeven worden het Fransch te leeren. Maar dit gebeure dan ofwel als het kind reeds zijne moedertaal grondig kent, in het vijfde of zesde studiejaar, ofwel op avondschoolen, ofwel in afzonderlijke leergangen.

Maar dan zal ook, voor de Vlaamsche zoowel als voor de Waalsche kinderen, de moedertaal de voertaal van het onderwijs gedurende den ganschen studietijd blijven.

In de meeste scholen van den Brusselschen omtrek, en niet het minst in de stad Brussel zelve, ziet men dezen paedagogischen regel over het hoofd: de scholen zijn volkomen verfranscht en kinderen van Vlaamschen en van Waalschen oorsprong zitten samen in dezelfde klas. Het Vlaamsch kind verliest twee jaar eer het eenig voordeel heeft van een onderwijs dat het niet verstaat. Welnu, naar de verklaring van den heer Buls, oud-burgemeester, zijn er te Brussel 10 kinderen op 11 in dat geval.

De gevolgen van dit heilloos stelsel werden meermaals bekend gemaakt door schoolopzieners, onderwijzers, en in menig onwederlegbaar geschrift van het « Nationaal Vlaamsch Verbond » werden ergerlijke feiten aan het licht gebracht. Na den schooltijd kunnen de Brusselsche kinderen van Vlaamschen oorsprong noch Fransch noch Vlaamsch en zijn niet bekwaam zich verder te ontwikkelen. Op de volkshoogeschoolen, op de openbare leergangen zijn zij niet te vinden; men treft daar kleine beambten, die middelbaar onderwijs genoten, en Waalsche uitwijk-

lingen aan. Aan het hoofd der werkliedenvereeningen, van welke partij ook, staan Waalsche werklieden of ont-wikkelden. De Vlaamsche Brusselaars zijn onbekwaam een degelijk — hetzij Nederlandsch, hetzij Fransch — vak- en nijverheids-onderricht te genieten.

De derde eisch der Vlamingen luidt aldus: In gemeenten met gemengde bevolking en in de groote centra dienen de kinderen naar de taal die zij spreken in Vlaamsche en in Fransche klassen geplaatst; de moedertaal blijft in de wederzijdsche afdeelingen de voertaal voor al de vakken van het onderwijs; als de kinderen een voldoende kennis hunner moedertaal bezitten, in het vijfde of zesde studiejaar, wordt met het aanleeren der tweede taal — Fransch voor de Vlamingen, Nederlandsch voor de Walen — aangevangen.

Het Rechtswezen.

Er wordt recht gesproken voor het volk, ten dienste van het volk; het belang van het volk is in dit opzicht het eenige dat tellen mag, het is boven alle particuliere belangen verheven.

En nochtans bleef het rechtswezen, niet minder dan alle andere Staatsinstellingen, sedert 1830 aan verfransching lijden. Zij ook die geroepen zijn tot de hooge zending van de rechtsbedeeling, behooren tot die klasse van personen, die in Vlaamsch-België, meestal in de Fransche taal worden opgevoed en uitsluitend Fransch onderwijs ontvangen. Zij maakten gebruik van de vrijheid der talen in art. 23 der grondwet geschreven om hun taal aan den Vlaamschen betichte op te dringen.

Daar bracht eerst en vooral de wet van 17 Augustus 1873, over het gebruik der Nederlandsche taal in strafzaken, verandering en verbetering aan; het kon ook niet anders, omdat het onmenselijke van een strafvordering in eene taal, die de beschuldigde niet verstaat, elk weldenkend mensch verontwaardigt. In 1889 (3 Mei) werd de wet verbeterd, alsook in mindere bijzonderheden door de wetten van 14 September 1891 en 22 Februari 1908.

Bij de herziening der wet op het hooger onderwijs

(10 April 1890) werd bepaald dat te beginnen met 1 Januari 1895 niemand nog in het Vlaamsche land een gerechtelijk ambt zou kunnen bekleeden, indien hij door een certificaat of een examen niet bewees in staat te zijn de wet van 1889 te kunnen naleven (Wet van 4 September 1891).

In 1891 werd de wet van 1889 toepasselijk gemaakt op de hoven van beroep van Brussel en van Luik, en eindelijk werd dezelfde wet van 1889 ook uitgestrekt tot het Assisenhof van Brabant (22 Februari 1908), nadat ergerlijke zaken, zooals die van Heerne, waar niet één der beschuldigen Fransch kende en de gansche rechtspleging in die taal geschiedde, het land in roering brachten.

Men zou dus kunnen denken dat, wat de strafrechtspleging betreft, de Vlaamsche bevolking voldoening bekomen heeft. De Vlaamsche bevolking echter bekomt wel wetten, maar zij worden niet nageleefd.

Zij die gehoorzaamheid aan de wetten des lands gezworen hebben, zijn dikwijls de eersten om deze taalwetten te overtreden; politieagenten, tolbeambten en allen die geroepen zijn om proces-verbaal of verslag op te stellen, doen hetzelfde.

Gebrek aan voldoende taalkennis, onbekendheid met de Nederlandsche rechtstaal, ook wel eens kwade wil, zijn de oorzaken waarom de Vlaming in zijn recht en eergevoel gekrenkt wordt. Naast de onkunde van de verachterde leden van rechtbanken en parketten stuit men ook nog op de kwaadwilligheid van oudere advocaten, die alles in het werk stellen om de wet te verijdelen. En tot in de laatste jaren, zagen wij in het Vlaamsche land personen, wier voldoende kennis van de volkstaal ernstig wordt in twijfel getrokken, tot rechter en procureur des Konings benoemd worden.

Maar hier verkeert men in een kringloop, waar slechts uit te komen is door eene Vlaamsche Hoogeschool, waarvan de rechtsfaculteit alleen de kennis der Nederlandsche rechtstaal en rechtsliteratuur in Vlaamsch-België zal verzekeren.

* * *

In *Burgerlijke Zaken* (vredegerecht, werkrechttersraad,

rechtbank van eersten aanleg (burgerlijke kamers), de koophandelsrechtbank, de beroepshoven (burgerlijke kamers), het hof van verbreking (burgerlijke kamer), scheids-gerechten), werd in taalopzicht niets geregeld wat de burgerlijke rechtspleging betreft. De toestand is immers « onbepaalde vrijheid » voor iedereen. Deze vrijheid is voor de pleitende partijen meer theoretisch dan praktisch. Wat beteekent immers de vrijheid te pleiten in een bepaalde taal, wanneer men weet dat deze niet of slechts ten halve verstaan wordt door de rechters. Feitelijk geschiedt dan ook bijna uitsluitend, behalve voor vredegerecht en werkrechtersraad, de rechtspleging voor al deze collegiën in het Fransch.

Dat de Franschonkundige bevolking daardoor niet alleen op stoffelijk, maar ook op moreel gebied, groote schade lijdt, zooals bij echtscheidingszaken, onteigeningen ten openbaren nutte, faillissementen, accoorden, enz., hoeft geen betoog.

In Vlaanderen dient het Nederlandsch de gewone taal der burgerlijke rechtspleging te worden.

De Vlamingen eischen daarom eene wet, die de rechtspleging in burgerlijke zaken, van de rechtbanken van eersten aanleg tot het hof van verbreking, zal regelen.

Voor strafzaken en krijgsmisdrijven dienen de bestaande wetten eerlijk, rechtzinnig te worden toegepast.

Het Krijgswezen.

Conscience heeft in de Grievencommissie van 1856 (Nota over de gevolgen van het uitsluitend gebruik van de Fransche taal in het Belgisch leger) in roerende maar tref-fende woorden het leven van den jongen Vlaamschen soldaat, met al zijn onrechtvaardigheden en kwellingen beschreven, te midden van Vlaamschonkundige onder-officieren en officieren. Sedertdien is daar weinig verandering aan gebracht: wat vermogen de beste bedoelingen van oversten en generaals, als zij stuiten op onwetendheid van het Nederlandsch, op vooringenomenheid of slenter bij de officieren en onder-officieren.

Zeker is het dan niet te verwonderen dat vreemde offi-

cieren, die bij gelegenheid onze legerinrichting leeren kennen, er hun verbazing over uitdrukken. Zoo zegt de heer Petit, kapitein bij het Nederlandsch Regiment Grenadiers en Jagers, in den *Militairen Spectator*: « Ik begrijp niet hoe die officieren zich van hunne Vlaamsche soldaten doen verstaan. Wij hebben in Noord-Nederland alle mogelijke moeite om onze lotelingen, die niet altijd even ontwikkeld zijn, in onze eigen taal alles duidelijk te maken en hoe kunnen dit dan de Belgische officieren in een vreemde taal? »

Er is meer, *de gansche moderne oorlogstaktiek veroordeelt de Belgische legerinrichting (met Vlaamsche soldaten door Vlaamschonkundige officieren en onderofficieren gedruild en aangevoerd).*

Immers, de meest bevoegde militaire schrijvers, zooals Kapitein Simon, Generaal Trochu en zoovele andere, die de oorlogen van 1870-71, den Engelsch-Boeren oorlog, den Russisch-Japanschen oorlog hebben bestudeerd, stellen aan de taktiek tal van nieuwe eischen.

Zij hebben bewezen :

1° Dat een leger juist zooveel waard is als de manschappen die het samenstellen : de soldaat verliest op het slagveld zijn koelbloedigheid, en om met een dezer schrijvers te spreken : « Au combat le facteur « armement » s'efface devant le facteur « homme ».

2° Het aantal aangevoerde manschappen is niet de hoofdfactor der overwinning ; dit bleek in den Boerenoorlog, en in den Russisch-Japanschen oorlog op vele slagvelden.

3° De hedendaagsche slag is een kamp van soldaten. De houding van den soldaat is van des te grooter beteekenis, daar hij op het moderne slagveld aan zich zelf overgelaten is. Men strijd niet meer in dichte gelederen ; men trekt op in verspreide orde, in kleine groepen, die steeds kleiner worden, zoodat eindelijk de soldaat zich alleen bevindt tegenover den vijand.

Het is dus hoogstwenschelijk dat de soldaten zooveel als mogelijk elkaar kennen : zoo wordt aangeraden, zoo weinig klassen als mogelijk op te roepen, ten hoogste zes, en *a fortiori* soldaten die dezelfde taal spreken of van dezelfde streek afkomstig zijn, in dezelfde gelederen te plaatsen.

4° In deze voorwaarden valt er op het slagveld niet meer te rekenen op de stem van den officier noch op de straf-fende tucht. De tucht, die het plicht is te ontwikkelen, heden ten dage, moet steunen op het *vertrouwen* en de *genegenheid*.

* * *

Hoe dat vertrouwen, hoe die genegenheid aangekweekt tusschen soldaten en officieren die dezelfde taal niet spreken, die elkaar niet verstaan, tenzij door middel van een taalman?

De minister van Binnenlandsche Zaken verklaarde in de laatste militaire bespreking dat thans, krachtens de militiewet, 57 Vlamingen optrekken tegen 43 Walen, zoodat ons leger, op oorlogsvoet 180.000 man bedragende, samengesteld is uit 102.600 Vlamingen en 77.400 Walen.

De wet van 1909 zal aan dien toestand weinig verandering brengen, gezien de sociale stratificatie van ons land: er zullen eenige ontwikkelden meer ingelijfd worden, maar de kern van het leger zal blijven bestaan uit Vlaamschspreekende kinderen uit het volk.

De wetenschappelijke redenen hooger opgegeven, zoowel als de samenstelling van het leger, eischen grondige hervormingen in onze krijgsinrichting.

Deze zijn :

1° *Een gewestelijke indeeling der manschappen, die zou toelaten aan de Vlamingen hun militaire opvoeding in het Nederlandsch te geven met vervlaamsching van al de diensten die bij het leger behooren.*

De gewestelijke indeeling bestaat feitelijk reeds in het Belgische leger, namelijk voor de vestingsartillerie (Antwerpen, Luik en Namen) en voor enkele linieregimenten.

Men raadplege te dien aanzien het stuk door het Ministerie van Oorlog uitgegeven: *Etat indiquant la répartition entre les différents corps de l'armée des miliciens de la classe 1909.*

De gewestelijke indeeling, die bestaat in alle groote landen ter wille der mobilisatie, zou toelaten de regimenten en de batterijen van het Vlaamsche land in het Neder-

landsch te besturen en te drillen, en insgelijks de *regimentscholen* van het Vlaamsche land te vervlaamschen.

2° *De officieren die onder hunne bevelen Vlaamsche soldaten hebben, moeten een grondige kennis van het Nederlandsch bezitten.*

Daarom dient de wet van 5 Mei 1888 en de besluiten ter uitvoering derwijze gewijzigd dat *alle* kandidaten ter militaire school een grondig examen over het Nederlandsch zoowel als over het Fransch met gelijk aantal punten voor elk vak, ondergaan.

Onze Waalsche landgenooten kunnen in dezen maatregel geen ernstigen grief vinden, immers alles zou alleen neerkomen op het afschaffen van de keus tusschen het Nederlandsch, Duitsch, engelsch en Latijn. Waar de Vlamingen zich zooveel moeite en kosten opleggen om de tweede taal aan te leeren, mag men wel evenveel opoffering van Waalsche of in het Fransch opgevoede jongelingen vergen.

Een ernstige kennis der Nederlandsche taal moet ook geëischt worden van de *krijggeneesheeren, heelmeeesters en apothekers*. Vlaamschonkundige geneesheeren voor Vlaamsche soldaten leveren niet enkel gevaar op voor zieke soldaten, maar ook voor de anderen, die steeds zouden moeten gewaarschuwd worden tegen zekere gevaren. Wie kennis nam van de jongste opzoekingen van Dr Bayet en de Duitsche specialisten over de gemakkelijheid der besmetting door syphilis, zelfs voor den meest onschuldigen soldaat, zal dadelijk vatten hoe noodzakelijk een vertrouwelijke omgang tusschen geneesheer en soldaat is, niet alleen voor dezen laatsten, maar ook voor zijne omgeving als hij huiswaarts keert.

3° *In de militaire school dient insgelijks aan het Nederlandsch in verband met bovengemelde hervormingen een grootere plaats ingeruimd te worden.*

4° *In de cadettenschool van Namen, waar thans alles Fransch is, moeten twee afdeelingen ingericht worden, een Vlaamsche en een Fransche; in de eerste zouden de vakken bepaald in de wet van 1883, in het Nederlandsch gegeven worden.*

De opgesomde hervormingen zouden aan het leger meer stevigheid geven dan thans het geval is; het onderricht der

Vlaamsche manschappen zou oneindig beter, sneller geschieden, wat met den verkorten diensttijd een dringende eisch wordt, en het moreel gezag der officieren zou er bij winnen.

Zij zouden ook voor de Vlamingen een der groote grieven wegnemen, die meer dan de helft der Belgen tegen de bestaande legerinrichting doen gelden.

Eindelijk zou het leger er een meer nationaal karakter door krijgen. Vaderlandsliefde en weerbaarheid zouden er door gebaat worden.

Het Bestuur.

In geen enkelen tak der Staatsbedrijvigheid werd de politiek van centralisatie en eenmaking door algemeene verfransching zoo stelselmatig doorgevoerd als in de verschillende bestuurlijke diensten. In alle landen, worden de Staatsbetrokkingen aanzien als het patrimonium van allen, omdat alle burgers gelijke belastingen opbrengen. Moest dit waarheid zijn, dan zouden, daar op 100 inwoners er 60 Vlamingen en 40 Walen zijn, de ambten in gelijke verhouding moeten staan of dan zou men ten minste evenveel Vlamingen als Walen in het Staatsbestuur moeten aantreffen. « Door allerlei misbruiken schijnt de bureaucratie stelselmatig de Vlamingen van al de ambten en inzonderheid de hoogste, te willen verwijderen », zegt Didascalos in zijn *Open Brieven* gericht tot den heer Helleputte, Minister van Spoorwegen, Posterijen, Telegrafien en Telefonen. In deze brieven werd ook gewezen op de schreeuwende ongelijkheid tusschen Walen en Vlamingen, wat het aantal bekleede plaatsen betreft.

Tot voor weinige jaren, en thans nog in zekere middenbesturen, was voor de aanwerving van de beambten en ambtenaars, hetzij bij keuze of door examen, van de kennis van het Nederlandsch, geen spraak, zelfs indien de ambtenaar gedurende zijn gansche loopbaan in het Vlaamsche land moest gevestigd blijven.

De wet van 22 Mei 1878 regelt het gebruik van de Nederlandsche taal in het bestuur en moest een einde maken aan de bestuurlijke willekeur gepleegd tegenover de Vlaamsche burgers.

De grootste leemte dezer wet is wel dat zij niet zorgde voor een ordentelijke uitvoering door regels te stellen voor het aanwerven van het personeel. In alle besturen werden dadelijk *vertaalbureelen* ingericht, om de onkunde der beambten en ambtenaars in zake de taal van meer dan de helft der Belgen te verbloemen. Ofwel, men benoemde in een dienst van 7 of 8 beambten één Vlaamschkundige, dat ontsloeg zoowel de oversten als de andere beambten en de in de toekomst nog te benoemen beambten van alle kennis van het Nederlandsch.

Waar men wel rekening wil houden met de kennis van het Nederlandsch, moeten de Vlaamsche kandidaten examens afleggen over hun eigen taal, maar daarenboven moeten zij nog even goed Fransch kennen als de Waalsche kandidaten, die hun gansche opvoeding in hun eigen taal genoten hebben : de Waalsche kandidaat moet slechts ééne taal kennen.

Dit schrikt de Vlaamsche jongelingen af : zoo komt het dat voor zekere examens van het Ministerie van Spoorwegen, waar zoogezegde Nederlandsche en Fransche examens ingericht worden, voor het eerste het getal der kandidaten het getal der te begeven plaatsen niet altijd bereikt, terwijl voor het Fransch examen vier of vijfmaal meer kandidaten dan noodig zich voordoen.

Men kan niet staan houden dat in Vlaamsch-België de jongelieden minder verstandig zijn dan in het Walenland ; de reden dat het onderwijs slechter is in het Vlaamsche land kan ook niet gelden ; en nog minder de reden dat aldaar de economische toestand beter, en dus de plaatsing der jongelingen in nijverheid en handel gemakkelijker is. De ware oorzaak is : de draconische voorschriften op de kennis van het Fransch, die een jongeling met Vlaamsch lager, of zelfs met lager middelbaar onderwijs nooit kan verwerven gelijk de Waalsche kandidaat.

Wat de ambtenaren betreft, hetzij in bestuurlijke, hetzij in technische diensten, deze treden in het bestuur krach-

tens een universiteitsdiploma, zonder dat er in de meeste gevallen zelfs spraak is van het Nederlandsch: dit is het geval in de diensten van bruggen en wegen, mijnen, zee-wezen, spoorwegen, enz.

De wet van 1878 zegt geen woord over de betrekkingen van de ambtenaren onder elkander. Dat punt is echter van een kapitaal belang. Het is algemeen bekend dat in de verschillende takken van het Bestuur het Fransch alleen geduld wordt, al gold het een sluiswachter van Vlaanderen schrijvende aan een overste te Brussel.

Dit verwaarloozen van de Nederlandsche taal sluit niet alleen de Vlamingen buiten talrijke ambten, het heeft ook voor gevolg dat de moreele en stoffelijke belangen van Vlaamsch-België niet genoegzaam worden behartigt. De overtalrijke Vlaamsch-onkundige beambten en ambtenaars van het Middenbestuur hebben geen betrekking met het Vlaamsche land, velen minachten of kennen deze streek niet en onbekend maakt onbemind. Dezelfde ambtenaars, gewonnen en geboren in 't Waalsche land, bevorderen deze streek op velerlei wijze. (Brieven van Didascalos.)

Nog in ander opzicht heeft deze overheersching van Vlaamsch-onkundige beambten zeer nadeelige gevolgen voor de algemeene ontwikkeling en de economische opvoeding van de Vlamingen. Naarmate de bedrijvigheid van den Staat uitbreiding nam, naarmate hij als cultuurstaat optrad, heeft hij zich ten taak gesteld de geestelijke en stoffelijke belangen van de burgers te bevorderen; eene zijde daarvan is het uitgeven van boekdeelen, werken over onze nijverheden, over de visscherij, over de statistiek van bevolking, nijverheid en landbouw, over den handel, zooals de verslagen van onze bezoldigde consuls, driejaarlijksche verslagen over allerhande Staatszaken, enz. Deze werken komen wel te recht in de Vlaamsche volksbibliotheken: maar het volk kunnen zij niet helpen, zij zijn allen in het Fransch opgesteld.

Aldus wordt feitelijk de Vlaming van de weldaden van den cultuurstaat uitgesloten, en dat door goed betaalde ambtenaars die hun ambt niet naar behooren kunnen vervullen. Duizend feiten van denzelfden aard geven voor de achterlijkheid van Vlaamsch-België duidelijke oorzaken

genoeg aan. In andere landen, waar de ambtenaars die minachting niet gevoelen voor de taal van meer dan de helft des volks, bestaan deze misbruiken niet : in Zwitserland zijn alle uitgaven tweetalig (Duitsch en Fransch), in Hongarije, in Zweden insgelijks, niettegenstaande het beperkt taalgebied. Heeft overigens de uitgave van het tweetalig Treinboek niet glansrijk bewezen, dat tweetalige uitgaven niet noodzakelijk dubbele of meerdere kosten na zich sleepen?

Om in deze, voor Vlaamsch-België in alle opzichten na-deelige toestanden, verbetering te brengen, vragen de Vla-mingen, naast een degelijk onderricht van het Nederlandsch in de officieele en vrije gestichten van middelbaar onderwijs, een Vlaamsche Hoogeschool ; en eene *ambte-naarswet* die zou bepalen :

1° dat de taal van het innerlijk bestuur in Vlaamsch-België het Nederlandsch, in Waalsch-België het Fransch zou zijn ; dat in het middenbestuur de twee talen op gelijken voet zouden staan ;

2° dat bij de aanwerving van beambten en ambtenaars voor Vlaamsch-België een grondige kennis van het Nederlandsch zou geëischt worden, evenals in het Walenland van het Fransch ; voor het middenbestuur zou een gron-dige kennis van beide landstalen opgelegd worden ;

3° dat al de bevorderingsexamens, die vooral betrekking hebben op dienstzaken, in Vlaamsch-België zouden afge-legd worden in het Nederlandsch ; in het Walenland, in het Fransch, en in het middenbestuur, naar keuze van den beampte, in het Nederlandsch of in het Fransch ;

4° dat al de uitgaven en drukwerken voor het publiek of voor den inwendigen dienst bestemd in het Nederlandsch en in het Fransch, en tegelijkertijd, zouden uitgegeven worden.

Vlaamsche stoffelijke belangen.

Sedert eenige jaren leeft men in zekere Belgische krin-gen in een roes van optimisme, die in 1905, met de verja-ringsfeesten, zijn hoogtij vierde : hooge handelscijfers, bloeiende nijverheid, druk scheepvaartverkeer, het moest

alles dienst doen om België's welvaart en rijkdom in bladen, tijdschriften en boeken luide te verkondigen.

Beschouwt men echter deze schitterende cijfers van naderbij, dan ondervindt men alda, dat alle Belgen zich niet in dezelfde mate mogen verheugen over hun rechtmatig aandeel in dien welstand. Onze Vlaamsche landbouwersstand, onze Vlaamsche burgerij, onze Vlaamsche arbeidersklasse, bereiken niet hun vollen groei bij gebrek aan de noodige verstandelijke werktuigen: gebrek aan algemeene ontwikkeling, gebrek aan vakkennis zijn de oorzaken der intellectueele en economische achterlijkheid van dit gedeelte van het Belgische volk. Hoeveel Vlaamsche werkkraacht is er in Vlaamsch-België niet verloren gegaan door de stelselmatige verwaarloozing der volkstaal, werkkraacht, die opgewekt, dienstbaar gemaakt door een realistischen blik op de ware behoeften van het volk, aan Vlaanderen een ander uitzicht zou gegeven hebben. Alleen de lagere school is overwegend Vlaamsch, al het andere onderwijs in handelsscholen, technische scholen, hoogeschool, alles is op Fransche leest geschoeid. Zoo kan de Vlaming niet die normale en geleidelijke ontwikkeling genieten, die men bij alle vrije volken gadeslaat.

De nitslagen blijven niet uit: Vlaanderen is het land van de lage loonen en van den langen arbeidsduur. De onwetendheid en de zedeloosheid is er veel grooter dan in het Walenland, het grootste getal der veroordeelden in de gevangenissen zijn Vlamingen; dit geldt ook voor de landloopersgestichten. Vlaanderen levert het grootste aantal ongeletterden onder de ingelijfde soldaten op.

Een groot gedeelte van onze Vlaamsche bevolking, door het ontbreken van middelen van bestaan in eigen land, is op weg een soort veestapel te worden, waaruit kudden Europeesche koelies worden geworven: Franschmans, lagere arbeiders in de nijverheidsinrichtingen en de kolonmijnen van het Walenland, aardwerkers over gansch België, overal waar men zwaar werk voor weinig loon te verrichten heeft.

Maar Vlaamsch-België wordt overstroomd met technische ambtenaars in alle diensten: arsenalen van den spoorweg, zeewezen, enz., die de taal van het volk niet kennen,

in dit volk geen belang stellen en er nooit in gemeenschap mede komen; dus noch beschavenden invloed, noch verheffing der technische waarde van hun Vlaamsche onderhoorigen, van zich kunnen laten uitgaan.

De verfransching is de vernedering. Het is ook de onwetendheid en de ellende.

* * *

Twee specifiek-Vlaamsche nijverheden zijn daarvoor kenschetsend: de scheepvaart en de zeevisscherij.

Naar verhouding van de Belgische bedrijvigheid op ander gebied, zijn wij voor de *visscherij* in de rij der volkeren de laatsten. Hoe kan het anders: van Staatswege werd niets gedaan ten gunste dezer Vlaamsche nijverheid. Terwijl alle landen rechtstreeks of onrechtstreeks hunne visscherij bevorderden, werd te onzent alles gedaan om de reederijen te ontmoedigen; vele premiën werden afgeschaft. Deze lijdensgeschiedenis kan men nagaan in het werk door het Ministerie van Nijverheid en Arbeid uitgegeven (*Enquête sur la pêche maritime, 1909*). Achter haar gordel van rosse duinen scheen lang de zee een onbekende wereld aan wier uitbating niemand dacht. De groote nijverheid beschermen en begunstigen, ziedaar de eenige economische politiek der Regeeringen sedert 1830 tot op onzen tijd; haar innerlijk sterk te maken door het verleenen van allerlei voordeelen op bestuurlijken weg, haar verkeerswegen te verzekeren door het sluiten van handelsverdragen of stellen van invoerrechten, dit was de leus.

De kool-, ijzer- en glasnijverheid was immers in België *de* nijverheid. Zoo werd de zee verwaarloosd als vervoermiddel, in de zeevaart, en als nimmer uitgeputte voorraadkamer, in de visscherij. Die verwaarloozing strekt zich uit tot de visschersbevolking en de menschen der kust in het algemeen. Toen in 1845-47 de helft der Vlaamsche bevolking door de omwenteling in de productiewijze en door het mislukken van den oogst van de openbare weldadigheid moest leven, als de Vlaamsche bevolking, dreigde ten onder te gaan in kommer en ellende, dacht noch de Regeering, noch de goed betaalde staf Waalsche ambtenaars er

aan in de zee, voor de toekomst, eene bron van voedsel en van geldopbrengst tevens, te zoeken.

Bij andere crisissen, in 1863 (katoencrisis), in 1880 (landbouwcrisis) evenmin. Een uur van de zee vinden de menschen een meer dan schriel bestaan in het bewerken van een plekje gronds. Terwijl ons land overbevolkt is, in de dorpen en vele steden de visch een weeldeartikel is, laat men te onzent de vischrijke ruimten der zee aan onze naburen over. Is er in de laatste jaren daarin verandering gekomen, dan danken wij dit grootendeels aan de belangstelling door den Koning, als Kroonprins, aan onze visschers getoond. Laten wij hopen dat het werk der *Ibis* den weg zal openen tot menige dringende hervorming.

* * *

Alhoewel Vlaamsch-België drie zeehavens bezit en een der prachtigste stroomen van Europa, zijn wij in de laatste halve eeuw niets vooruitgegaan op het gebied van de scheepvaart en dat in een tijdperk waar handel en nijverheid een ongehoorde vlucht namen.

Dàar vooral zijn hervormingen noodig : het gansche zee-wezen is een Fransche dienst, onze zeevaartscholen van Antwerpen en Oostende zijn verouderde instellingen, maar het Fransch bekleedt er de eereplaats. Zoowel op het schoolschip *L'Avenir*, als vroeger op de ongelukkige *Comte de Smet de Naeyer*, is gansch het onderwijs Fransch ; het Vlaamsch wordt niet eens geëischt bij het ingangsexamen, alhoewel deze private instelling jaarlijks 300.000 frank aan den Staat kost, meer dan het Conservatorium en het Hooger Handelsinstituut van Antwerpen te zamen. Aan het Antwerpsch Athenæum worden twee leergangen van zeevaartkunde en scheepsbouw, in het Fransch gegeven. Maar hier — zoowel als op het schoolschip — zullen de uitslagen er van wel niet schitterend zijn. Cursussen over zeevaartzaken in 't Fransch geven, is nutteloos werk verrichten ; de Walen immers leveren noodzakelijk in kleine mate onze zeevaarders.

Overal waar men den blik werpt op Vlaamsch-België

ondervindt men dat taalbelang en stoffelijk belang één zijn.

Niets dat België groot en welvarend kan maken mag ongebruikt blijven, ook niet de taal die voor meer dan de helft der Belgen, daartoe het zekerste middel is.

In onzen tijd van « uitbreiding » mag immers geen kracht verwaarloosd worden, die tot doel heeft het productie-vermogen der natie te bevorderen : een dezer krachten is de taal.

Kunsten en Letteren.

In de kunst, het hoogste geestelijk goed van een volk, heeft zich zeker het nationaal eigen Vlaamsch karakter, na de ontwaking van het Vlaamsche gevoel, het treffendst uitgesproken : de kunst is immers de sterkste en zuiverste uitdrukking van 's volks verzuchtingen en betrachtingen, lijden en strijden. De kunstenaars werden trotscher op hun Vlamingschap en zochten bezieling in eigen levenskring.

Zoo knoopten onze Vlaamsche schilders zich vast aan de schitterende overlevering der oude meesters.

Herreyns en Wappers waren de voorloopers van eene kunstbeweging die aan onze schilderschool den luister van voorheen zou teruggeven. Om enkel van de niet meer levende kunstenaars te spreken, hoeveel namen van schilders treft men hier aan, die de tolk en de spiegel van hun volk en geboortegrond waren : De Keyzer, De Winne, Coosemans, Ooms, Verstraete, Lies, Verwee, Artan, Agneesens, Boulenger, Alfred en Jos. Stevens, A. de Vriendt en nevens nog zoovele anderen, vooral Leys en Hendrik De Braekeleer. Door het trouw blijven aan « eigen schoon » schiepen zij een werkelijk levende en oorspronkelijke kunst en waren aldus de eer en de roem van het Belgische vaderland in de XIXe eeuw.

« De Vlamingen, zegde de heer Karel Buls voor eenige jaren in eene redevoering over de *Geestesontwikkeling van België*, de Vlamingen die aan dien (vreemden) invloed ontsnappen en er dikwijls tegen inwerken, hebben beter hun eigen karakter behouden. De « Retrospectieve Tentoonstelling van *Belgische kunst* » is, in werkelijkheid, eerder de

verheerlijking van de *Vlaamsche* dan van de Belgische Kunst geweest. De meesterstukken van onze aldus gemonsterde kunstproductie sedert 1830, zijn zoowel wat getal als wat hoedanigheid betreft, aan Vlaamsche kunstenaars te danken. De catalogus, waaraan de heer A. J. Wouters het gelukkig denkbeeld had biographische schetsen toe te voegen, heeft ons toegelaten vast te stellen, dat er op 173 schilders en beeldhouwers, 102 Vlamingen waren.» Antwoordende op de bewering van een criticus dat om volkomen hogere kunstenaars te worden, onze schilders langer hadden moeten school gaan, voegt de heer Buls er bij: «De gevolgtrekking, door den heer Dumont-Wilden uit zijne constatacie gehaald, is dat onze kunstenaars hun geest zouden moeten ontwikkelen. Maar, letten wij op! Zoodra wij hooger dan de lagere school willen streven en de trappen van middelbaar en hooger onderwijs willen beklimmen, wordt onze opleiding uitsluitend Fransch en is van aard om aan de helft van ons volk zijn eigen karakter te doen verliezen. Indien ons de Retrospectieve Expositie zulke bewonderenswaardige schilders heeft getoond, dan is het wellicht omdat zij zich hadden kunnen afzonderen en aldus hun ingeboren eigenaardigheid hadden kunnen bewaren.»

Een kunst, die onder den invloed van vreemde zeden, vreemde taal, vreemde kunstbegrippen staat, draagt in zich de kiemen van onttaarding, verdorring en onvruchtbaarheid. *Daarom behoeven onze beeldende kunstenaars algemeene ontwikkeling zoowel als kunstopleiding in eigen taal. Deze dringende eisch voor het kweeken van gezonde en levende kunst is verre van verwezenlijkt: onze kunstscholen blijven voor een goed deel nog Fransch, en het Hooger Instituut voor Schoone Kunsten te Antwerpen, schier uitsluitend door Vlaamsche jongens bezocht, is nog grootendeels een Fransche inrichting. Daar ook moet verandering komen.*

* * *

Maar de wedergeboorte van den Vlaamsch-nationalen geest bepaalde zich niet bij den heropbloei der beeldende

kunsten. De muziek, die wellicht nog nauwer met het volksleven verbonden is, werd insgelijks van Vlaamschen geest doordrongen. Eene schaar toondichters schiepen tal van muzikale gewrochten van hooge beteekenis, lyrische drama's, cantaten, liederen getoonzet op de teksten der Vlaamsche dichters. Waelpuut, W. De Mol, Blaes, Gevaert, Anthoenis en zoovele nog levende toonkunstenaars, waarvan de naam op aller lippen ligt en die menigen triomf in het buitenland behaalden, hebben aan de vaderlandsche muziekkunst, een luister bijgezet, die men te vergeefs in vroegere eeuwen zou zoeken, al waren de Nederlanden der XVIe eeuw dan ook de bakermat der hedendaagsche toonkunst. Boven hen allen, staat als een reus Peter Benoit : hij schonk niet alleen aan zijn vaderland zijne heerlijke muzikale scheppingen, hij was ook een wekker en een leider, die niet terugschrok voor vijandschap. Door het gesproken en geschreven woord, verdedigde hij de stelling dat wij in de muziek naast de groote wereldkunstgroepen onze eigene onafhankelijke plaats alleen kunnen verwerven door de loutering en de ontwikkeling van onzen eigen aard en onze volkskunstopvatting. Door zijn streven ontstond het *Koninklijk Vlaamsch Conservatorium* te Antwerpen, de burcht der Vlaamsche muzikale kunstopvatting. Als wekker van de Vlaamsche muzikale kunstuiting, opende hij een nieuw en ruim arbeidsveld voor onze nationale toondichters, de *Vlaamsche Opera*, die reeds menig merkwaardig en alom toegejuicht gewrocht voor dit Vlaamsch kunstvak in het leven riep.

Zijn aldus de mogelijkheid en het nut van een Vlaamsche muzikale opleiding door de feiten bewezen, dan valt het des te meer te betreuren, dat het *Koninklijk Conservatorium te Gent*, in het hart van het Vlaamsche land gelegen, nog steeds een volkomen Fransche inrichting blijft : alsook dat aan het *Koninklijk Conservatorium te Brussel* niet eens een leergang van Nederlandsche voordracht, noch een van Vlaamschen zang bestaat, alhoewel de hoofdstad meer dan veertig levenskrachtige Vlaamsche tooneelmaatschappijen en een bloeienden *Koninklijken Vlaamschen Schouwburg* bezit.

Door het voortbestaan van zulke even onlogische als on-

rechtvaardige toestanden worden de Vlamingen nog maar al te dikwijls in hunne kunstontwikkeling gestremd of vertraagd; door een verfranschend onderwijs loopen zij gevaar hun Vlaamsch karakter, en aldus mettertijd alle echte oorspronkelijkheid, te verliezen. Voor hen, evenals voor al de andere door middelbaar en hooger onderwijs ontwikkelde Vlamingen, moet het mogelijk gemaakt worden eene geleidelijke en volledige kunstopleiding in eigen taal te genieten. Dan zullen én schilderkunst én beeldhouwkunst én toonkunst nog een veel hooger en bloei, dan thans reeds het geval is, beleven, tot eer van den Vlaamschen stam, tot eer van het Belgische vaderland.

* * *

Ondanks de bevoorrechting der Fransche taal en de verbanning van het Vlaamsch uit alle officieele instellingen, kwam de Vlaamsche letterkunde na 1830, tot een, in vroegere tijden, ongekenden bloei. De herinnering aan een verleden vol heldendaden en roem, het gejubel om de ontwaking van een sedert eeuwen sluimerend volk waren de stuwkrachten van deze herleving der vaderlandsche letteren op Vlaamschen bodem: Jan Frans Willems, de vader der Vlaamsche beweging, Hendrik Conscience, de heraut en de wekker bij uitnemendheid, de dichters Prudens Van Duyse, Ledeganck, Vuylsteke, Dautzenberg, Van Beers, Hiel, Frans de Cort, De Geyter, Rodenbach, en vooral Guido Gezelle, de prozaschrijvers David, Snellaert, De Laet, Sleeckx, de gebroeders Snieders, Tony Bergman, Courtmans, Jan Van Rijswijk herdenkt het volk dankbaar, terwijl het hun werken blijft lezen en liefhebben.

En naarmate de grondleggers onzer letterkundige Wedergeboorte verdwenen, trad een steeds talrijker en veelzijdiger wordende jongere schaar van dichters en prozaschrijvers op, die als sieraad van welke letterkunde ook zouden schitteren.

Kan aldus de Vlaamsche literatuur van dezen tijd met trots op menig gewrocht van hooge beteekenis wijzen, haar ontbreekt nog zooveel, wat in elk beschaafd land aan de letteren met liefde wordt toebedeeld: een Vlaamsch hooger

onderwijs, een ontwikkelde hoogere stand, die met de letterkunde meeleeft, een gestadige erkenning en aanmoediging van Staatswege.

De Vlaamsche letterkunde mist inderdaad den steun dergenen, die in elk ander land de keurbende uitmaken van de kenners en voorstanders der letteren, dat zijn de hoogere standen, die juist die atmosfeer van cultuur moeten vormen, onontbeerlijk voor het ontstaan en gedijen van hoogerem literairen arbeid. Door eigen verfransching verblind en door eene pers misleid, die alles wat Vlaamsch is, negeert of doodzwijgt vervullen de hoogere standen in Vlaamsch-België in geenerlei wijze deze hooge zending, in een woord, zij zijn geen leiders van de beschaving.

Hetzelfde gebrek aan waardeering, ontmoet maar al te dikwijls nog, de Vlaamsche letterkunde van wege het Staatsbestuur, waar het geldt het verleenen van stoffelijke voordeelen en het geven van den moreelen steun, die de kunst in de oogen van het publiek aanzien bijzet: alzoo blijft nogmaals de Regeering te kort aan haren plicht als cultuurstaat tegenover de Vlaamsche woordkunstenaars en hun taal, de taal nochtans van de meerderheid der Belgische burgers.

Aan het eerste euvel, kan slechts langzamerhand verholpen worden, door een degelijk aanleeren van het Nederlandsch door de gegoede klassen, in een vervlaamscht middelbaar en hooger onderwijs.

Aan het tweede moet onmiddellijk een einde komen: In België, dienen de twee literaturen, de Nederlandsch-Belgische zoowel als de Fransch-Belgische, op gelijken voet behandeld te worden, zoowel wat het verleenen van stoffelijke voordeelen betreft, als het toekennen van den moreelen steun dien de Staat door het gezag zijner vertegenwoordigers en ambtenaars aan de letterkunde kan verschaffen.

In de vorige bladzijden werden, in zeer korte trekken, de belangrijkste grieven der Vlaamsche bevolking bekend gemaakt alsook de gewenschte maatregelen om die te doen verdwijnen. Feiten, cijfers en statistieke opgaven, al zijn

die van aard al het onrechtvaardige van den huidige toestand in het volle licht te stellen, bleven achterwege om dit stuk niet te overladen.

In de plechtige Zitting van 23 December 1909, waarin onze jonge Koning zijn tweetaligen eed aflegde, werden door zijne Majesteit woorden uitgesproken, die diepen indruk maakten op allen die Vlaanderen hartstochtelijk liefhebben en voor den Vlaamschen stam een heerlijke toekomst wenschen en daarvoor werken in wetenschap, kunsten of letteren.

De Koning zegde immers in zijne Toespraak :

« Maar de rijkdom legt plichten op aan de volkeren, zoo wel als aan de enkelingen : alleen de geestelijke en zedelijke krachten eener Natie bevorderen hare welvaart. »

Is een der grootste en dringendste plichten van de bewindvoerders dan niet die Vlaamsche Hoogeschool op te richten, die alle Vlaamsche geleerden onontbeerlijk achten voor de geestelijke en moreele ontwikkeling van het Vlaamsche gedeelte des lands?

Zegde de Koning niet verder :

« Zoo zal het Belgisch volk ongeschonden bewaren het heilig erfgoed, ontstaan door den arbeid van zoovele geslachten ; zoo zal het zijn weg vervolgen tot de vreedzame vereeniging van den arbeid en de wetenschap, terwijl kunstenaars uit Vlaanderen en uit het Walenland den weg met hunne meesterstukken zullen bezaaien. »

De Vlamingen blijven den Koning innig dankbaar voor deze verheven taal : zij zullen er de bevestiging in zien van de volledige gelijkstelling van de beide stammen, die in België wonen, niet alleen op het gebied van kunst en letteren, maar ook waar het de onontbeerlijke voorwaarden geldt, van een normalen groei der beschaving. Deze groei der volkskracht is in Vlaanderen maar mogelijk wanneer aan al hare uitingen als grondslag ligt, de moedertaal. Geen factor van beschaving kan hier gering geacht worden, want allen dragen bij om de echte nationale ontwikkeling te bevorderen.

Daarom vragen de Vlaamschgezinden de volledige erkenning der rechten van het Nederlandsch in het lager onder-

wijs, in het middelbaar onderwijs, in het hooger onderwijs, in het technisch en landbouwonderwijs, in alle takken van bestuur, in het gerecht, in het krijgswezen, voor het behartigen van de stoffelijke belangen zoowel als voor de bevordering van wetenschappen, kunsten en letteren.

België is klein en door taalverscheidenheid wordt het nog in twee deelen gesplitst. De stichters der Belgische nationaliteit hadden gedroomd van eenen Staat met ééne taal; maar alles sedert 80 jaar heeft geleerd dat die droom niet te verwezenlijken is. De Vlamingen hebben een te rijk verleden, het nationaliteitsgevoel is bij hen te sterk opdat zij hun taal en hun ganschen cultuurschat zouden prijsgeven.

Er blijft dus niets over, dan uit die tweetaligheid al het mogelijke nut te trekken, met iederen stam zich natuurlijk te laten ontwikkelen. Is Zwitserland, waar drie talen gesproken en erkend worden, daarom minder sterk, is daarom de vaderlandsliefde minder vurig, wordt daardoor de Staat in zijne geestelijke en economische ontwikkeling geschaad?

Want al hebben de Vlamingen hun taal lief, al strijden zij voor hun zelfstandigheid, zij zullen nooit uit het oog verliezen dat België een tweetalig land is, dat de Walen hunne landgenooten zijn. Hun ideaal is immers ééne natie te vormen samengesteld uit twee broederlijk vereenigde stammen, waarvan elk gelijke rechten geniet in het bezigen hunner wederzijdsche taal.

Naar die hoogere eenheid streven de Vlaamschgezinden, wanneer zij door gesproken of geschreven woord alles in het werk stellen om Vlaamsch-België op verstandelijk en economisch gebied sterk en gezond te maken, om een Vlaamsche Hoogeschool te bekomen, die de noodige geleerden, de noodige geestelijke leiders zal bezorgen, om het werk van Jan-Frans Willems, van Conscience en van Snel-laert te voltooien.

Het was niet mogelijk in dit Programma vele bewijsovervoeringen in te lasschen ; als grondslag en toelichting vermelden wij de volgende Geschriften, die ook den Koning aangeboden werden :

1. Van Beers. *Het hoofdgebrek van ons middelbaar Onderwijs*. 1879.
2. Max Rooses. *Het Fransch in de lagere School*. 1892.
3. Prayon-Van Zuylen. *De Belgische Taalwetten*. 1892.
4. Hamelius. *Histoire politique et littéraire du Mouvement flamand*. 1894.
5. *Het land der Vlamingen*. (« Neerlandia », nr 7, 1904.)
6. Buls. *La Culture intellectuelle en Belgique*. 1905.
7. Bossaerts, Van Laar en Plessers. *Het Vlaamsch Programma*. 1906.
8. L. de Raet. *Een economisch Programma voor de Vlaamsche Beweging*. 1906.
9. L. de Raet. *Over Vlaamsche Volkskracht*. 1906.
10. Paul Fredericq. *Geschiedenis der Vlaamsche Beweging*. 1906.
11. Vermeylen. *Vlaamsche en Europeesche Beschaving*.
12. Id. *Les Lettres flamandes en Belgique*. 1907.
13. L. Dörfel. *De Belgische Wetten op het Gebruik der Nederlandsche Taal*. 1908.
14. G. Segers. *De Voertaal van het Onderwijs*. 1908.
15. Didascalos. *34 Open Brieven aan Minister Helleputte*. 1909.
16. *Verlag der Hoogeschool-Commissie*. (1909).
17. *Het Vlaamsch als Voertaal van hooger Onderwijs*. Leuven, 1909.
18. Willemsfonds. *Wetten op het Gebruik en het Onderwijs van de Nederlandsche Taal in België*. 1909.
19. Georges Margot. *Le Flamand à l'Université*. 1910.
20. *La Question flamande dans l'Enseignement*. 1910.
21. Nationaal Vlaamsch Verbond. *Het Vlaamsch in de Brusselsche Scholen*.
22. Mac Leod. *Taal en Kennis*. 1895.

INHOUD

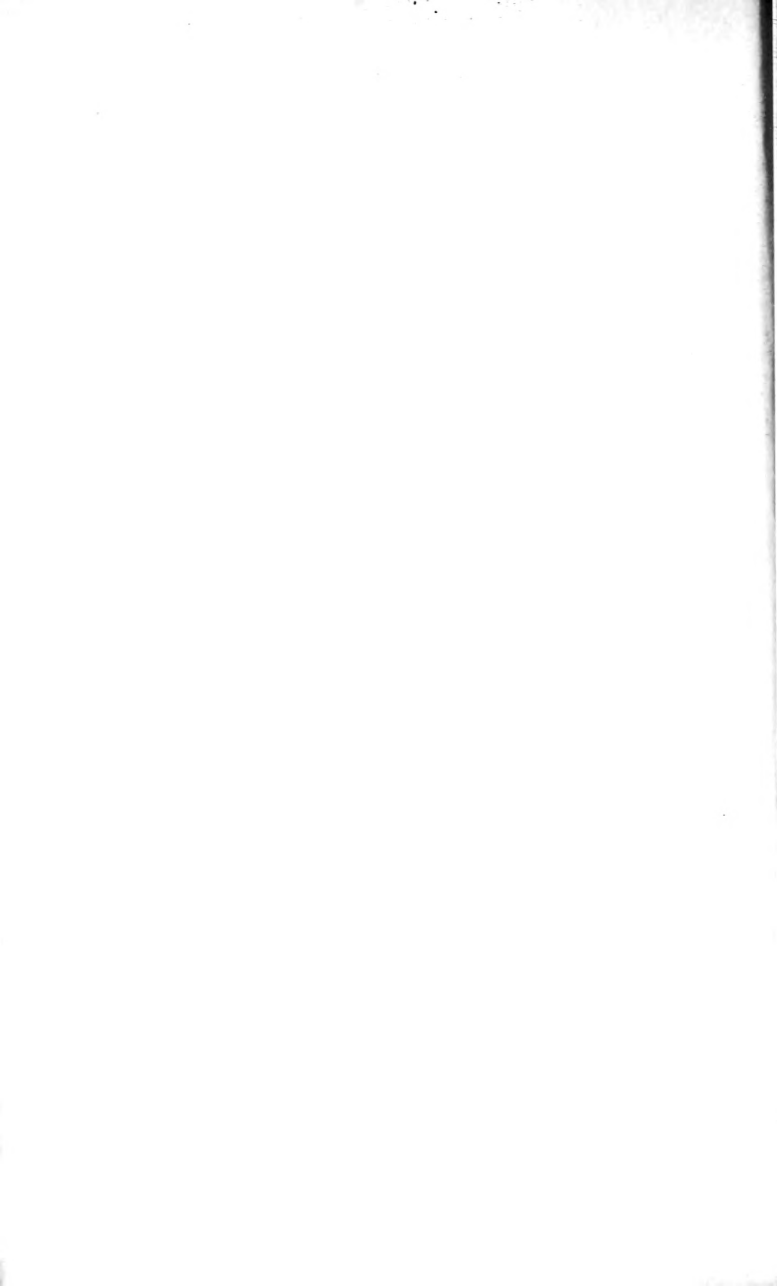
	Blz.
Inleiding	9
<i>Eerste deel. — Vlaanderen's economische ontwikkeling in het verleden.</i>	
I. Het landbouwtijdvak	23
II. Het ontstaan van de steden.	33
III. De Vlaamsche lakennijverheid	43
IV. De ambachten.	54
V. De werkwijze.	69
VI. Het krijsbedrijf van de ambachten.	87
VII. Het maatschappelijk leven	98
VIII. De Vlaamsche bloeitijd	110
IX. De ondergang der lakennijverheid.	123
X. Vlaanderen en Brabant in de 16 ^{de} eeuw.	132
XI. Het tijdperk van verval.	141
<i>Tweede deel. — Vlaanderen's economische ontwikkeling in het heden.</i>	
I. Algemeene beschouwingen	161
II. De nijverheid.	170
III. De landbouw.	199
IV. De handel.	253
V. De scheepvaart	275
VI. De zeevisscherij.	310
VII. De Vlaamsche visschersbevolking.	330
VIII. Vlaamsche « Captains of industry »	374
IX. Bevolkingscijfer en stambelang.	380
X. Een economisch programma voor de Vlaam- sche Beweging.	397
XI. Vlaamsche vragen van den dag.	422
XII. De Vlamingen onder de nieuwe Regeering.	440

BINDING SECT. JUL 28 1969

HC Raet, Lodewijk de
317 Vlaanderen's Economische
F6R34 Ontwikkeling

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 15 04 07 009 3